

KİTAP YAYINEVİ – 54
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 21

OSMANLI DÜNYASI VE AVRUPA, 1300-1700 / DANIEL GOFFMAN

ÖZGÜN ADI
THE OTTOMAN EMPIRE AND THE EARLY MODERN EUROPE
(TRANSLATED FROM THE ENGLISH LANGUAGE EDITION OF
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS)

© 2002, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS
© 2004, KİTAP YAYINEVİ LTD.

ÇEVİREN
ÜLKÜN TANSEL

YAYINA HAZIRLAYAN
MEHMET BEŞİKÇİ

DÜZELTİ
NURETTİN PİRİM

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK RESMİ
ŞEHİNŞEHNÂME-İ MURÂD-İ SÂLİS, AYRINTI,
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
DEREBOYU CADDESİ, ZAGRA İŞ MERKEZİ B BLOK 1
MASLAK-İSTANBUL
T: (0212) 285 11 96
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
NİSAN 2004, İSTANBUL

ISBN 975-8704-59-1

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
CİHANGİR CADDESİ, ÖZOĞUL SOKAĞI 20/1-B
BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
T: (0212) 292 62 86 F: (0212) 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Osmanlı Dünyası ve Avrupa

1300-1700

DANIEL GOFFMAN

ÇEVİREN
ÜLKÜN TANSEL

KitapyAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

TEŞEKKÜR 10

OLAYLARIN KRONOLOJİSİ 13

1300-1700 ARASINDA OSMANLI HANEDANI 16

I- GİRİŞ: OSMANLI MERKEZLİ BAKIŞ VE BATI 17

BİRİNCİ AYRIM

OSMANLI DÜNYASINDA DEVLET VE TOPLUM

Kubad'ın Yetiştirme Yılları 40

II- OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞU 44

Kubad İstanbul'da 76

III- DENEYİMLİ YÖNETİM 79

Kubad Topkapı Sarayı'nda 117

IV- HİZİPÇİLİK VE BAŞKALDIRMA 122

İKİNCİ AYRIM

AKDENİZ VE AVRUPA DÜNYALARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

Kubad Venedik'te 158

V- OSMANLI-VENEDİK ÇIKAR BİRLİĞİ 163

İki Dünya Arasında Kubad 196

VI- TİCARET VE DİYASPORALAR 200

Kubad'ın Başına Kurtulmalık Konması 224

VII- AVRUPA'DA DEĞİŞEN KONUMLAR 28

VIII- SONUÇ: DAHA GENİŞ BİR BATI DÜNYASI 268

OKUMA ÖNERİLERİ 278

NOTLAR 293

DİZİN 309

ÖNSÖZ

Bana göre, Osmanlı tarihyazını geçtiğimiz otuz kırk yıl içinde daha iyiye doğru çarpıcı bir değişiklik göstermiştir. Bir ölçüde, İstanbul, Ankara, Kudüs, Kahire ve diğer yerlerdeki Osmanlı kaynaklarına erişebilirliğin artması, daha önce imparatorluğa ilişkin bilgilerimizin belgesel omurgasını oluşturmuş Osmanlı vakayinameleri ile Batı Avrupalıların yazışmalarını, gözlemlerini bütünlemiş, bazen de onların yerini almıştır. Sık sık düşmanca bir tavırla kaleme alınan dış gözlemcilerin görüşleri yerine, Osmanlıların kendileri hakkındaki görüşleri aktaran kaynakların gitgide daha çok kullanılması, Osmanlı dünyasını içeriden daha iyi tahayyül etmemize olanak sağlamıştır. Ayrıca, Avrupalı olmayan toplumların ve uygarlıkların değerinin daha çok kavranması ve yeni tarihsel ve yazınsal çözümleme yöntemlerinin ortaya konması, bir yandan bu belge bolluğundan yararlanmamızı kolaylaştırırken, diğer yandan modern çağ başlarının Osmanlı dünyasına ilişkin tarihyazını canlandırmış ve daha gelişkin hale getirmiştir.

Osmanlı Dünyası ve Avrupa (1300-1700) Osmanlı tarihine dönük bu yenilikçi ve düşünmeye sevk edici yaklaşımlardan bazılarını monografi ve makale biçiminden çıkarıp genel bir okur ve öğrenci kitlesi için daha erişilebilir kılmayı amaçlamaktadır. Sonuç, eski ile yeninin bir tür melez yapı oluşturması gibi görünebilir, çünkü bu alandaki gelişmeler eşit hızda seyretmemektedir; bilgilerimizdeki birçok boşluk henüz doldurulmamıştır ve kimi yorumlarımız hâlâ tahminlere ya da korkunç ölçüde günü geçmiş yayın ve yaklaşımlara dayanmaktadır. Örneğin, son zamanlarda yapılan çalışmalar, seçkin Osmanlı aileleri hakkında bizi düşünmeye sevk eden görüşler ortaya koyarken, ayrıcalıklı tabakanın dışındaki toplumsal cinsiyet ilişkileri konusunda bilgilerimiz cılız kalmaya devam etmektedir. Benzer biçimde, Osmanlı kentlerindeki toplumsal ve ekonomik yapılar konusunda bildiklerimiz, kırsal toplum ve ekonomiler hakkında bildiklerimizi kat kat geçmektedir. Elinizdeki kitap, Osmanlı araştırmaları alanının böylesi güçlü ve zayıf yanlarına parmak basmaktan öteye geçemez. Bu çarpıklıkların farkına varılmasının, okuyucuyu tarihsel alanımızdaki birçok boşluğu keşfe çıkarmak için isteklendirmeye yardımcı olmasını gerçekten umut ediyorum.

Bu çalışma, belki elde olmadan, yazarının Osmanlı tarihinin belirli yönlerine duyduğu özel ilginin izlerini taşıyor; örneğin, erken modern çağda Doğu Akdeniz'in zengin ve çok katmanlı dünyası ya da dinsel azınlıklara davranışları açısından Batı Avrupalılar ile Osmanlılar arasındaki benzerlikler ve farklılıklar. Bunun sonucu olarak, okur ileriki sayfalarda Avusturyalılar ya da Macarlardan çok, Venediklilere ve diplomasiden çok toplumsal örgütlenmeye ağırlık verildiğini görecektir. Bu konuları ve vurguları alttan alta bir arada tutan ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun erken modern dönemde Avrupa'nın ayrılmaz bir parçası olduğuna ve eğer bir arada değerlendirilmezlerse, Osmanlı devleti ya da Avrupa'nın tek başına bir anlam taşımayacağına temelden inanmamızdır.

Osmanlı Dünyası ve Avrupa (1300-1700), Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa'nın geri kalan bölümü arasındaki ilişkileri araştırırken iki yönlü bir yaklaşımı benimsiyor. Metin genel anlamda bir kronolojik çerçevede, Osmanlıların siyasal, dinsel, toplumsal, diplomatik ve ekonomik alanlardaki ilgilerini, özellikle Avrupa kıtasındaki güç dengesiyle ilişkileri bağlamında inceliyor. Başlıca amaçlardan biri, 'Avrupa'ya Osmanlı'nın açısından –bu bakış açısı Osmanlı dünyasını bir miktar bilmeyi gerektirir– bakmak olduğu için, kitabın birinci bölümü, Osmanlıların örgütlenme biçimlerine ve Osmanlı topraklarında yaşayan halklara ağırlık vermektedir. Ardından ikinci bölümde, böylesi kurumların ve ürettikleri kişiliklerin Akdeniz ve Avrupa dünyalarıyla nasıl yan yana yaşadıkları ve birbirlerini nasıl etkiledikleri konuları üzerinde duruluyor. Bu yapı içerisinde, kitap özgül konuları inceliyor: Örneğin, Osmanlı tarihinde hayali bir kuruluş döneminin nasıl inşa edildiği, Osmanlı-Venedik çatışmaları, ticaretin gelişimi ve içeriği, diplomasi, saltanat kurumu, yeniçeri ocağı ve diğer Osmanlı kurumları ve ilgi alanları. Kitap bu yolla, son yılların taze ve girişimci tarihyazımı çabalarının birçoğunu, Osmanlı olaylarını ve sorunlarını inceleyen geniş bir çerçevenin içine oturtmayı da üstlenmiş oluyor.

Bu ana anlatının her bölümünün başında bir öykü yer almaktadır; Osmanlı tarihyazımındaki kafa karıştırıcı açmazları göstermeyi amaçlayan bir dizinin parçasıdır her biri. Her ne kadar modern dönem öncesi Osmanlı İmparatorluğu araştırmacılarının elinde bir vakayiname ve idari kaynak

bolluğu varsa da, bana öyle görünüyor ki, günlükler, anılar, mektuplar ve benzeri yazıların kıt oluşu, potansiyel olarak büyüleyici bu araştırma dalındaki çalışmaların hızını kesmiştir. Başka bir deyişle, Kanuni Sultan Süleyman ve karısı Hürrem'in kişiliklerini sergileyen ünlü aşk gazelleri bir yana, Evliya Çelebi'nin, hamisi Melek Ahmed Paşa ve eşleri hakkındaki aydınlattığı görüşleri ve tek tük birkaç ilginç kırıntı dışında,¹ modern çağ başlarının Osmanlı dünyasına ilişkin kaynaklarda kişilikler yönünden ciddi bir eksiklik vardır (kaldı ki, kişilikler tarihsel anlatının temel direklerinden biridir).

Her bölümün başında yer alan söz konusu öyküler, tarihsel kayıtları ete kemiğe büründürmeyi ve onları kişileştirmeyi hedefleyen başka alanlardan tarihçi ve yazarların² yolundan gidiyor. Niyetim masal uydurmak değil; tersine, elde var olan bilgileri temel alarak, belirli bir kişinin, belirli bir durumda nasıl davranmış olabileceğini; fiziksel varlığı ve kültürüyle Osmanlı uygarlığından beslenen bir kişinin olası eğilimlerini, ilişkilerini ve davranışlarını olabildiğince gerçekçi biçimde yeniden canlandırmak üzere kestirimde bulunmaktır. Oldukça geniş kapsamlı notlar, belgelendirilmiş bilginin nerede bittiğini ve varsayımın nerede başladığını belirlemeye yardımcı oluyor. Okurun bu yöntemle, birçok Batılının –bence yanlış bir biçimde– yabancı, kaba, anlaşılmaz ve tutarsız bulduğu Osmanlı dünyasına ilişkin daha zengin ve özdeşlik kurabilmeye daha uygun bir anlayış kazanacağı umulmaktadır. Buna karşılık, ana anlatının amaçlarından biri, bu sözde biyografik öykülerin kahramanı Kubad Çavuş'un içinde yaşadığı dünyayı betimlemek ve açıklamaktır.

TEŞEKKÜR

Birkaç yıl önce Cambridge Üniversitesi Yayınevi'nden Richard Fisher bana bir öneri getirdi: Yayınevi, "Avrupa Tarihine Yeni Yaklaşımlar" dizisine, Osmanlı İmparatorluğu konusunda bir kitap katmak istiyordu. Elinizdeki kitap bu önerinin sonuçlarından biridir; Osmanlı dünyasını diziyeye katmak istedikleri için ona ve Cambridge Üniversitesi Yayınevi'ne teşekkür ederim. Ayrıca, daha önce birkaç kez yan yollara sapıp çıkarak ellerine oldukça geç ulaşan kitap tasarımını yayıma hazırlamada gösterdikleri dikkat ve sabır nedeniyle Vicky Cuthill, Elizabeth Howard ile Sophie Read'e ve bir de kendi editörüm Leigh Mueller'e müteşekkirim.

Böylesi her girişim gibi, bu kitap da pek çok kişiye oldukça borçlu. İlk taslak, 1993-94'te Boğaziçi Üniversitesi'nde geçirdiğim kazançlı ve heyecan dolu yıl sırasında biçimlendi. Bu kurumun tarih bölümü üyelerine, özellikle Selim Deringil, Edhem Eldem, Selçuk Esenbel ve Aptullah Kur'an'a, beni konuk etmelerinden ve düşüncelerimi sınamada yorulmak bilmeden denek taşı görevi görmelerinden dolayı teşekkür ederim. Ayrıca, elinizdeki kitabı yazmam için bana sağladığı zaman dolayısıyla kendi kurumum Ball State Üniversitesi'ne ve bana verdikleri destek ve yüreklendirme için, üyesi olduğum Tarih Bölümü'ne teşekkür ederim. Bölümümüzdeki öğretim üyeleri semineri, keskin ve yapıcı bir düşünsel cerrah bıçağı olarak, kendi türünün bir modelini oluşturmuş bulunuyor. Meslektaşarımdan Larry Birken, Jim Connolly, Michel Doyle, Rene Marion, Chris Thompson ve daha birkaç kişi, bu çalışmadan bölümleri iki kez okuyarak eleştirmiş ve biçimlenmelerine yardımcı olmuşlardır. Ayrıca ben de iki kez –biri 1998'de Suraiya Faroqhi'nin İstanbul'da düzenlediği toplantıda, öteki Ariel Salzman'nın nazik çağrısı üzerine New York Üniversitesi'nde– Kubad Çavuş öykülerinden örnekler verdim. Elime geçen her iki olanağın da kamçılayıcı ve yüreklendirici etkileri oldu; hem düzenleyenlere hem de katılımcılara, bana tanıdıkları sunuş olanağı ve onu izleyen canlı tartışma ortamı için teşekkür ederim.

Bu kitabın araştırma ve yazım aşamalarında birçok üniversite, arşiv ve vakıf arkamda oldu. Ball State Üniversitesi'nden Ronald Johnstone (Fen-

Edebiyat Fakültesi Dekanı), Warren Vander Hill (Rektör), Ray White ve John Barber (Tarih Bölümü başkanları) ve Araştırma Dairesi görevlileri, araştırma ve yazım için tanıdıkları zaman ve çeşitli parasal ödentilerle bana cömertçe destek verdiler. Bu araştırmada yararlandığım başlıca arşivler, İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Londra'daki Public Record Office'tir. Her iki kurumda da bilgili ve olağanüstü nazik görevlilerle karşılaştım. Onlarla birlikte, Oxford'da Bodleian Library'nin, Londra'da British Library'nin, Washington'da Library of Congress'in, Muncie'de Bracken Library'nin çalışanlarına da derin teşekkürlerimi bildiririm. Bu kitabın araştırma ve ilk taslak çalışmalarına İstanbul'daki bir yıl sırasında girildi. Bu yolculuğun gerçekleşmesi, National Endowment for Humanities'in verdiği Kolej Öğretmenleri ve Bağımsız Araştırmacılar Bursu sayesinde oldu; yıllardır sosyal bilimlere bunca katkısı olmuş bu vakfa derinden müteşekkirim. Ball State Üniversitesi Coğrafya Bölümü, haritaları görülmemiş sabır, dikkat ve uzmanlıkla hazırlamış olan Connie McOmber gibi olağanüstü bir haritacıya sahip olduğum için talihlidir. Lori A. Sammons, son biçimini vermek üzere bu kitabın düzeltmelerinde bana sabırla yardımcı olmuştur.

Kitabın son taslakları, çok sayıda okuyucunun ince eleğinden geçmenin büyük yararını gördü. En başta, hepsi Erken Modern Çağda Doğu Akdeniz Dünyası konulu lisansüstü dersimden öğrencilerim olan Kevin Brooks, Mike Brown, Brett Calland, Brent Chapman, Eric Conderman, Chris Farr, Kirk Overstreet ve Julie Reitz son taslağı okuyup eleştirerek büyük ölçüde düzelmesini sağladılar. Ayrıca, Cambridge Üniversitesi Yayınevi, adı bilinmeyen üç ayrı hakem belirledi. Her ne kadar, kimi zaman sert, ama her zaman saygılı görüşleri için onlara adlarıyla teşekkür edemesem de, yine de kendimi müteşekkire hissediyorum. Basılmadan önce metni okumaları için üç ayrı meslektaşına daha ricada bulundum. Onlar da bu işi canla başla ve dikkatle yerine getirdiler. Bundan dolayı, Ginny Aksan'a, Drew Crayton'a ve Carolyn Goffman'a derin teşekkürlerimi bildiririm. Onların eleştirel katkıları olmasaydı, elinizdeki kitap değerinden çok şey yitirdi; istekli ve sağgörülü destekleri olmaksızın yazılması bile söz konusu olmazdı. Geçmişte, kızıma ve oğluma beni dinlendirdikleri ve gerçek değerleri bana anımsattıkları için teşekkür ederdim. Oysa, cin gibi, eleştirel

akıllarına her geçen gün biraz daha fazla hayranlık ve gereksinim duyarken buluyorum kendimi. Sam ve Laura'ya bu hizmetlerinden dolayı teşekkür ediyor ve söz veriyorum: Bir sonraki size olacak!

Osmanlı Dünyası ve Avrupa'nın tamamlanmasından birkaç ay önce ölen Donald F. Lach'ın anısına adanmıştır. Donald'ın yanında araştırma görevlisi olarak üç yıl Chicago Üniversitesi'nde çalıştım. Mesleğine eşi görülmemiş kertede bağlıydı; o üniversitede öğrenciliğim sırasında çabalarının arkasını getirmemi sağlayan, en başta onun çabalarına olan inancıydı. Donald'ın dünya tarihini kavrayışı, kitabın son yazım aşamalarından geçtiğim son birkaç ay boyunca düşüncelerimde çokça yer tuttu. Kitap, onun oluşturduğu örnekten ve *Asia in the Making of Europe* [Avrupa'nın Oluşum Sürecinde Asya] adlı görkemli yapıtıdan derinlemesine esinlenmiştir. "Teşekkür" bölümünü Donald Lach'tan bir açıklama ile bitiriyorum: Bu kitaptaki yanlışların sorumluluğu yalnız bana aittir ve umarım bunlar temele ilişkin yanlışlar olmayıp, insanı gülümseten türdendir.

OLAYLARIN KRONOLOJİSİ

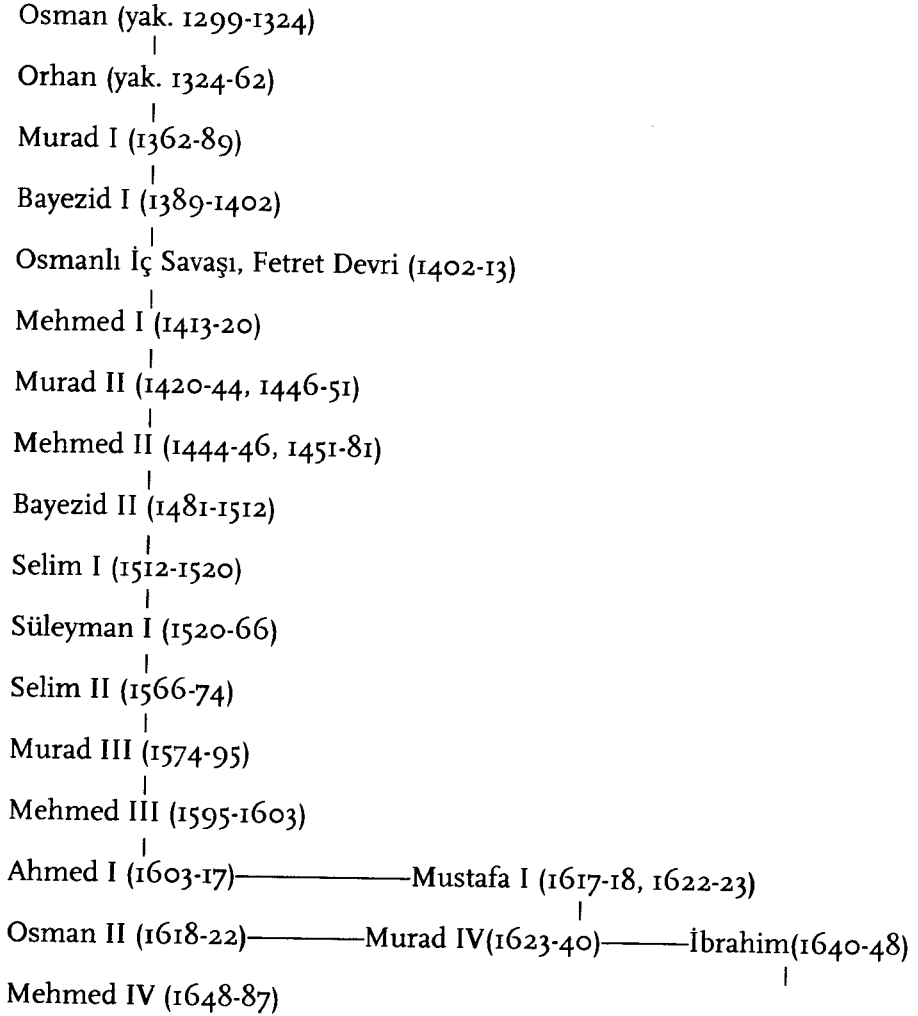
- 1071 Malazgirt Savaşı; Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya yerleşmeleri
1204 Dördüncü Haçlı Seferinde Konstantinopolis'in düşmesi
yak. 1300 Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu
yak. 1301 Osman Bey'in Koyunhisar'da Bizans kuvvetlerini yenilgiye uğratması
yak. 1324 Osman Bey'in ölümü ve yerini Orhan'ın alması
yak. 1326 Osmanlıların Bursa'yı ele geçirmesi
yak. 1345 Osmanlıların Karesi Beyliği'ni ele geçirmesi
yak. 1346 Orhan'ın, VI. İoannis Kantakuzenos'un kızı Teodora ile evlenmesi
yak. 1352 Osmanlıların Çimpe Kalesi'ni alarak Avrupa'ya adım atması
yak. 1354 Osmanlıların Gelibolu'yu alması
1361 Edirne'nin alınması
1363 Orhan'ın ölümü; yerine I. Murad'ın geçmesi
1389 I. Kosova Savaşı; I. Murad'ın ölümü, yerine I. Bayezid'in geçmesi
1402 I. Bayezid'in Timur'a yenilmesi ve ölümü
1402-13 Osmanlı şehzadelerinin saltanat savaşımı
1413 I. Mehmed'in padişah ilan edilmesi
1420 II. Murad'ın tahta çıkışı
1423-30 Osmanlı-Venedik Savaşı
1444 II. Murad'ın tahtı oğlu Mehmed'e bırakması; Varna Savaşı
1446 II. Murad'ın ikinci kez tahta geçişi
1451 II. Mehmed'in ikinci kez tahta geçişi
1453 Osmanlıların Konstantinopolis'i alması
1463-79 Osmanlı-Venedik Savaşı
1470 Osmanlıların Eğriboz Adası'nı alması
1480 Osmanlıların İtalya'da Otranto kalesini kuşatması
1481 II. Mehmed'in ölümü ve tahta II. Bayezid'in çıkışı
1489 Vasco da Gama'nın Portekiz gemilerini Hint Okyanusu'na götürmesi
1499-1502 Osmanlı Venedik Savaşı
1512 II. Bayezid'in tahttan çekilmesi ve yerine I. Selim'in geçmesi

- 1514 Çaldıran Savaşı
1516-17 Osmanlıların Suriye, Mısır ve Hicaz'ı ele geçirmeleri
1517 Protestan Reformu
1520 I. Selim'in ölümü ve tahta I. Süleyman'ın geçişi
1521 Osmanlıların Belgrad'ı alması
1522 Osmanlıların Rodos'u alması
1526 Mohaç Savaşı
1528 Luther'in "Türklerle Karşı Savaşmak Üstüne" adlı yazısını yayınlaması
1529 Osmanlıların Buda'yı ele geçirmesi; Birinci Viyana Kuşatması
1533 Barbaros Hayreddin'in kaptan-ı deryalığa getirilmesi
1534 Osmanlıların Tebriz ve Bağdat'ı alması
1535 Sadrazam İbrahim Paşa'nın boğdurulması
1537-39 Osmanlı-Venedik Savaşı
1538 Preveze deniz savaşı
1541 Osmanlıların Macaristan'ı topraklarına katması
1543 Fransız-Osmanlı donanmasının Nice'in denetimini ele geçirmesi
1551-52 Osmanlıların Erdel'in denetimini ele geçirmesi
1552 Şehzade Mustafa'nın öldürülmesi
1565 Osmanlıların Malta'yı kuşatması
1566 Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümü ve II. Selim'in tahta çıkması
1569 Fransız kapitülasyonları
1570-73 Osmanlı-Venedik Savaşı
1570 Osmanlıların Kıbrıs'a saldırması
1571 Osmanlıların Kıbrıs'ı ele geçirmesi ve İnebahtı deniz savaşında yenilmesi
1574 II. Selim'in ölümü ve III. Murad'ın tahta çıkışı
1578-90 İran'la savaş
1580 İngiliz kapitülasyonları
1595 III. Murad'ın ölümü ve III. Mehmed'in tahta çıkışı
1603 III. Mehmed'in ölümü ve I. Ahmed'in tahta çıkışı
1603-18 İran'la savaş
1606 Zıttorok Barış Antlaşması
1612 Felemenk kapitülasyonları

- 1617 I. Ahmed'in ölümü ve I. Mustafa'nın tahta ilk çıkışı
1618 I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve II. Osman'ın tahta çıkışı
1622 II. Osman'ın öldürülmesi ve I. Mustafa'nın ikinci kez tahta çıkışı
1623 I. Mustafa'nın ölümü ve IV. Murad'ın tahta çıkışı
1624-39 İran'la savaş; İran kuvvetlerinin Bağdat'ı ele geçirmesi
1634 Osmanlıların Bağdat'ı yeniden alması
1640 IV. Murad'ın ölümü ve İbrahim'in tahta çıkışı
1645-69 Girit nedeniyle Osmanlı-Venedik Savaşı
1648 İbrahim'in öldürülmesi ve IV. Mehmed'in tahta çıkışı
1656 Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi

1300-1700 ARASINDA OSMANLI HANEDANI

(Tarihler padişahların tahtta buldukları süreleri gösteriyor)

OSMANLI MERKEZLİ BAKIŞ VE BATI

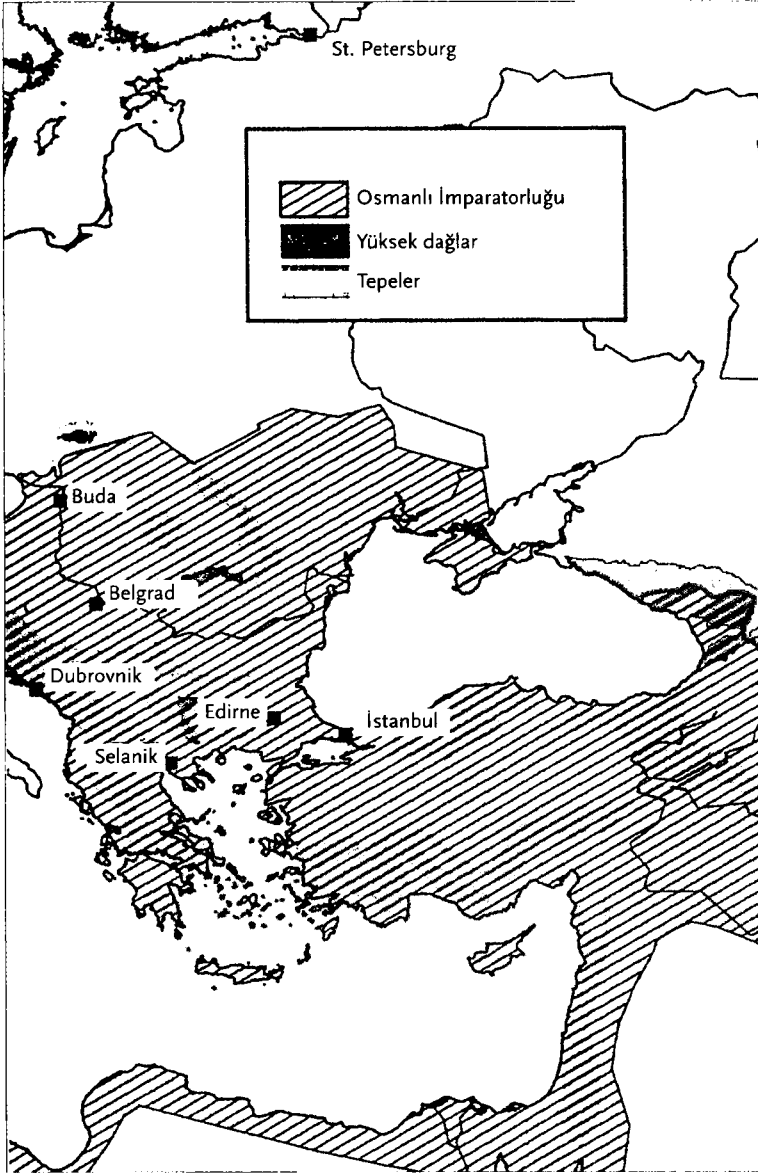
Kısa bir süre önce çıkmış bir Osmanlı tarihi kitabındaki bölümlerden biri şöyle bir savla başlıyor: “Osmanlı İmparatorluğu’nun yaşam nedeni savaştı.” Bu ifade, çoktandır Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde yaygınlaşan, zarar verici ve yanıltıcı bir basmakalıp görüşü tam olarak özetliyor. Osmanlılarda derinlere kök salmış bir saldırganlık olduğunu savunan bu tezin arkasını getiren yazar şöyle diyor: “Bu imparatorlukta her vali bir generaldi, her kolluk görevlisi bir yeniçeri; her dağ geçidinin muhafızları vardı ve her yol askeri bir hedefe gidiyordu”. Bu anlatının iddia ettiğine göre, kendi işinin yanı sıra asker olanlar yalnızca devlet görevlileri değildi; “*deli*”lerin ya da serserilerin bile bağlı olduğu alaylar vardı; Serdengeçtiler, kale duvarları ve kapılarını yıkmak için insandan koçbaşı ya da su engellerinde insandan köprü niyetine kullanılmaya hiç itiraz etmiyorlardı.” Üstelik, aynı yazara göre, “ülke içinde belaların nedeni barışın başlaması ve ganimet, şan beklentisi içindeki insanların bu yüzden yaygara koparmasıydı”. Bu ve benzeri gözlemler tümünden yanlış olmayabilir, belki; ama yanlış oldukları kesindir (“*deli*” günümüz Türkçe’sinde gerçekten “kaçık” ya da “aklını oynatmış” anlamına gelir; öte yandan Osmanlı Türkçe’sindeki daha doğru karşılığı “cesur”, hatta “kahraman” olurdu) ve ayrıca tehlikeli bir boyutta kabul görmüşlerdir. Osmanlı devletinin tepeden tırnağa ve acımasızca askeri olduğuna dair Batı’da süregelen varsayımları güçlendirirler. Hatta daha da yanıltıcı bir biçimde, böylesi bir militarizmin, her nasılsa, Batılı normlara özellikle yabancı ve ters olduğunu ima ederler.

Gerçek şu ki, böylesi betimlemeler, zengin ve çeşitlilik içeren bir dünyanın tek bir yönünü vurgulamaları bir tarafa, erken modern çağda Avrupa’daki hemen hemen her devleti açıklamak için de kullanılabilirlerdi. Erken modern çağdaki Habsburg, Fransız ya da İngiliz devletinin var olma nedeni sanki savaş değil miydi? İngiltere’de, yerel birimlerdeki polis şefleri aynı zamanda hem polis hem de asker değil miydi? Kaşarlanmış “*deli*”le-

Harita 1. Avrupa'nın bir parçası olarak Osmanlı İmparatorluğu.

re karşı bir grup köylüyü ardına takan Münzevi Peter, Hıristiyan çocuklarını ölümüne Haçlı Seferlerine götürülenler ve birçok aşırı dindar Hıristiyan, inançlarına, en az çılgın Osmanlı askerleri denli bağnazcasına bağlı değil miydi? I. Bayezid, aynı yakın tarihli metnin² doğruluğunu kabul ettiği, “Ben silah taşımak için doğmuşum” sözünü söylemiş ya da söylememiş olabilir. Ama Bayezid’in Avrupa’da geç feodalite döneminde yaşamış çağdaşlarının aynı sözleri söyleme olasılığı daha mı azdır? William Shakespeare’in, konularını tarihten alan oyunlarındaki baş kişilerin çoğu askerce erdemleri benimser. Coriolanus gibi kimileri (her ne kadar gururlu ruhu sonunda onu yenilgiye sürüklerse de) kesinlikle savaşmak için doğmuş gibidir. V. Henry gibi başkaları, “kralca” görünümelerini, ancak savaş aracılığıyla elde edebilmiştir. Voltaire, belki de alay etmek amacıyla, ama açıkça şöyle söyler: “Kral olan ilk kişi başarılı bir askerdir. Ülkesine iyi hizmet eden kişinin atalara gireksinimi yoktur.” Aynı düşüncüyü Sir Walter Scott da paylaşır: “Avrupa’daki en uzun ömürlü kral soyuna bakan, başlangıcının başarılı bir askere dayandığından başka ne görebilir?”³ Öyleyse, Habsburglardan V. Karl’ın (Şarlken) ya da Fransa’dan I. François’nın, çağdaşları (Muhteşem ve Kanunî) Süleyman’dan daha az savaşçı olduklarına inanmalı mıyız? Osmanlı devleti ve toplumunun elbette farklı tarafları vardı (hangi siyasi yapının yok ki?). Ama, militarizminde, acımasızlığında ya da iddia edildiği gibi, kadın düşmanlığında veya cinsel isteklerinde sadece Osmanlıya özgü bir yan yoktu; böylesi özelliklerin, şöyle ya da böyle, Osmanlılara özgü olduğunu iddia etmek, Hıristiyan ve Batı efsanelerinin alıcısı olup onlara katkı yapmaktan başka bir işe yaramaz.⁴

Tarih araştırmalarında böylesi Avrupa merkezli efsaneler üretildiği kanıt istemeyecek denli ortadadır.⁵ Özellikle geride kalan dört yüzyılda –genel kabul görmüş adlandırmayla, Avrupa’nın keşifler, genişleme, emperyalizm ve geri çekilme çağlarında– özellikle Batı Avrupa, kendisini siyasal, düşünsel ve coğrafi bakımdan dünyanın merkezi olarak tahayyül etmiştir. Avrupalılar ile Amerika’yı ve başka yerleri yurt tutmuş yeni Avrupalılar, sanat, edebiyat, din, devlet yönetimi ve teknolojiyi oldum olası kendi otoritelerinin terazisinde ve kendi ölçütlerine göre yargılayagelmiştir.⁶ Günümüzde hâlâ geçerli genel kaniya göre, pek az toplum bu standartları tutturabil-

miştir –nerde kaldı, baş belası ve görünüşteki “şeytani dinleri” ve “yabanıl, göçebe yaşam biçimleriyle” Osmanlılar. Akademik kurumlar, bu aşağılamayı yansıtmakta devletlerden ve basından geri kalmamıştır; öyle ki, Paris ve Londra’dan ya da yakın zamanlarda Washington ve New York’tan bakıldığında, yerküreye neredeyse dayanılmaz bir “tepeden” bakma isteğine yol açmış bir görüş ortaklığıdır bu. Bu şemada Osmanlı İmparatorluğu acayip, açıklanamaz, değişime kapalı ve Avrupa’nın egemenlerinin gücüne boyun eğen “ötekiler”in yanında yerini alıyor.

Yerinde bir deyimle “Şarkiyatçı” olarak nitelenmiş böylesi bir tutum, kimi tarihçilerin, yalnız Osmanlı İmparatorluğu’nu değil, “Batılı olmayan” diğer toplumları ve düşünceleri de Avrupalı devletler bağlaşmasına ve onların kültürel uydularına göre önemsiz saymalarına daha baştan yatkın olmalarına yol açmıştır. Diğerlerinde olduğu gibi Osmanlılar konusunda da araştırmacılar, toplumun Avrupa’dan farklı yönlerine eğilmişlerdir. Osmanlı kültür geleneğinin, dilinin, dininin, hatta örgütlenme yeteneğinin Avrupa standartlarına benzemediğini vurgulamışlardır. Bu ayrı olma saplantısının ardında hemen hemen her zaman bir aşağılık, uygarlaşmamış bir vahşilik (Osmanlı İmparatorluğu’nun büyümesinde yağmanın tek güdüleyici neden olduğunu söyleyen, basmakalıp olmakla birlikte genel kabul görmüş sav gibi) varsayımı yatar. Said’in belirttiği gibi: “İslamın yıldırıcı, yakıp yıkmayı, şeytansıyı, nefret edilen barbar sürülerini simgeler hale gelmesi nedensiz değildi. Avrupa için İslam süregelen bir sarsıntıydı.” Said belki biraz aşırı kesinliğe kaçarak şunu belirtir: “17. yüzyılın sonuna değin ‘Osmanlı tehdidi’ tüm Hıristiyan uygarlığı için sürekli bir tehlikenin temsilcisi olarak Avrupa’nın yanı başında pusuda bekledi; zamanla Avrupa uygarlığı bu tehditle, onun bilgi birikimiyle, önemli olayları önemli simaları, erdemleri, kusurlarıyla, bunlar yaşamının dokusuna katılmışçasına bütünleşti.” Aynı yazar şunları da iddia ediyor: “Müslüman, Osmanlı ya da Arapların Avrupa’ya özgü –Walter Scott’un Sarazenleri gibi– temsil biçimleri, korkutucu Şark’ı denetlemenin bir yolu oldu hep; aynı şey, bir yere kadar, çağdaş akademik Şarkiyatçıların yöntemleri için de geçerlidir.”⁷⁷

Kuşku yok ki, Said’in savladığı gibi, Avrupa toplumu içinde birçok kişi doğudaki Osmanlı devinden korkuyordu. Yine de bu tutum sabit değil-

di; üstelik hiçbir zaman, Said'in öne sürdüğü kadar baskın da olmadı.⁸ Kişi genel olarak, yalnızca Kuzey Avrupa ile Akdeniz Avrupa'sının tutumlarını birbirinden ayırmakla kalmamalı; aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayarak, ona biraz korkuyla olsa bile genellikle saygıyla bakmış Batı Avrupalıların tutumlarını da ayırt etmeli. Üstelik, bu gezginlerin dikkatli gözlemler içeren metinlerini okuyan Guillaume Postel ve Jean Bodin gibi siyaset kuramcıları, yazıları aracılığıyla birçok Osmanlı kurumunun saygınlık kazanmasına yardımcı oldular. Yine de, birçok tarihçinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu "incelmiş" Batı standartlarına göre bayağı ve aykırı bulma eğilimi, kuşkusuz Osmanlı uygarlığının ince ayrımları yanında, bu uygarlıkla Avrupa'nın geri kalan bölgeleri arasındaki ortak öğeleri kararlıkta bırakmıştır.

UZAKTAN BAKILDIĞINDA AVRUPA

Dünyaya böylesi bir Batı Avrupalı bakış açısından bakmak zorunda değiliz. Fiziksel dünyanın ne bir doruk noktası, ne de bir dibi vardır; durumun aynı ölçüde keyfi olduğu bir örneği ele alırsak, Uzakbatıyı (Batı Avrupa'yı) Yakınbatı (Osmanlı İmparatorluğu) bakış açısıyla incelemek, coğrafi anlamda en az, Hıristiyan dünyanın ardılı devletleri ön plana çıkarmak denli akla yakın olur. Eğer Paris yerine İstanbul'u dünyanın merkezi sayarsak, Osmanlıların Avrupa'nın geri kalan bölümüyle ilişkileri şaşırtıcı bir nitelik kazanır.

Tarihçiler genellikle Anadolu ve Balkan topraklarına yapılan Türkmen akınlarını barbar yağmacılığı olarak nitelendirirler; oysa bunların, yeni ve özgürlük getiren bir imparatorluğun temellerinin atılışı olduğu aynı derecede kolaylıkla düşünülebilir. Konstantinopolis'in Osmanlıların eline geçmesinin Batı uygarlığı için bir felaket olarak betimlenmesi bunun en tipik örneğidir; oysa bu rejim değişikliği, canlılık kaynağı art bölgelerinden koparılmış görkemli bir kentin yeniden doğuşu olarak da görülebilir, aynı kolaylıkla.⁹ Osmanlıların Balkanlar'ı fethi, çoğunlukla o bölgenin tarihinin askıya alınması ve dıştan gelen tanrıtanımaz bir yayılmacı gücün "boyunduruğu" altında tutsak edilmiş bir toplumun kıpırdayamaz duruma düşmesi olarak düşünülür. Oysa, bakış açısı değiştirilirse, Osmanlı uygarlığı-

nın Avrupa'nın içine işlenmesiyle gelen karşılıklı toplum kaynaşması ve kültür harmanlamasına, canlılık ve yaratıcılığın patlaması olarak bakılabilir. Osmanlı İmparatorluğu geleneksel olarak Hıristiyanlara zulmeden bir güç olarak görülmüştür; ama bunun yerine, acımasızca hoşgörüsüz Hıristiyan Avrupa'dan kaçanlar için bir sığınak olarak da değerlendirilebilir. Ne de olsa, Osmanlı dünyasında Hıristiyan dünyasından kaçmış binlerce dönme varken, Hıristiyan Avrupa'da İslam dininden dönenlere hemen hemen hiç rastlanmıyor.¹⁰

Böylesi Osmanlı merkezli bir bakış açısı, Hıristiyan Avrupa'yı Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırmış gibi görünen ideolojik duvarlar yerine, zengin ve karmaşık bir temsil biçiminin çerçevesi olacak bir ilişki ortaya çıkaracaktır. Bunu söylemek, ideolojik düzeyde derin bir yarıklık olduğunu inkâr etmek anlamına gelmez; Hıristiyan ve Müslüman dünya görüşleri arasında, en azından toplumsal düzeyde hiçbir zaman kalıcı bir uzlaşma olmamıştır. Yine de, pek çok ortak çıkar bu ideolojik ayrılığı daima dengelemiştir.

BÜYÜK DİNSEL İNANÇ DUVARI

Osmanlıların Avrupa'nın geri kalan bölümüyle ilişkilerinin tarihi, alışılmış bir biçimde dini öne çıkarır. İki uygarlığın tarihten gelen duyarlılıkları göz önüne alınınca, dine odaklanma akla yakın gelir. Osmanlı hükümdarları devletlerini göçebe bir uçbeyliğinden, daha önce Bizans ve Latin toprakları üzerinde yükselmiş dinsel bir yapının birincil kalıtçısı haline getirdiler. İslamın Arap ve yayılmacı geleneğinden yararlanarak kendi ideolojisini bu yeniden oluşturma yeteneği, Osmanlı İmparatorluğu'na ünlü esnekliğini, koşullara uyabilmeyi ve uzun ömürlülüğünü edinmesinde yardımcı oldu. Bunun tersine, erken modern çağda Osmanlıların Akdeniz'i paylaştığı devletler –ister Bizans, ister Latin devletleri ya da Habsburglar olsun– dinsel ideolojiyi, kendi yönetimlerini meşrulaştırmak ve halklarını İslama karşı mücadelede harekete geçirmek için kullandılar.

Bundan dolayıdır ki, Osmanlı, Venedik ve Habsburg hegemonyalarından önceki uygarlıkların temel yapı taşı olarak dini öne çıkarmak akla yakın gelir. Ne de olsa, erken modern çağ Avrupa'sı, İslama karşı birçok Haçlı Seferinin başını çeken ortaçağ Avrupa'sını tanımlamada ve ona meş-

ruiyet kazandırmada yardımcı olmuş bir Hıristiyan evrenselciliğinden doğdu. Her ne kadar Rönesans ve Reform dönüşümleri ortaçağ dünyasını iliklerine dek sarstıysa da, Hıristiyan Avrupa –özellikle Hıristiyan olmayan toplumlarla ilişkilerinde– varlığını “evrensel” bir inanç kalıbına göre şekillendirmeye devam etti. Bu saplantının en belirgin sergilenişi, 15. yüzyıl ortalarına dek sıçrayan geç Haçlı Seferleridir (“kutsal” bağlaşımlar daha da uzun sürdü). Bu son Haçlı Seferlerinin öç alacağı düşman ve sonunda de-virmeyi umduğu kurban Osmanlı devletiydi.

Öte yanda, Osmanlı İmparatorluğu pek çok kültür ve geleneğin karışımı olarak ortaya çıktı. Meşruiyetini ise yine “evrensel” bir inançtan –en azından koyduğu kurallar bakımından, değişime (*bida*) karşı çıkmayı benimsemiş– İslam inancından alıyordu. Padişahlar kendilerini ve toplumlarını Müslüman, devletlerini de İslam devleti olarak tasavvur ettikleri için, her hükümdar dininin yasalarına (şeriata) uymak ya da uyar görünmek zorundaydı. Her yeniliğe, İslamın öğretileri açısından haklı bir gerekçe bulmak gerekiyordu. Dinsel kısıtlamalar pek çok biçimde ortaya çıktı, Osmanlı toplumunu olgunlaşmaya yöneltti ve Osmanlı yayılmasının yönünü belirledi.

Örneğin, ilk Osmanlılar kendilerini muhtemelen, inanç uğruna kan dökmeyi haklı gören “gazi” savaşçılar olarak gördüler.¹¹ Kendilerini böyle görmeleri, kâfirlere karşı durmamacasına saldırıyı gerektirecekti; aynı zamanda, hükümet açık seçik ve kuşkuya yer bırakmayan bir amaç ortaya koymadıkça, en belalı rakip Müslüman devlete bile saldırmayı yakışık almaz bir duruma sokacaktı. Gerçekte olanlar ise bu anlatılanlardan farklı. Gazi töresi Bizans’ın sınır boylarına yapılan akınları haklılaştırmış olabilse de, Osmanlı fetihleri bir yandan da sayıları gittikçe artan gayrimüslim tebaa halklar üretiyordu. Yeni devlet, varlığını sürdürebilmek için hoşgörüyü öğrenmek ve uygulamak zorundaydı. Bu süreçte şeriati yeniden biçimlendirdi.

Hıristiyan Avrupa ile Müslüman Osmanlı İmparatorluğu’nun dinsel temelleri dikkate değer benzerlikler taşıyordu. Hinduizm ve Taoizm gibi diğer büyük dinlerin tersine, İslam ve Hıristiyanlık temelde, aynı Yakındoğu kökenli, tek tanrılı din öğretilerinden kaynaklanır. Bundan dolayı, hem İsa hem de Muhammed’e inananları içine alan “Daha Geniş Bir Batı Dünyası”nı kavramak ve araştırmak, yalnız akla yakın değil, aynı za-

manda oldukça verimli bir yaklaşım olur. Bununla birlikte, bu benzerlik uyumluluk anlamına gelmiyor. Tıpkı kardeşlerin çoğu kez birbirleriyle dehşet verici bir yabanılıkla kavga etmeleri gibi, iki inanç arasındaki bu benzerlik ve tarihsel yakınlık acı bir rekabet doğurdu. Bu düşmanlık, Eski Ahit'teki İshak ile İsmail öyküsünün Hıristiyan ve Müslümanlarca anlatılışında güçlü biçimde kendini gösterir. Öykünün Musevi-Hıristiyan anlamında, Tanrı İbrahim'den inandığını kanıtlaması için, karısı Sara'dan olma oğlu İshak'ı kurban etmesini ister. Oysa İslamdaki anlatılışında kurban edilecek olan, İbrahim'in hizmetçisi Hacer'den olma büyük oğlu İsmail'dir. Başka bir deyişle, Hıristiyanlar için öykünün kilit kişiliği küçük kardeştir; fakat Müslümanlar için kardeşlerden büyüğüdür.¹² Bu, İshak'm İbrani halkına peygamber olarak gönderildiği geleneğini Müslümanların tanımadığı anlamına gelmez. Bununla birlikte, Kuran-ı Kerim İsmail'in Arap halkı açısından benzer ve tarihsel önemde bir rolü üstlendiği konusunda ısrar eder. Aynı ağacın iki dalı olan bu dinler saldırgan tektanrıcılıklar oluşturdular ve rakip inançları, özellikle de birbirlerini tanımadılar, kırdılar, yok saydılar. İşte, araştırmacılar Osmanlıları böyle kan rengi bir kibrin prizmasından gördüler, betimlediler ve yapay duvarlarla Avrupa'nın kalan bölümünden ayırdılar.

AVRUPA-OSMANLI ORTAKYAŞAMI

Öyleyse Osmanlılar ve diğer Avrupalı toplumlar kimi konularda birbirlerine düşmandılar. Bu düşmanlık Kosova ve Varna savaşlarında, İstanbul, Malta, Viyana kuşatmalarında ve daha sayısız başka saldırganlık eylemlerinde açıkça ve canlı biçimde sergilenir. Oysa başka bakımlardan, iki uygarlık birbiriyle daha çok –kimi alanlarda neredeyse yaklaşıp görünecek denli– bağımlılık ilişkisi içindeydi. Böylesi bir karakter ve amacın kesiştiği noktalar pek az araştırılmıştır. Kesişmelerin en göze çarptığı alan, belki de, Akdeniz havzasında ticaretin iki dünyayı birbirine bağladığı iktisat alanıdır. Ticaretin içerdiği, yalnızca Avrupalıların yokluğunu çektiği ve uzun zamandan beri yalnızca Osmanlı kentlerinden sağlayabildikleri “baharat” değil, aynı zamanda –özellikle 16. yüzyıldan sonra– kuru meyve, pamuk ve tahıl gibi büyük miktarlarda taşınan mallardı.

Resim 1. Bu kitap kapağında, Habsburgların imparatoru ile Osmanlı padişahı yan yana getirilmiş. Bu tür resimlerin çoğunun tersine, bu resim soylu ile hain karşılaşmasını anırtmıyor. İki hükümdar da görkemli görünüyor ve makama ilişkin göstergeler taşıyorlar; resmin üst köşelerinde görülen savaş nişanları –imparatorun orduları için savaş baltası, davul ve tabanca; padişahın orduları için pala, ok ve yay ile tabanca– yan tutmaksızın verilmiş.

Boissard, *Vitae et icones sultanorum turcico.*

Asya'nın aranan mallarını dağıtanın İslam dünyası olması, Batı Avrupalıları bu dünyayla ticari ilişkilerini sürdürme ve geliştirmekte daha da istekli yapsa da, aralarındaki bağı biçimlendiren, Osmanlıların bir İslam toplumunda Müslüman olmayanlara biçtiği roldü. Geç ortaçağın Avrupalı Hıristiyanları "öteki"yle, özellikle Musevilerle ve Müslümanlarla ilişkilerini çoğu kez şiddetli zulüm ve dışlama biçiminde yürütüyorlardı. Osmanlılar kendi içlerindeki "öteki"lere daha az şiddetle, kuramsal bir Müslüman üstünlüğü dayatarak davranıyorlardı (bu üstünlük, Müslüman olmayanlardan alınan bir kelle vergisi ve çoğunlukla belirli simgesel, özel yaşamı düzenleyici kısıtlamalarla belli ediliyordu); bunu yaparken gösterdikleri neredeyse katıksız, fakat etkili bir umursamazlık içinde, imparatorlukta çeşitli dinler, etnik cemaatler ve yabancılar yan yana yaşıyor ve sonuçta kendi iradeleriyle kaynaşıyorlardı.

Çelişkiye bakın ki, Osmanlıların Müslüman olmayanları toplumun iktisadi yaşamına yerleştirdiği bu kültürel yakınlaşmanın en iyi açıklanabildiği yer, Osmanlı savaşılarının Bizans, Macaristan, Venedik ve Habsburg kuvvetleriyle hem çatışma içinde olup, hem de oraların Hıristiyan yerleriyle sıkı fıkı oldukları, siyaset ve ticaretçe belirlenen sınır boylarıdır. Özellikle, yüzyıllardır, önce Anadolu'da Bizans ve Osmanlı'nın sınırını belirleyen, daha sonra, Balkanlar'da Katoliklerle Osmanlıların sınırını belirleyen seferlerde, her iki yan da, birbirinin tekniğini ve kültürünü uzlaştırdı, hatta özümsemi.¹³

Toplumlar, hangi yanın devleti egemen olmuşsa hemen ona uyum sağladılar; savaşçılar ise olağanüstü ölçüde geçirgenlik gösteren bir sınır boyunda bir o yana bir bu yana yanaştılar. Ne şaşırıktır ki, en büyük ayrımcılık nedeni olan dinin kendisi, sınır boyunda iletişimi sağlayan, hatta kimi zaman Hıristiyanlık ve İslam arasındaki ayrımı belirsizleştiren bir tür geniş görüşlülüğe kaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisi bu tür bir toplum olarak ortaya çıktı. Bizans ve Selçuklu imparatorlukları arasında 14. yüzyılda var olan ara bölgede doğdu; Batı Anadolu'ya dolmuş irili ufaklı ve yarı özerk bir yığın Türkmen beyliğinden biriydi. Önderleri burada, Karesi, Mentешеoğlu, Aydınoğlu, Saruhanoğlu ve öteki beyliklerin beyleriyle para, mal ve ün

kazanma yarışına girdi; sınırlarını genişletmek amacıyla, Bizans İmparatorluğu ve diğer Latin devletlerle savaştı; kendilerini çevreleyen saygıdeğer ülkelerden, hemen hemen hiç ayırım gözetmeksizin, en işe yarar öğretileri, silahları ve siyasal oluşumları kaptı. Bu ortamın ürünü olan koşullara göre şekillenebilirlik yeteneği, Osmanlı devletine adını veren Osman'ın ve kalitçılarının şaşırtıcı başarılarını açıklayan niteliklerin en başında gelir.

Osmanlı İmparatorluğu ile öteki Avrupa devletleri arasındaki ilişkiler, ticaret ve askeri seferlerin ötesine giden ilişkilerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları ve aslında kurumlarının kendisi, bazı bakımlardan, Bizans İmparatorluğu'nun uzantısıydı. O Bizans İmparatorluğu ki, Roma'nın kalitçısı olması nedeniyle Avrupa'nın en saygı duyulan devletlerinden dendi. Her iki imparatorluk da sonsuz topraklar ve her türden insanı bir arada tutan yapıştırıcı olarak dinsel bir ideoloji kullandı. Dahası, Osmanlı İmparatorluğu 1000 yıl önce Constantinus'un Doğu Romalı ardılları gibi, neredeyse aynı bölgeleri ve halkları yönetti. Üstelik Osmanlılar, örfi hukuk aracılığıyla Bizans vergi sisteminin birçok özelliğini benimsedi, bu hukuksal İslam hukukunu bütünleyecek biçimde kullandı.¹⁴

Bunu söylemek, Osmanlı siyasi yapısının, kendi öncülünün ona devrettiği bir görüntüyü oluşturmaktan öteye gitmediği anlamına gelmez. Öyle olmadı. İmparatorluk yalnızca Orta Asya geçmişinden gelen geleneklerine dayanmakla kalmadı, aynı zamanda (özellikle parasal ve siyasal konularda) İran ve (dinsel konularda) Arap mirasını benimsedi.¹⁵ Osmanlıların bu kalıtlarla Bizans kalıtını kaynaştırarak elde ettikleri eşsiz, kendine özgü düzen 500 yıl yaşadı. Dolayısıyla, Osmanlıların dayandığı meşruiyetin örgüsü, doğudan, güneyden ve kuzeyden uzanan ipliklerle dokunmuştu. Yine de, Avrupa'nın büyük çoğunluğunun gözünde Bizans İmparatorluğu'nun yeniden doğuşuydu Osmanlı İmparatorluğu; her ne kadar bu yeniden doğuş biraz biçimsel bozulmalara uğramış olsa da... Batıdan bakıldığında Osmanlı devleti Bizans'ın küllerinden doğmuş bir canavar gibi görünüyordu. Kötü niyetli olsun ya da olmasın, bir büyük Hıristiyan ve Akdeniz uygarlığının ardılı olması nedeniyle, yeni devleti hem Avrupalılar, hem de Osmanlılar Avrupa'nın ayrılmaz bir parçası saydılar. Her ne kadar, pek çok Batı Avrupalı ideolojik düzeyde ondan nefret etmiş bile ol-

sa, çoğu aynı zamanda görmezden gelinemeyeceğini kabul ediyordu, hatta kimileri onun kolayca yerinden atılamayacağını kavramıştı. İyi geçinmenin yolları bulundu.

İSTANBUL: ORTADAKİ KENT

Konstantinopolis (Osmanlı İstanbul'u), Avrupa'yla bu fiziksel ve duygusal anlamda iç içe geçmenin canlı örneğidir. İber Yarımadası'nın İslam egemenliğine, Suriye kıyılarının Haçlı devletleri egemenliğine girmesi gibi geçici istisnalar dışında, bir büyük deniz engeli Hıristiyan ve İslam dünyalarını ne zamandır birbirinden ayırmaktaydı. Bu engel, Akdeniz'in bir ucundan öteki ucuna, Cebelitarık'tan Çanakkale Boğazı'na dek kabaca bir yay biçiminde araya giriyordu. Muhammed'in zamanından bu yana, bu duvarın kuzeydoğudaki ucunda Bizans İmparatorluğu'nun başkenti bulunuyordu. Konstantinopolis Avrupalıların "kuma çizdiği çizgiydi". Hıristiyanlık ile İslamı ayıran sınır, başka yerlerde (özellikle İber Yarımadası'nda) gel-git biçiminde yer değiştirmiş olsa da, burada değişmeden kaldı. 1453 yılında kentin düşmesi ve bundan 39 yıl sonra İber Yarımadası'ndaki son İslam devleti Granada'nın, Fernando ve İsaabel'in birleşik kuvvetlerinin eline geçmesiyle, bu kültürel çatışmanın duygusal ağırlık noktası Avrupa dünyasının güneybatı ucundan güneydoğu ucuna kaydı.¹⁶

Avrupa insanının kafasında, Konstantinopolis Roma'nın yerini alan büyük ardıldı. Dev surlarının yanı sıra denizaşırı ve kara bağlantılı art bölgelere erişim olanaklarıyla kent Hıristiyan dünyasına olağanüstü tehlikeye zamanlarında hizmet etti. Çoktanrılı Gotlarla Müslüman Arapların 4. ve 7. yüzyıllardaki şiddetli saldırılarına dayanmıştı. Ardından 13. yüzyıl başlarında, ortalarında ve 14. yüzyıldaki yıkıcı Latin saldırılarına dayanamamış olsa da, Anadolu ve Doğu Avrupa üzerinden batıya hücum eden göçebe Türkmen ve Moğol gruplarının karşısına bir kale gibi dikilmişti. Bizans'ın güneyindeki ve doğusundaki savunma mevzileri paramparça olmuş, şehrin surları tehlikeli biçimde zayıflamış, fakat kent her defasında saldırıları savuşturmuştu. Batının Katolik kilisesi ile doğunun Ortodoks kilisesi birbirine ne denli yabancılaşmış olursa olsun, bu durum Hıristiyan dünyası için Bizans'ın fiziksel ve simgesel önemini azaltmaz.

Kent, İslam insanının kafasında da en az Hıristiyanlar için olduğu denli büyük önem taşıyordu. Muhammed'in kendisi, Konstantinopolis'i dünyanın merkezi olarak düşünüyordu; 7. ve 8. yüzyılın Arap akınları birkaç kez kentin surlarına ulaştı. İlk Emevi Halifesi Muaviye, 670 yılında, kentin surlarında patlayan bir saldırının başındaydı; 716-17'de bir yıl boyunca süren kuşatma da başarılı olamadı. Bundan dolayı, İslamın başlangıç yıllarındaki şaşkıncu yayılışı, doğuda Hindistan'a, batıda İber Yarımadası'na doğru yön değiştirdi. Kuzeyde ise Konstantinopolis'te durakladı. Buradaki engel yıkılamadı, doğu Hıristiyan kilisesi varlığını devam ettirdi; iki tek tanrılı din burada, neredeyse bin yıl boyunca –bazen düşmanca, bazen de diken üstünde bir barış ortamında– karşı karşıya bulundular.

Bununla birlikte, Konstantinopolis yalnızca bir dinsel simge değildi. Constantinus, iki kıtanın kesiştiği noktada, neredeyse bir kıstak işlevi taşıyan ince, uzun bir kara parçası üzerinde atılmış başkentinin temelini. Jeopolitik bir dayanak noktası olarak konumu stratejik önemdeydi; coğrafi konumu gücünü artırıyordu. Bu konumuyla, yalnızca Karadeniz ile Akdeniz arasındaki ve Küçük Asya ile Balkanlar arasındaki ticareti denetlemekle kalmıyor, Kırım yarımadasından ta Mısır ve ötesine uzanan uçsuz bucaksız ve deniz taşımacılığına dayalı gereksinim sağlama kuşağına da istediği zaman sırtını dayayabiliyordu. Konstantinopolis'in düşmesiyle II. Mehmed (Fatih) yalnızca İslamın bir düşünüyü gerçekleştirmekle kalmadı, aynı zamanda, sözü edilen kuşağın büyük kısmını çoktan kapsamış ve Bizans olarak bilinen toprakların çoğunu içine almış bir imparatorluğun çekirdeğini özgürlüğe kavuşturdu.

1453'ten önce Avrupalılar için, Selçuklu olsun, Osmanlı olsun Türk soyundan yayılmacıların gelişini, ne denli uzun sürerse sürsün, Hıristiyanlığın ilerleyişinde geçici bir duraklama olarak düşünmek mümkündü. Avrupalı devletler ve halklar bu baş belası göçebelerle uyuşmanın yollarını buldular, hatta onlarla ticari ilişkilere girdiler, antlaşmalar yaptılar. Ama pek azı onları sabit bir siyasal sahnenin parçası olarak gördüler. 1453'ten sonra bu dünya görüşünü sürdürmek zorlaştı. Bizans İmparatorluğu Konstantinopolis'in eşsiz stratejik konumunu sömürerek 1000 yıl ayakta kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun da aynısını yapmaması için hiçbir neden yoktu.

Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'in düşmesinin, Avrupalıların çoğuna dehşet verici bir dönüm noktası olarak görüldüğü yorumu tarihçilerin çoğu tarafından kabul edilir. Öte yandan, olay kenti boğucu bir kuşatılmışlıktan kurtarmıştı. Biraz paradoksal bir biçimde, Hıristiyan Avrupa ve Osmanlı dünyalarının kaynaşmasının da başlangıcı olmuştu. Düşmanlıkların arkası kesilmedi kuşkusuz.

Süleyman'ın 16. yüzyıl ortalarındaki Macaristan seferleri, Viyana ve Malta kuşatmaları ya da 1571'de İnebahtı savaşıyla doruğa ulaşan, patlarcasına çoğalan deniz kapışmaları görmezden gelinemez. Yine de, bağlaşımlar, ticaret ve insan dolaşımı, diğer Avrupa ve Osmanlı uygarlıkları arasındaki ilişkileri gitgide daha da kurumsallaştırdı ve karmaşıklaştırdı.

Örneğin, 1453'ten önce, Güney (İslam dünyasına ait) Akdeniz havzasında ticaret çoğunlukla Avrupa'nın inisiyatifinde yürürdü. Avrupa'nın bu bölgedeki ticari ağırlığının nedenlerinden biri, çoğu Hıristiyan ülkelerde Müslümanların ticaret yapıp yerleşmesi neredeyse olanak dışıyken, Avrupalı Hıristiyanların, "Kitap ehli insanlar" olarak (başka bir deyişle, Musevilik, Hıristiyanlık ya da İslamın kutsal metinlerini dikkate alan insanlar olarak) pek çok İslam ülkesinde yaşayabilmesiydi.¹⁷ Geç ortaçağın Memluk İmparatorluğu'nda, örneğin, İskenderiye, Halep ve daha başka yerlerde Venedikli ve Cenevizli tüccarların oturduğu mahalleler vardı. Daha da önemlisi, Avrupa, Müslüman Ortadoğu halklarının ilgisini çekecek denli ilginç bir şey üretmiyordu açıkçası. Suriye ve Mısır limanlarından oluk gibi akan ipek, karabiber, tarçın ve başka baharat peşindeki İtalyan tacirlerin, karşılığında külçe altından başka sunacağı çok şey yoktu. Her ne kadar Müslümanlar bu ticarete kesinlikle yer almış olsalar da, onların işi oturdukları yerde yürütülen türdendi. Akdeniz'in ticaret yollarında dolaşanlar kuzeybatıdan gelen tüccarlardı.

Hıristiyan Avrupa Müslüman tüccarları çekmeye 1453'ten sonra birdenbire başlamadı. Ama, o tarihten sonra, Osmanlı tüccarların Avrupa dünyasına girmeyi göze almaya başlamasıyla birlikte, ticaretin öncülüğü Osmanlı İmparatorluğu'na geçti. Ne var ki bu işi üstlenenler nadiren Müs-

Resim 2. İlk Osmanlı padişahlarının çoğunun portreleri gibi, Konstantinopolis'i fetheden Sultan Mehmed Han'ın bu resmi de büyük ölçüde stilize bir sanat biçimine uygun olarak çizilmiştir. Yine de, belki Gentile Bellini'nin resminin hep örnek alınmasından dolayı, bu ağaç oyma çoğundan daha gerçekçi görünüyor. Boissard, *Vitae et icones sultanorum turcico*, s. 41.

lümanlar arasından çıkıyordu. Bu tüccarlar, toplumsal bakımdan karmaşık imparatorluğun öteki kulları arasından çıktı: Ermeni Hıristiyanlar, Rum Ortodoks Hıristiyanlar ve Museviler aynı anda hem Osmanlı topraklarında dolaşabilme, hem de Güney ve Batı Avrupa'nın liman kentleriyle karşılıklı alım satım ağları örgütleyebilme avantajlarından yararlandılar.¹⁸

İran'dan çıkan Ermeni aracı tüccarlar çok aranan bir mal olarak ipeğe yöneldiler; 17. yüzyıl başlarına gelindiğinde Kuzey Avrupa ve Doğu Asya'nın en uzak köşelerine dek uzanmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, devletin din, iktisadi yaşam, hatta iç siyasette özerklik tanıdığı bir Hıristiyan topluluktur. Ayrıca, dinleri onlara Hıristiyan Avrupa ülkelerine erişim kolaylığı sağlıyordu. Böylece, her iki toplumda da kolayca dolaşabildiler.

Osmanlı yönetimi, Ermeni tüccarların bu riskli çabalarını sürdürmeleri için onlara güvence sağlayarak, bu yaygın ticaret ağını yerli yerinde tutan dingil çivisi görevini yerine getiriyordu. Öte yandan Ermeni çerçiler, Osmanlılara Doğu'nun bilgisini getirmekle kalmadılar, geniş Batı dünyasının iki dinsel kesimi arasında bağlantıyı sağlamaya da yardımcı oldular. İstanbul ve İzmir Ermenileri Venedik, Livorno, Marsilya, hatta Amsterdam ve St. Petersburg'a değin gittiler. Bu ticaret ağı Akdeniz ve Avrupa dünyalarının her yerinde birörnek bir ticaret yönteminin, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa'nın geri kalan bölümü arasında bir teknolojik ve kültürel etkileşimin ve zaman içinde, iki bölge arasında başlıca iletişim ortamı duruma gelen yeni bir halkın, yani Levantenlerin doğmasına yardımcı oldu.

Her yere uyum sağlayabilen bu insanlar –başka bir deyişle, iki ya da daha çok topluma uyum sağlayabilirken, her ikisinden de ayrı olma özelliğini koruyan insanlar– var kalabilmek için çok dil bilmeyi ve yumuşak başlı olmayı gerektiren uluslararası ticaretin uzun zamanlardan beri içinde olmuşlardır. İktisadi bakımdan böylesi bir marjinallik tanımı, en azından, hem Hıristiyan Avrupa, hem de Osmanlı Avrupa'sında var olan biçimiyle Musevi topluluğuna neredeyse tamamen uyuyordu.¹⁹ Her iki durumda da Museviler rakip tektanrılı dinin siyasal egemenliğine boyun eğmiş bir dinsel azınlıktı. Böyle olunca, ev sahiplerinin toplumunu iyi tanımalı, bu topluma uyum sağlamaya razı olmalı ve dillerini konuşabilmeliydiler. Ne ilginçtir ki, hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar birbirlerine duydukları

denli bir düşmanlığı Musevilere karşı da gösterirken, Museviler –özellikle tüccarlar olarak ve 16. yüzyılın büyük çatışmaları sırasında– Avrupa'nın büyük bölümü ile Osmanlı İmparatorluğu'nu ayıran ideolojik uçurumu kapatmakta yardımcı oldular.²⁰

Konstantinopolis'in düşmesi, sonuçları bakımından Akdeniz ötesi ticaretin gelişmesine yaşamsal katkı sağladı. 1453 öncesinde Akdenizli Museviler en az üç topluluk içinde yer alıyorlardı: İspanyolca konuşan İberyalılar, Arapça konuşan Mısırlı ve Suriyeliler, Rumca konuşan Bizanslılar. 1453'ten sonra bu topluluklara bağlı ayrımlar belirsizleşti. Birincisi, Padişah II. Mehmed'in İstanbul'a Anadolu ve Balkanlar'dan Museviler yerleştirme siyaseti sonunda, Aşkenazi (Alman), Romanyot (Rum) ve Karai (heterodoks) Musevilerin yeni bir karması ortaya çıktı. İkincisi, İber yarımadasının yeniden Hıristiyanların eline geçmesi ve buna bağlı olarak 1492 yılında Musevilerin sürülmesiyle doruğa ulaşan baskı siyaseti binlerce Sefardi Museviyi Osmanlı topraklarına iteledi. Üçüncüsü, 1516-17'de Suriye ve Mısır'ın alınması, kadim Arap-Yahudi topluluğunu Osmanlı illerine aktardı.²¹

1550 yılma gelindiğinde, bu topluluklar yeni bir toplum oluşturmak üzere Avrupa'dan olduğu kadar Ortadoğu'dan da çeşitli uygarlıkları içine alan, rahatsız bir karışımın potasında buluşmuşlardı. Toplumun özellikle Sefardi kökenli öğeleri, Hıristiyan-Avrupa ve Osmanlı yönetimlerinin ve iktisadi yapılarının, birbirinin ticaret ilkelerine karşılıklı uyum sağlamasına yardımcı oldular. Osmanlı tebaası ilk kez, Venedik, Bordeaux, Amsterdam ve Londra'da yerleşen Museviler aracılığıyla İstanbul, İzmir, Halep ve İskenderiye'deki yabancı yerleşmesine karşılık verdiler. Osmanlı Musevi tebaası Güney ve Batı Avrupa'yla doğrudan yüz yüze gelmenin kazandırdığı bilgilerden iyi yararlandılar. Osmanlı kumaş üretimi alanına girdiler ve Batı Avrupalı tüccarlarla rekabet edebilmek için Batı Avrupa'nın ticaret tekniklerini kullandılar. Museviler ayrıca, Osmanlı maliyesinde mevkiler satın aldılar ve Venedikli, Fransız, İngiliz ve Felemenkli tüccarlarla gümrük vergilerinin pazarlığını yaptılar; Musevi simsarlar, araçlar ve tercümanlar, Osmanlı kasaba ve köylerinde, Osmanlı görevlileri karşısında yabancı tüccarları ve diplomatları temsil ettiler. Çoğunlukla Osmanlı Arap Müslümanlar, Ermeni Hıristiyanlar, Ortodoks Rumlar ve Türk Müslümanlarla ortak-

laşa girişimleri dolayısıyla kurdukları ticaret ilişkileri, kültür bağlarına dönüştü. İngilizler, Fransızlar ve Osmanlılar bu iş ve kültür alışverişlerinde yer aldılar ve böylelikle iktisadi, kültürel ve siyasi köprüler kurup bu köprülerden geçtiler.

18. yüzyılda Rum Ortodoks ticaretinde canlanma görüldü. Bu yüzyılda büyük Osmanlı limanlarındaki dindaşlarıyla bağlantı kuran Fenerli Rumlar yalnızca Osmanlı Akdeniz dünyasındaki ticarete egemen olmakla kalmayıp, ayrıca devletin parasal uygulamalarını yönlendirecek, hatta Atlas Okyanusu'na kıyısı olan devletlere kendi antrepolarında meydan okuyacaktı. Oysa Rum Ortodoks tüccarların imparatorluklar arası taşımacılığı yönetmesi, Rum simsarların pek çok Osmanlı liman kentinde ticaret borsalarını denetim altında tutması yeni değildi ve Osmanlı deniz taşıma ve ticaretinin temelinde katkısı olan, uzun süre omurgasını oluşturan Rum denizcilerdi.²²

Böylece, Sultan Süleyman'ın İmparator V. Karl'a Akdeniz'de ve Balkanlar'da askeri ve ideolojik bakımdan meydan okuduğu sırada, Osmanlı kulları harıl harıl Osmanlı ile Hıristiyan Avrupa'nın ticari ve toplumsal kumaşını dokumaya uğraşıyorlardı. İstanbul, Halep ve Selanik sokaklarında olduğu kadar ticaret ortaklıklarının yöneticileri arasında, devlet meclislerinde ve özellikle Babıâli'de de din uyumsuzlukları çoğu kez kişisel çıkarlarla çarpışıyordu. Ermeni, Rum Ortodoks, Musevi diasporaları, hatta oluşma evresindeki Müslüman ticaret diasporaları iletişimi kolaylaştırdı ve bu çevrelerde daha bütüncül bir bakış açısına varılmasını teşvik etti. Güney Avrupa devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler 15. yüzyılda tek tük ve daha çok kuramsal kalmışsa da, 16. yüzyıl sonuna gelindiğinde, geniş bir çıkarlar dizisi Osmanlıları Avrupa devletler düzenine ve ekonomisine sarmaş dolaş bağlamıştı. Gelecekteki iktisadi ve toplumsal bunalmalar bu sistemi sarsacaktı. 1700 yılına gelindiğinde ortaya çıkarsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Avrupa devleti olduğuna ilişkin neredeyse evrensel anlayıştı.

AVRUPA'NIN DEĞİŞEN GÖRÜNTÜSÜ

Oysa modern tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu'nu bu dönemde bile Avrupa'nın bir parçası olarak düşünmezler pek. Hep aynı kaldığını

düşledikleri Doğu'nun tersine, Avrupa'ya bunalımı, değişimi ve iyiye gidişi yakıştırırlar. 16. yüzyıl kin ve düşmanlığın körüklediği din savaşlarıyla son buldu; korkunç Otuz Yıl Savaşları bir sonraki uzun süreli çatışmanın kapısını araladı. Yiyecek üretiminde, nüfus bilgilerinde, küresel ticarete ve yönetimde şiddetli dönüşümler meydana geldi. İngiltere ve Hollanda'da uluslar topluluğu (*commonwealth*) sistemi ortaya çıktı; yönetimlerde merkezin ağırlığı arttı. Bu mutasyonların harmanı olarak ortaya çıkan 1700 başının Avrupa'sı, 1500 yılındakine göre kökten değişmiş bir görünüm kazanmıştı. Bu dönüşümü kimi tarihçiler teleolojik anlamda, moderniteye ya da bir başka açık ya da kastedilmiş ereğe doğru bir tırmanış olarak yorumlamışlardır. Bu değişimlerin çoğu Osmanlıları da, Avrupa'nın geride kalan bölümü kadar sarstı. Ne var ki, bilimciler bu dönüşümlerin Osmanlı devletinde de görüldüğünü kabul ettiklerinde bile, "Şark" bağlamında, ilerlemenin göstergesi olmak yerine çöküşü belirlediğini söylediler.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın diğer bölümüyle ilişkilerinin nasıl çarpıcı biçimde değiştiğine bakılınca, böyle bir sonuç akıl dışı değil. Askeri denge, kuşkusuz, tamamen Batı'ya kaymıştı; Hıristiyan Avrupalılar artık "Türk"ün yağmalayarak, köleleştirerek, din değiştirterek hızla batıya ilerlemesinden korkmuyorlardı. Oysa, bu yeni dengede mutlak bir Osmanlı gerilemesi görmenin savunulur yanı yok. İspanya, Portekiz ve İtalya devletleri 17. yüzyıl bunalımlarına nasıl İngiltere ya da Fransa'dan farklı ve daha az başarıyla tepki göstermişse, Osmanlı İmparatorluğu da öyle tepki gösterdi. Ama bu Akdeniz devletleri hiçbir durumda geniş Batı dünyasının dışında kalmadılar, hiçbir durumda Avrupa'nın geride kalan bölümünce bir başlarına bırakılıp unutulmadılar.

Osmanlı örneğinde, Avrupa'yla bütünleşme yönündeki ilerleyiş gerçekten de 17. yüzyılda hızlandı. Bu durumun çoğu kez farkına varılmaması, belki Osmanlı devletinin siyasetine yansımamış olmasındandır; çünkü kendisini "ıslah" ederek eski şanlı günlerine dönme peşindeki Osmanlı devleti Avrupa'nın geri kalan bölümündeki yenilikleri benimsemeye bir sonraki yüzyıla dek başlamadı. Öncülüğü devlet üstlenmedi, Akdeniz'in liman kentlerinde ve Balkan uç boylarında oturan Osmanlı tebaası ve yabancılar görüş alışverişlerini yoğunlaştırdılar ve Osmanlı uç boylarında kendi-

lerine ticari ve toplumsal anlamda ayrı bölgeler açtılar. Osmanlı merkez yönetimiyle iyi ilişkiler kurmaya artık eskisi denli gereksinim duyulmadığı bu taşra ortamlarında, kültürler arası iletişimin araçları Museviler ve Müslümanlar ticari üstünlüklerini yitirmeye başladılar.

İktisadi gücün Osmanlı'nın tebaası arasında bir halktan ötekine aktarılması, Osmanlı devletinin zayıflamasına (ama belki de Osmanlı toplumunun değil) katkıda bulundu; çünkü Batı Avrupalı ve yerel Osmanlı tüccarlar ile devlet görevlileri arasındaki yeni ilişkinin sonuçlarından biri olarak İstanbul gümrük vergileri ve öteki vergiler üzerinde denetimini yitirmeye başladı. İktisadi ve siyasi alanlarda merkezin gücünü yitirmesi, pek çok Osmanlı tebaasının işine yaradı ve Osmanlı ekonomisinin Avrupa'nın geri kalanınıkiyle daha da bütünleşmesine yardımcı oldu. Yalnız Ermeniler ve Rum Ortodoks Hıristiyanlar değil, İngilizler, Felemenkliler ve Fransızlar da Musevi ve Müslüman araçları dirsekleyip kendi çoklu bağlaşımlarının biçimlendirdiği yeni Levanten dünyasında başat noktalarda görevler üstlendiler. Hem Osmanlı hem de Batı Avrupa toplumunu eş zamanlı etkileyen değişimler, Levantenlerin iletişim yeteneklerini geliştirdi. Örneğin, 1640'lardaki kendi iç savaş karışıklıklarından kaçıp Osmanlı topraklarına gelen İngilizler, aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu sarsan benzer karışıklıları kendi çıkarlarına kullanabildiler.²³

Osmanlı İmparatorluğu'nu 1400'lerin sonları öncesinde Avrupalı saymamak muhtemelen doğru olacaktır. Her ne kadar iki yapının ortak pek çok yanı olsa da, ideolojik, siyasi, askeri, iktisadi ve tarihsel benzerlikler hâlâ yığındır. Oysa izleyen iki yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'nın diğer bölgeleri birbirlerinden daha çok şey öğrendi ve birbirlerine gitgide daha çok benzediler. Ayrılıklar, özellikle de ideolojik alanda, sürüp gitti. Her ne kadar, 18. yüzyılda Osmanlılara, Richard Knolles'in 16. yüzyılın sonlarında dediği gibi,²⁴ "Avrupa'nın dehşet saçan belası" diyen Batı Avrupalı az kaldıysa da, bu bakışın yerini alan "Avrupa'nın hasta adamı" imgesinin daha olumlu olduğu hiç de söylenemezdi: Avrupa Osmanlıları daha fazla kendinden sayıyordu, fakat onlara olumsuz bir gözle bakıyordu. Pek çok Hıristiyan Avrupalının kafasında korkunun yerini saygı ya da kendi içine kabul etme değil, hor görme almıştı.

Yine de gerçeklik –gerek dönemin, gerekse 20. yüzyıl tarihçilerinin de açıkladığı biçimiyle– neredeyse tam bir ayrıma yol açanın din düşmanlığı olduğunu söyleyen yalınkat görüşe bir türlü uymuyordu. Ne denli isteksizce olursa olsun, Avrupa kendinden bir parça olan Osmanlı’yı Bizans’ın kalıtçısı olarak kabul etmeyi öğrenmişti. Felemenk, İngiliz, Fransız ve Venedik elçileri İstanbul’da oturdular ve Osmanlılar 15. ve 16. yüzyılda İtalya’da ortaya çıkan uluslararası diplomatik sistemin bir parçası –hatta belki de çekirdeği– durumuna geldiler. Ermeni, Rum Ortodoks ve Musevi Osmanlı tüccarları Akdeniz’de, hatta Atlas Okyanusu sularında dolaştılar. Modern çağın başında evrensel Katolik kilisesinin parçalanmasıyla birlikte, din ve toplum ilişkisinin yeniden değerlendirilmesi sırasında İslam ve Musevilik (kabul edilmese bile) tanındı. İdeolojik anlamda bile ayrılıklar geriye itildi ve iki yanda yer alan toplumlar gittikçe birbirini andırır duruma geldi. Bu durumun incelenmesi tarihçiye yeni bir araştırma ve yorumlama dünyasının kapısını açıyor.

BİRİNCİ AYRIM
OSMANLI DÜNYASINDA DEVLET VE TOPLUM

KUBAD'IN YETİŞME YILLARI

Kâfir bile inananlar safına döner; fakat sapkın derviş dönesi değil;
Kâfir öğrenmeye yatkındır, ama o değil.
Ondan umut kesilmişken, kâfir Allah korkusu taşır.
Allah biliyor ya, kâfir ondan çok üstündür.¹

Çocukluk günlerinde Kubad anasını hatırlamıyordu.² Yalnızca söylentileri, dedikoduları duymuştu: Anası orospuydu, çingeneydi, Tatar prensesiydi; en akıl almazı da, Sultan Süleyman'ın talihsiz olsa da güçlü sadrazamı İbrahim Paşa'nın gözdesi olduğuydu. O İbrahim Paşa ki, Osmanlı ordularının başına geçip 1634 yılında Bağdat'ı aldıktan sonra padişah fermanıyla idam edilmesi iki yıl sürmemişti.

Kubad'ın umurundaydı sanki. Onun bildiği tek ana –sütanası– Haydari tarikatından saygıdeğer bir şeyhin kızıydı.³ Kubad yaşamının ilk yıllarını Osmanlı uç boyu kasabası Erzincan yakınlarındaki küçük bir köyde, bu şeyhin tekkesinde geçirdi. Anımsayabildiklerinin ilki, bu tekkenin kapısındaki kitabede yazılı garip sözcükleri okuyan bir ihtiyarın sözleriydi: “Dinimize girmek isteyen kişi, bizim gibi yaşamalı ve saflığını yitirmemeli.” Kubad bu tarikata girenlerle öylesine iç içe olmuştu ki, görünüşleri üzerinde durmak hiç aklıma gelmemişti. Sarkık bıyıklar ve alından sarkan uzun bir perçem dışında, dervişler saçlarını kazıtırlardı. Bileklerine ve ayaklarına ağır, demir halkalar takar, başlarına uzun külah giyerlerdi. Şiirler okuyarak ve Tanrı'ya övgüler düzerek dans ettiklerinde omuzlarına astıkları demir çingiraklar şangırdardı. Bu geleneklerin ne denli sapkın olduğunu, demir halkaların animist çoktanrılı inanç koktuğunu, duaların Hıristiyan kâfirlerinkinden yankılar taşıdığını, külahların Şii sapkınların başlıklarına benzediğini çok sonraları anlayacaktı.

Sekiz ya da dokuz yaşındayken, bir Osmanlı sipahi birliği köyüne aniden saldırıp onu götürdüğünde, Kubad'ın yaşamının akışı birden yön değiştirdi. İki hafta sonra kendini, Osmanlı sultanının sarayında içoğlanların eğitildiği Enderun'da, yalıtılmış olsa da kibar bir yaşama adım atma anlamı taşıyan, üç gün sürecek bir nöbette yapayalnız, sessizlik içinde ayakta dikilirken buldu.⁴ Bu

alıştırmadan sonra hadımağaların başı, gencin yöneticilik yapacak Osmanlı seçkinleri arasına katıldığını açıkladı. Hâlâ kolay etkilenebilir ve ham olan genç, kısa sürede Sultan Süleyman imparatorluğunda başkenttin kalbindeki Topkapı Sarayı'na yerleşerek, koparılıp alındığı gerideki yaşamına göre çok daha rahat ve güzel, ama aynı zamanda karşılaştırılamayacak ölçüde kısıtlayıcı bir yaşam sürmeye başladı.

En başta, bu küçücük dünyada dervişler yoktu. Gerçekten de Kubad, çocukluğunu geçirdiği küçük köyde yaşayanlara uzaktan olsun benzeyen hiç kimseye rastlamadı burada. Osmanlı padişah sarayının üçüncü ve en iç bölümündeki, en görkemli avlusunda kaldı. Burada, çıraklık dönemini geçirmek üzere, her anı dolu, sıkı disiplinli, sıkış tepiş, 400 kadar temiz tıraşlı oğlanın paylaştığı bir erkek yatakhanesinde geçen, katı ast-üst ilişkili bir yaşama sokulmuştu. Burada kesin bir sessizlik içinde olmak sıkı davranış kurallarının en önemlisiydi. Zorunlu suskunluklarına çare olsun diye çoğlanların yıllardan beri geliştirdikleri, garip el işaretlerinden oluşan özel dili Kubad ancak çok sonraları keşfetti. Bu oğlanlara sarsılmaz bir elle hükmeden beş saray hadımı vardı. Hadım edilmişlikleri, fiziksel anlamda ayrıksı durumlarının yanında padişah ve hanesine koşulsuz bağlılık ve bağımlılıklarını simgeliyordu.

Kısacası Kubad, Osmanlı yönetiminde yüksek bir mevki üstlenmek üzere eğitilen bir saray çoğlanı olmuştu. Kendini verdiği günlük dersleri oña yönetici sınıfın konuştuğu –kendi bölgesinin günlük konuşma Türkçe'sinden bütünüyle daha zengin ve daha incelmış olan– Osmanlıca'yı ve saraya özgü nezaket kurallarını sıkı sıkıya öğretti; onu ve öteki çocukları İslam öğretisinin incelikleri konusunda eğitti. Ayrıca, Osmanlı seçkinlerinin ayırt edici özellikleri olan silah kullanma, ata binme gibi sporlarda ve el sanatlarında da eğitim gördü; kulü olduğu padişaha koşulsuz boyun eğmeyi öğrendi.

Kubad ergenlik çağına bu dünyada girdi ve zamanla basamakları tırmanarak bizzat Sultan Süleyman'a –sessizce, ayak altında dolaşmadan ve ekilmeyen bir uyanıklıkla– hizmet etmek gibi herkese nasip olmayacak bir onura erişti. Hadımağaları her zaman kendisini yakından gözlüyor, yeteneklerini değerlendiriyor ve bu delikanlının Osmanlı devletine en iyi biçimde nasıl hizmet edebileceğini tartıya vuruyorlardı. Genç adam kendinden yaşlı arkadaşlarının Enderun'dan çıkarak padişah kapısında ya da taşrada kapıcı, bostancı, yenice-

DIVAN - TTIHAYOUSCH .

ALAI - TCHAYOUSCH .

ISKEMLE - AGHA .

FÖZ-BEKDJİ-BASCHI .

Resim 3. 19. yüzyıl başlarının bir baskısında yer alan bu dört kapıkulundan ikisi, kitaptaki öykülerin baş kişisi Kubad gibi "çavuş"tur. Sol üstteki resimde görülen kişi, bir Divan-ı Hümayun görevlisidir; sağ üstteki alay çavuşudur. Alttaki iki görevliden biri padişahın iskemlesini taşırdı; ötekisi, padişahın susuzluğunu derhal gidermekle görevliydi.

D'Ohsson, *Tableau general de l'Empire othoman*, cilt III, 294. sayfadan sonraki 2. levha.

ri ve diğeri kulluk görevleriyle “dış görevlere” dağıtıldığını görüyordu. Bir kez Enderun’dan çıkınca sanki yok oluveriyorlardı; çünkü, bir kez çıkan, sarayın bu en içteki, üçüncü avlusuna artık bir daha dönemezdi.

Kubad’ın “çerağ” töreni on sekizinci yaşına rastladı. Kendisi gibi birkaç içoğlanıyla birlikte padişahın huzuruna çıkarıldı ve bir resmi giysi, bir sark ve bir miktar para almadan önce onun elini öptü. Bundan sonra yeni mezun, ilk ve son kez üçüncü avlunun sınırlarından dışarıya adım attı; bol şamata ve atılan paralar arasında ikinci avludan geçerek, sultanın ahırlarından bir at seçmek üzere birinci avluda durdu ve çavuş olarak devlet hizmetine girdi.

İçoğlanı bir gecede padişahın hizmetkârı olarak yeniden dünyaya gelmiş, hatta –sarığını sardıktan ve tüm yüzünü kaplayan, etkileyici bir sakal bıraktıktan sonra– dış görünüşüyle de kısa sürede tepeden tırnağa değişmişti. Baş sorumluluğu sarayın fermanlarını İstanbul kentine ve uzak Osmanlı eyaletlerine taşımaktı. Ayrıca, kendisine açıklanan belirli bir sözlü yönergeyle, ona bu fermanlara uyulmasını sağlama yetkisi de verilmişti. Yıllardır gördüğü eğitim ve yakından gözlenmiş olması, öğreniminin ve kişiliğinin bu göreve uygun olmasının güvencesiydi. Kubad ve meslektaşları Osmanlı devleti ile kulları arasında iletişimi sağlayan başlıca aracı oluşturuyorlardı. Ayrıca, bir devletin dış temsilcileri topluluğunun Osmanlılardaki en yakın karşılığı olan bir örgütlenmenin de parçasıydılar. Bir çavuş kendisini İsfahan ya da Venedik’te, hatta Paris ya da Londra’da ya da Delhi’de elçi –Osmanlı İmparatorluğu’nun resmi sesi– olarak bulabilirdi.

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞU

O zamanlar [I. Murad'ın hükümdarlığında (1362-89)] vergiler düşük idi. Koşullar öyleydi ki, kâfirler bile baskı görmeden yaşıyordu. Keselerine [giysilerine?], öküzlerine ya da oğullarına, kızlarına el atılıp satılamazlar ya da rehin alınamazlardı. O zamanlar hükümdarlar aç gözlü değildi. Ellerine geçeni yeniden dağıtırlardı; hazinenin ne olduğunu bilmezlerdi. Fakat ne zaman ki Hayreddin Paşa Babü's-saade'den içeri adım attı, doymak bilmez âlimler hükümdarların akıl hocası kesildiler. Önce dindarca davranışlar sergileyerek başladılar işe, sonra fetvalar çıkarır oldular: "Hükümdar olan kişinin hazinesi olmalıdır", dediler. O zamanlar, hükümdarları kendi yanlarına çekip, etki altına aldılar. Açgözlülük ve zulüm ortaya çıktı. Gerçekten de, aç gözlülüğün olduğu yerde zulüm olması kaçınılmazdır. Günümüzde daha da arttı. Bu ülkede nice zulüm ve yolsuzluk varsa hepsi ulemanın başının altından çıkıyor.¹

Osmanlı devletinin ilk yıllarına ilişkin gerçek anlamda kayıtlar yoktur. Birkaç mimari kalıntı ve sikkeler dışında, ilk beyler Osman Bey, Orhan Bey ve Murad Bey'e ilişkin hemen hemen tüm bildiklerimiz söylentidir. Bu devletin doğuşuna ilişkin bilgilerimizin bir bölümü Bizanslı, Cenevizli ve diğer "dış" şahitlere dayanıyor; büyük kısmı ise 15. ve 16. yüzyıldaki Osmanlı devletini haklı çıkarmak ya da suçlamak amacıyla, büyüklerinin karmakarışık anılarına dayanarak geçmişi yeniden inşa etmeye çalışan daha sonra yaşamış Osmanlıların yazdığı tarihlerden gelmekte. Bu bölümün başında alıntılıdığımız, yazarı belli olmayan vakayiname kesinlikle bunlardan biri: Padişah II. Mehmed'in yönetimini ve çevresini saran dolandırıcı "ulema" çetesini eleştirmek için, belgelendirilmemiş bir Murad Bey zamanı masalına başvuruyor. Osmanlı devletinin nasıl şekillendiğinden ziyade, yazarın içinde yaşadığı hoşnutsuzluk dönemi üstüne birçok şey söyleyen bu alıntı, başlıca kaygısı (yazarın duruşuna bağlı ola-

rak) o günkü Osmanlıyı göklere çıkaracak ya da yerin dibine batıracak bir geçmişti kurmayı amaçlayan bir tarihyazını biçimine örnektir.²

Dolayısıyla tarihçi, bu dünya devletinin doğuşunu yeniden inşa etmeye çalışırken, yayılcı bir İslam devletine karşı savaşı korku dolu yabancıların zaman zaman kendilerini kaptırdıkları düşünceler kadar, yerini sağlamlaştırılmış bir dünya imparatorluğu temsilcilerinin işlerine gelen anıları da ayıklamak zorundadır. Kimileri bu girişimi olmayacak bir iş, göze alınmaz bir çaba gibi görerek şunu savlar: Kaynaklarımız öylesine siyasete batmış ve bu kaynakları yaratanlar Osmanlı hanedanını meşrulaştırmayı öylesine kafalarına koymuşlar ki, devletin kuruluşunun gerçekte nasıl olduğundan çok, Osmanlılar ve düşmanları nasıl olmasını istediye onu kesinleştirmekten başka işe yaramıyor.³ Bazıları da, olaylardan iki üç kuşak sonra yazılmış Osmanlı vakayinamelerinin dediklerini neredeyse olduğu gibi kabul eder. Hatta Osman Bey'in gördüğü söylenen rüya bile aynen olmuş gibi kabul edilir; bu rüyada bir sufi şeyhinden doğan ay Osman'ın göbeğine girer, sonra buradan bir ağaç çıkar ve gölgesi tüm dünyayı kaplar. Elbette Osmanlı hanedanının gelecekteki dünya imparatorluğunu simgelemektedir bu rüya.⁴

Hatta şu bile öne sürülebilir: Modern tarihçiler de, Osmanlı devletinin ilk dönemine eğilirken, Osmanlı vakanüvislerinden geri kalmayarak, zaman zaman, konudan çok kendi zamanlarından ve kendilerinden söz etmişlerdir. İstanbul'da yaşamış bir Amerikalı olan Gibbons'ın kaleme aldığı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında yayımlanan, böylesi anlatıların en erken tarihliyelerinden birinin amacı, çöküşün eşiğinde sendeleyeni bir imparatorluğun nereden geldiğini açıklamaktır.⁵ "Büyük Savaş"a ilişkin üstü örtülü dokundurmaları ve yüzyılın başındaki milliyetçiliğin ırkçı temellerini eleştirisiz benimsemesi yanında, yazar Batı'nın uygarlaştırıcı etkilerini Doğu'nun barbarlığının karşısına koyarak, Osmanlıların görkeminin Bizans'ın kurumlarına dayandığı ve onulmaz eksikliğinin kanlarında bir vahşilik kalıntısı taşımak olduğu sonucuna varır.

Bu tez tarih yazarları arasında, 20. yüzyıl boyunca süren ve ötesine sarkan bir tartışma başlattı. Tartışmanın odak noktası Osmanlı dehasının köklerine ilişkindir: Osmanlı İmparatorluğu Bizanslıların ya da Arapların mirası üzerinde mi yükselmişti, yoksa Orta Asyalıların mı? Osmanlıların

kendilerine neredeyse tümüyle anlamsız gelmiş olacak bu sorunun 20. yüzyılda kasırga gibi gündemi doldurması, bir yanıyla, Batı'nın Doğu'ya uygarlık getirdiğini iddia ederek emperyalizm öğretisinin kendi kendisini haklı çıkarmasından kaynaklanıyordu. Aynı derecede önemli olan bir nokta da şudur: Osmanlı'nın ardından kurulan devletlerin milliyetçilik ideolojileri, Osmanlı'nın gibi rakip kimlikleri silerek kendi uluslarının kimliklerini düşledikleri bir geçmişin ortasına oturtmayı zorunlu kılmıştır.⁶ Bu kuşku götürür kaynakların ve bulandırıcı gündemlerin karışımı, Osmanlıların kökenlerine ilişkin yargıda bulunmayı özellikle kurgusal ve tehlikeli bir duruma getiriyor; elinizdeki kitapta ortaya konan görüşler, var olan kanıtları insan psikolojisi ve Ortadoğu, Amerika ve başka yerlerdeki benzer tarihsel etkinliklerin ışığında değerlendirerek olasılıklar sunmaktan ileriye gitmiyor.

HAYALİ BAŞLANGIÇLAR

Haçlı Seferleri döneminde (1097-1453 dolayları) Akdeniz dünyasının her yerine din nüfuz etmişti. Din, Batı ile Doğu'yu birbirinden ayırmaya yarlıyordu; savaş, kıyım, cinayete hem özür uyduruyor, hem de haklılık gerekçesi buluyordu. Hem Katoliklik, hem Sünni İslam, genel katı bakışlarını tizlikle koruyorlardı. İnatçı bir biçimde geleneğe bağlı bu tektanrılı dinler, uyarılma ve gözden geçirmeye hemen hemen hiç yer bırakmıyorlardı. Gerçekten de, Haçlılar bugün bile dinsel anlamda mazur gösterilmiş acımasızlığın bir simgesidir. Yine de, bu ideolojik dünyada bile, İslam ve Hıristiyan Avrupa dünyaları arasındaki çizgiler –özellikle uç boylarında– geçirendi ve ilişkiler çoğunlukla birbirine bağımlı ortak yaşama biçimindeydi. İslam toplumları Haçlıların Suriye ve Filistin'de kurdukları küçük devletlerin çevresini sarmıştı; bu yeni yerleşenler kısa sürede komşularıyla yan yana var olmayı öğrendiler. Arap tarihçi Usame yeni gelen Haçlıların cahilliklerini şöyle anlatır: “Frenk ülkesinden her yeni gelmiş göçmen, Müslümanlarla uzun zamandan beri ilişkide bulunmuş ve uyum sağlamış olanlara göre daha kaba sabadır.” Ardından aşağıdaki öyküyü kanıt olarak anlatır:

Ne zaman Kudüs'e gitsem el-Aksa Camii'ne giderdim. Caminin bitişiğinde, Frenklerin kiliseye çevirdiği küçük bir cami vardı. Şöval-

yelerin elindeki el-Aksa Camii'ne girdiğim zaman –şövalyelerle arkadaşım– dua edebilmem için bitişikteki küçük camiyi boşaltırdı. Bir gün bu camiye girdim; “Allahu ekber” diyerek namaza henüz durmuştum ki, Frenklerden biri hızla üzerime geldi; yakaladığı gibi yüzümü doğuya çevirerek: “Bu yana dönüp ibadet etmelisin!” dedi. Şövalyelerden bazıları telaşla gelip onu yakaladılar ve benden uzaklaştırdılar... Af dileyerek şöyle dediler: “Bu kişi Frenk ülkesinden yeni gelmiş bir yabancıdır; daha önce doğu dışında bir yöne dönüp ibadet eden insan görmemiştir.””

Usame bu anı-öyküyü yalnızca Haçlıların bilgisizliğini, görgüsüzlüğünü belirtmek için anlatmamıştı; aynı zamanda, İslam dünyasıyla karşılaşmanın Batı'dan gelen barbarları nasıl değiştirdiğini (ya da ona göre “uygarlaştırdığını”) göstermek için anlattı. Başka bir deyişle, böyle vahşi bir ortamda bile, kişisel ilişki “Öteki”nin algılanışını inceltti ve karmaşıklaştırdı. Korku ve bilgisizliğe dayanan basmakalıp algılamalar, ilişki kurulmasıyla birlikte dağılıp gitti. İlişki kurma sürecinde, fetihçi Haçlıların kişilikleri kadar, yerel kurbanlarının kişilikleri de değişime uğradı.

Usame uçboyu toplumlarına özgü süreçleri somut biçimde betimliyor. Haçlı Seferlerinin ilk andaki sonuçları ne denli zalimce olmuşsa olsun, uzun erimli sonuçlarından biri de düşman tarafların birbirini tanıması ve aralarında ticaret ve kültür ilişkileri kurulmasıydı. Tarihte Amerikan batı sınır boyu da benzer bir biçimde “ara zemin” olarak betimlenmiştir.⁸ Avrupa tarihinden anılarımız içinde, 1099 yılında Kudüs ele geçirildikten sonra sokaklarında “kan ırmakları” akması gibi Haçlı kasaplıkları –Ortadoğu'daki geçici konukluklarının başka yönlerine göre– nasıl aklımızdan çıkmıyorsa, aynı biçimde, Amerika yerlileriyle sömürgeciler arasındaki ilişkilerde sık sık araya giren savaşlar ve toplu kıyımlara da sıkça dönme eğiliminde oluyoruz ve Amerika kıtasına yerleşmeye gelen Avrupalıların nüfus saldırısı öncesinde, hatta saldırı boyunca, on yıllarca süren birlikte var oluşu, karşı kimliğe geçmeyi ve “kız alıp vermeleri” unutuyoruz.

Anadolu'nun bir ucundan öteki ucuna Türkmen ilerleyişi de benzer biçimde anımsanmalı. Selçukluların Bizans ordusunu yenilgiye uğrat-

tığı 1071 Malazgirt savaşı ile Osmanlıların 1453 yılında Konstantinopolis'i ele geçirmesi arasındaki, neredeyse 400 yıllık Türkmen-Bizans ilişkileri bir dizi kanlı askeri sefere indirgenemez. Bu dönem aynı zamanda, oluşma sürecindeki bir uç boyu toplumunun, ancak çevresindeki uygarlıkların yapılarına ve stratejilerine uyum sağlayarak, onları kendine mal ederek ayakta kaldığı ve zamanla serpildiği bir uzlaşma, uyum sağlama ve karşılıklı öğrenme dönemiydi.

Osmanlı devletini doğuran siyasal sistem kesinlikle böyle bir uçbo-yu toplumu yapısmdaydı. Doğusunda, 13. yüzyıl başlarında Ortadoğu üzere patlayan Moğol dalgasının ardından ortaya çıkan devletler bulunuyordu; batısında, İslama karşı 600 yıl boyunca ileri tabya görevi yapmaktan dolayı doğu sınırları artık Batı Anadolu'ya değin gerilemiş Bizans İmparatorluğu vardı. Bu iki canavar arasına bir dizi yarı bağımsız beylik sığıkışmıştı. Bunların ancak unvanda kalan başı, başkenti Konya olan (Moğollara yenilmiş olmaktan dolayı zayıflamış) Anadolu Selçuklularıydı. Yine de, 14. yüzyıl başlarına gelindiğinde aralarında Menteşeoğulları, Aydmoğulları, Saruhanoğulları, Karesioğulları ve doğal olarak Osmanoğulları'nın bulunduğu bir dizi görece küçük beylik ortaya çıkarak hem üzerlerindeki Selçuklu egemenliğine, hem de Batı Anadolu'daki Bizans denetimine kafa tutmuşlardı.

Bu uç boyu, birçok bakımlardan iki uygarlığı –Bizans ve İslam uygarlıklarını– birbirinden ayıran bir askeri sınırdı. Öte yandan, böylesi sınırlar durağan ve değıştirilmez olmaya yatkinken, bu sınır kesinlikle böyle değildi. Bu tampon beyliklerin varlığı bir “ara zemin” duygusu, uzlaşma, uyarılma ve heterodoksluk eğilimleriyle yeni kurumlar ve dünya görüşleri doğurabilecek bir dünya yarattı. Öyle görünüyor ki, bu durumu kamçılaman, bu “devletçik”lerin yabancılığının ta kendisiydi. Önderleri Orta Asya'dan henüz gelmiş, Türki diller konuşan, sürü sahibi göçebelardı. Bazıları büyük olasılıkla, animist inançlarını koruyordu; ama Müslüman (ya da Hıristiyan) olanların bile bu dinleri benimsemelerinin üzerinden henüz çok geçmemişti. Bunun ötesinde, bunların siyasal alışkanlıkları kadar dinsel alışkanlıkları da Ortadoğulu olmaktan çok Orta Asyalı olarak kalmıştı. Bu gerçek en açık biçimde, geldikleri yörelerin miras törelerinde

ortaya çıkıyordu: Yöneticiler topraklarını oğulları, erkek kardeşleri ve öteki akrabaları arasında bölüştürürlerdi; göçebe toplumlarda işlerliği olan böyle bir uygulama şimdi, birbiri ardından hem Moğol, hem Türkmen devletlerinin çabucak çöküşüne ve Anadolu uç boylarında siyasal parçalanmaya yol açmıştı.⁹

Bu uç boyu toplumunun siyasi parçalanmalar kadar kültürel kırılmalar da meydana getirmiş olması gerektiği anlaşılmadan Osmanlı devletinin doğuşu kavranamaz. Örneğin, sınırları içinde liman kenti İzmir'in bulunduğu Aydınoğulları gibi bir beyliğin toprakları çabucak göçebe geçmişini üzerinden attı, denizlere açıldı ve Ege'de bir deniz gücü durumuna geldi. Devletin kuruluş döneminde dört yanı karayla kuşatılmış Bitinya bölgesine yerleşen Osmanlıların denizde böyle bir varlık gerçekleştirmeleri yüzyıllar aldı. Benzer biçimde, yalnız Bizans'a bitişik olmakla kalmayıp, aynı zamanda, İznik ve Bursa gibi Bizans kentlerini (daha sonra Edirne ve Konstantinopolis'i) çevreleyen kırsal alanı uzun süre denetim altında tutan Osmanlıları gibi bir devlet, Hıristiyanlıktan ve Bizans kurumlarından, Doğu Roma İmparatorluğu ile yalnızca denizden komşu Aydınoğulları'nın etkilenmesinden çok daha fazla etkilenmiş olmalıdır. Başka bir deyişle, her ne kadar beylikler büyük olasılıkla, doğa vergisi etkileme gücü olan aşiret reislerince kurulmuşsa da, ardıllarının özgül nitelikleri ve buldukları konular, onları ayrı ayrı yönlere ve değişik değerlere yöneltmişti.

Bu beyliklere meşruiyet kazandıran, insanları beyliklere çeken ve beylikleri fetih yoluna iten neydi? Bu sorular muamma olarak kalmış ve sert bir tarihyazımsal tartışmanın doğmasına katkıda bulunmuşlardır. Kimileri Bizans kurumlarının baş önemde olduğunu ileri sürerken, kimileri Türkmen töresini, kimileri İslamın ve kimileri de kapsamlı bir aşiret örgütlenmesinin merkezi önemde olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁰ Bu varsayımlardan üçüncüsü (en yaygın bilinen adıyla "gazi tezi") en uzun ömürlü ve en kabul göreni olmuştur. Bu sava göre, kuruluş döneminin Osmanlıları ve Batı Anadolu Türkmenleri, Orta Asya, İran ve Anadolu üzerinden göçlerinin bir noktasında İslam dinini kabul etmişler ve kendini "gaza"ya (din uğruna savaşa) adanmış sadık, hatta gözü dönmüş savaşçılar olmuşlardır. Dolayısıyla, Bizanslı kâfirlerle savaşlarına haklılık veren ve hız katan bu gazi ideolojisi olmuştur.

Resim 4. Bu ve bir sonraki resim, Osmanlı hanedanına adını veren Osman Bey'in resimleridir. Her ikisi de, 16. yüzyıl sonlarına doğru Batı Avrupalı ressamlarca yapılmıştı ve her ikisinde de anlatım tümüyle stilizedir. Lonicer'in kitabı Osmanlıların askeri başarıları üzerinde durur; vurguladığı yiğitlik yanı, Osman Bey'in hükmeden bakışlarına, gözdağı veren bıyıkları, asası ve kalkanına yansımıştır.

Loncier, *Chronicorum turcicorum*, c. 1, s. 9.

Başkaları bu hem çekici hem de tutarlı savı çeşitli bakımlardan sorgulamışlardır: Sav, etnik köken ve din bakımından dışlayıcı değil, epeyce kapsayıcı olan Türkmen toplumunun göçebe yapısını göz ardı etmektedir; bu devletlerdeki pek çok İslam dışı, hatta Hıristiyan kurumların varlığını açıklayamaz; daha yeni din değiştirmiş böylesi gruplar –kanıtların işaret ettiği gibi, ikide bir Hıristiyanlığın ve İslamın değişik biçimlerini kabul edip sonra vazgeçtiklerine bakılırsa– din uğruna savaşın gerektirdiği kuralcı/katı İslamı temsil edemezler. Hatta Osmanlı hanedanının kurucusu Osman Bey’in Müslüman olmadığı, Türk halklarından bile olmadığı ileri sürülmüştür!

Gazi tezini bütün ayrıntılarıyla yeniden gözden geçiren yakın tarihli bir çalışma bu itirazların çoğunu yanıtlıyor." Yazar savını daha esnek bir gazi tanımına dayandırıyor ve böylesine yoğun ve değişken (ulus-devlet çağından çok farklı) bir dünyada ideolojinin de yerli yerine oturmamış olması gerektiğini ileri sürüyor. İlk dönemdeki Osmanlıların (ve onlar kadar başarılı olmamakla birlikte, öteki beyliklerin) nasıl çeşitli gelenek, göreneği ve inancı üst üste yığıp kaynaştırarak yeni bir uygarlığa ulaştıklarını betimlemek için "yamalı bohça" (*bricolage*) terimini kullanıyor. Bu savın en göze çarpan yanı, dinsel fanatikliğin kuralcılık/katılık (ortodoksluk) gerektirmediğini söylemesidir. Başka bir deyişle, dini yeni kabul etmiş bir kişi, inancının temel ilkelere karşısında ne denli aykırı durursa dursun, bilgisiz olursa olsun, çoğu kez en tutkuyla inananlardandır; hatta aynı zamanda inancını en kolay terk etmeye de hazır olduğu gibi... Hıristiyanlıktan Museviliğe, Musevilikten İslama, oradan Budizme aydınlanma ardında koşan, o sırada hangi inanca sarılmışsa coşkuyla o yolda çaba harcayan, şu ya da bu tutucu inancın katı savunucuları arasında yer alan ve sonunda Bahailik, Üniteryanizm gibi evrenselci bir inanca bağlanan böylesi bireyleri hepimiz görmüşüzdür. Öyleyse, belirli inançları zorlayacak ne kuvvetli bir merkezi erkin, ne de yerleşmiş bir kültür geleneğinin olduğu bir beylikler dünyası neden daha değişik olsun? 1300'ler dolayında, Batı Anadolu'da, kararsızlık içinde yalpalayan Hıristiyan ve Müslümanların kız alıp vermeleri, birbirinin dinini kabul etmeleri ve birbirinin toplumsal ve siyasal yapılarını örnek almaları sıradan olaylardandı; hatta iki inançtan o an hangisini bağrılarına basmışlarsa, sözcüğün tam anlamıyla, o uğurda yaşamlarını bile verdikleri olurdu.

KURULUŞ DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ

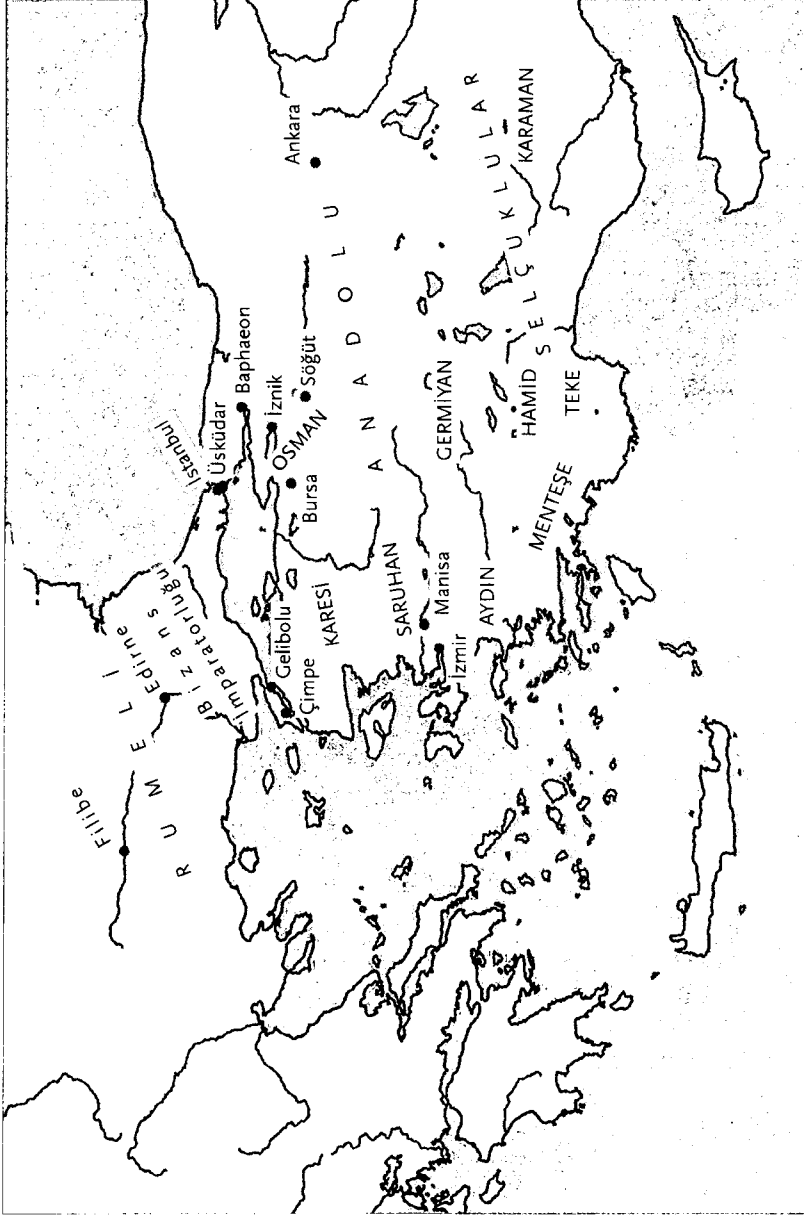
Bu uç beyliklerinin var oluşlarını, ideolojilerini ve davranış özelliklerini açıklamakta tarihsel bağlam (dönemin koşulları) yardımcı olabilir; ama aralarından belirli bir beyliğin kendisini bir dünya imparatorluğuna nasıl dönüştürdüğüne açıklık getirmez. Gerçekten de, kolayından “büyük adamlar” kuramına başvurmak, kuruluş dönemi Osmanlılarının devletin yapısına ve savaş yöntemlerine ilişkin aldığı belirli kararları dehaya bağlamak, Osman, Orhan, Murad beylerin ve Bayezid’in siyasal ve askeri dehasına inanıp bununla yetinmek gerçekten çekici gelir. Kuşkusuz, büyüklük azımsanmamalıdır. Yukarıda adı geçen tarihçinin ısrar ettiği gibi, “Osmanlılar ele geçirdikleri toplumları gereksinimlerine göre yeniden biçimlendirmeyi denemeye çok daha açtılar; ister Altay halklarından, İslamdan, ister Bizans’tan kaynaklansın, değişik geleneklerden ‘yamalı bohça’ oluşturmada rakiplerinden daha yaratıcıydılar.”¹² Yine de, aynı yazarın ayrıca iddia ettiği üzere, yerel koşullar ve rastlantılar kuruluş evresindeki Osmanlı devletine epeyce yarar sağladı.

Tarihçiler Osmanlıların başarısını birkaç tanrı lütfu etkene bağlıyorlar. Bu etkenler, uç boyunda yerleşmiş olmaları; aralıksız Moğol baskısının yerlerinden ettiği, sonu gelmez gibi görünen bir savaşçı kaynağı; siyasal ve ideolojik esnekliğe izin veren birleşimci bir İslam anlayışı; ve Bizans’ın savunma sisteminde bozulma vb idi. Bir başka beylikle yapılacak karşılaştırma, koşulların özel biçimde bir araya gelişinin ne kadar etkili olduğunu göstermeye yardımcı olacaktır. Aydınoğulları, birleşimci bir ideoloji ve bol insan gücü bulunması bakımından Osmanlılarla ortak özelliklere sahipti; yine de, Anadolu kıyılarına varmalarının üzerinden çok geçmeden, ötesinde düşman bulunan bir sınırdan yoksun kaldılar ve muhtemelen bayrakları altına akıncı toplamakta güçlük çektiler. Başka bir deyişle, öteki beylikler yüzünden –kuzeyde Saruhanoğulları, güneyde Mentешеoğulları– Aydınoğulları artık karada genişleyemezdi. Beylik, Latin kuvvetlerine karşı Bizans’la bağlaştı ve 1345 yılında bir Haçlı ordusu bu hanedanı çökertti. Marmara Denizi’ne ulaşan Osmanlılar da benzer bir açmazla karşı karşıyaydılar; ama onlar, Çanakkale Boğazı’nı aşıp Trakya’ya geçerek (bunu ancak Bizans’ın yardımı sayesinde yapabildiler) açmazın üstesinden geldiler.

Resim 5. Bu resimde Osman Bey'in yüz çizgileri toptan dönüşüme uğramış görünüyor. Yalnız burnu yumuşamakla, gözleri daha belirginleşmekle ve sakal bırakmakla kalmamış, Lonicer'in yorumuna göre daha az korkutucu, çok daha sağlıklı ve bilge bir görünüm kazanmış.

Boissard, *Vitæ et icones sultanorum turcico*, s. 4.

Harita 2. Yaklaşık 1320'de Türkmen Beylikleri.

Kuruluş aşamasındaki Osmanlı devletinin Bizans sınırında boy göstermesi, Bizans açısından özellikle elverişsiz yer ve zamana rastlamış görünüyor. 1261 yılı, Dördüncü Haçlı Seferi sonucunda imparatorun Marmara Denizi'nin karşı kıyısında sürgüne gönderildiği İznik'te atmış yıl kaldıktan sonra, başkentini yeniden Konstantinopolis'e taşıdığı yıldır. Bu yer değişimi, Bizans'ın dikkatini Anadolu'daki topraklarından Avrupa'daki topraklarına çevirmesine yol açtı ve Batı Anadolu'nun tümünün, Orta Asya, İran ve Doğu Anadolu'da Moğol yayılmasından kaçanların neden olduğu gittikçe sıklaşan Türkmen akınlarına açık duruma gelmesinde yol açtı. Bu Türkmen gruplarından Osman Bey'in aşireti, Osmanlı söylencesine göre, Bitinya bölgesinde İznik yakınlarını yurt tuttu; kısa sürede siyasi ve askeri bir güç durumuna geldi. Devlet, 14. yüzyıl başlarında, kısa sürede yayıldı. 1301 yılı dolayında Osman Bey Koyunhisar'da küçük bir Bizans kuvvetini yendi; 1326 yılında oğlu Bursa'yı ele geçirdi; 1331 yılında eski Bizans başkenti İznik düştü.¹³ Bir on yıl kadar sonra, Osmanlı kuvvetleri Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasında görünmeye başladılar ve 1350'lerin başında Çimpe ve Gelibolu'nun alınmasıyla bu askeri varlık siyasi varlığa dönüştü.

Osman Bey ve ardılları, konumlarının sağladığı üstünlükten, Bizans'ın zayıflığından ve doğudan sürekli gelen Türkmenlerden sonuna dek yararlandılar. Bunu yapabilmek için bazı yaratıcı stratejiler gerekiyordu. Birincisi, beylik ordusunun Çanakkale Boğazı üzerinden Avrupa'ya geçebilmesi için önce, yine Anadolu'nun kuzeybatı ucunu ve Trakya yolunu elinde tutan Karesi Beyliğinin topraklarından geçmek gerekiyordu. Orhan Bey'in askerlerinin 1330'lar ile 1340'larda –Karesilerdeki taht çatışmasının bu beyliğin direnişini kırmasının da yardımıyla– Karesi Beyliğini ele geçirdikleri anlaşılıyor. Orhan'ın ardılları, yenilgi sonucunda yeni yetme devletlerine duyulan düşmanlığı ve bu devletin komşu gazi devletlere saldırmaya dünden hazır olduğunu, belleklerden ancak güçlkle (biraz da Karesi Beyliğinin ele geçirilmesinin tarihini değiştirerek) silebildiler. İkincisi, Osmanlıların deniz gücü olmadığı için, yabancı yardımı olmadan bir orduyu Avrupa'ya geçiremezlerdi. Böyle bir yardımı, bir dizi ustaca askeri bağlaşımlarla ve Bizans tahtına düzmece adaylarla evlilik bağları kurarak (Orhan Bey böyle bir antlaşmayı imzalamak için Kantakuzenos ailesine damat oldu) Bizanslılardan sağladılar. Os-

manlılar ve adına gazi denen başkaları, açıkçası Hıristiyanlarla uyuşmak ile kendi değerleri arasında bir çelişki görmediler –hatta Bizans’a duydukları sözde düşmanlığı paylaşan devletlere karşı bile...

BİR HANEDANIN OLUŞMASI

Bu çabuk ulaşılmış başarılar uzun erimde çok anlam taşımamış olsa gerek; çünkü Moğol ve Türkmen töresine göre, beyliğin tahtın vârisleri arasında paylaştırılması, birkaç kuşak içinde devletin birliğini nasıl olsa parçalayacaktı. Selçukluların, Cengiz Han’ın imparatorluğunun ve daha pek çok küçük devletin kaderi hep böyle olmuştu. Osmanlılar devlet kurmadaki bu zayıflığa yenilmemiş tek beylik değildi belki; fakat seçenekler bulmakta en başarılı olan onlardı. Acımasız olsa da yaratıcılık ürünü gibi görünen bir strateji izleyerek, Batı Avrupa’da yerleşik kural durumuna geldiği şekliyle en büyük evladın tahta geçmesi (*primogeniture*) yerine, Osmanlıların geliştirdiği çözüm, oğullardan birini vâliht olarak belirlemektir (*unigeniture*).¹⁴ Yani bey (daha sonra padişah) öldüğünde, erkek kardeşleri ya da oğullarından birçoğu yerine, oğullarından biri onun yerine geçecekti. Bu yol gösterici ilkenin ne zaman, niçin ve nasıl yürürlüğe girdiğini bilmiyorsak da, böylesi bir uygulama –kardeşleri dururken Orhan Bey’in babasının yerine geçtiği– yaklaşık 1324 yılı denli erken bir tarihte yürürlüğe girmiş olmalı.

Yerine Orhan Bey’in geçmesini istediğini Osman Bey’in bildirmesi, Orhan Bey’in başa geçişini meşrulaştırmaya yardımcı olmuş olabilir; fakat durumu yeterince açıklamıyor. Babaların isteklerinin yerine getirildiği ender görülmüştür; Osmanlılarda bile, tahta geçen şehzade her zaman babasının gözdesi değildi. Yine de, kimi ciddi kalkışmalara karşın, Osmanlı ülkesi hiçbir zaman evlatlar arasında bölüşülmedi. Avrupa’daki toprak kazanımlarınm ülkeyi Boğazlar’dan ikiye ayırmayı akla yakın göstermiş olabileceği sırada bile, hiçbir Osmanlı hükümdarı ülkeyi paylaştırmayı aklından geçirmiş görünmüyor. I. Murad (1362-89), I. Bayezid (1389-1402), I. Mehmed (1413-21) ve II. Murad (1421-44, 1446-51) hep, devlet erkini paylaşmaktansa (ya da yitirmektense) acımasızca kardeşlerini ve öteki rakiplerini ortadan kaldırdılar. Sonunda II. Mehmed’in (1444-46, 1451-81) hükümdarlığında, kardeş katline izin veren yeni ilke yasalaştırıldı.¹⁵

Böylesi kararlılık belirtilerine karşın, şehzadeler arasından veliaht belirlemenin zorlukları sona ermedi; tek veliaht sisteminin kurumlaştırılması, bir strateji işi olmak bir yana, talihe kaldı. Örneğin Bayezid yetenekli ağabeyi Yakub'u saf dışı bırakmayı başarabildi; çünkü 1389 yılında babası Kosova'da şehit düştüğünde savaş alanında olan Bayezid'di; Balkanlar'daki Osmanlı egemenliğini tehdit eden Haçlı ordusunun bozgununu noktlayan Bayezid'di; Osmanlı ordusunun da çoğunun Hıristiyanlardan oluştuğu bir zamanda, anası Hıristiyan olan Bayezid'di. Diğer yanda Yakub Anadolu'da uzak kalmış olma talihsizliğine uğramıştı.

Bayezid'in küçük oğul olması ve hem Bayezid, hem de Yakub'un orduların başında bulunması gerçeği, Osmanlılar ile öteki Avrupa monarşileri arasında yaşamsal önemde bir ayrımın varlığını akla getiriyor: Osmanlılarda, tahtın el değiştirdiği ana değin, yasal olarak herhangi bir gözde aday söz konusu değildi. Başka bir deyişle, bütün oğullar tahta çıkmaya hazırlanıyordu; içlerinden sadece biri tahta çıkacak olsa bile, bütün oğulların görevi üstlenmeye hazır durumda olmaları beklenirdi. Orta Asya'daki geçmişlerinden taşıdıkları pek çok öğeyi atarken bu özgül öğeyi saklamış olmaları Osmanlı yaratıcılığının (ya da talihinin) bir başka örneğiydi; çünkü hanedan böyle davranarak yetenekli hükümdarların kuşaklara yayılması olasılığını artırmış oluyordu. Bu örnek ayrıca, bu uç boyu devletin devraldığı miras içinden ayıklama yoluyla seçtiklerini, nasıl yenilikçi ve başat bir bütün içinde kaynaştırdıklarını da sergiliyor.

İktidarın devredilmesini düzenleyen yasalarda Osmanlıların yaptığı değişiklikler bazı zorluklar yaratmadı değil. Orhan Bey ve Murad Bey'in iktidarı ele geçirmeleri büyük olasılıkla iç savaşız olmadı; Bayezid ve I. Mehmed'in tahta çıkışlarının ise iç savaşla olduğu kesin. Başa geçen bu iki şehzade de rakiplerini yakalatıp öldürttü. Bu tür şiddet, devlet erkini tek elde toplamış olabilir, çünkü ne zaman bir şehzade öldürülse, belli ki, Osmanlı devleti için riskli bir an yaşanıyor demektir; ama aynı zamanda, bu şiddet bir barbarlık olarak algılanıyor, kızgınlık ve direniş yuvaları doğuruyordu. Örneğin, Yakub'un öldürülmesinden sonra, Bayezid Anadolu'daki rakip beyliklere karşı uzun süren bir mücadeleye giriştiğinde, bu beylikler, kahramanları Yakub'un Osmanlı tahtını ele ge-

çirmek için girdiği savaşı yitirmesine öfkelenen –Osmanlı beyliğine bağlı– Türkmenlerden bile destek aldı.

Elbette böylesi tehditlerin kökünü kazıma, yetenekli ellerde bir avantaja dönüştürülebilirdi. Örneğin, I. Murad'ın ileride yeniçeri ocağına dönüşecek yeni bir ordunun temelini atması, çoğunlukla ona içerleyen –gücünü pekiştirmesine, gösterişe önem vermesine ve beyliklere özgü sınıf dayanışması anlayışının yok olmasına içerleyen– en güçlü yardımcılarını (beyleri) dengelemek isteğine bağlanmıştır. Benzer biçimde, (bu bölümün başlangıcında alıntılanan, adı bilinmeyen vakanüvise göre) “önce dindarca davranışlar sergileyip sonra fetvalar çıkarmaya” dek giden tutuculuğa doğru kayış, Şeyh Bedreddin gibi heterodoks ve karizmatik rakiplerin çekiciliklerine karşı bir tepki olarak açıklanmıştır. On bir yıl süren iç savaşın (1402-13) ardından tam I. Mehmed'in ülkeyi tek buyruk altında toplamaya çabaladığı sırada, Bedreddin, uç beylikleri döneminin yok olmaya yüz tutan hoşgörü ruhunun özlemi içindeki (aralarında pek çok önemli akıncının bulunduğu) halka dinsel inançlar arasında toplumsal uyumu öğütliyordu (1416). Bundan sonraki yirmi-otuz yılda Mehmed ve ardıllarının, gelişmekte olan devleti ortodoks İslama doğru götürürken, İslamın anavatanından bilginler getirtip itibar gören medreseler kurmalarını rastlantı değil, hiç kuşkusuz.

Yakub ile Bayezid'in analarının ayrı olması ayrıntısı, Osmanlı hanedanının aile içi özelliklerinden birini –çok sayıda eş ve/veya cariye varlığını ve her şehzadenin anasının ayrı olabileceği beklentisini– öne çıkarılmaktadır. Bu özellik hem Orta Asya, hem de İslam geleneklerinin Osmanlılara özgü biçimiyle ortaya çıkışını gösteriyor. Kuruluş dönemindeki Osmanlı devletinde hükümdar –nasıl Osman Bey, sanıldığına göre, Umur Bey'in kızı ile Şeyh Edebalı'nın kızını kendisine eş almışsa– bir bey kızını da alabilirdi, dini bir önderin kızını da. Ya da Orhan Bey'in Yarhisar tekfurunun ve Bizans İmparatoru VI. İoannes Kantakuzenos'un kızlarıyla evlenmesi gibi, siyasal rakiplerinden kız alabilirdi. Ya da bu kız, Murad'ın cariyesi (ve Beyazid'in annesi) olup daha önce de Karesi Beyliğinden bir şehzadenin karısı olan Gülçiçek gibi, bir akında tutsak alınmış olabilirdi. Beyin karısının, yukarıda sayılan her durumda, aşağıdaki koşullardan birini

taşıyor olması çarpıcıdır: Hemen hemen her zaman aşiret dışından geliyordu; kültürel arka planı, dinsel inançları hiç önemli değildi; ayrıca, birisinin karısı olmak, köle olmak, açık ya da koyu tenli olmak (en azından doğacak çocukların meşruluğu bakımından) belirleyici değildi.¹⁶

Eşlerin özgeçmişleri karşısındaki bu umursamaz tutum büyük olasılıkla Osmanlı siyasal kültürü ve soyun sürdürülmesi anlayışının şiddetle ataerkil olmasından kaynaklanıyordu, bir yanıyla. Başka bir deyişle, mirastan pay alabilme açısından, ananın soyağacı belirleyici değildi; mirasla ilgi kurulabilmesi için babanın hükümdar olması yeterliydi. Yine de, Osmanlılar akılcı seçimler yaptılar ve hanedanı tanımlamada çeşitli geleneklerden yararlandılar. “Akınlr” sırasında eş edinilmesi, büyük olasılıkla doğrudan bir Orta Asya geleneğinden geliyordu; çokeşlilik geleneği, büyük olasılıkla İslam kaynaklarına dayanıyordu; cariyeye tutmayı Osmanlılar İranlılardan öğrenmiş olabilirler; evlilikler yoluyla bağlaşmalar ve antlaşmalar yapma düşüncesini Bizanslılardan uyarlamış olabilirler.

Bu yapıları nereden almış olurlarsa olsunlar, Osmanlıların bunlardan yararlanma biçimi hanedana olağanüstü esneklik kazandırdı, hanedanın ömrünün uzun olma olasılığını büyük ölçüde artırdı ve sürekli bir “taze kan” girişini güvence altına aldı. Esneklik, devletin evlilik sayesinde –Osman, Orhan ve Murad’ın yapmış göründükleri gibi– çok yanlı bağlaşmalar oluşturabilmesinden ileri geliyordu. Hanedanın ömrünün uzaması, beylik ailesinin –çok sayıda eş sayesinde– veliaht çıkarmayı garanti etmesinden ileri geliyordu. (İngiltere’nin adı kötüye çıkmış VIII. Henry’si en başta olmak üzere, pek çok Avrupalı hükümdarın çok zorlandığı da, işte tam bu veliaht çıkarma sorunuydu; 20. yüzyıla değin cariyelik yöntemiyle gelen Japonya hanedanınının 2500 yıldır sürmesine olanak sağlayan da işte bu çokeşlilikti.) “Taze kan”, hanedanın benimsediği dışarıdan eş bulma sayesinde, Habsburglar ve öteki Avrupa hanedanlarını zayıflatan türden akbalar arası evliliği önlemekle sağlanıyordu.

Osmanlılar bu yaklaşımlarının hepsini birden aynı anda benimsemediler. Stratejileri devletle birlikte evrildi. Örneğin, beylik ailesi başlangıç yıllarında rakip hanedanlarla pek çok evlilik sözleşmeleri yaptı; ama bir kez yerini sağlamlaştırdıktan sonra, kölelerden eş almanın verdiği güven duy-

gusunu, kâfir ya da sapkın bir eş ya da annenin, hükümdarın değerlerine ve davranışına leke sürmesi olasılığına yeğledi (tıpkı 1630'lar ve 1640'larda, I. Charles'ın Fransız Katolik karısının yaptıklarından İngiltere'nin korktuğu gibi). Gerçekten de, Murad anası cariyeye olmayan son hükümdar olabilir. Osmanlılar evliliği bir yana atmadılar; fakat evlilik kurumunu çocuk doğurtma olayından ayırdılar. 15. yüzyıl boyunca ve 16. yüzyıl başlarında, padişahlar daima cariyelerle eşleşmekle kalmadılar; aynı zamanda, yazılı olmayan bir kural, kendilerine bir kez bir oğul verdikten sonra aynı kadınla bir daha cinsel ilişkiye girmelerini yasakladı.¹⁷ Bu yasak büyük olasılıkla, şehzadeyi annesinin tek ilgi odağı durumuna getirmek gibi akla yakın bir amaçtan kaynaklanıyordu. Amaç iki yoldan gerçekleştiriliyordu: Birincisi, çeyiz getirmemiş olması ve Osmanlı bağlamı dışında herhangi bir siyasal güçten yoksun olması, cariyeyi hanedana tümüyle muhtaç bırakıyordu; ikincisi, cariyenin padişahla olan yakın ilişkisinin zayıflaması, bütün ilgisini oğlunun yetenekleri üzerinde toplamaya zorluyordu (eğer tahtı ele geçirmeyi başaramazsa, bu onun da başarısızlığı anlamına gelecek ve en iyi koşullarda, tek başına sürgünde yaşamaya gönderilecekti). Bu tür çıkarıcı uygulamaların ne hangi dönemde ortaya çıktığını biliyoruz, ne de Osmanlı hanedanına ne kadar özgü olduklarını. Bununla birlikte, etkili oldukları yadsınamaz.

İLK FETİHLER VE OSMANLI TOPLUMUNUN YENİDEN TASARIMI

Başlangıç dönemindeki yayılma örüntüsü, "gaza"nm erkenden önemli bir Osmanlı ilkesi durumuna geldiğinin bir göstergesi; çünkü Karesi Beyliğinin dışında, ilk üç Osmanlı beyinin ele geçirdiği topraklar, genellikle Hıristiyan devletlerin denetimindeki topraklardı.¹⁸ Osman Bey daha çok, bölgedeki en önemli Bizans kenti Bursa'yı kuşatmaya ve böylece onu yalıtıma çalışmışa benziyor. Yaklaşık 1321'de bu amacına ulaşmıştı. Yine de, büyük olasılıkla, kuşatmanın meyvelerini toplayamadı; çünkü kuşakılmasına karşın Bursa'nın Osman Bey'in oğlunun eline geçmesi, yaklaşık 1326 yılını buldu. Orhan Bey Bursa'yı başkent yapıp çevredeki bölgeleri toparlamayı sürdürerek, sonraki on beş yıl içinde İznik ve Üsküdar'ı aldı; ardından bütün Karesi Beyliğini ele geçirdi. 1340'ların ortalarına gelindiğinde, Orhan bey Anadolu'nun bütün kuzeybatı basamağına sahip olmuştu.

1340'ların sonu, ortaya çıkmakta olan Osmanlı devleti için endişe verici bir dönemdi. Artık yalnız siyasal bağımsızlığını ilan edecek denli güçlü olmakla kalmıyordu; aynı zamanda bir karar vermek durumundaydı: Anadolu devleti olarak mı kalacaktı (bu durumda ancak yakını Müslüman-Türkmen devletleri yönünde yayılabilirdi), yoksa Avrupa'ya geçecek miydi? İlk bakışta, gaza ideolojisinin benimsenmesi, öteki Müslüman devletlerin üstüne yürüme kararını olanaksızlaştırmış görünüyor. Yine de, eğer Osmanlıların İslamı daha yeni benimsediğini ve hâlâ heterodoks özellikler taşıdığını düşünmek doğruysa, onların da, tıpkı kendilerine bağlı halkların pek çoğunun kimlik değiştirmeye yatkın olduğu denli kolaylıkla, özellikle bir tektanrılı dinden ötekine geçmeyi becerebilmiş olmaları gerekir. Ne de olsa, sadece topraklarında yaşayan insanların büyük çoğunluğu değil, kendi akıncılarının ve hanedan üyelerinin de çoğu Hıristiyandı.

Dahası, ilk dönem Osmanlılarının karşılaştığı biçimiyle İslamın yerleşik kuralı olduğu hiç de söylenemezdi; en azından olgunluk dönemindeki Osmanlı devletinin tanımlayacağı anlamda.⁹ Olasıdır ki, Osmanlıları ve diğer Türkmen gruplarını dinle tanıştıranlar sufi dervişleri olmuştur. Bunlar, İslamın temel ilkelerini tanıdık biçimde ve buyurgan olmayan bir bağlamda iletebilen, heterodoks din yaymacılarıydı. Örneğin, Osman Bey'in din konularındaki danışmanı olmuş olabilecek ve –efsaneye göre– kızını aldığı Şeyh Edebali, büyük olasılıkla, Selçuklu iktidarına başkaldıran Baba İlyas adında bir Türkmen'in müridiydi. Baba İlyas öğretisinde, şamanlık inancıyla İslam inancını, geleneksel öğrenim görmüş çoğu İslam bilgininin sapkın bulacağı, fakat Türkmenlere hoş gelen bir biçimde bir araya getirmiş görünüyor. Bunu söylemek, kuruluş dönemi Osmanlılarının kendilerini “iyi” Müslüman saymadıkları, İslama ve “gaza”ya inancı sağlam, hatta yürekten bağlı müminler olmadıkları anlamına gelmez; ancak, İslamın tam ne olduğunu, hangi durumda kişinin bundan sapacağını tanımlayacak, kapsayıcı siyasal ve dinsel bir altyapı olmadığı anlamına gelir. Başka bir deyişle, sapkınları “aforoze edecek” ve böylece toplum dışına sürececek konumda bir yetke yoktu. O ortamda Müslüman olmanın ve kalmanın işe yarar ödülü toplumsal değil, siyasi ve askeri idi. Devletlerin oluşmasına meşruiyet getiriyordu; yağmacılık ve öteki savaş durumlarına gerekçe oluşturuyordu.

Osmanlı devleti 14. yüzyıl ortasında çökmediği gibi, daha büyük devletlerle de bütünleşmedi. Bunun yerine, o dönemin taht kavgalarının belirleyici bir niteliği olan iç savaşlarda yardım almaya istekli Bizans hiziplerinin isteğine uyarak, Avrupa içlerine silahlı kuvvetlerini gönderen öteki beyliklere katıldı. Orhan Bey 1346 yılında, rakibi Karesi Beyliğinden yardım isteyen V. İoannes Paleologos'a karşı destek dileğinde bulunan VI. İoannes Kantakuzenos'un yardımına gitti. Ardından, 1352'de Bizans imparatoru Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasındaki Çimpe kalesini Orhan'a verdi. İki yıl sonra, oğlu Süleyman Gelibolu kasabasını aldı. Bu köprübaşının kurulmasından sonra, ideoloji ve dinde kökten bir değişiklik düşünülemez duruma geldi. Hicri 1. yüzyıldan bu yana, kâfirlerle savaşta Avrupa'ya geçen ilk İslam devleti olmanın saygınlığı Osmanlı Beyliğine, beylikler arasında seçkin bir yer kazandırdı. Osmanlı başarıları hem Müslüman, hem de Hıristiyanlardan oluk oluk destekçileri Osmanlı bayrağı altında topladı.

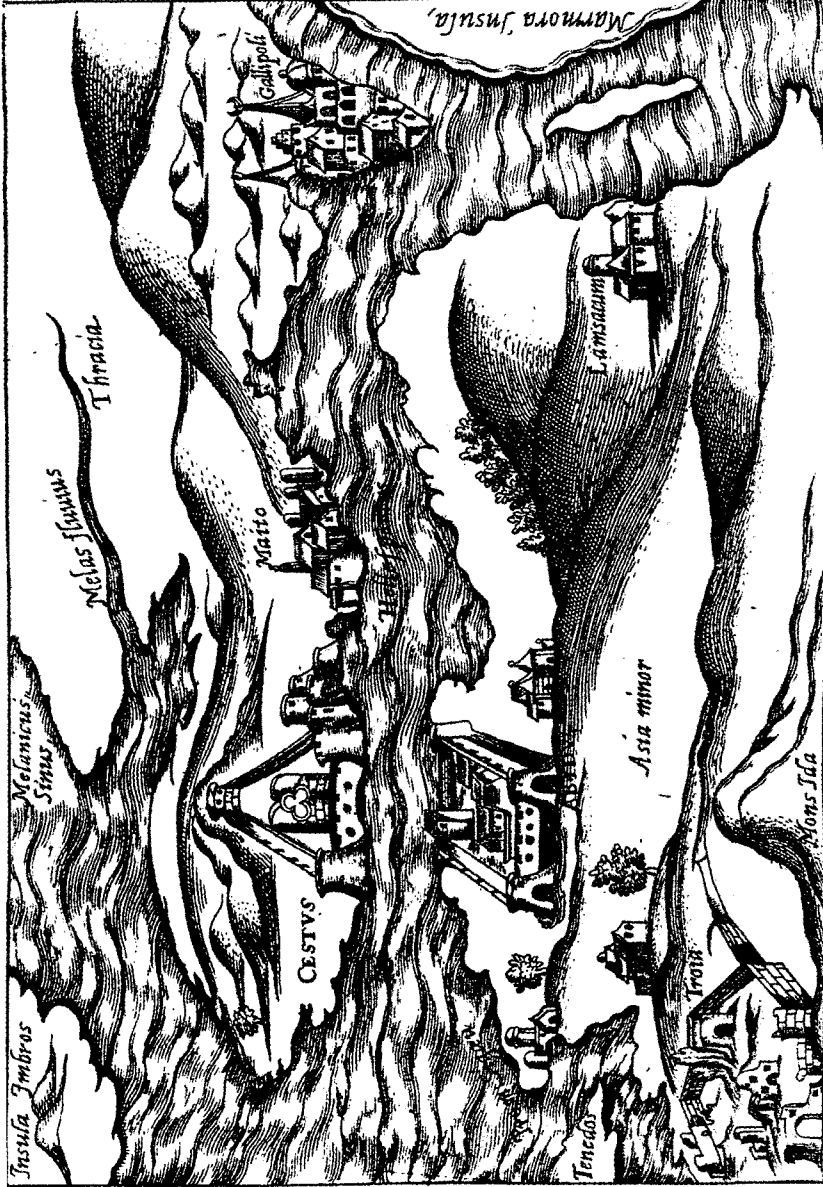
Bir sonraki elli yılda, Orhan Bey'in oğlu Murad ve torunu Bayezid, Avrupa içlerinde ilerlemek için gaza düşüncesinden büyük olasılıkla daha açık seçik yararlandılar. 1361 yılında Edirne, ardından 1363'te Filibe düşünce Trakya'nın tümü Osmanlı egemenliğine girdi. Murad, 1389 yılında Kosova ovasında son bulacak hükümdarlığının geride kalan yıllarının çoğunu, Avrupa içlerine üç yönden yürüyerek geçirdi: Karadeniz kıyılarından kuzeye doğru, Bulgaristan üzerinden Sırbistan'a doğru ve Selanik'e dek batıya doğru. Her ne kadar gaza ideolojisi öteki İslam devletlerine saldırıyı haklı göstermeyi zorlaştırmış olsa da, Osmanlı toprakları Anadolu'da da genişledi. Murad ilkin, oğlu Bayezid'i komşu Germiyan beyinin kızıyla evlendirerek, hatta bazı toprakları satın alarak diplomatik hesaplar yaptı. Fakat sonunda, savaşa başvurmadan edemedi: 1389 yılında Sırbistan Kralı Lazar'ın başında bulunduğu Haçlı ordularına karşı durmak için yeniden Avrupa'ya doğru dönmeden önce, Hıristiyan askerlerden yararlanıp Karamanoğulları'nı yendi. Böylece Bayezid'e neredeyse Güneydoğu Avrupa'nın tümü yanında Batı Anadolu'yu da kapsayan bir beylik kaldı.

1389 yılının Osmanlı devleti büyüktü belki, ama aynı zamanda kırıldı. Avrupa'da karşı koyuş yalnız Makedonya, Konstantinopolis ve başka yerlerde sürmekle kalmadı; Macaristan Kralı Sigismund da Osman-

Resim 6. Külah b çimli başlığı ve kaba saba, paralanmış giysisi, bu kişinin toplum içinde sapkın bir din tarikatının  yesi olduğunun göstergesi. İşlamda açıkça yeri olmayan bir dinsel törensellik içinde, sağdaki adamın el falına bakarken g r l yor.

Nicolay, *Le navigationi et viaggi nella Turchia*, s. 207.

Resim 7. 17. yüzyıl başlarından kalma bu haritada Gelibolu kasabası (Osmanlıların Avrupa'da ele geçirdikleri ilk önemli yer) ile birlikte Çanakkale Boğazi'nden geçişi denetleyen hisar da açıkça ve dikkati çekecek biçimde gösterilmiştir. Breuning, *Orientalische Reys dess Edlen*, s. 42.

lı ilerleyişine karşı çıktı. Anadolu'da Osmanlı saldırganlığına karşı öfke arttı ve Bayezid sık sık, iki cephede birden ayaklanmalara ve saldırılara karşı orduların başına geçip yetişmek zorunda kalıyordu ("Yıldırım" sanını alışı işte bu hızından dolayıdır). Osmanlıların başarıları doğal olarak yandaşlar çektiği gibi, rakipleri de harekete geçiriyordu. Devlet yalnızca Haçlı ordularıyla başa çıkmak zorunda kalmıyordu; ayrıca Timur'un önderliğinde doğuda yeniden baş gösteren tehlikeyle de başa çıkmak zorundaydı. 1402 yılında, Ankara yakınlarında Bayezid'in ordusunu yenilgiye uğratan Timur'un kuvvetleriydi; padişahı tutsak eden, halk önünde aşağılayan ve idam ettiren, Osmanlı devletini parçalayarak on bir yıl süren (1402-13) bir iktidar boşluğu dönemine iteleyen de oydu.

1402 yılında aşağılayıcı bir biçimde sona eren bu çok hızlı Osmanlı yayılması, yaratıcı toplumsal, siyasal ve askeri iyileştirmelerle birlikte yürümüştü. Toplumsal değişmelerin pek çoğunun hızlandırıcısı nüfusun yapısıydı; çünkü, özellikle Anadolu'da din değiştirme ve göçler zaman içinde Hıristiyan çoğunluğu eritmiş olsa da, Osmanlıların biçimlendirdiği ve bir düzene sokmak zorunda kaldığı toplumun ağırlığı Hıristiyanlardan oluşuyordu.²⁰ Öyleyse bu yayılmacı İslam devleti, çeşitli yollardan uyum sağladığı, çoğunluğu Hıristiyan kullardan oluşan bir nüfusa sahipti. Öte yandan, devletin belli başlı destekleyicilerine karşı iktidarı tek elde toplayacağı yönündeki beklenti, yerlerinden edilen askeri ve siyasi gruplarda ayaklanmaları kamçılıdı; dolayısıyla baştakileri, bunları dengeleyecek askeri ve siyasi karşı kurumlar yaratmaya sevk etti.

Öncelikli sorunlardan biri, bir Hıristiyan yönetime alışmış olan ve hem İslamdan, hem de İslamı Avrupa içlerine taşımakta olan Orta Asya savaşçılarından korku duyan insanları siyasal ve toplumsal bakımdan bütünlendirmektir.²¹ Bu tür engeller bugün görülebileceğinden daha az ürkütücüydü; çünkü Osmanlıların yerinden ettiği rejimlerin zaten meşruiyeti yoktu ve çok kötü itibarı vardı. 1204 yılındaki Dördüncü Haçlı Seferi, bu Rum Ortodoks topraklarının çoğuna yalnızca Katolik ve dolayısıyla sapkın beyler oturtmakla kalsa iyiydi; bu hükümdarlar aynı zamanda, yüksek vergiler salarak ve ağır kişisel hizmetlerde kullanarak (nefret edilen angarya –*corvée*–, yani soylunun, toprağa bağlı serflerinden birkaç gününü kendi

hizmetine ayırmasını istemesi dahil) tebaalarını sömürdüler. Bu tür sömürüye, kullarının çoğuyla aynı dini paylaşmış olsalar da, umutsuz durumları nedeniyle Latinlere ödün vermekten başka seçeneği olmayan ve halkına ağır vergiler salan Bizanslı hükümdarlar bile alet oldular.

Bizans'ın koşullarını çoktandır deneyimleriyle bilen bir uç beyliği olarak Osmanlılar bu tür sarsıntılardan nasıl yararlanacaklarını biliyorlardı. Osmanlı yayılmasının gerekçesi (başka bir deyişle, "darü'l-harb"ı "darü'l-İslam"a dahil etmek) dinsel olabilirdi, fakat kullandıkları yöntemler ve sonuçta ortaya çıkan toplum yapısı açık bir biçimde siyasaldı. Birincisi, beylikler her zaman doğrudan ele geçirilmiyordu. Bunun yerine, yerel Latin ve Rum beyleri kimi zaman para karşılığında askeri destek alıyorlardı (VI. İoannes Kantakuzenos'un 1450'de yaptığı gibi); ya da haraç vererek kendi iç düzenlerini koruyabiliyorlardı. Osmanlılar bu tür düzenlemeleri, İslam dünyasına katılmada bir ara konak olan "darü'l-ahd" kavramına dayandırdılar; buna göre toplumlar çoğu kez yutulmayı epey bir zaman erteleyebildiler. Ragusa (Dubrovnik), Eflak ve Sakız Adası böylesi haraçlar ödeyerek özerkliklerini uzun süre korudular. Yine de bu tür önlemler genellikle yalnızca ilk adım oluyordu; bunları, veliahtların Osmanlı başkentinde rehin tutulması, durmadan artan haraçlar ve Osmanlı seferlerine zorunlu asker katkısı izliyordu.

Rum Ortodoks Hıristiyan kulların var olan Katolik rejimlere duydukları öfke, yönetimleri altında Müslüman olmayanların zenginleştiği Osmanlıların işini kolaylaştırdı.

İslam hukukuna göre Hıristiyanların ve Musevilerin "cizye" adı altında özel bir kelle vergisi ödemek zorunda oldukları doğrudur. Ne var ki, vergi-ürün miktarında büyük bir indirim ve angaryanın kaldırılması, bu kelle vergisini dengelemekten de öte, vergi yükünü aza indirmekle kalmadı; aynı zamanda, İslam kurallarının özellikle ılımlı bir yorumu, din açısından zorunlu böylesi vergileri bile hafifletirdi (ki, başlangıçta, genellikle miktarları düşük tutulmakta ve bir kerelik –*maktu*– götürü biçimde alınmaktaydı). Dahası, bu vergilerin ödenmesi, dinsel, kültürel, hatta belirli bir siyasal özerklik sağlıyordu. Başka bir deyişle, Osmanlılar, Katolik ve Rum Ortodoks dünyalardaki dar görüşlülüğü benimsemeyi

yeğlemediler. Yerine, tek tanrılı gayrimüslimlerin görece özgürlük içinde yaşayıp çalışabilecekleri bir toplum kurmak üzere, Orta Asya'nın eşitlikçiliğinden, katılımcı geleneklerinden ve İslamın görece hoşgörüsünden yararlandılar. Dışlayıcı Hıristiyan devletlerin ezilen yurttaşları böyle bir seçeneği çok çekici buldular.

Elbette, yönetimlerinin merkezîyetçi ve uzlaştırıcı stratejilerini Osmanlı tebaasının tümü onaylamıyordu. Örneğin, pek çok Türkmen, monarşik yapının sivrilmesine koşut olarak toplumsal statülerini yitirmelerine öfkelenmekle kalmıyor, devletin tutucu bir Sünnî anlayışa doğru kayışını da onaylamıyordu. İster güçlerini yitirmekten, ister geçerli olana aykırılıktan (heterodoksluktan) ya da Şiiliğin etkisine girmekten olsun, 14. yüzyıl sonu ve 15. yüzyılda Osmanlı'nın doğu uç boylarında süregelen ayaklanmalar bela haline gelmişti. Her ne kadar devlet bu sorunu hiçbir zaman kökten çözemese de, aşiretleri yerlerinden koparıp Osmanlı Avrupa'sına yerleştirerek ("sürgün" siyaseti) durumu iyileştirmeye çalıştı. Bu siyaset yalnızca, huzursuzluk yaratan insanları doğal ortamlarından çekip almakla kalmamış, sınır bölgelerine etkili bir askeri gücü de şıngılamış, aynı zamanda çoğunlukla Hıristiyan olan Balkanlar'da İslamın yerleşmesine yardımcı olmuştu. Öyleyse, ironik bir biçimde, tam Katoliklerin İber Yarımadası'nı yeniden ele geçirmeleriyle İslamı Güneybatı Avrupa'nın yapısındaki bir öğe olmaktan çıkardıkları sırada, Osmanlılar dinlerini Güneydoğu Avrupa'ya yerleştiriyorlardı.

İlk dönemlerde Osmanlıların iktidarı paylaştıkları aşiret reisleri, bu iktidarı pekiştirme sürecinde etkilerini yitirdiler ve önde gelen savaşçılar olarak, hoşnutsuzlukları ciddi bir tehdit oluşturdu. Örneğin Bayezid böylesi hoşnutsuzlarla iki kez karşı karşıya geldi: 1391-92'de, hoşnutsuzlar takımını Hıristiyanlardan topladığı askerlerle yendi. 1402'de ise bunlar Timur'un gücünü arkalarına alarak Bayezid'i yendiler. Bayezid'in geçirdiği deneyimlerin işaret ettiği gerçek şuydu ki, eğer Osmanlılar istikrarlı bir İslam devleti kurmak istiyorlarsa, gayrimüslimlerden asker toplanması ya da paralı asker tutulması geçici önlemler olabilirdi ancak. Rejimin uzun erimli çözümü, Türkmen atlılarını dengeleyici bir güç olarak yeni bir ordu (ye-niçeriler) meydana getirmektir.

Resim 8. Bir Osmanlı padişahının bir başka tuhaf betimi; bu öfkeli, sert bakışlı savaşçı resmi I. Murad'ı tasvir etmeyi amaçlamış. Lonicer, *Chronicorum turcicorum*, c.1 (tek ciltte), s. 11.

Osmanlı geleneğine göre, Karamanlı bir bilgin olan Kara Rüstem'in yardımıyla yeniçeri ocağını kuran I. Murad'dır. Hükümdar olarak ve İslam hukukuna uygun biçimde, yalnızca tutsaklardan vergi toplamaya başlamakla yetinmedi, beş tutsaktan birine de el koydu. Devlet bu "gençle-

ri” yalnız devşirmekle kalmadı; bunları “Türkçe öğrensinler diye eyaletlerdeki Türklere verdiler... Birkaç yıl sonra yeniden Saray’a getirip, yeniçeri adıyla asker yaptılar.”²² Yeniçeri ocağının bulunuşuna ilişkin bu açıklama-yı yüzeysel olarak anlamamalıyız. Öyle ya da böyle, bu açıklama akla yakın şöyle bir öneriyi içinde barındırmakta: Düşünce, çoktan beri köle ordularının kurulduğu İslam yurdundan kaynaklanmış ve Osmanlılar bunu yaratıcılıklarını kullanarak buldukları koşullara göre değiştirmişlerdir. Sonuçta ulaşılan, hükümdarın sahibi olduğu, yalnızca dönmelerden oluşan, yalnızca savaş tutsakları arasından seçilmeyip Osmanlı Balkanlar’ının Hıristiyan nüfusundan devşirmelerle kurulan ve askerlerine özgül bir Osmanlı yüksek kültürü verilen bir ordu (ve zaman içinde bir de yönetim) oldu.²³

YENİ BİR UYGARLIĞIN BİÇİMLENİŞİ

Bişimine Murad ne kadar katkı yapmış olursa olsun, 1402-13 yıllarındaki iktidar boşluğu döneminin (Fetret Devri) ardından Osmanlı devletinin yeniden yaratılmasında son nokta yeniçeri ocağıyla konmuş oldu. Bayezid’i yenilgiye uğratan Timur onun topraklarına el koymadı. Bunun yerine, Murad ile Bayezid’in ortadan kaldırdığı Anadolu beyliklerini yeniden kurdu ve Osmanlılara Bizanslılardan ele geçirdikleri toprakları bıraktı. Sonuç olarak, 15. yüzyılın ilk on yılı, gerçek bir iktidar boşluğu dönemi olarak değil, Bayezid’in oğulları ile birkaç düzmece taht talibi arasında bir iç savaş içinde geçti. Osmanlı devleti toparlandı, çünkü, kısmen, Osmanlı tahtına kimin geçeceği konusunda Osmanlıların bir önceki yüzyılda oluşturdukları yaklaşım uyarınca, saltanatın vârisi şehzadelerin her biri yetenekli ve kararlı kişilerdi. Bir o denli önemli olan da, Avrupa’nın derinliğinde bir coğrafi çekirdeğin bulunuyor olması, ayrıca yönetsel ve askeri bir altyapının var olmasıydı. Osmanlı tımar sistemi sipahilere mali, askeri, idari hizmet karşılığında toprak verdi ve yeniçeri ocağı da devlete üstün bir silahlı kuvvet kazandırdı.

1413’ten sonra yeniden ortaya çıkan imparatorluğu başlangıçtakiinden ayıran yan, iktidar sahiplerinin bu yeni kurumların değerinin farkında olmasıydı. Gelecek elli yıl boyunca tımar sistemi yaygınlaştırıldı, uygulama standartlaştırıldı; hem Hıristiyan, hem de Müslüman beyler hizmetleri karşılığında büyük dirliklerle ödüllendirildiler; Osmanlı toplumundaki

dinsel kimlikler kurumsallaştırıldı; Anadolu'dan Balkanlar'a Türkmenlerin aktarılması hızlandırıldı; tutucu Sünnilik gittikçe daha çok devlet yönetimine egemen ideoloji durumuna geldi ve yeniçeri ocağının Osmanlı ordusunun omurgasını oluşturduğu kabul edildi. Birçok yanı sıra Batı Anadolu uç boylarında yaşamanın bir sonucu olan bu yenilikler, Osmanlı toplumunun dengeye kavuşmakta ve daha ortodoks bir yapı geliştirmekte olduğu sırada bile, Osmanlı devletini güçlendirmekte yardımcı oldu. Yenilikler ayrıca imparatorluğun hem taht kavgalarını, hem de 1453'te İstanbul'un alınmasıyla ve uçsuz bucaksız Arap topraklarının imparatorluğa katılmasıyla (1516-17) birlikte gelen uygarlıklar arası geçişmeleri daha sarsıntısız bir biçimde emmesine olanak sağladı.

Düzenin restore edilmesi kolay gerçekleşmedi. I. Mehmed hükümdarlık süresinin çoğunu kardeşleri, düzmece vârisler ve rakip devletlerle savaşarak geçirdi; oğlu II. Murad ilk yıllarını beyliğini parçalamak isteyen amcasına, kardeşine, çeşitli Balkan ve Anadolu devletlerine ve eski hükümdarlara karşı koymaya adadı. İki hükümdar da, varlıklarını devam ettirmelerinin özgül bir biçimde Osmanlı kurumlarına bağlı olduğunu; özellikle de saygınlıklarını Osmanlıların toprak üzerindeki denetimine borçlu olan tımarlı sipahilere ve saltanat ailesinin malı olan ordu ve bürokratlara bağlı olduğunu anladılar. Bu kurumlar, düşmanlarına karşı Osmanlılara kesin bir üstünlük kazandırıyor ve II. Mehmed 1451'de (ikinci kez) tahta çıktığında, yeniçeriler ordunun başlıca dayanağını oluşturuyordu; tımar sistemi ise Osmanlı topraklarındaki başlıca düzenleyici kurumdu.²⁴

Her ne kadar Osmanlı tarihinin "klasik dönem"i İstanbul'u alan II. Mehmed'le başlamış kabul edilirse de, dönemin en önemli savaşlarının kazanılması ve en yaşamsal kurumlarının kusurlarından arındırılması, babasının hükümdarlığı döneminde olmuştur. II. Murad 1421'de tahta çıktığında, önce Bizans'ta tutsaklığı sona erip yeni sultana karşı uç beylerinden bir ordunun başına geçen amcası Mustafa ile başa çıkmak zorunda kaldı; ardından, Batı Anadolu beyliklerinin kışkırtmasıyla baş kaldıran (yine Mustafa adlı) kardeşiyle karşı karşıya geldi. Bu rakipleri yendikten sonra Murad, önündeki yirmi yılın büyük bölümünü, 1430 yılında Selanik'in yeniden alınmasıyla son bulan bir dizi seferde Venediklilere karşı ve 1440'ların

başında Murad'a başarıyla karşı koymuş Yanoş Hunyadi'nin başında bulunduğu Macarlara karşı bir dizi sefere çıkarak geçirdi. Yirmi yıl boyunca kesintisiz süren savaş sonunda anlaşılan yorgun düşen Osmanlı sultanı, 1444 yılında rakipleriyle hem Anadolu, hem de Avrupa'da barış antlaşmaları imzaladı ve tahtı on iki yaşındaki oğlu Mehmed'e bıraktı.

O güne değin görülmedik biçimde hükümdarlıktan feragat ettiğinde, Murad'ın istediği şey belki de sadece yazmak ve düşünmek için zaman bulmak değildi; aynı zamanda, kendinden önceki padişahların ölümleriyle gelen kanlı çatışmalardan kaçınmak, barışçıl bir el değiştirme geleneğini kurmak istemişti. Ama birkaç düşmanın –en tehlikelisi, Macaristan, Eflak ve Venedik'ten oluşan Avrupalı güç birliğinin–ortaya çıkıvermesi yüzünden bu amaçlar gerçekleşmedi. Osmanlıların yeniden tahta geçmeye çağırıldığı Sultan Murad 1444 yılının kasım ayında Varna'da bir Haçlı ordusunu darmadağın etti. II. Mehmed iki yıl daha hüküm sürdü, sonra 1446'da başlayan yeniçeri ayaklanması üzerine emekliliği bırakan II. Murad yine tahta geçti ve 1451 yılındaki ölümüne dek başta kaldı.

Murad'ın döneminde sık sık meydana gelen çatışmalar, Osmanlı askeri ve bürokratik kurumlarının gelişmesine ivme kazandırdı. Murad yalnız yeniçeri ocağını büyütmele kalmadı, Venedik deniz gücüyle Ege ve Karadeniz'de boy ölçüşmek üzere bir donanma da meydana getirdi. Osmanlıların, barutu benimseyerek hem yaya askerleri kaval tüfeğiyle donatmaları, hem de kuşatmalarda büyük toplar kullanmaları da II. Murad'ın hükümdarlığına rastlar. Bu yeniliklerle atbaşı giden ve yenilikleri gerçekleştirme aşamasına getiren iktisadi büyüme sayesinde ki, gelir artmış ve Osmanlı bürokrasisi ile yönetici sınıfı genişlemişti. Sonuç olarak, II. Mehmed 1451 yılında ikinci kez tahta oturduğunda, Tuna'dan İç Anadolu'ya dek uzanan topraklarının büyüklüğü ve kaynakları kendinden öncekilerin sahip olduklarını kat kat aşmıştı.

Ülke fiziksel açıdan büyürken, Osmanlıların kimlik duyguları da olgunlaştı. Orta Asya, İran, Arabistan, İslam ve Bizans uygarlıklarının hepsi imparatorluğun yönetici sınıfını biçimlendirmeye katkıda bulunmuştu; bu uygarlıkların harmanlanmasından ortaya çıkmış bir töreler toplamının adıdır Osmanlı. Osmanlıca, ayırt edici niteliği, yapısı bakımından Türkçe'ydi;

fakat karmaşık Fars, Arap şiir ve düzyazı gelenekleri ve sözcük dağarlarıyla zenginleşmişti; kullanımı ise İstanbul ve öteki büyük Osmanlı kentlerinde oturan belirli bir azınlıkla sınırlı kalmıştı. Bu ayrıcalıklı sınıfın etnik, ırksal ya da dinsel bir temeli yoktu. Üyeleri arasında Arap, Rum, İtalyan, Musevi, Slav, Sahra altı Afrikalısı, Türk ve daha çok çeşitli soydan insanlar vardı. Müslümanların yanı sıra Hıristiyan ve Museviler dahil yönettikleri tüm insanlardan kendilerini dikkatle ayırmanın yolu, zor beğenen ve ince bir kültürün sergilenmesiydi.

BİR İMPARATORLUK MERKEZİ YARATMAK: İSTANBUL'UN KAZANILMASI

1451 yılında yeni padişahın başında sorunlar eksik değildi. Konstantinopolis'in "Türk" mahallesinde, Bizans'a kapılanmış, Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden, baş ağrısı bir Orhan vardı. Daha kötüsü, Mehmed'in 1444 yılında babasını tahta çağdırmaktan ve 1446'da tahttan indirilmesine yol açan yeniçeri ayaklanmasını tezgâhlamaktan sorumlu tuttuğu Çandarlı Halil Paşa beş yıl sonra hâlâ vezir-i azamdı; güçlü uç boyu beylerinin ve ulemanın temsilcisi, Bizans ve öteki Avrupalı güçlerle barışın baş savucusuydu. Öyle anlaşılıyor ki, Halil, Mehmed için ayrıca, tahttan utanç verici biçimde indirilişinin, silik ve korku salamayan bir önder olacağına neredeyse herkeste yaygın olan inancın simgesiydi. Hem bir yandan Orhan tehlikesini ortadan kaldırmak, hem kendisini etkili ve inançlı bir komutan olarak göstermek, hem de güçlü ve göz korkutan bir Osmanlı devlet adamını (onunla birlikte temsil ettiği sözde aristokrasiyi) alaşağı etmek amacıyla Mehmed, sonunda İslam adına Konstantinopolis'i fethetmeye karar verdi.

Bizans'ın düşüşünün öyküsü pek çok kez anlatılmıştır;²⁵ çünkü bu olay Avrupa tarihi için de, Osmanlı tarihinde başka hiçbir olayın olmadığı denli önemli bir olaydı. Gerçekten de, ortaçağ Avrupa'sının sona erip modern çağ Avrupa'sının başladığı an olarak kimilerince bir dönüm noktası bile sayılmıştır. Bu değerlendirmede belirli bir ironi var. Birincisi, kent daha önce, 1204 yılında, kör Venedik Dukası Dandolo'nun başını çektiği ateşli, acımasız ordu kente saldırdığında, Dördüncü Haçlı Seferi'nde alınıp yağmalanmıştı. Öyleyse, Konstantinopolis'in sanat yapıtlarının ve varlığının uçuverip –Venedik sarayına ve başka saraylara, kamu yapılarına düş-

mesi- ve kültürel yapıtların çoğunun yok edilmesi 1453'te değil 1204'te oldu; Büyük Kütüphane'nin yok edilmesi 1204 yılında oldu, 1453'te değil. İkincisi, Bizans'ın ününü aldığı o masalsi servetten 1453 yılında geriye pek az kalmıştı. Kent iki yüz elli yıl önce yalnız yağmalanmakla kalmadı; aynı zamanda, Bizanslılar bir önemli yeniden doğuşa kaynak sağlayabilecek bir art bölgeye bir daha hiçbir zaman sahip olamadılar. Bizans topraklarının çoğu Latin ve Türkmen beylerinin elindeydi; geride kalanlarsa, 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlılarca yutulmuştu. 50.000 kişilik Osmanlı ordusuna karşılık kenti savunan yalnızca 8500 kişilik bir ordunun bulunduğu gerçeği, yalnızca, çırpınırcasına bir çabanın boşunalığını anlatmakla kalmıyor, Bizans varlığının ne denli önemsizleştiğini de gösteriyor. Başka bir deyişle, Konstantinopolis'in Hıristiyanlık açısından başlıca önemi, İslam ve göçebe güruhlar -ister Moğol, ister Türkmen olsun- karşısında simgesel bir engel oluşturmasıydı. Kentin düşmesinin ilk andaki sonuçları simgeseldi. İşe yarayan sonuçları ise, hemen değil, gelecekte görülecekti; çünkü kentin denetimi Osmanlı hanedanına çok büyük zenginlik, saygınlık ve güç kazandıracaktı.

Her ne kadar II. Mehmed kentin Avrupa açısından simgesel bir merkez oluşunun kesinlikle farkındaysa da, onu kenti fethetmeye sevk eden neden uluslararası olduğu kadar iç kaynaklıydı. Hizipçilik, yönetimini bölmüştü. Bir yanda, temkinli olmayı, sıkı durmayı öğütleyen Çandarlı Halil ve diğer ulema mensuplarının temsil ettiği ve Mehmed'e babasından yadigâr kalmış "barış yanlıları"; öte yanda ise, padişahın savaşçı lalası Zağanos'un başını çektiği "savaş yanlıları" vardı. Mehmed'in lalasına yakınlığı yanında, 1446 yılında tahttan indirilmesini düzenleyen adama karşı duyduğu kin, saldırganca bir tutum izleme kararında etkili olmuş olmalı. Yine de, bu görkemli, fakat zayıf düşmüş kente saldırı, siyasal ve ideolojik bakımdan da akla yakın geliyordu; özellikle, dünyanın kararsız ve silik bir kişiymiş gibi algıladığı bir sultan için.

Genç padişaha başlıca tehdit Bizans'ın kendisinden değil, olası güçlü bağlaşıklarından, özellikle donanmaları ile kuşatmaya denize açık yandan soluk aldırabilecek Cenevizler ve Venediklilerden geliyordu. Bu nedenle ilk yaptığı iş, yarım yüzyıl önce büyükbabasının babası Bayezid'in yaptırdığı Anadoluhisarı'nın karşısına Rumelihisarı'nı yaptırmak oldu. Tahta ge-

çişini izleyen bir yıl içinde bu hisarın yapımı tamamlandı ve iki hisara yerleştirilen toplar, Karadeniz'den denizyoluyla geçişi etkili biçimde engelledi. Bu önlemlerle takviye kuvvetlerin gelme olasılığı azaltılmış oldu; üstelik, Galata'daki Ceneviz kolonisinin yansızlığını açıklaması, gemileri karadan geçirip Ha-liç'e indirebilme yetisi, kentin duvarlarını dövecek dev bir topun döktürülmesi ve mevzilenmesi, özellikle yeniçerilerin direngenliği ve kenti savunanlarda –kentin Rum nüfusunun büyük kesiminin bir Latin yönetimi görmektense Osmanlı yönetimi görmeyi belki de yeğlemesinin de artırdığı– umutsuz bir kaçınılmazlık duygusu, 54 günlük bir kuşatma sonunda 1453 yılının mayıs ayında Konstantinopolis'in Osmanlıların eline geçmesini sağladı. Hemen aynı ay içinde, Venedik ve Macar birliklerinin yolda olduğu haberlerinin gelmesi üzerine, arkalarından gelecek bir saldırı korkusuyla, Osmanlıların tam son saldırıdan önce neredeyse kuşatmayı kaldırma noktasına geldiklerini, kenti savunanlar büyük olasılıkla hiçbir zaman öğrenemedi.

Kent saldırı sonunda düştüğü için, Mehmed yasalar açısından askerlerine Konstantinopolis'in mallarına el koyma ve halkını köle alma izni vermek zorundaydı; bundan dolayı epey yağma oldu. Yine de, belki de kent nüfusunun zaten yoksul olması ve kentin bir çok bölgesinin terkedilmiş olması nedeniyle, yıkımın boyutları 1204'teki yağmayla karşılaştırıldığında hafif kaldı. Dahası, II. Mehmed kenti başkent yapmak amacındaydı ve elinde taneleri gitmiş bir mısır koçanının kalmasını istemiyordu. Sonuçta, yağmayı bir günle sınırladı; bazı önemli yapıları (bu arada, camiye dönüştürerek kutsadığı büyük Ayasofya kilisesini) yağmadan korudu ve derhal kentin yeni başkent olduğunu açıkladı.²⁶

Konstantinopolis'in alınmasıyla Osmanlı İmparatorluğu bir dünya merkezi kazanmış oldu. İdeolojik bakımdan, saltanat makamı artık kendisini, Bizans'ı ele geçirmekle aynı zamanda Roma'nın mirasına konmuş, büyük yayılmacı bir İslam hanedanı olarak görüyordu. Askeri bakımdan, koskocaman bir bölgenin ortasındaki kentin heybetli surları devlete, güvende olma duygusu ve ilerideki fetihler için bir sıçrama noktası veriyordu. İktisadi bakımdan, yeni başkentin Balkanlar'da ve Batı Anadolu'da geniş art bölgeleri denetim altında bulundurması yanında, o gün bilinen dünyanın mallarına denizyoluyla erişebilmesi, bu kenti büyük finansal ve ticari

buluşma merkezi durumuna dönüştürecek, halkına ve imparatorluğun kasasına büyük servet akıtacaktı. Toplumsal bakımdan, kentin 1453 yılındaki tenhaliğı, Osmanlıların kenti yeniden kendilerine göre biçimlendirmelerine olanak sağladı; önce zorla, sonra tercih ettikleri için getirtilen Ermeni, Rum, Musevi, yabancı ve Müslüman Türk yerleşimciler kısa zamanda çokdilli, çokırkl ve çokdinli bir metropol inşa ettiler. Bu büyük kent, Akdeniz ve Avrupa dünyalarındaki Osmanlı olmayan başka kentlerle çarpıcı bir karşıtııkta varlığını sürdürdü ve zenginleşti.

KUBAD İSTANBUL'DA

Tanrı belanı versin, ey İmparator, üç kat belanı versin
Yaptığın, yapmakta olduğun kötülükler için.
Yaşlıları ve başpapazları yakalayıp zincire vuruyorsun
Yeniçeri yapmak için çocukları,
Ana babaları ağlar, bacıları ağlar, kardeşleri öyle...
Sancılar girene dek ağlıyorum ben de;
Sağ olduğum sürece ağlayacağım hep,
Geçen yıl oğlumdu giden, bu yıl kardeşim.¹

İstanbul'dan yola çıkıp padişahın temsilcisi olarak en Hıristiyan Serenissima'ya [Venedik] giden Çavuş Kubad rahatsızdı. Hıristiyan dünyasını ziyareti uğursuz bir serüven gibi geliyordu ona ve nedeninden emin değildi. Kâfirlerin inancından korktuğundan değildi. En yakın tanıdıklarından kimileri devşirme yapılmıştı: Osmanlı Balkanlar'ında yaşadıkları Hıristiyan köy ve kasabalardan koparılıp alınmışlar, yüce padişahın malı olmuşlar, çocuk yaşta İslam dinini kabule ikna edilmişler ve Osmanlı askeri ya da bürokrati olmak üzere eğitilmişlerdi. Bağlı olduğu Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa da kariyer basamaklarında yükselirken böyle bir yoldan geçmişti: Osmanlı uç boyu Bosna'da Hıristiyan olarak yetişmiş, devşirilerek padişahın hizmetine girmiş, İslamiyeti kabul etmiş, sarayda zekâsıyla yönetim basamaklarının tepelerine tırmanmış, yeni vefat etmiş Padişah Süleyman'ın son sadrazamı olarak hizmet etmiş, padişahın en sevdiği torunu İsmihan Sultan'la evlenerek saraya damat olmuştu ve şimdi, hem sadrazam, hem de yeni padişah II. Selim'in damadı olarak bütün ülkede tartışmasız en etkili kişiydi.² Yaygın söylentiye bakılırsa, Mehmed Paşa Bosnalı Hıristiyan akrabalarıyla kişisel ve parasal bağlarını sürdürüyordu; hatta, doğduğu kasabada bir vakıf bile kurmuştu. Bosna'da patrik olan ünlü kardeşi ne zaman payitahtı ziyaret etse, onun, kardeşiyle birlikte Rum mahallesi Fener'deki Büyük Patrik'in kilisesine gidip dua ettiğini görmeyen kalmamıştı.

Kubad'ın öyküsü de vezirinkinden çok farklı değildi. Müslüman olarak doğmuş olmasına karşın, o da imparatorluğun doğu sınırlarının ötesinden

bir anda koparılıp alınmıştı. Çerkez soyundandı; adını vatani Kafkasya'da akan bir ırmaktan alıyordu. Başardığı işler Mehmed Paşa'ninkilerle karşılaştırılamasa da, elçi, yüksek düzeyde bir ulak olmaktan mutluymuştu; sorumluluğu yalnızca törenler sırasında padişahı korumak değildi; sultanının fermanlarını da imparatorluğun en uzak köşelerine ve daha ötelere ulaştırıyor, yerine getirilip getirilmediklerini denetliyordu.

Öyleyse, elçiyi rahatsız eden şey uzak diyarlara seyahat etmek değildi. Venedik'te Hıristiyanlarla burun buruna olmak ya da silme Hıristiyan çoğunluk da değildi onu rahatsız eden. İstanbul sokaklarında hemen hemen her gün Hıristiyan kullarla itişip kakışıyor, pazarlık ediyor, kutlamalar yaşıyor ve kavga ediyordu. Çok katmanlı Osmanlı başkentindeki toplumsal ortam böyleydi.³ Ticaretin zorunlulukları ve yaşayanların çeşitliliği, arı kovanını andıran kentte yaşayan ve çalışan on binlerce Hıristiyan ve Musevi kuldan Müslüman elçiyi ayıran dini inanç uçurumunu kolayca kapatıyordu.

Kubad'ın dahil olduğu siyasi dünyada, insanların birbirine olan bağları özellikle yakın ve güçlü olabiliyordu. İnsan bir kayığa atladı mı, güçlü kürekçiler kendisini on dakikada Haliç'in karşı yakasına uçururken, padişahın sarayını, Bizans yapısı Ayasofya'yı, Cenevizlerin diktiği Galata Kulesi'ni ve Mimar Sinan'ın henüz tamamlamadığı, İstanbul ufkuna egemen olma yarışında başı çekecek görkemli Süleymaniye Camii'nin çarpıcı görüntülerini sunan bir deniz yolculuğunun tadını çıkarabilirdi. Sonra Galata'nın dibindeki rıhtımda kara-ya çıkıp yokuş yukarı tırmanıp birden kendini Hıristiyan Avrupa'nın diplomatik, ticari ve dini temsilcilerin yoğun olduğu bir dünyada bulurdu.⁴

Kubad, Galata'da oturan Venedik, Ceneviz, Habsburg ve Fransa elçilerine Osmanlı yönetiminin bildiri ve uyarılarını iletme amacıyla bu kısa yolculuğu sıkça yapmıştı. Daha birkaç ay önce, Galata'daki kadının huzuruna çıkan Venedik Balyosu Soranzo'ya eşlik etmişti.⁵ Mahkemede, Venedik'te mukim Hayyim Saruk adlı Musevi bir tüccarın "kaybettiği", padişaha ait bazı malların Venedik'e yüklediği borca ilişkin pazarlıkta aracılık yapmıştı. Hayyim Saruk, Akdeniz dünyasının her köşesiyle ve daha önemlisi Osmanlı sarayıyla kişisel ve ticari bağlaşımları olan İstanbul'un ünlü Musevi ailelerinden di Seguralar'la sık sık alışveriş yapardı. Saruk yakınlarda iflas ettiğini açıklamıştı ve di Seguralar'dan aldığı yeni borçları –bu arada, Venedik toprakların-

da deri tabaklayanlara satılmak üzere teslim edilmiş şapın bedelini de- kapata- tamayacağına benziyordu.⁶

Çavuş, Venedik elçisinin, kendisini (ve devletini) Osmanlı adaletine kolayca teslim edişine, eğer altı aya dek padişahın şapı bulunmazsa, aynı kadının huzurunda yargılanmaya razı oluşuna şaşır kalmıştı. Kubad yılların deneyimiyle biliyordu ki, Venedikliler ve öteki yabancılar, kadının başında bulunduğu mahkemelerden, ne denli yersiz olursa olsun, korkuyorlardı ve elde ettikleri kapitülasyonlar kaleme alınırken, Osmanlı adalet siteminin dışında tutulacaklarını dikkatle ekliyorlardı.⁷ Bu korkuya rağmen, balyos olayın kadı siciline kaydedilmesine izin vermiş, kendisini hukuk açısından şeriat yasalarına bağlayan anlaşmayı imzalamıştı⁸. Kubad'ın bundan çıkarabildiği tek sonuç, borcun ödenmesi için verilen altı aylık süre dolmadan Venedik yöneticilerinin padişaha şapın bedelinin ödenmesini sağlayacağını Soranzo'nun bildiğiydi.

Bu duruşmaların ardından Kubad, Galata'ya haklı bir ün kazandırmış meyhanelerde demlenmek üzere oyalanırdı. Hatta bir keresinde, o sıralar tahta yeni çıkmış İngiltere Kraliçesi Elizabeth'in birkaç tebaasıyla birlikte, Haliç kıyısından Kağıthane dolaylarına kadar bir meyhaneden ötekine dolaşarak sarhoş olmuş, şamatalı bir akşam geçirmişti.⁹ Bu garip arkadaşlarından, Hıristiyan dünyasının ikiye bölünmesine ve adanın o yakınlarda kanlı biçimde Protestanlığa dönüşüne ilişkin bilgiler sızdırmıştı. Ertesi sabah kendini, baş ağrıları içinde ve önceki akşam ağzından neler kaçırıldığını düşünür durumda, eski kentteki evinde bulmuştu.

Galata'nın günahlarına daldığı sırada bile Kubad, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi Osmanlı padişahının koruması altındaki topraklarda bulunuyordu. Darü'l-harb'a, henüz Allah'ın gölgesine sığınmamış kâfirlerin yaşadığı topraklara gitmek ise tamamen farklı bir şeydi.¹⁰ Osmanlı topraklarında dolaşan Venedik ve Habsburg Katoliklerine bakınca, Osmanlı kullarının, özellikle Müslüman Osmanlı kullarının Hıristiyan Avrupa'da ne denli az dolaştığının farkına varıyordu. Venedik'e yapacağı yolculukla, yalnızca Akdeniz dünyasının en güçlü ülkesinin göz kamaştırıcı korumasının dışına adım atmamakla kalmayacak, aynı zamanda padişahın en inatçı, kurnaz ve amansız düşmanlarından birinin ana kentine girmiş olacaktı.¹¹

DENEYİMLİ YÖNETİM

Osmanlı hükümeti tümüyle despot bir yönetimdir: Büyük Türk, toprakları içinde var olan her şeyin öylesine efendisidir ki, ülkesinde yaşayanlar kendilerini onun tebaası olarak değil, köleleri gibi görür. Kimse kendi başının efendisi olmadığı gibi, evinin ya da tarlasının hâkimi de değildir. II. Mehmed'in seçtiği ve ayrıcalık tanıdığı Konstantinopolisli bazı aileler bunun dışındadır ancak. Ne denli büyük olursa olsun, hiçbir kişi yoktur ki, Büyük Senyör'ün isteği dışında, canı ve malı güvencede olsun. Bu mutlak gücünü iki yoldan elinde tutar: Kullarını adamdan saymamakla ve her şeyi, çocukluklarında devşirme olarak padişaha kapısına getirilen dönmelere bırakmakla.¹

Osmanlı, 14. ve 15. yüzyıllarda devleti yönetim biçimini henüz icat etme sürecindeydi. Başlangıç dönemi efsanelerin örtüsü altındadır ve büyük olasılıkla, temellerinin nasıl atıldığını hiçbir zaman kesin olarak bilemeyeceğiz. Yine de, gördüğümüz gibi, kuruluş dönemindeki Osmanlı devleti, işe yaramaz görünen kurumları çıkarıp atmak, bazılarının kusurunu düzeltmek ve gerek duyuldukça yeni oluşumlar yaratmak gibi yeteneklere sahip görünüyordu. Bu beceri, devletin taht kavgaları, birbirini çekemeyen rakipler, iç savaşlar, yenilgi ve parçalanmanın yol açtığı krizlerde ve talihin ters döndüğü diğer zamanlarda varlığını sürdürebilmesine yardımcı oldu.

Osmanlı devletinin yeniden toparlandığı 1413'ten sonraki yıllar, Osmanlı yönetiminin ve toplumunun başlıca yapılarının iyice belirginleşmeye başladığı yıllardır. II. Mehmed İstanbul'u aldığıında, pek çok kurum ve yönetim yöntemi zaten yerleşmiş durumdaydı. Tarihçiler bu tür örgütlenmelere imparatorluk sarayı, tımar sistemi, kapıkulu sistemi, yeniçeri ocağı ve çifthane sistemi gibi isimler vermişlerdir. Modern araştırmacılar da zaman zaman, erken modern dönemdeki Osmanlı öncülleri gibi, bu yapıların, imparatorluğun ulaşmayı amaçladığı ve sonra da onlardan uzaklaştıkça batacağı ideal biçimlerinin arayışı içine girmişlerdir. 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyılın Osmanlı

yorumcuları, bu toplumsal ve siyasal yapıların değişmemek üzere en olgun hallerini aldığını savundukları II. Süleyman dönemindeki “Altın Çağ”da, böylesi hayal ürünü modeller bulduklarına inanmışlardı.²

Elbette, 16. yüzyıla gelindiğinde böylesi kurumlar ne son biçimini almıştı, ne de durağandı. Bazı Osmanlı tarih çalışmalarının başlıca kusuru, öyle olduğunu sanmalarındır. İster devlet adamları, ister tarihçiler tarafından olsun, idealler inşa etme, gerçekten de, belirlenmiş standartların ötesinde gelişmeler tasavvur etmeye meydan vermez. Bunun yerine, ortaya konan çerçeve bizi 16. yüzyıldan sonraki her şeyi gerileme olarak görmeye zorlar; üzerinde iyice düşünüldüğünde saçmalığı ortaya çıkan bir görüştür bu. Bununla birlikte, böyle bir modeli reddetmek, önemli kurumların 16. yüzyılda belli bir olgunluk düzeyine erişmediği, bunlardan bazılarının imparatorluğun başarısında yaşamsal işlevleri olmadığı ya da –ne denli yanlı ve kusurlu olursa olsun– bir altın çağ düşüncesinin, pek çok önemli Osmanlı kurumuna ilişkin daha ince ve ayrıntılı bir kavrayış üretmediği konusunda ısrar etmek demek değildir. Çok yakından tanıdığımız bu kurumlardan bazılarının, olgunlaşmakta olan yönetim yapısını güçlendirecek ve örgütlenmesine yardımcı olacak biçimlerde evrim geçirmiş oldukları kesindir.

SARAY HALKI

İmparatorluk sarayı halkı –hükümdarla yüz yüze ilişkisi olanlar, aileden kişiler ya da hükümdarla “kulluk” ilişkisi olanlar– her monarşik yapının önemli bir kurumudur.³ Osmanlı örneğinde, saray halkının özel bir siyasal önemi vardı; çünkü, daha çok kapıkulu örgütlenmesinin bir sonucu olarak, mensuplarından çoğunun hem askeri, hem de kişisel olmak üzere ikili görevler üstlendiği saray hanehalkı, askeri ve bürokrat sınıfla iyice iç içe geçmişti. Osmanlı devlet yapısı ne denli karmaşıklaşmış olursa olsun, yüksek mevkilerdeki Osmanlı görevlilerinin çoğu, gerçekte onların sahibi olan sultanın hizmetkârlarıydı; dolayısıyla bunlar, en azından kuramsal anlamda, saray halkından, yani padişahın hanehalkındandı.

Böylesi kişisel bağlara bakarak, hükümdarın hanehalkının zaman içinde hep aynı kaldığı, bu çerçevenin belirli bir Osmanlı ideale yaklaştığı ya da ondan uzaklaştığı anlamı çıkarmamız gerekmez. Tersine, bu ku-

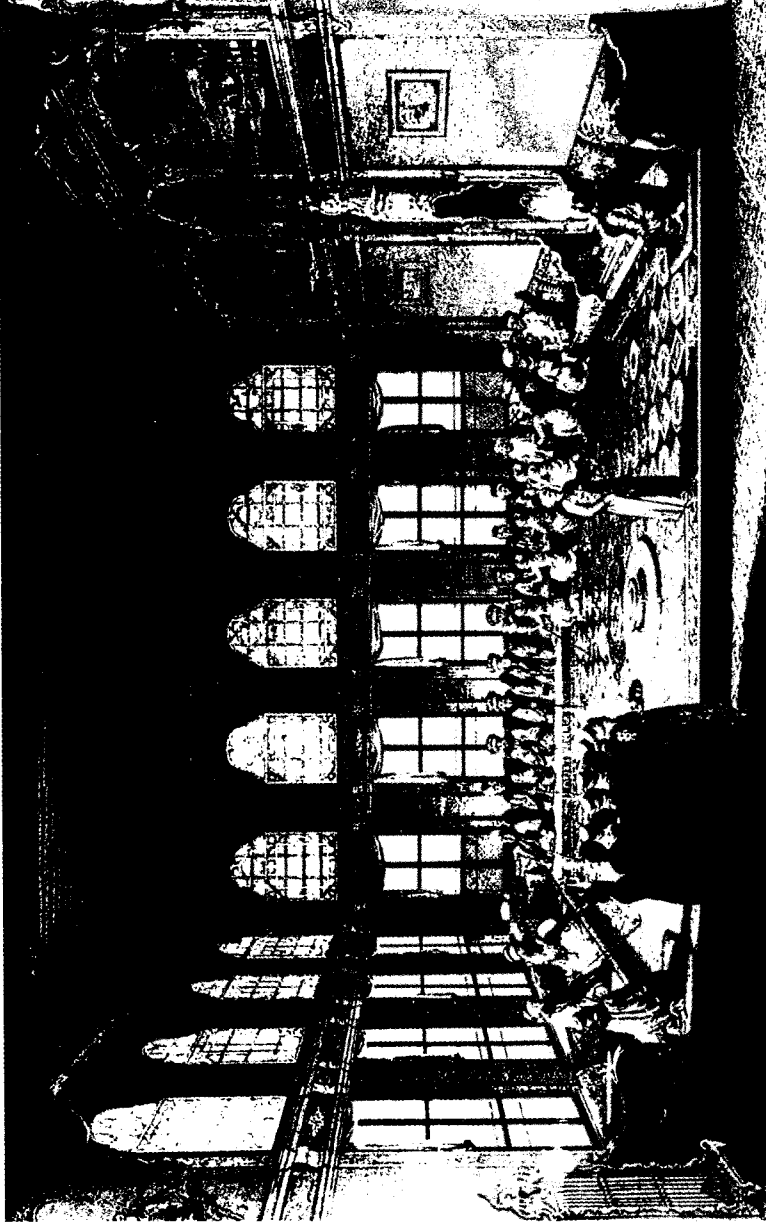
rum, çarpıcı bir büyüme, yerleşik bir yaşam biçimine ve yöneticilerin kişiliklerine uyum sağlarken, sarsıntılı değişimlerle dolu bir doğrultuda sıçramalarla yol alıyordu. Örneğin, Osmanlı yönetiminin ilk yirmi otuz yılında hükümdarlar, Bizans ve Karaman gibi rakip devletlerin prensesleriyle evlenip onlardan çocuk sahibi oldular. Oysa, 15. yüzyılın ortalarında, sultanlar eşleri ve çocukları aracılığıyla saltanat hanehalkına yabancı etkilerin sızmamaları için daha ihtiyatlı davranmaya başlamalarıyla kalmamış, başka hiçbir devlet hanedanı üyesinin Osmanlı hakanına layık olmadığına da inanmaya başlamışlardı. Sonuç olarak, Osmanlı hanedanı, evlilik kurumu ile üremeyi birbirinden ayırdı ve çocuk sahibi olmak için cariyelere başvurdu. Görünüşte doğal olmayan bu ayırma olayı, Osmanlı hanedanını yalnız dış kaynaklı siyasal ve dinsel etkilere karşı güvenceye almakla kalmadı, aile içi evliliklerden çocuk sahibi olmayı da etkili biçimde önledi.

Büyük olasılıkla saltanat hanehalkının geçirdiği en temel dönüşüm, Konstantinopolis'in imparatorluğa katılmasından sonra oldu. Orhan ve Murad gibi 14. yüzyıl beylerinin aileleri, hizmetkârları ve yandaşları, efendilerini yerleşimden yerleşime, hatta seferden sefere izlerken; 15. yüzyılın başlarına gelindiğinde, haneyi oluşturan çekirdek geride, Osmanlı başkentinde (o sıralar Edirne) kalıyordu. 1453'ten sonra ise hanehalkı, öteki yönetim kurumlarıyla birlikte İstanbul'a yerleşti. II. Mehmed ailesinin kadın üyelerini, kent merkezinin yakınındaki –ilerde anılacağı adıyla– “eski” saraya yerleştirdi. Burada kadınlar, tutsak alınıp Fransa, Orta Asya ve (hadım etmenin dince yasaklandığı İslam toprakları dışındaki) başka yerlerde hadım edilmiş harem ağalarının gözetiminde, yalıtılmış olarak yaşarlardı.

II. Mehmed aynı anda, Haliç'le Marmara Denizi'nin kavşak noktasında yeni bir sarayın –Topkapı Sarayı'nın– yapımını da başlattı. Bu yapı hızla yükseldi ve 1450'lerin sonuna gelindiğinde, üç büyük ve şaşaalı avlusuyla övünüyordu. Halkla ilişkiler, sarayın birinci ya da dış avlusunda yürütülürdü; ikinci ya da orta avluda padişahın üst düzey görevlileri toplanırdı; padişahın kendi hanesinin erkek üyeleri, yöneticilik eğitimi görmek üzere üçüncü ya da iç avluda oturur, eğitilir ve gözlenirlerdi.

Yenilikler bunlarla bitmedi. II. Mehmed iki ayrı sarayda oturarak, özel ve kamusal alanlarını, kadın ve erkek dünyalarını birbirinden ayırdı.

Resim 9. Padişahın vezirleri sarayın ikinci avlusunda bulunan bu geniş ve güneş gören odada çubuk, kahve içer, rahatça otururlardı. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire ottoman*, c. II, 129. sayfadan önce.

Bu ayrı tutma, İnan ve başka ülkelerdeki İslama özgü uygulamayı örnek almakla kalmıyor, aile ve siyaset ortamlarını birbirinden ayıran Türkmen uygulamasını da yansıtıyordu. Padişah belki de, hızlı genişleme ve rakip devletlerin etkileri kendi toplumunu dönüşüme uğrattıkça, geleneksel kategorileri sürdürmenin giderek zorlaştığının farkına varmıştı. Sultanın sarayının ihtişamı, Ortadoğu ve Avrupa monarşilerine benzemeye çalışma gayretinin ürünü olabilir; öte yandan, mekânının yatay bir şekilde düzenlenmesi, göçebe atalarının geleneklerini yansıtıyordu.

II. Mehmed'in ardıllarının saltanatları döneminde bu iki alan yavaş yavaş birleşti. Bu süreç en üst noktasına Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde çıktı; padişah, olgun bir imparatorluğu yönetiyor olmanın verdiği prestijden yararlanarak, hanesiyle ilişkilerini kendi istekleri doğrultusunda yönlendirdi, ilişkilerde köklü dönüşümler yarattı ve hatta onları "Batılı" bir kalıba soktu. Zaten II. Mehmed daha kendi döneminde, en gözde eşlerini yeni sarayın üçüncü avlusuna taşımaya başlamıştı. II. Bayezid ile I. Selim'in hükümdarlığında, siyasal ve kişisel ortamların fiziksel olarak birleşmesi yönündeki bu gidiş devam etti. Süleyman, Topkapı Sarayı'nda bir harem inşa ettirerek, toplamı birkaç yüz kişiyi bulan bütün hasekilerini, cariyelerini ve çocuklarını, hizmetkârlarıyla birlikte buraya yerleştirerek bu sürece son noktayı koydu. Ölen padişahların ve erkek kardeşlerinin aileleri daha önceleri Edirne'ye sürgün edilirken, bundan böyle padişahın dul eşleri ile erkek kardeşlerinin aileleri eski sarayın soğuk duvarları arasına kapatılmış olarak yaşadılar.

Süleyman'ın prestiji, öncülleri zamanında oluşmuş bütün kişisel davranış kurallarını kökten dönüştürmesine olanak sağladı. Bunlar içinde belki de Osmanlılara en özgü olanı, padişah eşlerini padişah analarından ayıran gelenektir. İlk sultanlar hem siyasal amaçlarına ulaşmak, hem de çocuk sahibi olmak için evlenirken, 14. yüzyılın sonlarında hükümdar, cinsel ilişkiye yer vermeyen evlilikler yapıp, cinsel ilişkisini köle cariyelerle sınırlamaya başladı. Bu kökten yeniliğin amacı, büyük olasılıkla, Osmanlı devletini yabancı yakınlığından uzak tutmak ve şehzadeleri yerleşik devlet görüşlerine aykırı yollara sapmaktan korumaktı. Böylesi bir uygulama ne denli katı yürekli görünürse görünsün, erken modern çağda İngiltere, Fransa, İspanya ve diğer Avrupa

devletlerini içten içe karıştıran, işte bu yabancı eşler ve anneler yoluyla aktarılan, dinsel ve siyasal sapma eğilimleriydi. Yaklaşık aynı zamanda, Osmanlılar her cariye'nin doğurabileceği erkek çocuk sayısını da birle sınırladılar ve kardeş katli uygulamasını kurumsallaştırdılar; buna göre, tahta yeni geçen bir hükümdarın erkek kardeşlerini öldürtmesi bekleniyordu. Bu uygulamalardan birincisiyle gerçekleştirilmek istenen, her annenin yalnızca kendi biricik şehzadesinin gönencini önde tutması, onu yönetime hazırlamasıydı; ikincisiyle gerçekleştirilmek istenense, 1389'da, 1402-13 yılları arasında ve tekrar 1481'de imparatorluğu yok olmanın eşiğine getiren iç savaşların yeniden meydana gelmesine karşı devleti güvenceye almaktı.

Süleyman, Batı'da Rokselana olarak bilinen Hürrem Sultan'la evlenerek (bu köle cariye'ye âşık olmuş, skandala yol açacak bir biçimde onunla evlenmiş ve ondan birden fazla erkek çocuk sahibi olmuştu) bu kayda değer düzenlemeyi paramparça etti. Ne var ki, düşünmeden girişilmiş bu eylem, padişahın soyunun sürdürülmesi ölümlerinde, Türkmen ya da kuruluş dönemindeki Osmanlı üreme normlarına geri dönüşü getirmedi. Aslında, Kanuni Sultan Süleyman'ın cariyesiyle evlenme kararı kökten yenilikçiydi ve imparatorluğun yönetiminde bir başka dönüşümün tohumlarının ekilmesine yardımcı oldu. İlk dönem Osmanlı padişah eşlerinin otoriteleri, çocuk doğurmak kadar Osmanlı dışındaki devletlerle bağlarından da ileri gelirken, Hürrem ve ondan sonra gelen eşlerin ve padişah annelerinin (valide sultanlar) otoritelerinin kaynağı, neredeyse yalnızca saltanat hane halkı içindeki konumlarıydı.

Örneğin Hürrem, sadrazam ve diğer güçlü Osmanlı devlet adamlarıyla bağlaşmalara girmişti. Böyle bağlaşmalar, padişahın haremindeki kadınların etkisini saray duvarlarının çok ötesine taşıyor, padişahın damatları ve kızlarının fiziksel yalıtılmışlıkları, onların gerçek güçlerini yansıtmaktan gittikçe uzaklaşıyordu. Sonuçta ortaya çıkan hizipçilik, erkeklerin iktidarını bile parçalama ve dağıtma eğilimine yol açtı; çünkü, bir başka yeni gelişme de, padişah kızlarını eş alan varlıklı kişilerin padişah damadı olmaları ve eşleri dolayısıyla sultanın hane halkına katılmalarıydı. Her ne kadar padişah otoritesi kurgusal olarak 16. ve 17. yüzyıllar boyunca gücünden bir şey kaybetmediyse de, böylesi bağlaşmalar büyük olasılıkla devlet adamlarının padişaha doğrudan bağlılıklarını azaltma, hükümdarı kendi harem-

den bile yalıtma ve özellikle sultanın bağımsız hareket etme yeteneğini azaltma eğilimlerine yol açtı.

Daha sonraki Osmanlı gözlemcileri, saltanat hanesindeki böyleli yenilikleri, devletin zayıflamasının başlıca nedeni olarak kınadılar. Daha yakın zamanların tarihçileri ise bu yenilikleri, Osmanlı gerilemesinin doğrudan nedenlerinden ziyade belirtileri olarak algılamışlardır. Osmanlı Beyliğinin güçlenip zenginleşmesinin biricik koşulunun, merkeziyetçi ve despotça bir yönetim ve saldırganca yayılma olduğu kabul edilirse, yukarıdaki yorumların ikisi de geçerli olabilir. Ama başarı başka yollarla da ölçülebilir. 16. yüzyıl sonlarında gerçekleşen bu değişimler, otoriteyi parçalara ayırıp dağıtmanın yanında, becerikli olabileceği gibi beceriksiz olması da olası tek bir kişinin elinden iktidarı alıyordu. Bu değişimler, yönetimi bürokratik bir sisteme doğru geliştirme eğilimi de göstererek, kişisel hevesler, değişmekte olan dünya ticareti, rakip devletlerin artan kuvveti ve Osmanlı devleti içindeki sık sık yön değiştiren ilişkiler karşısında, Osmanlı devletini ve toplumunu korumaya yardımcı oldu.

Padişah ailesinin özel yaşamındaki bu dönüşümler, Osmanlıların Avrupa'yla bütünleşmesini de önemli ölçüde kolaylaştırdı; çünkü bir hükümdarın tek kadınla evlenip aynı kadından birkaç çocuk sahibi olması, Venedikli, Fransız, İngiliz diplomatlara alışılmışı uygun ve kolayca açıklanabilir göründü (gerçekten de, Süleyman'ın getirdiği yenilikler öteki Avrupa hanedanlarına benzemek isteğinden kaynaklanmış olabilir). Başka bir deyişle, Osmanlı ve Batı Avrupalı seçkinler gerek yönetimlerinde, gerekse kişisel davranışlarında birbirlerine giderek daha çok yaklaşıyorlardı. Ayrıca, yeni sistemin niteliklerinden olan hizipçilik ve iç çekişme Avrupa'daki kral saraylarını yakından andırınıyordu. Sırların satın alınabildiği, bağlaşmaların yapılabildiği ve entrika çevirmenin bir yaşam biçimi olduğu bu dünya artık kendilerine daha az yabancı geldiği için, Avrupalı diplomatlar oraya daha kolay adım atabiliyorlardı.

OSMANLI KÖLE (KUL) KÜLTÜRÜ

16. yüzyılda Osmanlılar yönetim kurumları gibi kültürü de Avrupa standartlarına daha çok yaklaştı. Osmanlı toplumunun temellerinin Asya

kaynaklı (Türkmen, İranlı ve Arap) görünmesine karşın, Avrupa'yla bağ derinleşti. Avrupa ve Amerika'da uygulanan ve menkul mal olarak kabul edilen kölelerden çok farklı ve alışılmadık görünümlü bir kölelik biçimi, aradaki farklılıklara bir örnektir. Bu kurum, Osmanlı seçkin sınıfının üyesi olmayı tanımlayan belirli bir inanç, davranış biçimleri ve eğitimin belirleyici bir bileşeni olarak ortaya çıkmıştı. Osmanlı kölelik kurumunda Avrupalılara bunca acayip görünen, toplumun seçkin tabakasının köle sahibi olması değil (ki köle sahibi oldukları kesindir), seçkin kişilerin *kendilerinin* çoğu kez köle olmalarıydı: Başka bir deyişle, Osmanlı hanedanı, yasal olarak, ülkeyi yöneten vezirlerin ve paşaların sahibiydi.

Osmanlı seçkinleri başlangıçtan beri daima padişahın köleleri değildilerdi. Gerçekten de, daha önce gördüğümüz gibi, Osman, Orhan ve Murad beylerin hükümdarlıklarında askeri, idari ve dini önderler, beyin yoldaşları arasından çıkmıştı. Böylesi yoldaşlar sık sık Osmanlı yönetimine bir şeyden dolayı kızmış, zaman zaman meydan okumuş ve istikrarsız bir rejimin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuşlardı. 14. yüzyılın sonlarında Osmanlı yöneticileri, belki de Selçuklu örneğine bakarak, omurgasını tutsak kölelerin oluşturduğu yeni bir ordu (yeniçeri ocağı) düşüncesini kendi gerçekliklerine uyarladılar. Doğdukları kültürlerden koparılmış, güçlerini efendileri padişah-tan alan bu yaya askerler ülke içinde Türkmen akıncılarını zararsız hale getirmekte, uluslararası alanda ise Avrupa'nın savaş teknolojisindeki buluşları etkisizleştirmekte etkin oldular. I. Bayezid, I. Mehmed, II. Murad ve II. Mehmed'in hükümdarlıklarında Osmanlı iktidarı, kendisine bağlı bu piyade askerleri sayesinde giderek hükümdarın kendi elinde daha çok toplandı.

Yeniçeri ocağı, zamanla Osmanlı bürokrasisinin büyük bölümünü de içine alan kapıkullarının yalnızca bir bileşeniydi. II. Mehmed'den sonra, en üst düzey devlet görevlilerinin birçoğu, II. Mehmed'in veziri Mahmud Paşa'dan (yönetim yılları 1453-66) başlayıp IV. Mehmed'e hizmet eden Köprülü ailesinden üç vezire (yönetim yılları 1656-83) kadar neredeyse bütün vezirler de dahil olmak üzere, "kul" yani köle idi. Gerçekten, II. Mehmed'in torunu Süleyman'ın saltanatına geldiğinde, kul olmak yükselmenin neredeyse ön koşulu haline gelmekle kalmamış, bu kavram etrafında yeni bir toplumsal sınıf ortaya çıkmıştı. Hiçbir Osmanlı aristokrati

Avrupa'nın soylu saraylarında olduğu gibi kan bağı yoluyla ortaya çıkmamışsa da, padişahın kulu olmanın getirdiği gurur, Avrupa'daki durumla ilginç benzerlikler içeren ve onun kadar güçlü bir birleştirici etken oldu. Köprülü ailesinin durumunun anıştıracağı gibi, kan bağının bu sözde aristokraside bir parça payı vardı; öte yandan, kan bağından bile daha önemlisi, bu seçkin sınıfın belirleyici niteliği bir insanın başka bir insanın malı olmasıydı ve bu yanıla Avrupalılara yanılıcı bir biçimde acayip görünmüştü. Başka bir deyişle, bu sözde aristokratların tanımlayıcı nitelikleri soyları, dilleri, memleketleri ya da başka herhangi bir özelliklerinden ziyade, birinin mülkü olmalarıydı. Bu kulların Osmanlılaştırılma zorunluluğu –başka bir deyişle, dil ve kültürde türdeşleşmeleri, ayrıcalıklı bir konum edinmeleri– bu özgül toplumsal statüden ileri geliyordu.

Bu kul kültürünün kökleri, İslam inancında ve özellikle müminlerin köleleştirilmesine getirilen kısıtlamada yatıyordu. Bu kural, Arap topraklarının kuzeydoğusundaki putperest göçebelerin bolluğuyla birleşince, yeni bir kölelik biçiminin gelişmesine yol açmıştı. Araplar, 8. ve 9. yüzyıllarda, Abbasi halifelerinin yönetimi altında Orta Asya kapılarını zorlarken, Türki diller konuşan göçebelerle çatıştılar, alışveriş yaptılar, savaştılar ve onlara İslamı kabul ettirdiler. Arap önderler bu bozkır halklarını hem paralı asker olarak kiralamaya, hem de savaş alanında tutsak alınanların en güçlü ve en yeteneklilerini, asker ve kâtip olarak eğitmek üzere ayırmaya başladılar. 10. yüzyıla gelindiğinde, bu eğilim bir sisteme (*gulam*) dönüşmüştü; buna göre, Müslüman olmayan Türkler köleleştirilip İslam dinine sokuluyor, savaşçı ya da devlet adamı olmak üzere eğitiliyorlardı.⁴ Geç ortaçağda, Ortadoğu'da bu yöntemi pek çok hanedan benimsemişti; içlerinde en ünlü olanı, hizmetkârların yönetenleri alaşağı ederek, köleler yönetimindeki Memluk İmparatorluğu'nu kurduğu Mısır'dır. Osmanlılar da, büyük olasılıkla, 14. yüzyıl sonlarında I. Murad'la başlayarak *gulam* yöntemini benimsediler ve Osmanlı hanedanına kafa tutabilecek rakip gazi akıncılara karşı sadık bir ordu ve yönetim kurmak için ondan yararlandılar.

Osmanlılar, Selçuklu ve diğer Türki hanedanların Anadolu'ya taşıdıkları bu uygulamayı benimsemekle kalmadılar, aynı zamanda onu kendi koşullarına uyarladılar. İmparatorluğun genişlemesi yavaşlayınca ve buna

Resim 10. Avrupalıların yapıtlarında, hatta doğrudan Osmanlıları ilgilendirmeyenlerde bile, yeniçeriler çoğunlukla göz korkutucu kişiler olarak betimlenirdi. Kıyafetlerle ilgili bu kitapta, bıyıkları, uzun başlığı, tüfeği ve palasıyla klasik bir yeniçeri betimlemesi yer alıyor.

Vecellio, *Habiti antichi*, f. 386r.

bağlı olarak, fetihlerin sonucunda tutsak alma ve dolayısıyla orduyla yönetici sınıfı tazeleme yeteneği azalınca devlet, imparatorluğun kuzeydoğu ve güney uç boylarında gittikçe daha fazla gayrimüslim insanı satın almaya (ve kimi zaman hadım ettirmeye) başladı. Ayrıca, sorunlu ama sürdürülebilmesi daha kolay bir program başlatarak, imparatorluğun kendi içinde yaşayan milyonlarca gayrimüslimi de bu amaçla kaynak olarak kullandı. “Devşirme” adıyla bilinen bir süreçte, devlet görevlileri özellikle, günümüzdeki Sırbistan, Bosna ve Hırvatistan’ın dağlık bölgelerindeki kasaba ve köylere gittiler ve padişahın kapısında seçme hizmetkâr olmak üzere Hıristiyan gençlerinden insan “öşür”ü aldılar.

Bu uygulamayı, o dönemin Batı Avrupalıları (ve bugün de birçok Avrupalı), Osmanlı yeniliklerinin Avrupa’ya en yabancı ve barbarca olanı saydılar. Devşirme uygulaması gençleri yalnızca ailelerinden ve yurtlarından koparıp almakla kalmadı, aynı zamanda onlara, kendi kültürlerine yabancı bir kültürü ve kendi dinlerine son derece düşman olarak algılanagelmüş bir dini dayattı. Onlara Hıristiyanlık yerine İslama inanmaları, Sırpça-Hırvatça yerine Türkçe konuşmaları ve yeni efendileri (ve ailenin başı) olan padişaha sadakate bağlanmaları öğretildi. Çocuklarına düşkün ve dini, soyu, diliyle gurur duyan aileler için (ve özellikle modern dönem milliyetçileri açısından) bu gençlerin böyle, bir ceza karşılığı gibi verilmeleri acı bir yenilgi ve utanç oluştuyordu.⁵ Bununla birlikte, karşılığında telafi edici ödüller de vardı.

Birincisi, oğulları taşranın yoksul ve ezilen ortamından, (tartışılabilir de olsa) dünyanın en güçlü ve incelmüş yönetici sınıfına yükseliyordu. En kötü olasılıkla, ünlü Osmanlı askeri birliklerinde piyade olacaklardı; en iyi olasılıksa, yaşama Hıristiyan bir Macar olarak başlayıp kapudanpaşa olan Piyale Paşa gibi ya da Bosnalı bir Hıristiyan olarak başlayıp Sokollu Mehmed Paşa gibi güçlü devlet adamlarından biri olabilmekti.

İkincisi, kişinin böylesi bir talihe ancak köklerini iyiden iyiye kazılamakla erişilebildiğinde direnen pek çok milli tarih çalışmasına karşın, bu gençlerin doğuştan gelen haklarından vazgeçmeleri konusunda Osmanlıların her zaman çok ısrarlı olmadığı, yakın zamanlarda ortaya çıkmış kanıtları var. Sokollu Mehmed Paşa, devşirme yoluyla seçilip de, ana babasıyla, kardeşleriyle, akrabalarıyla ve geldiği bölgeyle ilişkisini sürdüren, on-

ları koruyan ve hatta para yardımı yapanların en önde gelenlerindendi.⁶ Dolayısıyla, devşirmeler yalnızca durmadan eksilen seçkinlerin yerlerini doldurmakla kalmamış, Hıristiyan illerini bir kişisel bağlar ve kayırma sistemi yoluyla bu İslam devletine bağlamaya da hizmet etmişlerdir. Bu süreç, yöntemi açısından olmasa da, sonucuyla, aynı dönemlerde Güney ve Batı Avrupa'da gelişmekte olan, taşrayı kollayıcı sistemleri andırıyordu. Üstelik, devşirme veren aileler bu tür yararlılara öylesine iyi gözle bakıyorlardı ki, kimi aileler, başkasının çocuğunu değil de kendilerinininkini alması için görevlilere yalvarıyor, hatta para veriyordu.

Bu düzenlemeden doğup gelişen aristokrasi benzeri topluluğunun en tepesinde, 16. yüzyıl boyunca bir sadrazam bulunuyordu. Bununla birlikte, katı bir biçimde dikey bir hiyerarşi değildi bu; çünkü bu "kul kültürü" Osmanlı ülkesinin yönetici sınıflarına ve saltanat hanesine yayılmıştı. Örneğin, kulların kulları oluyordu; yalnız padişahın değil, diğer ileri gelenlerin haremelerindeki özel yaşamları da gözlemekle görevli haremağalarının kullarının olması, en garip ve yakışsız olanıydı. Padişahın kulları aynı zamanda, hile, adam kayırma, rüşvet ve evlilik yoluyla kendi siyasi ilişkileri ağlarını da kurmuşlardı. Bunun sonuçlarından biri, 16. yüzyıl sonlarına doğru, genellikle bir padişah kızı ve devlet adamı birleşmesiyle oluşan ve çoğu kez saraydan bir haremağasının da dahil olduğu hiziplerin ortaya çıkmasıydı. Haremağası gücünü, padişahın kamusal yaşamından özel yaşamına kolayca girip çıkmaktaki eşsiz gücünden alıyordu.

Kuran-ı Kerim'in, kölelere iyi davranılması ve her olanak çıktığında azat edilmeleri yolundaki öğütlerine karşın, erken modern dönemde Osmanlılar daha gevşek bir kölelik biçimi olan hane içinde köle bulundurmaya, hatta 18. ve 19. yüzyıllarda Amerika kıtasında adı bunca kötüye çıkmış toprakta köle çalıştırmayı (plantasyon türü köleliği) yasaklamadılar. Belki de en acıklı olanı, sarayda sevilen pirincin tarımında tuksakların çalıştırılmasıydı. Plantasyon türü köleliği yasaklama yönünde herhangi bir ideolojik gerekçe olmamasına rağmen ikincil önemde kalması, coğrafya ile ilgili ve kurumsal nedenlerden ileri geliyordu: Köleliliğin yaygın görüldüğü, pirinç, pamuk ve diğer emek yoğun tarım ürünleri, yalnızca imparatorluğun bazı uç kıyı bölgelerinde yetişiyordu. Kısacası, Batı Avrupalı kafasına bunca acayip gelen kul

sistemi, zamanla daha az garip görünür olmaya başladı. Gerçekten de bu düzen, içinde hem bir sözde aristokrat sınıfın, hem de plantasyon tarzı köleliğin gelişme olasılığını saklıyordu.⁷ Bu seçeneklerden ikincisinin değil de birincisinin gelişmiş olması neredeyse tamamen rastlantı eseridir.

DİNİ SEÇKİNLER (ULEMA)

Erken modern çağda Osmanlı toplumunun tepesindeki bulunan kullar ile en alt tabakadakiler arasında bir dizi mesleki ve toplumsal gruplaşma vardı. Bu hiyerarşide en önde gelenler, dini seçkinler (ulema) ile “sipahi” adıyla bilinen atlı askerlerdi. Sipahilere, Osmanlı devletinin kurucuları Osman, Orhan ve Murad beylerle omuz omuza savaşmış gazi akıncıların ayrıcalıkları ve sorumlulukları miras kalmıştı. Bu gruplar, Osmanlı yönetiminin birbirinden köklü biçimde farklı yönlerini temsil ediyorlardı: Kabaca söylemek gerekirse, ulema devletin meşruiyetini sağlamaya hizmet ediyordu; sipahiler ise devlet iktidarını uygulamakta işe yarıyordu. Yine de, bu iki seçkin sınıfı bir arada tutan ideolojik bir zemin vardı; her ikisi de yalnızca yüksek Osmanlı kültürüne bağlılığı değil, aynı zamanda Sünni İslam fikhinin Hanefi mezhebine inancı paylaşıyordu.⁸

Ulema, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nda da İslamın başlıca koruyucusu durumuna geldi. Ne var ki, bu konumu bir anda kazanmadılar. Osman Bey’in dini konularda kılavuzu olduğu varsayılan Şeyh Edebali gibi, Osmanlı beylerinin ilk yerli din danışmanları dini inançlarında, adları çıkacak denli kural dışı (heterodoks) idiler. Dinin yerleşik kurallarına daha bağlı (ortodoks) kişiler (efsaneye göre, *gulam* uygulamasını İslamın anayurdundan Osmanlılara getiren Kara Rüstem gibi) genellikle dışarıdan gelmeydi. Her ne kadar, ulemanın birçoğu heterodoks köklerini tümenden terk etmediyse de, Osmanlı devletini kurma süreci ilerledikçe daha ortodoks, daha yerel bir eğitim almış ve daha güçlü duruma geldiler.

Dini seçkinler eğitimlerini medreselerde alıyorlardı; bu okullar önemli cami külliyelerinde, imaret, dükkân ve han gibi yapılarla yan yana bulunuyordu. Bu tür ilk Osmanlı medresesini büyük olasılıkla Orhan Bey 1331 yılında İznik’te açtıysa da, Osmanlı devleti, daha yüksek eğitim düzeyindeki ulemayı bir sonraki yüzyılın ortalarına değin İslamın merkezi top-

raklarından getirtmeyi sürdürdü. Ancak 15. yüzyıl sonlarında İstanbul'un Osmanlı devletinin başkenti olmasından ve Osmanlıların dünya çapında bir imparatorluk olduğunun ilan edilmesinden sonra, Fatih Sultan Mehmed'in kendi adını taşıyan caminin çevresinde kurulan sekiz medrese, Bağdat, Kahire ve diğer merkezlerdeki okullara, varlığını sürdürebilir alternatifler sundular. Bu dönemden itibaren devlet, ulemanın en ulularını bile bu kurumlardan, 16. yüzyıl ortalarından sonra da, Süleymaniye Camii'ne bitişik medreselerden sağladı. Bu okullardan yetişenlerin bilgileri ve becerileri başka yerlerdeki okullardan yetişenlerinkinden aşağı değildi.

Bu medreselerin ve daha alt okulların bitişik olduğu camiler Osmanlı kentlerinde yaşayan Müslümanların toplumsal yaşamına egemendi ve yaşamlarının merkeziydi; tıpkı, kiliselerin Hıristiyanlar için, sinagogların Museviler için olduğu gibi. Örneğin, II. Mehmed'in Konstantinopolis'i aldıktan sonra yaptığı ilk işlerden biri, vezirlerini kentin çeşitli semtlerinde cami yapımına destek olmaları konusunda görevlendirmektir. Çevresinde kısa sürede mahalleler büyüyen bu külliyelerin ayakta kalması ve görevlilerinin maaşlarının ödenmesi, saltanat ailesi mensuplarının (hem kadın, hem erkek) ve devlet adamlarının kurdukları vakıflarla, pazaryerleri ve diğer ticari hizmetlerden elde edilen gelirlerle sağlanıyordu.

İmparatorlukta iki ulema sınıfı vardı (her ne kadar birbiriyle büyük ölçüde örtüşseler de): İslam hukukunu yorumlayan "müftüler" ile İslam hukukunu ve diğer hukuk kurallarını uygulayan "kadılar". Bunlardan, camiler ve medreseler üzerinde söz sahibi müftüler, yönetimden görece bağımsız davranabilirlerdi ve hatta zaman zaman yönetimin kararlarına karşı muhalefet merkezleri işlevi görmüşlerdir. Öte yanda, kadılar gittikçe daha çok, devletin atadığı ve hiyerarşi basamaklarını izleyen kişiler durumuna geldiler. Bu hiyerarşinin en altında, Osmanlı kırsal alanında ve köylerinde görev yapan ve büyük kasabalardaki kadıların yerine geçen kadı yardımcıları (naib) bulunuyordu. Bir üstteki basamakta, kasaba ve küçük kentlerde görev yapan kadılar geliyordu; bunların üstünde, imparatorluğun sekiz büyük kentinin kadıları izliyordu. Basamakların en tepesine, biri Rumeli'den, diğeryse Anadolu'dan sorumlu iki kazasker (kadiasker) oturtulmuştu. İki kazasker de, şeyhülislam gibi, Divan-ı Hümayun'da yer alıyordu.

Resim 11. Ressam, bu resimdeki kişinin gösterişli giyimini ve görkemli kavuğunu vurgulamaktadır. Kadı-asker (ya da kazasker) Osmanlı yargı sisteminin yüksek rütbeli bir üyesiydi. Vecellio, *Habiti antici*, f. 38or.

Bir din adamı sınıfının varlığını kabul etmeyen ve din yasalarının, siyasal ve toplumsal yasaların temelini oluşturmasında ısrar eden İslamın kuramsal temelini bakılarak yorumlandığında, ulema, Hıristiyan ülkelerindeki eş işlevli din adamlarına göre, bireyler üzerinde daha az, Müslüman toplum ve devlet yönetimi üzerinde ise daha çok etkiliydi. Örneğin müftü, yalnız fıkıh öğretmekle kalmıyor, aynı zamanda (devletin hukuku olan) İslam hukukunu yorumluyordu. Sonuç olarak, önemli bir din adamı bir yandan toplum ve devlet yönetimi üzerinde, örneğin ABD'deki Anayasa Mahkemesi'ne taş çıkartacak bir etkiye sahip olabilirdi. Öte yandan, Kuran o kişinin, ya da başka herhangi bir kişinin, bir müminin günahlarını bağışlamak ya da onu "kurtarmak" gibi ruhani bir aracı olma durumunu kesinlikle yasaklıyordu.

Müftü bir yana, kadının Hıristiyan dünyasında bir benzeri yoktu. İlele bir benzetme yapılacaksa, kadının dengi bir papaz ya da din adamından çok, bir yargıç-yönetici (*magistrate*) olabilir; çünkü kadı devletçe atanıyordu ve oturduğu kentin, kasabanın ya da bölgenin toplumsal ve yargısal yaşamında otorite sahibi kişiydi. Mahkemesinde hem kamu hukukuna ilişkin –borç, mülkiyet, hırsızlık, adam öldürme gibi– davalara bakar; hem de boşanma, ırza geçme ve çocuk vesayeti gibi özel yaşama ilişkin davalarla ilgilendirirdi. Yargılamada her ne kadar padişah hukukuna ve yerel göreneklere (örfi hukuka) dayanması bekleniyorduysa da, kararlarının dayanağı her zaman İslam hukuku (şeriat) olmak zorundaydı. Bir devlet görevlisi olarak kadı ayrıca, devlete yapılan arzuhalleri İstanbul'a aktarmak ve saltanatın tepkilerine ve fetvalara göre eyleme geçmek zorundaydı.

Tebaa ya da yabancı her kim olursa olsun, en azından kuramsal anlamda, çoğunlukla bu tür meselelerle kendi mahkemesinde ilgilenen kadıya bir arzuhal verebilirdi. Öte yandan, arzuhal sahibi belirli durumlarda şikâyet dilekçesinin padişahın hükümetine gönderilmesini isteyebilir, hatta kendisi İstanbul'a gidip divana şikâyette bulunabilirdi. Böyle durumlarda, divan kararını "çavuş" adıyla bilinen Osmanlı görevlisi getirirdi ve yürütülmesine yardımcı olmak yetkisiyle donatılmıştı. Böylelikle, hem devlet merkezinin otoritesini ve iktidarını tanımlamaya ve duyurmaya, hem de kadının otorite ve iktidarını sınırlamaya yardımcı oluyordu.

Kısacası, kadı yargılama gücünü, gördüğü eğitim kadar, kişiliğinden ve atandığı mevkiden alıyordu. Bir yandan, hükümetin yabancı elçilere fiziksel yakınlığı, İstanbul'un Fatih ya da Galata gibi semtlerinde kadının otoritesini kısıtlama eğilimi yaratıyordu (elçiliklerin varlığı kadının zımni gücünü artırıyor olsa da). Öte yandan, saltanat merkezinden uzak olmak, Halep ya da Temeşvar gibi kentlerde, devletin temsilcisi olarak kadıya daha çok otorite sağlıyordu (her ne kadar bölgesel siyasi ve ticari ilişkiler, yerel gelenekler, güçlü Osmanlı komutanlarının varlığı gücünü zayıflatsa da). Fakat kadı nereye atanırsa atansın, sadece şeriatı yerine getirmekten değil, Osmanlı devletini temsil etmek ve padişah hukukunu (kanunları) uygulamaktan da sorumluydu.

Osmanlı hükümeti şeriata öncelik tanıyordu. Bununla birlikte, şeriat imparatorlukta tek yargı yapısını oluşturmuyordu. Ermeni, Ortodoks Rum ve Musevi Osmanlı cemaatlerinin tümü kendi mahkemelerini kurmuşlardı ve cemaat üyelerini kendi dini kurallarına göre yargılıyorlardı; Ayrıca, Osmanlı ülkesinde oturan Cenevizli, Venedikli, Felemenkli, İngiliz ve Fransızlar da imparatorluğun büyük ticaret kentlerinde bağımsız mahkemeler kurmuşlardı. Kadının huzurunda görülen bütün cemaatler arası davalarsa bu yargı sisteminin diğer bütün sistemler karşısında üstünlüğünü simgeliyordu. Paradoksal bir biçimde, aslında bu yetki önceliği muhtemelen cemaat özerkliğinin güçlenmesine yardımcı oluyordu; çünkü patrikhanenin, hahambaşılığın ve yabancıların tüm tutanaklarında, davaların kadı huzurunda görülmesi yüzünden denetimi elden kaçırmak korkusuyla, Müslümanlarla ticari ve özel ilişkilere girmeme konusunda ısrarlı uyarılar bulunuyor.

Öte yandan, müftüler ve kadılar Müslüman nüfus içinde bile Osmanlı dünyasındaki biricik dinsel otoriteyi oluşturmuyordu. 1516-17'de Arap topraklarının çoğunun ele geçirilmesiyle Osmanlı devletinin kendisini, İslamın yerleşik ve kuralcı (ortodoks) biçiminin koruyucusu olarak göstermek zorunda kaldığı doğrudur. Yine de, bir dünya imparatorluğu haline geldiği zaman, kuruluş dönemi Osmanlı yayılmasının ideolojik dayanağını oluşturan kuraldışı din yorumu (heterodoksluk) ölmedi. Osmanlı devleti, gerçekten de, –Sünni İslam mezhepleri arasında en uzlaşmacı olan– Hanefi mezhebine sahip çıkararak ve kanunlarını oluştururken dört mezhe-

bi de hesaba katarak, İslam geleneğinin sınırları içinde en yüksek esnekliği gösterdi; böylelikle, imparatorluğun birbirinden apayrı Hıristiyan ve Musevi cemaatleri ile Sünni İslamın içindeki çeşitli mezheplerin yandaşlarını yatıştırmayı sağladı. Dahası, çeşitli tasavvuf akımlarını, şehir ekonomileri ve askeri örgütlenmeler içinde kurumlaştırarak, yerleşik kurallara uyum göstermeyen inanç ve uygulamaları temelde tasdik etmiş oldu.

Osmanlı devlet siyasetinin din alanındaki geniş görüşlülüğü, 14. ve 15. yüzyıllar boyunca Anadolu uç boylarına özgü dinsel ve kültürel kaynaşmadan kaynaklanmaktaydı, büyük ölçüde. Bu oluşum yılları süresince, dünyevi önderler, akıncılar ve dervişlerin yanı sıra dini önderler de Anadolu'daki uç boylarına ulaştılar. Bu ermiş kişilerin bazıları, Osmanlı ve diğer uçbeyleriyle dinsel konularda yakınlık kurdular. Bazıları ise, tasavvuf tarikatları biçiminde örgütlendiler ya da mümince davranışı örneklemek üzere, derbeder dervişler olarak oradan oraya gezip durdular.⁹

Türkmen göç dalgalarıyla birlikte uç boylarında baş gösteren kültürel ve fiziksel kargaşanın doğurduğu bu tür derviş tarikatlarının çeşitliliği şaşırtıcıdır. İspanyol gezgin Ruy Gonzales de Clavijo'ya göre, Barak Baba adında birinin müritleri "sakallarını ve saçlarını kazıtır, neredeyse çıplak dolaşırlar. Ayazda olsun, sıcakta olsun, dışarıda yürürler ve yürürken yemek yerler; üzerlerinde, oradan buradan toplama pılı pırtıdan başka bir şey bulunmaz. Gece gündüz, elde tef dolaşıp nefes okurlar."¹⁰ Barak Baba'nın müritleri İslam dünyası içinde önemli bir kolu temsil ediyorlardı. Bu tür örgütlenmeler manevi bir içe kapanmayı, ruhani bir başkaldırımı, Tanrı'yla bütünleşmek yolunda kişisel çabaları ya da siyasal ve toplumsal haksızlıklar karışımında olağanüstü bir duyarlılığı temsil edebilirlerdi. Barak Baba'nın yoldaşları, genellikle hepsine birden Rum Abdalları adı verilen, Osmanlı dünyasında yaygın bir heterodoks dervişler ağı oluşturmuş, bu tür sayısız örgütlenmeden yalnızca biriydi.

Mistisizm Osmanlı dünyasında değişik biçimlerde geliştii. Kimi tasavvufi tarikatlar, hudutların kemikleşmesi, kaynaşma ve alışveriş olanaklarının azalmasıyla silinip gitti. Kimileri ise yeni rejimde canlılık kazandı. Bunlardan biri, kuralcı İslam ve toplumsal normların sapkın olarak tanımladığı tarzlarını hiçbir zaman terk etmeyen Abdallardı. Bir başka örnek,

Hacı Bektaş Veli'nin öğretisini benimseyenlerdi. Diğerlerine göre küçük bir dini tarikat olan Bektaşılık muhtemelen 15. yüzyıl sonları gibi epey geç bir dönemde ortaya çıktı. Kısa sürede hem Osmanlı sistemi içinde kurumsallaştı (başka bir deyişle, ana akım haline geldi), hem de sisteme karşı muhalefetin zaman zaman odağı olarak işlev gördü. Başlangıçtaki hızlı yayılışı Türkmen boyları arasında olsa da, Balkanlar'daki Osmanlı fetihleri esnasında uç boyu ideolojilerinden etkilenmiş ve durmadan değişen uç boylarındaki kaynaşmadan epey fayda sağlamış görünüyor. Uç boylarının doğal olarak dinsel yoğrulabilirliğe yol açmasından dolayı mı, yoksa, yeniçeri ocağının birçok üyesinin devşirme yoluyla Hıristiyan Balkanlar'dan çıkmasından dolayı mıdır, yeniçeri ocağı, 16. yüzyıla gelindiğinde ve belki çok daha erkenden, üç yüzyılı aşkın süre ayakta kalacak bir toplumsal ve gönül birlikteliği olan Bektaşî tarikatını resmi tarikatı olarak benimsemişti. Nasıl 19. yüzyıl Doğu Avrupalı Musevi topluluğunda, ortodoks olmayan Hasidler'in aydın Musevilere (*maskalim*) karşı çıkışı, başkalarının Hasidilik'i bir sapmadan ziyade ana görüş olarak algılamasına katkıda bulunmuşsa, Bektaşî-yeniçeri bağlaşması da, tarikatı bir yandan sapmış ideolojisinin pek çoğuna sahip çıkarken, aynı zamanda dinsel inançlarında gelenekçi olmaya sevk etti.

Yerleşik kurallara uyum göstermeyişin böyle kurumsallaştırılması kimi bakımlardan Katolik Avrupa'daki yoksulluk tarikatlarının (Fransiskanlar ve Dominikenler) kuruluşu ve örgütlenmesiyle paralellikler taşıyordu." Yoksulluk tarikatları evlenme yasağı ve manastıra kapanma gibi belirli kurallarla toplumun çoğunluğundan ayrı kalmaya devam ederken, Osmanlı tarikatları toplumla tümüyle bütünleşti. Tarikatlarla bağlantılı olma sadece birçok padişahta görülen bir durum değildi ya da Bektaşî olabilenler yalnız yeniçeriler değildi; diğer askeri, iktisadi ve toplumsal gruplar da tarikatlara katıldılar ve çeşitli dini tarikatlar etrafında örgütlendiler. Böylece Osmanlı dünyasında birçok resmi olmayan dini cemaat gelişti; ayrıca, 1416'da Şeyh Bedreddin'in, derin bilgisini, karizmatik kişiliğini ve İslamın özellikle genişlemeci bir yorumunu kullanarak, I. Mehmed'in kırılğan rejimine karşı hoşnutsuzluk duyan her türden Osmanlı kulunu arkasına topladığında olduğu gibi, zaman zaman Osmanlı devletine ve siyasi uygulamalarına karşı direnişin merkezi oldular. Daha sık görülen durum ise, bu

tür dinsel çok yönlülüğün –çoğu kez Nakşibendilik ve Mevlevilik gibi tarikatlar aracılığıyla– devlete rakiplerini ortadan kaldırmakta, değişik halkları kaynaştırmakta ve Osmanlı toplumuna dinsel, toplumsal esneklik ve uyarlanabilirlik kazandırmakta yardımcı olmasıydı.

İmparatorluk önce Güneydoğu Avrupa’da ve ardından Doğu Anadolu ve Arap topraklarında genişledikçe, çeşitli halkları, kültürleri ve hukuki gelenekleri bünyesine aldı. Böylesi bir çeşitlilikle karşı karşıya kalan ve değişik bölgeleri imparatorluğa olabildiğince sarsıntısız bir biçimde bağlamak isteyen devlet, girdiği topraklarda birörnek ve katı bir hukuk sistemi uygulama yönüne gitmedi. Bunun yerine, 15. yüzyılda yönetim, pek çok yerel gelenek ve kuralı içine alan taşraya özgü kanunnameleri derleyerek, yerel düzeyde esnek bir hukuk sistemi kurmak için padişah hukuku kavramını kullandı. Başka bir deyişle, taşra hukukunun temelini oluşturan, “padişah fermanları ve yönetim uygulamalarının süzgecinden geçirilmiş gelenek” idi; yoksa İslam hukuku okullarından belirli birine sıkı sıkıya bağlılık değil.¹²

Böylesi yerel kodlar genellikle kişisel hukuk ve vergi hukuku ile ilgiliydi; bundan dolayı, şeriatın yerini almaktan ziyade onun bütünleyicisi durumundaydı. Örneğin, İzmir ve çevresi için 1528-29 yılında derlenen kanunnamelerin bir bölümü şu açıklamayı getiriyor: İzmir ile bölgenin öteki limanlarında gümrük vergisi, “tarım ürünlerinden, tahıl, meyve ve öteki mallardan alınırken, Sakız Adası ve Avrupa’dan gelen ipek ve benzeri mallardan alınacak gümrük vergisini toplama yetkisi, Çeşme limanının tahsilat ve görevlilerine verilmiştir.”¹³ Bu tür bir beyanda İslam hukukunun izini bulmak zordur; tersine, bu ifade, Batı Anadolu’nun Osmanlılarca fethe edilmeden önceki siyasi ve ticari gerçekliklerini olduğu gibi taşımaktadır. O zamanlar, Sakız Adası ve kardeş liman Çeşme, uluslararası ticaret mallarının giriş limanı olarak kullanılmaktayken, İzmir yalnızca yiyecek ticaretinin yapıldığı ufak bir kasabadır. Bu Osmanlı kanunnamesinin buyrukları yalnızca işlerin yürüme biçimini doğrulamakta ve onaylamaktadır.

Osmanlı hukuk bilgisi, bu parçalı, merkezden yönetilmeyen biçim içinde donmuş halde kalmadı. 15. ve 16. yüzyıllar boyunca, ulemadan kişiler, padişah hukukuna ait kanunnameleri genel başlıklar altında bir araya getirdiler. Bu hukuki derlemeler yavaş yavaş sınıflandırıldı ve toprakların

ele geçirildiği sırada çıkarılan pek çok yerel hukuk uygulamasının yerini aldı; Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının (1520-66) ortalarında gelindiğinde, kanunnameler genelleştirilmiş ve belli bir sisteme sokulmuştu. Ama süreç burada sona ermedi. Balkanlar ve Anadolu'da Osmanlı egemenliğinin ilk yüzyılı sırasında, şeriat ve padişah hukuku uygulaması büyük ölçüde paralel bir biçimde gelişti. Bu gelişim sürecinde, aralarında pek çok çelişik durum ortaya çıkmıştı. İki hukuk sistemi arasındaki tutarsızlıkları ve belirsizlikleri saptayıp çözüme kavuşturan kişi, Sultan Süleyman'ın saltanatının son yirmi otuz yılı ile oğlu II. Selim'in saltanatının ilk sekiz yılında şeyhülislamlık yapan Ebussuud Efendi'dir.¹⁴

Babası da II. Bayezid döneminin önde gelen derviş ve bilginlerinden olan bu müftü, çocukluğunda çok önemli kişilerden ders aldı. Öğreniminin Fatih Camii külliyesindeki sekiz saygın medreseden birinde sürdürdü; 1520'den sonra, Kanuni Sultan Süleyman'ın dostluğu ve himayesi sayesinde hızla yükseldi. 1527-28 yılında, bu sekiz medreseden birine müderris olarak atandı. Daha sonra basamakları çabucak çıkararak önce Bursa kadısı, sonra İstanbul kadısı, ardından kazasker ve en sonunda da 1545 yılında şeyhülislam oldu. Osmanlı din bilginlerinin ulaştığı en üst aşama olan bu mevkide 1574 yılındaki ölümüne dek kaldı.

Şeriat ile padişah hukukunu bağdaştırmada Ebussuud Efendi'nin çözüm olarak kullandığı araç, yasa ve uygulamaya ilişkin sorunlara dini otorite sahibi, tam nitelikli bir kişinin getirdiği bir açıklama olan "fetva" idi. Şeyhülislamın fetvalarının belli bir ağırlığı olacağı açıklı ve Ebussuud bu otoritesini "insanoğlunun koyduğu yasaları ilahi yasalarla uyumlu duruma getirmekte" kullandı.¹⁵ Konunun uzmanı modern bir tarihçiye göre, bunu başlıca üç alanda gerçekleştirdi. Birincisi, toprak ve vergilere ilişkin çok çeşitli yasalar yığını, zamanla Osmanlı toplumunca kutsal kabul edilen bir biçime kavuşturdu. İkincisi, Kanuni Sultan Süleyman'ın birçok unvanı arasına halifeliliği katarak, hükümdarın yalnızca Osmanlı devletinin başı olmadığını, aynı zamanda bütün Müslümanların yol göstericisi olduğunu vurguladı; icat edilmiş bu gelenek, padişah hukukunun geçerliliğini sağlamaya katkıda bulundu. Üçüncüsü ve en tartışmalısı, Hanefi mezhebine uygun olarak, vakıfların borç verebilmesini ve servet yaratmada kullanımını

yasallaştırdı.¹⁶ Kısacası, Ebussuud ve diğer din görevlileri Osmanlı yasalarını yalnızca etkin bir biçimde belli bir düzene bağlamak ve standartlaştırmakla kalmadılar, aynı zamanda bunu öyle bir biçimde yaptılar ki, ülke içinde ve dışında karşılaşılan sorunların içinden yaratıcılık ve esneklikle sıyrıldığı sırada bile, devletin yerleşik dini kurallara uyar görünmesine olanak sağladılar.

DİĞER SEÇKİNLER

Dini esneklik kadar askeri yenilikler de Osmanlı devletinin durumunu sağlamlaştırmasına katkıda bulundu. Daha önce gördüğümüz gibi, I. Murad ve ardılarının olası rakip aşiretlerin hak iddialarını önleyebilmesinin bir nedeni, kullara dayalı bir yönetici sınıf, sadık yaya askerler, topçu, lağımçı, istihkamcı ve başka ocaklar kurmasıdır. Birbiriyle yarışan örgütler kurmakla kalmadılar; bu savaşçıları Osmanlı toplumuyla kaynaştırmak için, en başarılılarına genişleyen topraklarda dirlik verdiler.

Nasıl modern devlet siyasal ve toplumsal amaçlarla, daha sistemli biçimde vergilendirebilmek ve silah altına alabilmek amacıyla nüfus sayımı yaptırıyorsa, 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı devleti de değerini kestirmek ve savaşçılarına nerede ve ne miktarda toprak bağışlayacağını belirlemek amacıyla ele geçirdiği toprakların dökümünü yaptırdı.¹⁷ Böylesi tapu tahrirleri hem çok masraflı, hem de çetrefildi. Bu güçlüğüne karşın, yöneticiler başlangıçta bunları sistemli ve ayrıntılı bir biçimde yapmaya giriştiler. Devlet önce bir yönetici (emin) atıyordu; o da, yanında bir kâtiple ve bölgenin kadısıyla birlikte toprağın ve binaların mülkiyetine ve yerel vergilere ilişkin bulunabilen verileri derliyordu. Bu bilgiler yazıya dökülüp, özellikle Osmanlıların yönetimlerini dayandırdıkları iki şeriat dışı hukuki uygulama –yerel ya da geleneksel hukuk ve padişah hukuku– ile orta yolu bulmayı ve aradaki çelişkileri yok etmeyi amaçlayan bir kanunname kapsamında sistemleştiriliyordu. Her ne kadar bu kanunnameler kadılar ve naiplerin yararlanacakları hukuki kılavuzlar olarak hazırlanmış olsa da, kadılar ve naipler ilk zamanlarda padişah hukuku ile şeriat arasındaki çatışmaları çözüme kavuşturmaya yeltenmediler. Gördüğümüz gibi, böyle bir sentez olgun Osmanlı devletinin hukuk bilginlerine bırakıldı.

Sonraki aşamada bu devlet görevlileri, yörenin ileri gelenlerine danışarak toprak ve başka her türlü mülkü denetleyip değerlendirmek üzere köy köy, kasaba kasaba dolaşıyorlardı. En sonunda, taramanın sonuçlarını bir kayıt defterinde topluyorlardı. Kayıt defterinin girişinde yer alan kanunname, köy ve kasabaların her birinin adı, nüfusu, ürünleri, ödemesi gereken vergiler yazılıyordu. Yönetimin, bu tahrir kayıtlarına dayanarak toprak ve köylerin gelirlerini dağıttığı savaşılar böylece tımarlı sipahi oluyordu.

Yönetim, bu sipahilerin (“bey” olarak da anılırlardı) başına, sancaktan sorumlu olmak üzere bir sancakbeyi getirirdi. Sancakbeylerinin üstü olarak İstanbul ayrıca bir de beylerbeyi (eyalet valisi) atıyordu. Başlangıçta valiler çoğunlukla, Manisa ve Ankara gibi yerleri yöneten Osmanlı şehzadeleriydi. Ama zaman içinde, Osmanlı komutanları ve padişah sarayında gözden düşen güçlü kişiler vali olarak bu mevkileri doldurdular. Yönetim sipahiye ve ona bağlı komutanlara, yargılama değil, yürütme erkini verdi. Yargılama yetkisi, yerel kadının ve saltanat yetkililerinin elindeydi. Güç sahibi olmakla otorite sahibi olmak arasındaki bu ayrım, Osmanlı yönetiminin başlıca dayanaklarından biri oldu

Yüzeysel olarak bakıldığında, bu sistem Avrupa feodalitesine benziyor görünür. Askeri güç ademimerkezci bir yapıya sokuluyor, dolaşımdaki para kıtlığına ve sınırlı vergi gelirinine karşın büyük bir ordu bulundurma zorunluluğu açmazı çözüme kavuşturuluyordu. Gerçekte ise Osmanlı sistemi derinden farklıydı. Birincisi, sipahinin üzerinde oturduğu toprak devletin mülkü olmaya devam etmekle kalmıyor, miras olarak da aktarılamıyordu. Devlet sadece –en azından kuramsal olarak– toprağı atlı askerlere yaşamı süresince ödünç veriyordu. Bu süreç, sipahinin kendisini yerel nüfusla özdeşleştirmesini zorlaştırıyor ve bu sınıfın, merkezi olmayan askeri gücü, merkezi sarsacak bir siyasal güce ve/veya otoriteye dönüştürmesini neredeyse olanaksızlaştırıyordu (bunu söylemek, devletin ille de merkeziyetçi ve dayatmacı olduğu anlamına gelmez; yalnızca, merkezkaç kuvvetin başka bir alanda bulunduğu anlamına gelir).

İkincisi, sipahiler yalnızca sefer mevsiminde bir araya gelebiliyorlardı. Her ne kadar sefer mevsimi, nereye (Viyana ya da İsfahan, Kefe ya da Kahire) yüründüğüne ve askeri harekâtın türüne (denizde mi karada mı ol-

Resim 12. Erken modern dönemde Osmanlı piyadesinin çekirdeğini yeniçeriler oluştururken, sipahiler de süvari sınıfını oluşturuyordu. Belki de at resmi çizmek bu resmin ressamının yeteğini aşıyordu; çünkü bu yalın çizimde atlı biniciyi çağrıştıracak yalnızca ok ve yay var. Helffrich, *Kurtzer und warhafftiger Bericht*.

Resim 13. Anadolu beylerbeyi Divan-ı Hümayun'da vezir olarak görev yapıyordu. Ağırbaşlı, soylu duruşu gücünün göstergesi. Happel, *Thesaurus exoticorum*, 2. bölüm, s. 16.

duğuna, meydan savaşı mı kuşatma mı olduğuna) göre değişse de, en azından Balkanlar ve Akdeniz'de mayıstan eylüle dek sürüyordu. Sipahi, sefer mevsimi dışında, tumarına çekilip vergi toplama, ödüllendirme, cezalandırma işlerini yürüterek ve açıkça devleti temsil ederek, beylik görevini

Resim 14. 17. yüzyıl başlarına ait bu resimde yüksek rütbeli bir Osmanlı görevlisinin –galiba bir kazasker– öntünde iki yeniçeri yürüyor; ar-
dından iki sipahi geliyor. Dumanı tüten fitilleriyle, belayla uğraşmaya hazır görünüyorlar.
Breuning, *Orientalische Reyss dess Edlen*, s. 157.

yerine getiriyordu. Devlet bu askerleri çeşitli kaynaklardan (başlangıçta Hıristiyan savaşçılara bile tımar bağışlanırdı) topluyordu ve bunlara, yeniçeriler arasındaki silah arkadaşlığını doğuracak türde standart bir eğitim ve öğrenimi hiçbir zaman vermiyordu. Bu atlı askerler, kendi içlerinde ya da bölgelerinde, kendilerine tutarlı bir siyasal gündem ve buna bağlı olarak güç ve etki kazandırabilecek, güçlü bir cemaat ve ortak amaç bilinci geliştirme olanağını hiçbir zaman bulamıyorlardı.

Sonuncusu, padişahla sipahinin ilişkisi, feodal kral ile lord arasındaki ilişkidenden tamamen farklıydı. Batı Avrupa'nın egemen sınıfları, kalıtsal olarak sahip oldukları bir törensellik, yükümlülük, ayrıcalık ve doğuştan kazanılmış haklar dünyasında yaşar ve kral bunlara katlanmak zorunda kalırken, Osmanlı askeri sınıfı, Orta Asya, Arap, İran ve Bizans geleneklerini içinde bulunduğu koşulların gereklerine göre yaratıcı bir biçimde birleştirmiş olan Osmanlı devletiyle birlikte doğmuştu. Dahası, taşrada saltanat otoritesinin başlıca kaynağı sipahi değil kadıydı. Sipahi padişah iradesinin baş yürütücüsü durumunda bile değildi; en azından, yönetimin her geçen gün daha çok sayıda özerk yeniçeri birliği konuşlandığı kentsel yerleşimlerde.

Kısacası, Osmanlı ordusunun bu iki kanadı arasında, kökenleri ve özellikleri bakımından derin karşıtlıklar vardı. Padişahın malı olan yeniçeriler topluca kışlalarda kalır, maaş (ulufe) alırlardı; Bektaşî tarikatından uyarlanmış özgül bir inanç sistemi ve dolayısıyla, neredeyse eşi görülmemiş bir yoldaşlık anlayışı geliştirmişlerdi. Sipahilerse, dirliklerinden sağlanan gelirlerle oldukça yalıtılmış olarak yaşayan, görece dinsel tutuculuğa yönelmiş ve yalnızca sefer zamanı birbiriyle arkadaşlık eden bağımsız atlı askerlerdi.

Demek ki, sipahinin hem idari, hem de askeri bir işlevi vardı. Vergileri toplamakla (çoğunlukla aynı olarak) ve padişah adına adaleti sağlamakla görevli olduğu merkezi vilayetlerde devletin başlıca idari temsilcisiydi. Bununla birlikte, sipahinin vergi toplama işlevi, modern bürokrasilerde olduğu gibi merkeziyetçiliği güçlendiren bir işlev değildi. Sipahiye maaş ödenmiyordu ve başlıca işlevi toplumsal değil, askeriydi. Tımar sistemi de kaynakların saltanat merkezine hortumlanması için tasarlanmamıştı. Devlet hazinesini doldurmaya ya da devletin veri toplama ve verileri tekelinde bulundurma yeteneğine pek az katkısı oluyordu.

Her ne kadar Osmanlılar, hemen hemen her modern devlete damgasını vuran, sayıca kabarık ve her işe burnunu sokan türden bir bürokrasiyi hiçbir zaman yaratmamış, hatta yaratma peşinde bile olmamışlarsa da, devletin idareciler kanadı olgunlaşmıştı ve bu açıdan erken modern dönemde Avrupa devletlerinin idari yapılarına rakip olabilecek durumdaydı. Divan-ı Hümayun'da oturan vezirler bu örgütlenmenin başında bulunurdu. Vezirlerin altında, kendilerini uçsuz bucaksız ve çeşitli Osmanlı topraklarının ürettiği sayısız şikâyet ve sorunları dinlemeye ve arkası kesilmeyen padişah fermanlarını kaleme alarak yürütmeye adanmış, kimileri kul olan, kimileri olmayan dizi dizi insan çalışırdı. Kadılar ve sipahiler, devletçe atanmış kişiler olarak bu sistemin bir parçasını meydana getirdikleri gibi, hukuki otoriteleri ve asker olmaları nedeniyle devletle aralarında belli bir mesafe de vardı. Yönetimin ücretli çalışanları olan çavuşlar ve kâtipler devleti askeri ve dini seçkinlerin her ikisinden de daha çok temsil eder durumdaydılar.

Çavuş daima padişahın kulu olagelmişti. Teşrifata ilişkin sorumluluğu, halk önündeki gösterilerde padişah ve maiyetine eşlik ederek onları korumaktı. Oysa yönetsel işlevi bakımından daha yarar sağlayıcıydı, çünkü padişah adına yabancı elçilerin karşısına çıkmak ve yabancı devletlere haber taşımak onun göreviydi. Dahası, padişah fermanlarını yerel Osmanlı görevlilerine o taşır ve yürütülmesini sağlamak için onlarla işbirliği yapardı. Bunlar genellikle dişe dokunur bir görüş, düşünce taşıymıyor, ama belli bir buyruğu nasıl yerine getirecekleri hususunda kadılara ve/veya beylerbeylerine bilgi veriyordu. Bu tür fermanları hükümsüz kılmaya çalışan yerel yetkililer ve hiziplerin çıkardığı pürüzleri aşmak için uğraşmak çavuşa bırakılmıştı. Kısacası, çavuşun idari işlevi çok önemliydi, çünkü eyaletlerde ve yabancı ülkelerde padişahın sesi ve otoritesiydi.

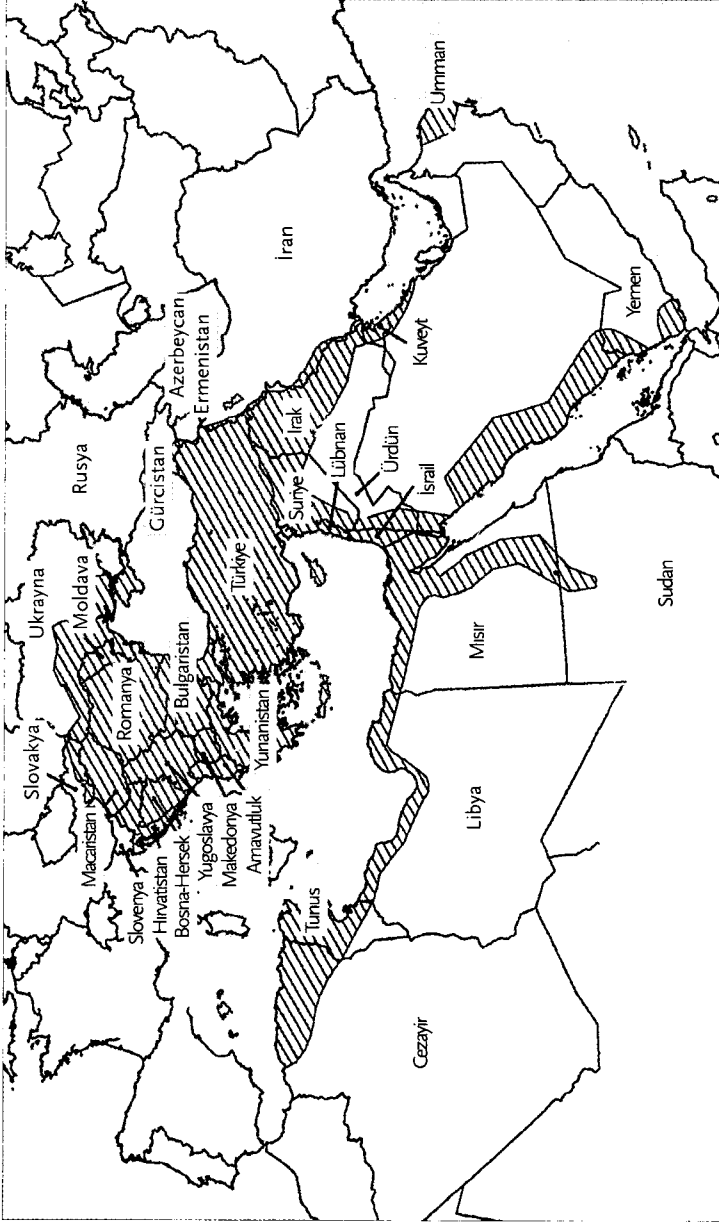
Genellikle medrese eğitimi görmüş kâtip sınıfı Osmanlı dünyasının gerçek bürokratlarıydı.¹⁸ Divan-ı Hümayun'dan çıkan ve çavuşların yerine ulaştırdığı fermanları kaleme almada ve kayıtlarını tutmada yardımcı olurlardı. Gördüğümüz gibi, bir kâtip ayrıca, vergilendirmek ve askeri seferberlik amacıyla tutulan nüfus ve üretim bilgilerini saptamak üzere, "emin"lerin yanında imparatorluğu dolaşırdı. Vergiyi toplayan ve kayıtlarını tutan da onlardı.

SEÇKİN OLMAYANLAR (REAYA)

İmparatorluğun kuruluş yıllarında, Osmanlıların uyum sağlama ve uzlaştırmadaki yaratıcılığının bir yansıması olarak, yetenekli Müslümanlar yanında Hıristiyanlar da Osmanlı asker ve yönetenler sınıfında yer alabiliyordu. II. Mehmed'in saltanatında, bu tür kişiler İslam-Osmanlı kültürü içinde erimiş görünüyor. Artık padişahın hanehalkını, ulemayı ve idari yapıyı oluşturan kişilerin Müslüman olması kuralına uymayan kimse kalmamıştı. Ayrıca, zaman içinde, asker arasında Müslüman olmayanların sayısı da gittikçe azalıyordu. Bu sınıfların dışındaysa, imparatorlukta, din sınırlamasının konduğu pek az meslek vardı. Avrupa dünyasının geri kalan bölümünün tam tersine, tarımla uğraşanlar, tüccarlar, sarraflar, denizciler, sürü sahipleri ve seyyar satıcılar Müslüman ya da Ermeni, Rum Ortodoks ya da Musevi olabiliirdi.

Bu çeşitlilik kentlerin nüfus yapısına yansiyordu. Osmanlı kentinin özelliklerini tam taşımasa da, kentlerdeki ticaret bölgeleri dillerin, giyimlerin, kültürlerin ve özellikle dinsel inançların çok renkli ve yoğun bir karışımı olmaya yatkın yerlerdi;⁹ İstanbul, Halep, Konya ya da Edirne'yi ziyaret eden Batı Avrupalı ziyaretçiler kendilerine egzotik ve şaşırtıcı gelen bu harman karşısında şaşkına dönüyor ve bu durumu çoğunlukla ayıplıyorlardı. Konut bölgelerinde bile, çoğunlukla sanıldığı kadar ayırım yoktu. Gerçi Osmanlı kentleri Hıristiyan, Musevi ya da Müslüman diye tanımlanan ve yer yer de oturanların kopup geldikleri bölgelere göre adlandırılmış mahalleleri içeriyordu; fakat bunlar tümünden dışlayıcı değildi. Görünürde Musevilerin ve Hıristiyanların oturduğu mahallelerde Müslüman hanelerinin var olması ya da bunun tersinin olduğu durumlar, Osmanlı dünyasında ticari bakımdan bütünleşme olabilse bile toplumsal olarak katı ayrımcıgm var olduğu görüşünü yalancı çıkarıyor.

Bunu söylemek, belirli semtlerde belirli dinlerin ağır basmadığı anlamına gelmez. Fener Rumları adlarını, Rum Ortodoks patriğinin oturduğu ve –tıpkı Müslümanların Fatih'te, Musevilerin Balat'ta olduğu gibi– Rumların ezici çoğunlukta olduğu, İstanbul Fener semtinden alıyordu. Öte yandan, Balat'ta her zaman bir miktar Müslüman yaşadı; Fener'de yaşayan Museviler vardı ve azımsanmayacak bir sayıda Rum Fatih'te otururdu. Bu

Harita 3. Kanuni Süleyman'ın saltanatında Osmanlı İmparatorluğu (günümüz devletlerinin sınırları üzerinden kapladığı alanlar).

durum, imparatorluğun eski başkenti Bursa, iç bölgedeki Antep ve dış dünyaya açılan İzmir gibi birbirine benzemez kentlerde aynıydı.

Bazı iş alanları belirli bir dinin denetimindeydi. Örneğin, göçebe hayvancılık yapanlar (arada başka dinlerden çıksa da) Müslümandı. Denizcilerin çoğu Rumdu; Ermeniler uluslararası ticaret ve sarraflıkta yoğunlaşma eğilimindeydi; kumaş üreticileri çoğunlukla Museviydi. Bu tür uzmanlaşmanın başlıca nedenleri, devletin Müslüman olmayanlara koyduğu sınırlamalar ya da Batı dünyasında oldukça sık görülen (Yunanlıları “doğuştan” balıkçı, Musevileri “içine işlemişçesine” banker gören) toplumsal klişeler değildi. Tersine, bu tür uzmanlaşmalara yol açan, göçmenlerin özgül yetenekleri ve iş olanakları yanında, Osmanlıların mirasına konduğu uygarlıkların kalıtlarından başka bir şey değildi.

Ortodoks Rumların Osmanlı donanması ile ilişkisi buna iyi bir örnektir. Türkmenler Anadolu’da kuzeyi, batyı ve güneyi zorladıkça kısa sürede önelerine Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz çıktı. Bu bozkır insanları bu büyüklükteki su kütleleriyle başa çıkmakta deneyimsizdiler; bu suları aşmak ve denizcilik yapmak amacıyla Aydınoğulları ve Karesioğulları beylikleri Bizans’tan gemi kiradıldılar; Rum gemi yapım ustalarını ve denizcilerini tuttular. Türkmen soyundan Osmanlılar denizle çabucak tanış oldular ve Karadeniz, Akdeniz ve hatta Kızıldeniz’e açılarak deniz ticaretine tam anlamıyla katıldılar. Yine de, Osmanlı dünyasının bu iktisadi alanını Osmanlı Rumları daha başlangıçtan itibaren doldurdular ve 1920’lere gelene dek, çok yüksek bir oranda Osmanlı Rumu kürekçi, denizci ve balıkçı olarak çalışmayı sürdürdü. Rumların bu alandaki egemenliğine bakarak Rumların doğuştan denizci olduğu ve Türklerin de doğuştan denizi sevmedikleri şeklindeki kurguları uyduranlar, 18. ve 19. yüzyıldaki Batı Avrupalı gezginler ve Yunan milliyetçileriydi.

Osmanlı Ermenileri ipek ve değerli taş ticaretiyle, Museviler de Osmanlı kumaş dokuma sanayii ile benzer bir ilişki kurmayı başardılar. Yine, emperyalistler, ırkçılar ve milliyetçiler, zaman zaman bu tür iş ve soy bağlantısını doğuştan gelme yetenek gibi algılamışlardır. Gerçekteyse, ırka ya da etnik kökene dayalı olarak doğuştan geldiği varsayılan özelliklerle hiçbir ilgileri yoktu. Tersine, gerek Ermeni, gerekse Musevi uygarlıklarının tarihsel gelişimi ve dünyanın dört bir yanına dağılımı olmaları onları Osmanlı

Armenier.

Alfo

Resim 15. Üç Ermeni papazı. Helffrich, *Kurtzer und warhaffiger Bericht*.

dünyası ile başka dünyalar arasında aracı topluluklar olarak hizmet etmek üzere eşsiz konumlara getirmişti.

Örneğin, kadim Ermeni yurdunun denize kıyısı yoktu; bu durum, Ermenilerin uluslararası ve deniz aşırı ticarete girmeleriyle çelişik gibi görünüyor. Oysa bu, karayla kuşatılmış olma durumu, Hindistan, Anadolu ve Kırım'da ve daha başka yerlerde bir dizi Ermeni kolonisi meydana getirmişti; bunlar sonunda, genellikle o bölgelerin başat kültürü içinde erimiş, fakat aynı zamanda geniş kapsamlı ticaret ağları üretmiştir. Osmanlı döneminden çok önce Ermeni tüccarlar Basra Körfezi, Hint Okyanusu, Hazar Denizi, Karadeniz ve Akdeniz'de dolaşmışlardı.²⁰ Sünni Osmanlı ve Şii Safevi imparatorluklarının eşzamanlı olarak ortaya çıkmaları, ne Sünni ne de Şii olmaları nedeniyle her iki imparatorluğun topraklarında yaşayabilen Ermenilerin, birbirine düşman bu iki devlet arasında, tehditkâr olmayan bir ticaret bağlantısı görevi yapmasına olanak sağladı.

17. yüzyılın başındaki Osmanlı-Safevi savaşları Ermenilerin ipek ticaretiyle özdeşleşmesine yol açtı. 16. yüzyıl başındaki dingin bir dönemin ardından, Şah Abbas döneminde (1587-1629) İran yeniden Osmanlılara karşı saldırgan bir tutum takındı. Abbas, eski Safevi başkenti Tebriz'i terk edip İsfahan'da yeni bir başkent kurdu ve Yeni Culfa adı verilen bir mahallesine, 1605'teki yıkıcı Osmanlı-Safevi savaşı sırasında yurtlarından atılan birçok Ermeni'yi yerleştirdi. İran'ın ipek üretim bölgesinin tam göbeğinde kurulan bu Ermeni yerleşimi geniş bir ticaret ağının merkezi durumuna geldi. Ermeni tüccarlar, İran ipeği üzerinde kurdukları fiili tekelden yararlanarak, aralarında Halep, İzmir, Bursa, İstanbul ve Edirne'nin de olduğu bazı Osmanlı kentlerinde uydu topluluklar kurdular. Safevi topraklarında olduğu gibi Osmanlı topraklarında da pek çok insan Ermeni topluluğunu, bu yükte hafif pahada ağır malla özdeşleştirmeye başladı.

Osmanlı öncesinin Doğu Akdeniz bölgesinde, Museviler de uluslararası tüccarlar olarak ünlenmişti.²¹ Ne gariptir ki, bu topluluğun ilişkilendirildiği öteki başlıca işler, deri tabaklama ve devlet adına adam idam etme gibi "kirli" uğraşlardı. Osmanlı dönemindeyse, imalat sanayii bu uğraşlara dahil oldu ve bir bakıma onları geride bıraktı; bunun başlıca nedeni, İspanya, Portekiz ve diğer Batı Avrupa ülkelerinden gelen Sefardi Musevilerinin gö-

Resim 16. Güzel giyinmiş bir "Frenk" kadını. Nicolay, *Le navigazioni et viaggi nella Turchia*.

çüydü. Bu göçmenlerin beraberlerinde imparatorluğa getirdikleri birikim ve beceriler, İstanbul'da, Filistin'de ve özellikle Selanik'te, kısa ömürlü de olsa, canlı kumaş işliklerinin doğmasına neden oldu.²² İber Yarımadası'ndan 15.

yüzyıl sonlarında kovulmalarından önce Selanik'te hemen hemen hiç Musevi oturmazken, 16. yüzyıla gelindiğinde binlerce Musevi göçmenin yerleşmesi onları çoğunluk durumuna yükseltmiş ve Selanik'i belki de dünyadaki en önde gelen Musevi kültür ve ticaret merkezi durumuna getirmişti.

Osmanlı Ortodoks Rum, Ermeni ve Musevi cemaatleri gerek günümüzdeki, gerekse tarihsel bağları bakımından kentlere özgü meslekler ve kentsel yaşam biçimiyle özdeşleştirilmişlerdir. Ne var ki, bu tür izlenimler yanıltıcıdır. Bu tür mesleklerin, bu gruplara ilişkin bilgileri yayma olasılığı en yüksek –gezgin, diplomat, yazar ve bürokrat gibi– kişilerin özellikle gözü önünde bulunması doğurmuştur bu izlenimleri. Diğer erken modern çağ toplumları gibi, Osmanlı nüfusu da kırsal ağırlıklıydı ve ekonomisi tarıma dayalıydı. Nasıl Ortodoks Rum olmayan birçok Osmanlı balıkçısı varsa, Ermeni olmayan Osmanlı ipek tüccarları da vardı; nasıl bütün Osmanlı sanayicileri Musevi değilse, tarımla uğraşanların hepsi de Müslüman değildi. Tarımı şu ya da bu topluluk bölgelere göre tekeline alabilse bile, imparatorluğun tümüne bakıldığında, her dinden ve kökenden insan topluluğu bu temel uğraşın içinde oldu.

Osmanlı devleti bir İslam devletiydi. Sonuçta, en azından kuramsal olarak, seçkin olmayan Osmanlı kullarının (reayanın) en ayrıcalıklısı Müslümanlardı ve hiç kuşku yok ki, temel üretim biriminin aile çiftliği olmayı sürdürdüğü ve halkının belki de yüzde doksanı çiftçi olan, ileri ölçüde tarıma dayalı bu toplumda tarımsal üretimle uğraşan en baskın grup Müslümanlardı. Gerçekten de, “çift”in –bir çift öküzle bir günde sürülebilecek toprak miktarının– Osmanlı dünyasının temel kurumlarından birini oluşturduğu ve devletin İslam devleti olarak tanımlanmasının bu uğraşta Müslümanların başat olmasından kaynaklandığı kimilerince ileri sürülmüştür. Dahası, bir tarihçinin açıkladığı gibi, “böylesi bir sistemin sürekliliğinin en önemli ön koşulu, toprak mülkiyeti ve aile emeği üzerinde merkeziyetçi devlet denetiminin bulunmuş olması gibi görünüyor.”²³ Başka bir deyişle, hem bu küçük çiftlikleri, gelirine sahip olduğu toprakları büyütme ve pekiştirmek telaşındaki âyândan koruyan, hem de çiftçiyi üretime zorlayarak ürününü vergilendiren, Osmanlı devletiydi. Bu kollama ve vergilendirme çabalarında devletin başlıca aracı, sistemli bir biçimde ve sık sık tapu tahriri yaptırılmaktı.

Müslümanlar Osmanlı ekonomisinin hemen hemen her alanında çalışıyorlardı. Yalnızca ordu ve bürokrasiyi neredeyse tamamen doldurmakla kalmıyor, zamana, yere ve mesleğin türüne göre değişik oranlarda olmak üzere, şehirlere özgü pek çok işin hemen her çeşidinde temsil ediliyorlardı. Evliya Çelebi, şehirlere özgü mesleklerin insanı şaşırtan çeşitliliğini, birçok ciltten oluşan *Seyahatname*'sinin en çok bilinen satırlarında açıkça ortaya koyar: 1638 yılında IV. Murad'ın buyruğuyla düzenlenen, üç gün süren törende "İstanbul'un büyüklü küçüklü bütün loncalarının"²⁴ geçtiğini uzun uzadıya anlatır. Ciltlerden birinin üçte birini oluşturan bu sayfalarda adı geçen 735 lonca arasında marangozlar, yapı ustaları, ağaç oymacılar, bıçkıcılar, taşçılar, fırıncılar, kasaplar, tekne yapımcıları, balık aşçıları, tatlıcılar, mezar kazıcılar, hırsızlar, pezevenkler, dilenciler, hekimler, meyhaneciler ve daha başkaları sayılmaktadır. Yazar bu "lonca"ların dinsel yapısına ilişkin yalnızca küçük ipuçları vermektedir. Bu konudaki sessizlik, erken modern çağ Osmanlıları açısından, en azından işyerinde, dinin fazla bir belirleyiciliği olmadığını anırtıyor. Bu kentsel örgütlenmelerin hemen hemen hepsinin her dinden işçiyi kapsadığı başka kaynaklarca da doğrulanıyor.

Hangi mesleklerde Müslümanların başat olduğunu kestirmeye kalkışmak bile büyük olasılıkla boşuna bir çaba olur. Örneğin, şaşırtıcı bir biçimde, Süleymaniye Camii'ni inşa eden ustaların yarısından çoğu Hıristiyandı. Öteki dinlerle ilişkilendirilebilecek uğraşlarda da Müslümanlar az değildi. Örneğin, 1700 yılında İstanbul'da çalışan cerrahların yüzde yirmisi Müslümandı.²⁵ Kısacası Müslümanlar, çerçisi, balıkçısı, gemi yapımcısı, yapı işçisi, zanaatkârı ve her türlü kent ve kır emekçisiyle, Hıristiyan ve Musevilerin yanı sıra ter döküyordu. Avrupa'nın başka pek çok başka yeriy-le çarpıcı bir karşıtlık içinde olmak üzere, Osmanlı ekonomisinde Hıristiyanlar ve Museviler gibi Müslümanların da başarısı, kısıtlama ve dışlama siyasetine değil, yeteneğe, geleneksel ustalığa ve uygulamaya dayanıyordu.

Kentlerdeki her işkolunda görülen bu inanç çeşitliliği, Osmanlı dünyasında karmaşık bir kimlik tanımı olduğunu akla getiriyor. Öyle görünüyor ki din, kulun kendisini tanımlayışının yalnızca bir yüzünü oluşturuyordu. Kentlerdeki işyerlerinde, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında pek az bir ayırım vardı; her ne kadar konut bölgelerinde dinsel türdeşlik da-

ha fazla olsa da, buralarda bile yüzde yüz Hıristiyan, Musevi ya da Müslüman mahallelerine rastlamak ender bir durumdu. Bu kentsel topografya, Osmanlı kulunun kişisel kimliğinde yaptığı işin ve iktisadi düzeyinin din-den bile daha önemli olabileceğini anırtıyor.

Diğer işkollarında olduğu gibi iç ve dış ticarete de Osmanlı Müslümanlarının varlığı yaşamsal bir önem taşıyordu. Burada da yerini, tarihten gelen emsaller ve coğrafi dağılım belirliyordu büyük ölçüde. Örneğin, Arap topraklarının çoğunda, Müslümanlar gerek yerel ekonomik etkinliklerde, gerekse kervan ticaretinde yüzyıllar boyunca etkin bir biçimde yer aldılar; fakat denetim her zaman onlarda olmadı. Müslüman tüccarlar Halep, Şam, Bağdat, Kahire ve diğer kentleri, kendi kırsal artbölgelerinin temel ürünleriyle buluşturuyordu.²⁶ Ayrıca, doğunun biber, karanfil ve diğer baharatını Halep ve Kahire'ye taşıyan ve Ortadoğu'yla Avrupa'daki pazarlara bağlayan kervan ve deniz ticaretine de egemendiler. İmparatorluğun öteki bölgelerindeki yerel ekonomik etkinliklerde ise Müslümanlar, yer almakla birlikte, o denli etkin değildiler. Özellikle Anadolu'nun ve Güneydoğu Avrupa'nın ticaret koridorlarında, gayrimüslimler çok daha güçlü bir varlık gösteriyorlardı. Bu farklılık, tarihsel koşullar ve nüfus hareketleri bağlamında açıklanabilir. En başta, bu topraklarda Osmanlılar siyasal sistemlerini, Müslümanlardan ziyade Hıristiyanların ekonomik etkinlikleri üzerine oturtmuşlardı. Bunun sonucu olarak, Ermeniler, Museviler ve Ragusa (Dubrovnik) Katolikleri gibi gayrimüslim topluluklar, kendilerine Anadolu ve Balkan ekonomik yapıları içinde yer edinmeyi becerdiler.

Ayrıca, Osmanlı toprakları ile Batı arasında "aracı tüccarlar" olarak da kendilerine yer açtılar ve böylece bu süreçte, Osmanlı Müslümanlarını bu ticaret koridorlarının dışında tuttular. Aslında, Osmanlı dünyasındaki bütün iktisadi girişimler içinde, Müslümanların neredeyse tümüyle dışlandığı tek alan Avrupa'nın geri kalan bölümüyle yapılan doğrudan ticaretti. Müslümanların dışındaki grupların, cemaat ve aile bağlarına dayanarak ticaret diasporaları oluşturabilme yeteneği, bu dışlanmanın ortaya çıkış nedenlerini ancak bir yere değin açıklar. Bir başka temel neden de, Osmanlı liman kentlerine yerleşen Katolik Avrupalıların Müslümanlarla doğrudan iş görmekte isteksiz davranmış olmalarıydı; hepsinden önemlisi ise, Avrupa'nın birçok liman kentinde Hıristiyan olmayanların yerleşmesine konan yasakların, Müslüman

Osmanlıların Ermeni, Rum, Musevi ve Batı Avrupalıların ticaret ağlarıyla rekabet edebilecek kendi ağlarını kurmalarını engellemesiydi.

İSTİSNALARLA YÖNETİLEN BİR DÜNYA

Osmanlılar hiç kuşkusuz kul, ulema, sipahi, askeri ve reaya gibi terimleri kullanmış ve bunları birer kategori olarak algılamışlardı. Ne var ki, bunlar birinden diğerine geçişsiz, sıkı sıkıya ayrılmış sınıflamalar değildi. Bu gruplaşmaların anlamı ve mensubu olma, gerek mekânsal, gerekse zamandizinsel açıdan önemli ölçüde değişkenlik gösteriyordu. Halep'teki yeniçerilerin işlevi İstanbul'daki meslektaşlarınıninkinden belirgin biçimde farklıydı; yeniçeri ocağına giriş ve ocakta yükselme yolları 15. yüzyılla 17. yüzyılda birbirinin aynı değildi. Aynı şey, Arap topraklarında hemen hemen hiç bulunmayan ve İstanbul'un alınışı (1453) ile Girit'in alınışı (1669) arasındaki dönemde prestijleri hızla düşüşe geçen sipahiler ile etkileyici ticaret diasporalarının ve onun dayandığı sanayi üretiminin 17. yüzyıl sonunda çöküşüne tanık olan Musevi tüccarlar için de söylenebilir. Müslüman olmanın önemi bile, zamana ve mekâna göre olduğu kadar, askeri, siyasi, toplumsal ve ekonomik alanlara ve bu alanların kendi içlerindeki duruma göre de değişiklik gösteriyordu.

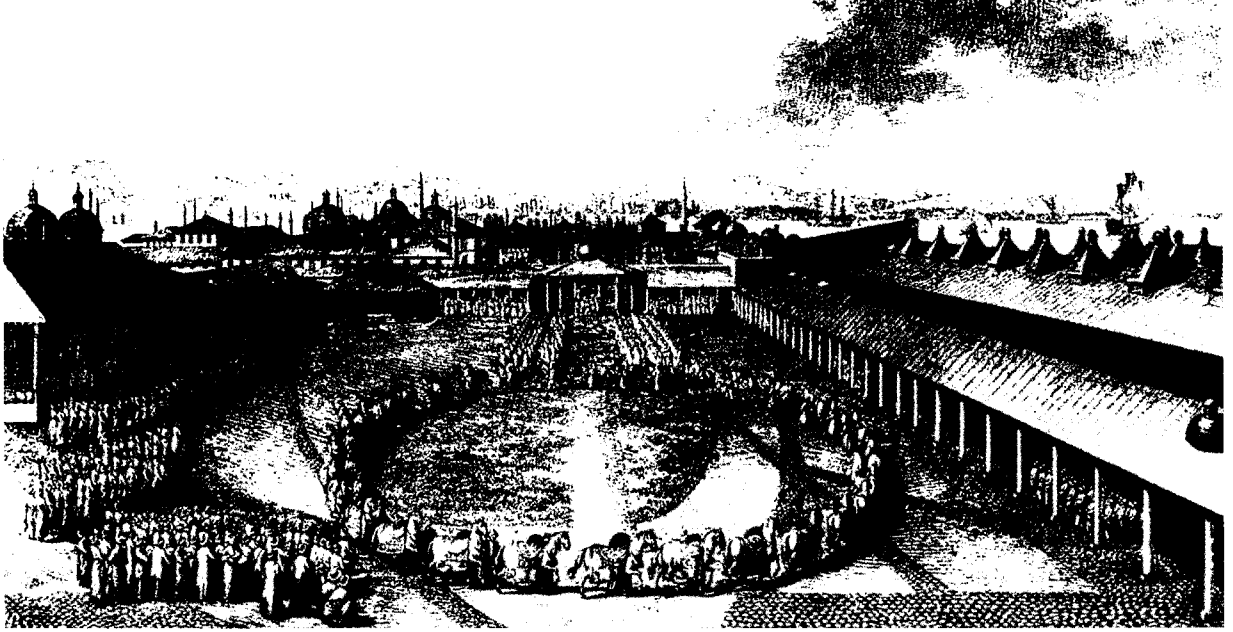
Bu örtük uyum sağlayabilme yeteneği Osmanlı dünyasını anlamanın anahtarıdır. Osmanlı'nın uzun ömürlü ve imparatorluğun uçsuz bucaksız ve karmakarışık topraklar toplamı üzerinde egemen olabilmesinin sırrı, dillere destan ordusu, sadık bürokratları, işinin ehli birçok yöneticisi ya da kendine özgü toprak mülkiyeti sistemi değildi. Bu sır, çeşitlilikler barındıran bu topluma yaklaşımındaki esneklikte yatıyordu. Bazı Batı Avrupa devletleri anayasal düzene ve yurttaş haklarına doğru kaydıkları sırada bile (bu süreçte kimi zaman her tebaaya eşit haklar sağlayan hukuksal düzenlemeler oluşturuyor ve insanlara o güne dek düşlenmemiş bir sürü fırsat sağlıyorlar, kimi zaman sa, rakiplerini önce inancı, sonraları etnik kökeni, ırkı ve hatta sınıfı nedeniyle suçlayıp toplum dışına atarken yurttaşlarından o güne değin görülmedik bir türdeşlik talep ediyorlardı), Osmanlı İmparatorluğu farklı bir yöne yürüdü. Nüfusta çeşitliliğin (eşitlik anlamına kesinlikle gelmese de) ve yönetimde esnekliğin tanımladığı bir toplum biçimlendi.

KUBAD TOPKAPI SARAYI'NDA

Gizli bir geçidin sonunda, [içeriyi] dinleme amacıyla açılmış küçük, kare biçimli bir pencere bulunuyor. Demir kafesli pencere bürüm-cük ya da siyah taftayla kapalı; adına “tehlikeli pencere” diyorlar, çünkü padişah, istediği zaman, kendisi görülmeksizin, ne olup bi-tiyorsa buradan duyup görebilir.¹

Kubad Venedik'e gitmek üzere yola çıkmadan önce, Divan-ı Hüma-yun'un huzuruna çıkararak evrakları ve verilecek sözlü talimatları almak zorundaydı.² Bu amaçla, 1567 Eylülünün başlarında, sıkıntılı, çisentili bir sabah, yapıldığı bölgenin hâkimi gibi duran Fatih Camii'nin çevresine ku-rulmuş Fatih semtindeki evinden çıkarak, tepeli kenti ine çıka dolanıp eski Bi-zans hipodromunu boydan boya geçen kaygan, arnavutkaldırımı yollarda atını sürdü. Ayasofya'nın yanından kıvrıldı ve Topkapı Sarayı'nun birbirini izleyen üç avlusundan, birinci ve halka en açık olan avluya Bab-ı Hümayun'dan girdi. Burada atından inip onu, teri kurulansın, yemi verilsin diye saray ahırlarına çekti. Aceleyle koştururken gözleri farkına varmadan çevresindekiler takılıyordu: Solunda eski Bizans kilisesi Aya İrini'nin yanı sıra Darphane, hastane ve saray ahırları yer alıyordu; sağında, bütün saray alanını çevreleyen yüksek duvar uzanı-yordu. Padişahın görevlisi sağa sola sapmadan ikinci avluya açılan Babü's-Selam'a yöneldi.

Birinci avluya girerken onu kimse durdurmamıştı, çünkü buraya herkes girebilirdi. Bu avlu, kul olsun, yabancı olsun, her türden insan kaynıyordu. Ki-mileri arzuhallerini Osmanlı görevlilerine iletcek kâtiplere sunmak üzere bekl-iyordu; daha başkaları kentin kir pasından ve kalabalığından kaçmak için ora-da bulunuyordu; birkaç ölü meraklısı seyirci ise sadece, itaatsiz yüksek görevlile-rin birinci avlunun mermer sütunlarını garip bir biçimde süsleyen doldurulmuş kellelerini –Osmanlı siyasetinin kaba ve acımasız barometresini– incelemek için gelmişti.³ Oysa ikinci kapıda padişaha ait özel alan başlıyordu. Bu kapıdan, pa-dişahın atının dışında hiçbir at geçemezdi. Kapıyı bekleyen bostancılar kapıdan geçmek isteyen bütün yayaların üstünü arardı.⁴

Resim 17. Askeri gösteriler ve müzik dinletileri, saltanatın kendini sergileme biçimlerinin yaşamsal önemde bir bileşenydi. Bu etkinlikler –örneğin, Enderun oğlanlarından bir grup içoğlanı, dış görevlere dağıtım nedeniyle “çerağ” olduğunda– çoğunlukla sarayın ikinci avlusunda yapılırdı. Resimde, soldaki mehter takımı eşliğinde, orta-ön alanda saray muhafızları bir çember oluşturacak biçimde dönüyorlar. Padişah gösterinin tümünü, sarayın üçüncü avlusunun girişindeki Babü's-Saade'den izliyordu. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman*, c. II, 16. sayfanın ardından.

Padişahın elçisi olduğu için Kubad kapılardan kolayca geçip geniş bir bahçeye ulaştı. Karşısında ne silahlarla donatılmış bir hisar, ne de anıtsal heykeller yükseliyordu. Gerçekten de, saray alanı içindeki tek azametli yapı, sağındaki duvar boyunca uzanan saray mutfakları ile sanat ürünü tek yapıt olan çeşmelerdi. Önünde bakımlı bahçeler, çeşmeler ve Kubad'ın kırsal yaşamını andıran, sanki rastgele dikilmiş çadırlar gibi alana serpiştirilmiş bir dizi köşk uzanıyordu.⁵ Bu göçebe geçmişin, üçüncü bir kapıdan, yani Babü's-Saade'den geçtiğinde hemen önüne açılan üçüncü avluda daha güçlü bir biçimde yankılandığını biliyordu, çünkü gençliğinin büyük bölümü o avluda geçmişti. Ne var ki, padişahın ailesi ile, padişah kulluğuna girmek için eğitilen (bir zamanlar aralarında kendisinin de olduğu) birkaç yüz oğlan ve kız ile hadım ağaların dışında kimsenin giremediği bu Enderun-ı Hümayun ya da padişahın özel dairesi bölümüne, o zamandan beri bir daha geçmemişti. Elçi bu yasak bölümden uzağa, sola sapıp Divan-ı Hümayun'un düzenli olarak toplandığı kare biçimli bir yapıya yöneldi.

Kubad binaya yaklaştığı sırada, içeriden öfkeli bağırışların yükseldiğini işitti; ardından Venedik temsilcisi Soranzo'nun kıpkırmızı bir yüzle, açıkça telaşlı bir durumda, yanında huzursuz bir tercüman ve bir düzine maiyetiyle çıktığını gördü. Balyos arz odasından fırlayıp yalnız kızgın bir bakış atmakla yetindiği Kubad'a sürtünür gibi geçerek, Babü's-Selam'a doğru uzun adımlarla yürüdü. Kubad Çavuş, Soranzo'nun, cemaatini kadı mahkemesinin yargı alanına altı ay süreyle bağlamaya razı olmakla yaptığı yanlışın yeni farkına vardığını ve az önce Divan-ı Hümayun'a bu anlaşmanın değiştirilmesi dileğini ilettiğini doğru tahmin etmişti. Kızgınlığının bir kısmı, divana sunduğu dileğinin reddedilmesinden kaynaklanıyordu. Kubad'ın bilmediğiyse, yeni göreve atanan Kaptan-ı Derya Piyale Paşa'nın, Venediklilerin elinde bulunan Kıbrıs kıyısındaki küçük koylardan pat diye çıkarak Mısır'dan İstanbul'a tahıl taşıyan gemilere saldıran ve bunun üzerine Osmanlı donanması, hep olduğu gibi, sıcak takibe kalkınca Venedik toplarının koltuğu altına sığınan Hıristiyan korsanları gözdağı veren şiddetli bir dille protesto etmiş olmasıydı.

Kubad bir bostancının kendisini huzura çıkarması için binanın dışında bir süre bekledi. İçeri girdiğinde, divan üyelerinden Reisü'l-küttab Ebu el-Fazl Mehmed Çelebi'yi, Kaptan-ı Derya Piyale Paşa'yı, saygı uyandıran kişiliğiyle Şeyhülislam Ebussuud Efendi'yi, uzun zamandır sadrazamlık yapan Sokollu

Mehmed Paşa'yı, II. Selim'in güvendiği kişi Lala Mustafa Paşa'yı ve daha başka divan vezirlerini karşısında oturur buldu.⁶ Yakın zamanda tahta çıkmış olan II. Selim, doğal olarak, toplananlar arasında bulunmuyorduyorsa da, odanın bir duvarını delip geçen kafesli pencerenin arkasında görüşmeleri gizlice izleme olasılığı vardı.

Az önce sona eren toplantının Venedik temsilcisi gibi divan üyelerini de öfkeliendirdiği belliydi. Kubad içeri girdiği sırada sadrazam, Piyale Paşa'yla alçak sesle hâlâ konuşuyordu ve genellikle sakin olan kaptan-ı derya huzursuz görünüyordu. Ama çavuş girer girmez Mehmed Paşa konuşmasını kesip ona döndü. "Bildiğin gibi", diye söze başladı, "Venedikli Yahudi Hayyim Saruk, hükümdarımız efendimize ve daha bazı Yahudi kullarımıza karşı yükümlülüklerinden kaçmıştır." Huzurda bulunan bir kâtibin uzattığı mühürlü zarfı göstererek, "Şu belgeleri Venedik'e götürmekten başka, dostumuz Joseph de Segura'nın oğluna Venedik'e dek eşlik edeceksin. Orada dukaya yakınmalarımızın nedenlerini sunacak ve kayıplarımızın karşılanmasını isteyeceksin. Reddederse, başına gelecekler konusunda gözdağı vermeye yetkilisin."

Kubad birdenbire sağında güm diye bir ses duyarak irkildi ve göz ucuyla kaptan-ı deryanın öne fırladığını gördü. "Çok hafif kalır", diye haykırdı kaptan-ı derya; "kuşkusuz, damad-ı şahaneleri daha elle tutulur bir gözdağı önerisinde bulunabilir!" II. Selim'in, sözü geçen öğretmeni Lala Mustafa, Piyale'nin itirazını destekledi: "Arkadaşım Sakız Adası'ndaki son Ceneviz savunma noktasını Ege'den' nasıl silmişse, bu aşağılamayı Kıbrıs'ı denetimimiz altına almak için bahane olarak kullanalım ve böylece denizlerimizden Venedik belasının kökünü kazıyalım."

Sadrazam susturmak isteğiyle elini kaldırdı ve ardından vezirleri uzun uzun süzdü. Sonunda söze başladı: "Ben de Kıbrıs'ın Osmanlı toprağına katılmasını arzu ederim. Fakat bir yandan da korkarım ki, böyle bir saldırı Venedik'le öteki Katolik devletler arasındaki hırgürü sona erdirip bize karşı büyük bir bağlaşmayı canlandıracaktır. İhtiyatı elden bırakmayalım. Çavuş, bunlardan hiç söz etme. Soranzo Kıbrıs'ın tehdit altında olduğunu biliyor; senatosunu da şimdiden uyarılmış oluyoruz. Bu üstü kapalı tehdit, görüşmelerde senin işini kolaylaştırmaya yetecektir."⁸ Bu sözlerin ardından, Kubad'ın huzurdan ayrılmasına müsaade verildi.

Sarayın dış avlularından geçerken Divan-ı Hümayun'daki parçalanmışlık üstüne düşündü. Sultan Süleyman'ın son sadrazamını, II. Selim'in saltanatında konumunu korumaya çalışırken onu yeni padişahın gözde adamlarıyla karşı karşıya getiren siyasal çekişme açıkça görünüyordu. Sokollu Mehmed'in üstündeki en ağır yük, belki de kendisinin padişaha baba mirası olması ve padişahın onun yerine kendi adamlarından birini getirme eğilimi taşıdığıнын kesinliği idi. Selim'in kızı İsmihan Sultan'la evlenmekle bu engeli bir ölçüde aşmıştı, çünkü ötekilerin de sarayla bu tür ilişkileri vardı. Piyale Paşa Sakız Adası'nı ele geçirdiği için vezirliğe yükselmişti ama Kaptan-ı deryanın karısı Gevherhan Sultan, İsmihan'ın kardeşi idi.⁹ Kubad dış avlunun kapısından ayrılırken, Mehmed Paşa'nın, selefi Çandarlı Halil Paşa'nın alınyazısını paylaşıp paylaşmayacağını aklından geçiriyordu; hani, babasının tahttan çekilmesinden sonra II. Mehmed'i uzaklaştırmak için el altından kapıkullarını kızkırtan, padişahın Konstantinopolis üzerine yürütmesine karşı çıkan, direnişinin bedelini, kentin düşmesinden kısa bir süre sonra kellesiyle ödeyen Çandarlı Halil...

HİZİPÇİLİK VE BAŞKALDIRMA

Reaya hükümdarın buyruğunu dinlemez oldu; askerler sultana başkaldırdı. Yetkililere saygı kalmadı; saldırılar sözlü olmaktan çıkıp darbelere dönüştü. Herkes kendi kafasına göre davranır oldu. Zorbalık ve adaletsizlik çoğaldıkça, taşra halkı İstanbul'a kaçmaya başladı. Eski düzen ve uyum kalmadı. Sonunda bunlar kökten göçünce, felaket kaçınılmaz olacak.¹

Ayrıca, gerçeği arayan kişi şunu da gönül gözüyle görmemiş olamaz: Devlet-i Aliyye'de, sözünü geçirmek ve bağımsız eylemde bulunmak, her dönemde bir grup insana (ya da başka gruba) nasip oldu. Etkili olma ve denetim, Allah'ın izniyle, o topluluktan başka bir topluluğa geçinceye değin, hazır hükümdarın gözüne girmişken her grubun aptalca şişinmesi ve kârdan gönlünün çektiğince pay alarak coşmasından daha doğal bir şey olamaz. Fakat şunu eklememek olmaz: Böylesi özel talih sonucu göze giren ve şan, şöhret elde edenler –her kim olurlarsa olsunlar– sağduyulu davranmalıdır ve Allah'ın hakkı ile kul hakkı arasındaki sınırın nerede başlayıp bittiğini dikkate almaktan geri durmamalıdır.²

Osmanlı savaş makinesi 16. yüzyılın büyük bölümünde ne denli yenilmez, Osmanlı toplumu ne denli ahenkli görünmüş ve devlet hazinesine ne denli çok para akmış olursa olsun, monarşik bir yapı olan imparatorluk tek bir insanın yeteneklerine bağımlı kalmaya devam etti. Her ne kadar bir yandan iyi talih, öte yandan sağgörüyü ve yaratıcılığa dayalı tahta geçiş ilkeleri bir dizi yetenekli sultanın tahta çıkmasını sağladıysa da, despot bir yönetim, sağduyuya ve akla olduğu kadar kapris ve kuruntuya da dayalı olduğu sürece, doğası gereği istikrardan yoksun olacaktır. Kanuni Sultan Süleyman (1520-66) Osmanlıların altın çağı olduğu varsayılan bir dönemde hükümdarlık yaptı ve olumlu olumsuz, bütün bu nitelikleri sergiledi. Hem bir fatih, hem de vezir-i azamı ile oğlunun katiliy-

di; hem romantik bir şair, hem de Osmanlı tahta geçiş modelini çiğneyen kişiydi. Hem olgun bir devletin nimetlerinden yararlandı, hem de, birçok kişinin ısrarla Osmanlının çöküşüne yol açtığını söylediği pek çok dönüşümün tohumlarını ekti.

SÜLEYMAN: İMPARATORLUĞUN ETE KEMİĞE BÜRÜNMÜŞ HALİ

Süleyman'ın babası Selim büyük bir fatihtir. 1514 yılında Çaldıran Savaşı'nda Safevileri yenerek ve 1516-17 yıllarında Arap dünyasının büyük bir kısmını ele geçirerek, Osmanlının kuvvetini bir kez daha kanıtlamakla kalmadı, imparatorluğun ideolojik ve stratejik odak noktasını da dönüşüme uğrattı. O zamana kadar yönetim, devletin İslami temeline rağmen, en az Müslümanların sayısı kadar Hıristiyanları da egemenliği altında tutmuş ve daha çok Katolik düşmanlarla cebelleşmişti. Şii Safevi devletiyle kapışmanın hemen ardından Halep ile Kahire, Mekke ile Medine'nin ele geçirilmesi üzerine, Osmanlılar bundan böyle karşıt bir Müslüman güce karşı Sünniliğin kuralcı (ortodoks) kolunu savunmanın yanında, İslamın en kutsal kentlerinin korunması ve hac yolculuğuna çıkan Müslümanların güvenli gidiş gelişinin sorumluluğunu da yüklendiler.³ Dahası, Osmanlılar büyük çoğunluğu Müslüman Arap olan halkları miras almakla kalmayıp, onların güçlü kimlik duygusunu, uzun tarihlerini ve İbrahim'in büyük oğlu İsmail ile Muhammed'in soyundan gelmekten duydukları gururu da devraldılar. Son olarak, Selim'in toprak kazanımları Osmanlıları güçlü imparatorlukların saldırılarına, o güne değin görülmemiş ölçüde açık duruma getirdi. Kızıldeniz'de, Basra Körfezi'nde ve Hint Okyanusu'nda ödün vermez bir Katolik Portekizli varlığı ile karşı karşıyaydılar; Mezopotamya'da ve Doğu Anadolu'da saldırgan bir Şii Safevi İmparatorluğu ile boy ölçüşmek zorundaydılar; Akdeniz'de ve Balkanlar'daysa, çok geçmeden V. Karl'm başını çektiği Kutsal Roma İmparatorluğu ile hesaplaşacaklardı. Süleyman'ın 1520'de devraldığı imparatorluk daha öncelerden daha güçlü rakiplerle karşı karşıyaydı. Ayrıca, Roma'dan bu yana var olmuş Avrupa devletlerinin her biriyle boy ölçüşebilecek bir güçteydi. Toprakları Balkanlar, Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'ı içine alıyor, Tuna nehrinden Kızıldeniz'e, Hazar Denizi'nden Mora Yarımadası'na dek uzanıyordu. Yeni sultanın taht için dö-

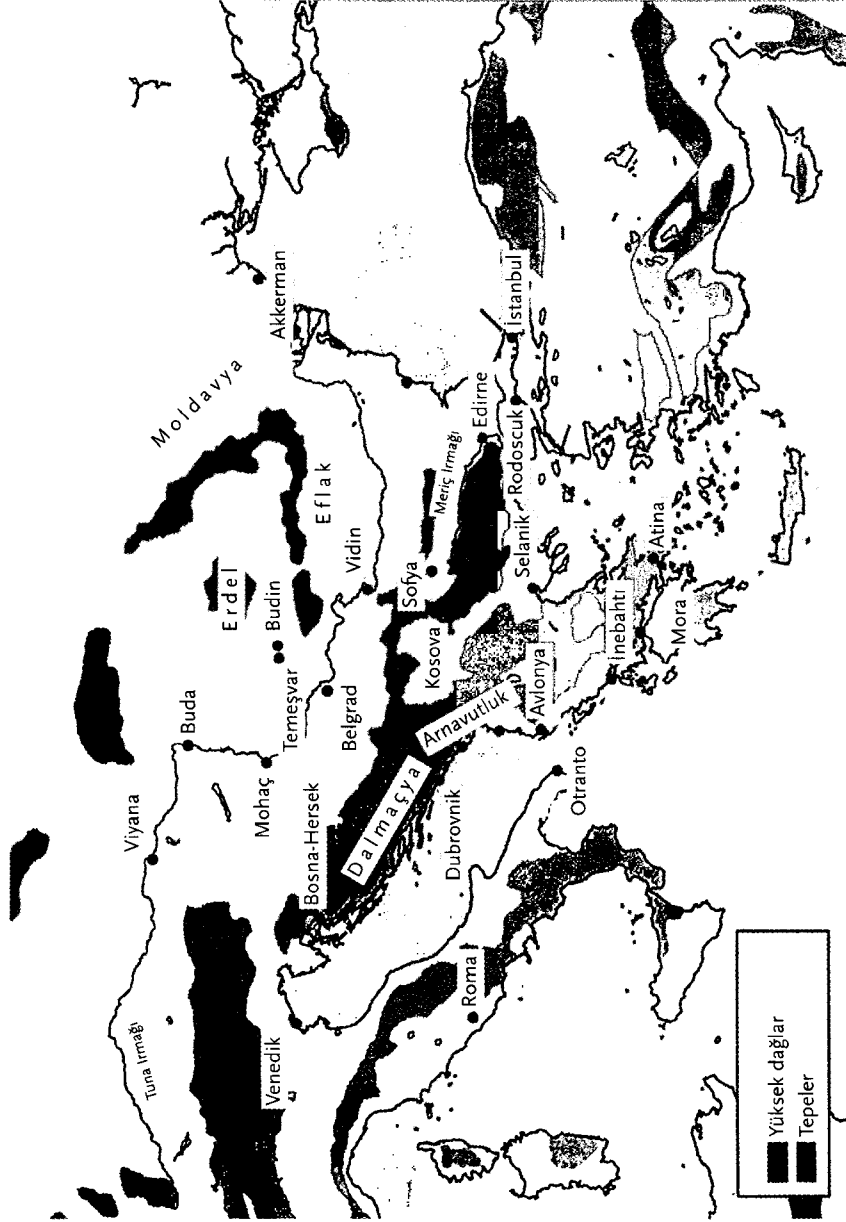
Resim 18. Belgrad, Süleyman'ın fethettiği ilk önemli kentti. Osmanlı kuşatmalarına özgü top ve kent surlarını yıkmakta kullanılan ağır patlamaları, bu kalabalık görüntülü ağaç oymada dikkat çekiyor. Önde, beyaz ata binmiş kişi, genç sultan olsa gerek. Lonicer, *Chronicorum Turcicorum*, c. II (tek cilt olarak), s. 22.

vüsheği kardeşi de kalmamıştı; saltanata direnişle karşılaşmadan konmanın keyfini çıkarıyordu.

Sonuç olarak, Süleyman imparatorluğunu genişletmeyi sürdürmek için elverişli bir konumdaydı; o da işe, 1521'de Habsburgların başkenti Viyana'ya giden yolu kontrolünde tutan Macar kenti Belgrad'ı, 1522'de, özellikle Mısır'dan İstanbul'a tahıl ve para taşıyan Osmanlı gemilerine saldıran Haçlı St. Jean Şövalyelerinin elindeki Rodos'u ele geçirerek başladı. Bu iki fetih sayesinde Süleyman yalnız Avrupa ve Akdeniz'deki topraklarına çekidüzen vermekle kalmadı, hükümdarlığı hak ettiğini de kanıtladı ve bir fahih olduğunu dosta düşmana bildirdi.

Bununla birlikte, uluslararası durum yerinde saymayıp değişime uğramıştı. II. Mehmed'in karşısındaki güç, can çekişen bir Bizans kent devletinden öte bir şey değilken, Selim (Safevi Şah İsmail'i Çaldıran Savaşında yenmek için toplara başvurup) karışıklık içindeki Memluk topraklarını ele geçirmişken, Süleyman'ın karşısına iki genç ve saldırgan düşman çıkmıştı: Akdeniz dünyasında, başında V. Karl'ın bulunduğu ve Katolik Avrupa'nın neredeyse tümünü içeren Habsburg İmparatorluğu; Hint Okyanusu'nda ise, bu bölgenin her yerinde –özellikle, Basra Körfezi ve Kızıldeniz'de– harıl harıl varlığını kanıtlamaya çalışan denizci Portekiz İmparatorluğu bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu bu iki ülkenin her birinden daha güçlü ve daha iyi konumda olabilirdi; fakat Süleyman her ikisiyle birden aynı anda kapışma olasılığıyla karşı karşıyaydı.

Bu işe –her zaman başarılı olamasa da– canla başla girişti. 1526'da Macarları Mohaç Savaşında yendi ve Buda'yı kısa süre elinde tuttu. Üç yıl sonra Macaristan üzerine yeniden sefer düzenledi ve ülkenin tümüne yerleşti; hatta Viyana'yı üç hafta süreyle kuşattı. Bununla birlikte, Osmanlılar ele geçirdikleri toprakları elde tutmakta zorlandılar. İstanbul'un bu eyaletlere uzaklığı, her sefer mevsiminin sonunda kışlağa çekilme geleneği, Habsburgların kuvvetlerini örgütleme ve seferber etme yeteneği, Osmanlıların kontrolü her zaman elde tutmasını zora sokuyordu. Gerçekten de, Osmanlıların Buda ve Temeşvar gibi kentleri çevreleyen bölgelerde eyalet örgütlenmesi kuracak denli kendilerini güvende hissetmeleri ancak 1540'lardan sonra oldu. Dahası, Habsburg ve Osmanlı toprakları arasında, iki im-

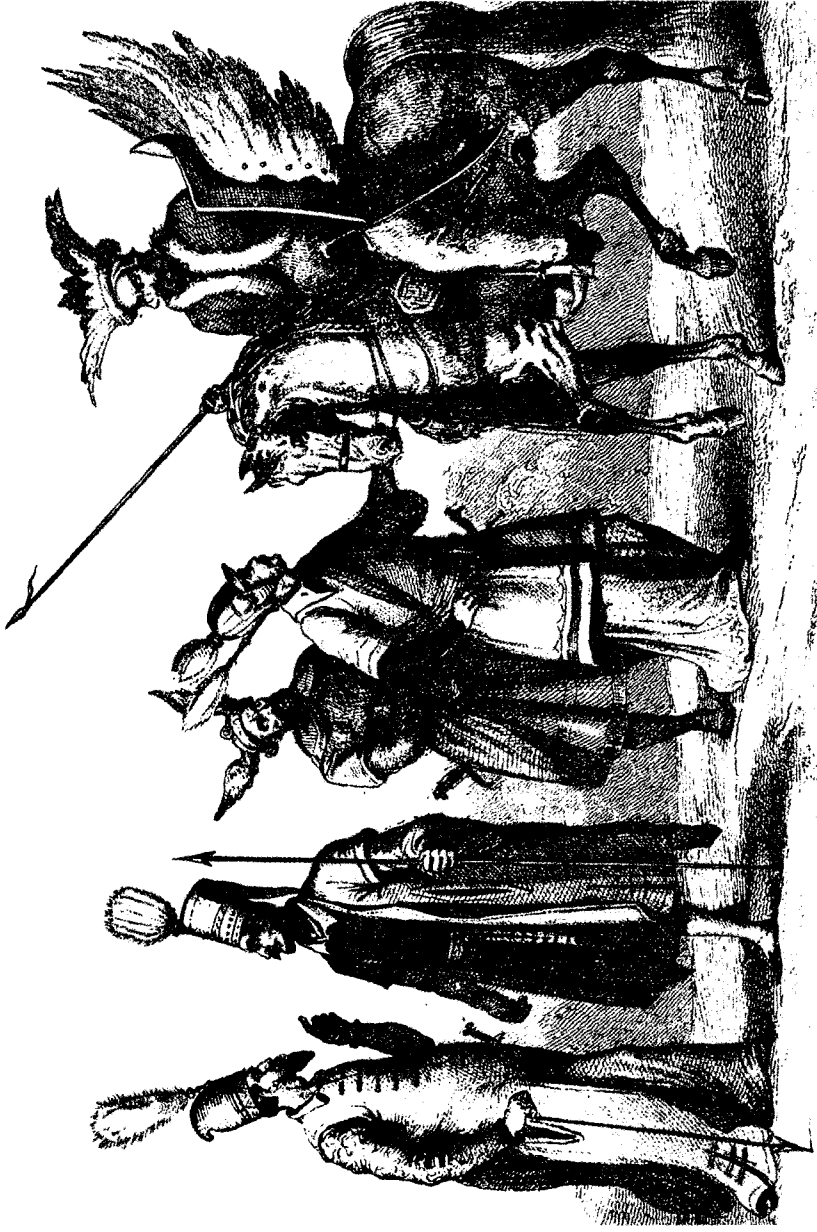
Harita 4 Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki Toprakları.

paratorluğu adı konmamış ama çok gerçek bir sınır çizgisiyle ayıran, oldukça istikrarlı bir “hudut bölgesi” ortaya çıktı.

Osmanlıların yaratıcı örgütlenmede gösterdikleri beceri bu 16. yüzyıl fetihlerinde açıkça görülüyor. Örneğin, devlet Osmanlıya özgü vergi toplama yöntemlerini Macar topraklarında, daha önce Avrupa’da fethettiği yerlerde yaptığı gibi eksiksiz bir biçimde uygulamadı. İslam ülkesiyle bütünleşmenin göstergesi olarak gayrimüslimlerden alınan “cizye” gibi temel bir vergide bile yönetim pek çok muafiyet tanıdı. Diğer vergiler ise çoğunlukla İslami ilkelerden ziyade yerel geleneklere göre toplanıyordu.⁴

Böylesi bir esneklik, Erdel, Eflak ve Boğdan gibi, 15. ve 16. yüzyıllar boyunca seyrek aralıklara ele geçirilen uç boyu devletlerinde daha da açıkça görülür. Daha 14. yüzyıl sonlarında, Bayezid Eflak topraklarına akıncılar göndermişti; oğullarından Musa’nın, kralın kızıyla 1409 ya da 1410 yılında evlenmesinden sonra bu devlet Osmanlı etki alanına daha doğrudan girmiş oldu. Ancak, II. Murad’ın Macarları ve çeşitli Haçlı kuvvetlerini (bu arada Eflaklıları –Ulahlar– da) bozguna uğrattığı ikinci Kosova Savaşı’ndan (1444) sonradır ki, Osmanlılar prensliğin kesin olarak kendilerine bağımlı olmasını sağladılar. Oğlu Mehmed, IV. Vlad’ın Osmanlı egemenliğini kabul etmesi üzerine, 1460 yılında prensliğin konumunu resmen onayladı. Boğdan Osmanlı egemenliğine yalnızca yirmi yıl sonra, Osmanlı ve Kırım Tatar ordularının Karadeniz liman kentleri Kilya ve Akkırman’ı almasından sonra, 1484 yılında girdi. 1503 yılında hem Macaristan, hem de Lehistan (Polonya), bu *fait accomplis*’i (oldubittileri) kabul ettiler, fakat Boğdan prensi 1511 yılına değin kabul etmedi ve Süleyman ancak 1538 yılında, prensin Osmanlı denetiminden kurtulma girişiminden sonra, buralara Osmanlı askeri yerleşti.

Eflak ve Boğdan, Osmanlı devleti ve toplumuyla hiçbir dönemde tam anlamıyla kaynaşmadı. Osmanlı birlikleri buraları işgal etmiş ve haraç almışlardı, fakat eyaletlerin tahriri yapılmadığı gibi, ne sipahilere tımar verilmiş, ne de bu bölgelere kadı atanmıştı. Bu tür dolaylı yönetim yöntemleri, Osmanlı yürüncesine daha geç giren Erdel’de daha açıkça görülüyordu. 1440’lar gibi erken bir tarihte, Erdel Beyi Hunyadi Yanoş Osmanlılara karşı bir dizi başarılı sefer düzenlemişti. Osmanlılar ise,

Resim 19. Bu resimde, 16. yüzyıl ortalarından bir grup Osmanlı askeri, olağanüstü korkunç biçimde ve stilize edilerek betimlenmiş.

yaptıkları birkaç akın dışında ve haraç alarak egemenliklerini oldukça gevşek bir biçimde tanıtmamanın dışında bu prenslikle hemen hemen hiç ilgilenmemişlerdi, ta ki, Erdel yalnızca Habsburg ve Osmanlı imparatorlukları arasında değil, Katolikler ve Protestanlar arasındaki çekişmede de kilit bir nokta olana değin.

Süleyman 1551 yılında, topraklarında artan Kalvinizm tehdidini ortadan kaldırmaya yardımcı olsun diye Habsburglarla bağlaşan (başka nedenler de vardı kuşkusuz) Erdel Prensi II. Sigismund'un üzerine Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa komutasında bir ordu gönderdi. Osmanlılar bir yıl içinde Erdel'in büyük kısmını ele geçirip vasalet statüsüne soktu. Savaş, bu iki imparatorluk arasındaki uzun mücadelenin bir uzantısını oluşturmanın yanında, Osmanlıların Hıristiyan dünyasındaki çatlaklardan yararlanma yeteneğini de ortaya sermişti: Nasıl Balkan toprakları kısmen Yunan ve Sırp Ortodoks yerli halkların Katoliklere karşı nefreti yüzünden Osmanlıların eline geçmişse, Doğu Macaristan'ın büyük bölümünün Osmanlıların eline geçmesinin de bir nedeni, Protestan nüfusun Katoliklerin katı hoşgörüsüzlüğünden (ki bu, Engizisyon mahkemelerinde daha yeni sergilenmişti) korkmasıdır. Öte yandan, Erdel konusunda Osmanlılar özellikle yumuşak elli davrandı. Eflak ve Boğdan prensliklerinin tersine, Erdel topraklarına Osmanlı askeri yerleşmedi; Erdel'in kendi Diyet meclisi prensi seçmeye devam etti; prensler İstanbul'a tutsak göndermezlerdi ve ödedikleri vergiler olağanüstü düşük düzeydeydi.

Osmanlılar Tuna boyu eyaletlerini de imparatorluğun öteki bölgeleri gibi özgün ve yaratıcı yöntemlerle yönettiler. Örneğin, hükümet ne Selim'in ele geçirdiği Arap topraklarında, ne de Süleyman'ın fethettiği Tuna boylarında Anadolu ya da Balkan uygulamalarını örnek aldı. Her iki durumda da, farklı nedenlerle bile olsa, görece özerklik tanıdı ve pek çok geleceksel yasayı yerli yerinde bıraktı. Hatta devlet her bölgenin kendi içinde bile esneklik gösterdi. Osmanlılar özgün tarihsel ve siyasal koşulları iyi anlamışlardı ve ne Erdel'de, ne de Mısır'da hiçbir zaman Macaristan'ın ya da Suriye'in geri kalan bölümlerindeki kadar bile sıkı bir idari denetim uygulamadılar. Devlet kan dökecek denli acımasız olabilirdi, kuşkusuz, ama durumun gereğine göre şaşılacak ölçüde yumuşak davranıyordu.

“HANLAR HANI” SÜLEYMAN

Bu padişah, iktidarını ve meşruiyetini, yalnızca savaşta gösterdiği yiğitliklerle perçinlememişti. Gerçekten de, her sefere çıkışını ve seferden dönüşünü neredeyse seçilmiş bir devlet görevlisi gibi değerlendiriyordu; başka bir deyişle, iktidarını halka sergileme ve şanını artırma olanağı olarak görüyordu. Örneğin, 1534 yılında, Osmanlı ordusunun Tebriz üzerine yürüyüp Bağdat'ı Safevilerden aldığı seferde Süleyman yol boyunca kullarının şikâyetleriyle bizzat ilgilenmek ve kutsal, tarihsel yerleri ziyaret amacıyla Kütahya, Akşehir, Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan'da oyalandıktan sonra Diyarbakir, Halep, Antakya, Adana ve Konya'ya (yeniden) uğrayarak geledursun, seferin zor aşamalarının çoğu Sadrazam İbrahim Paşa'ya kaldı.⁵ Padişah cepheye tam zamanında ulaşarak, Bağdat'ın alınmasını kendisine mal etti. Böylece, fırsatçı bir davranışla aynı anda gerek kullarına, gerekse dünyaya adalete olan düşkünlüğünü ve askeri yiğitliğini gösterebilmiş oluyordu.

Süleyman'ın, büyükbabasının babası II. Mehmed'in başlattığı Osmanlı kanunnamelerini bir düzene sokma çalışmalarını sürdürmesi de ayrıca adalete olan ilgisinin bir göstergesiydi ve bu izlenimi canlı tutmak istiyordu. Bir Osmanlı vakanüvisi, padişahın ölümünden kısa bir süre sonra yazdıklarında, “yaptıklarının tatlı kokusunun dünyanın dört bucağına nasıl yayıldığını... adaletinin nasıl dillerden düşmediğini, reayayı kolladığının işte bundan anlaşıldığını” anlatır.⁶ Gerçekten de, bu ilgisinden dolayı Türkler günümüzde onu Muhteşem Süleyman olarak değil, Kanuni Sultan Süleyman olarak anarlar.

Padişahın adalete düşkünlüğü kadar çarpıcı olan bir yanı da, bütün dünyayı bu durumdan haberdar etmek isteğiydi. Süleyman (ya da en azından danışmanları) gerek mimarlık, gerekse edebiyat alanındaki himayeciliği ve kişisel alışkanlıklarıyla, şanının sergilenmesine neredeyse takıntı derecesinde bir düşkünlük gösterdi. Meslek yaşamına askeri köprüler tasarlayarak başlayan ve bir devşirme olan büyük mimarı Sinan daha sonra dünyanın en önemli kamusal yapılarından bazılarını inşa edecekti; bunlar arasında, Edirne'deki Selimiye Camii ile günümüzde bile İstanbul'un ufuk çizgisinin hâkim yapılarından olan, bu büyük padişahın ve hükmettiği im-

paratorluğun anılarıyla yankılanarak şehrin semalarına yükselen Süleymaniye Camii de vardı.⁷ Sultan bırakacağı edebi miras konusunda da en az aynı düzeyde dikkatliydi. Sevgili dost anlamına gelen “Muhibbi” mahlasıyla şiirler yazmakla kalmadı, aynı zamanda Bâki ve Hayali gibi önemli klasik Osmanlı şairlerini himayesi altına aldı. Bu şairler hükümdarlarını, Bâki’nin aşağıdakiler gibi dizeleriyle anıtlattılar:

Hakkâ ki zîb ü ziyet-i ikbâl ü câh idi
Şah-ı Sikender-efser ü Dârâ-sipâh idi
Gerdûn ayağı tozına eylerdü ser-fürû
Dünyâya hâk-i bârgehi secdegâh idi⁸

Süleyman saray tarihçilerini de himayesine aldı; onlar da çekinmeden koruyucularının kişiliğine ve başarılarına ün kazandırdılar.

Padişahın ölümünden yaklaşık yirmi yıl sonra yazan tarihçi Lokman hükümdarı şöyle anımsar: “Yetenek, bereket ve cömertlik ocağıydı; zarıflığı ve etkileyiciliğiyle eşsizdi; gösteriş ve kendini beğenmişlikten onda iz yoktu; büyülenmezdi.”⁹ Süleyman’ın kendisini ne denli başarıyla pazarladığı gerçekten dikkat çekici. Savaşta ustalığıyla, hakça hükümdarlığıyla, sanatçılığıyla edindiği ün, hak edilmiş olabilir; fakat bu ünün zaman içinde arttığı da şüphe götürmez; ta ki, ülke içinde ve dışında, hükümdarların en mükemmel örneği olarak gösterilene dek. Şanını yaymada öylesine başarılıydı ki, gerçekten de ardından gelen hiçbir padişah onunla boy ölçüşemeyecekti. Bunun sonucu olarak, gözü kapalı yüceltilmiş bu geçmişin yüceltilmesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun daha sonra sıkça söylendiği üzere, 17. ve 18. yüzyıllarda bir dirlik düzensizlik içine düştüğü düşüncesine büyük olasılıkla katkıda bulundu.

Bâki’nin şiirindeki benzetmeler, Süleyman ve sarayının hükmettiği toprakların ve yönetmeyi gönlünden geçirdiği bölgelerin tarihi konusunda ne denli bilinçli olduğunu gösteriyor. Şair onu överken, bilinen dünyanın çoğu yerini ele geçirerek oralara Helen uygarlığını götüren Makedonyalı İskender’e benzettiği gibi, Pers İmparatoru Darius’la da kıyaslıyor. Süleyman yalnız tarihin büyük fatihleriyle boy ölçüşmekle kalmıyor, kendisini

Resim 20. Süleyman, ölümünden yalnızca on iki yıl sonra yayımlanan bu dev kitapta resimleri bulunan birçok padişahın en muhteşemi olduğu izlenimini bırakıyor. Bu yapıttakiler içinde eşsiz özellikte olan bu resimde, Süleyman tek başına, yalnızca kavuğunu değil, kavuğun üzerine kondurulmuş bir imparator tacını da gururla taşıyor. Lonicer, *Chronicorum Turcicorum*, Cilt I (tek ciltte toplanmış), s. 34.

çağdaşı olan önderlerden de üstün görüyordu. Yunan, İran ve Arap uygarlıklarıyla bağ kurduğu gibi, kendisini Roma İmparatorluğu'nun halefi gö-
rerek Kutsal Roma imparatoru ve papa ile de bilinçli bir rekabete girmişti.

Süleyman bu tutkuları öncüllerinden, en başta da 1453 yılında Konstantinopolis'i fethederek kendisini Roma tahtının vârisi ilan eden, büyükbabasının babası II. Mehmed'den miras almıştı. O II. Mehmed ki, Roma tahtı

üzerindeki iddiasını, Osmanlılarca İtalya'nın -1481 yılında ölümüyle yarım kalan- ele geçirilişiyile sağlama bağlamaya çabalamıştı ve birçok Avrupalı ressamı İstanbul'a çağırarak bir dünya imparatorluğuna hükmettiğini simgesel olarak kanıtlamaya uğraşmıştı. Bu ressamlardan en dikkat çeken Gentile Bellini 1479 yılında Mehmed'in çağrısı üzerine İstanbul'a gelmiş ve padişahın çeşitli portrelerini yapmıştı. Neredeyse bir yüzyıl sonra Süleyman'ın danışmanları da benzer bir yol izlediler. 1520'lerin sonu ve 1530'ların başında, Sadrazam İbrahim Paşa ile sürgündeki Venedikli yoldaşı Alvise Gritti, padişahın Macaristan ve Avusturya içlerine açtığı seferler sırasında bir dizi kutlama ve alaylar düzenlediler. Örneğin, iki Habsburg elçisinin Niş kentindeki gözlemlerine göre, "Türk imparatoru bütün görkemi, saygı ve korku uyandıran görünüşüyle altın bir tahtta oturuyordu... Tahtın direkleri ya da ayaklarının her yanı değerli taşlar ve pahalı incilerle kaplanmıştı."¹⁰ Böyle bir gösteri yalnızca Avusturya elçilerine küçük dillerini yutturmak için yapılmamıştı; padişahın gücünün Batıya yansıtılması da amaçlanıyordu.

İmparatorluğun başkentindeyse Osmanlı törenselliği Batı'yı daha çok taklit etmeye başladı. Bu değişimin bir göstergesi, Sultan Süleyman'ın 1530'lardan başlayarak, elçileri ve diğer önemli kişileri huzura kabulünde, artık öncülleri gibi bir divana bağdaş kurarak oturmayıp, huzurdakilere göre çok yüksekteki görkemli ve mücevher kaplı bir tahtta oturmasıydı. Gerçekten, padişahın süslü ve gösterişli giysiler seçimi ve yapılan törenler, imparatorluğunun düşmanlarının iddialarını havada bırakmayı amaçlıyordu. Örneğin, Avrupalı krallarla rekabet etme yöntemlerinden biri, Roma ve Katolik imparatorluk gelenekleriyle ilişkili (ama Ortadoğu ve Orta Asya geleneklerine hiç benzemeyen) otorite simgelerinden taç ve hükümdarlık esasını benimsemesiydi.¹¹ Gerçekten de, yine 1530'ların başında Balkanlar'a düzenlediği aynı seferde, Venedikli zanaatkarların tasarlayıp yaptığı, Kutsal Roma İmparatoru V. Karl ile Papa VII. Clement'in taç giyme törenlerinde giydikleri taçların motiflerini birleştiren görkemli bir taçla gösteriş yaptı. V. Karl'ın 1529 yılında taç giydiği törenin ağaç baskı resimleri Avrupa'da elden ele dolaşıyordu ve hiçbir Batılı gözlemci, imparatorun dünya yayılcılığı iddialarına karşı, Osmanlı padişahının bu başlık seçimiyle ona meydan okuduğunu fark etmemiş olamazdı.

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlılar Avrupa devlet yapısının bazı özelliklerini ödünç alırken, Süleyman döneminde, Avrupa tarihinin Katolik versiyonuna meydan okuyor gibiler: Hıristiyanlık öncesi geçmişe bakarak, papalık ya da Kutsal Roma İmparatorluğu'nu değil de Osmanlı İmparatorluğu'nu Yunan ve Roma uygarlıklarının haklı vârisi olarak tahayyül etmeye çalışmışlardı. Her ne kadar Avrupa tarihine bu yeniden biçim verme girişimi başarısız olmuşsa da, düşünce hiç de o denli gerçeklikten uzak değildi. Coğrafyaya bakınca kesinlikle akla yakın geliyordu, hatta tarihe bakınca bile; öyle ya, Roma'nın bayrağını taşımaya Türki barbarların değil de (V. Karl'ın temsil ettiği) German barbarların neden daha çok hakkı oluyordu? Osmanlıların savı ideolojik bakımdan bile güçlüydü: Hıristiyanlık Museviliğin yerini aldığını öne sürerken, İslam yandaşları biricik katıksız tek tanrılı dinin İslam olduğunda, İslamiyetin İbrahim'den doğan inancın uzantısı olduğunda, Musevilik ve Hıristiyanlığın her ikisinin de İslamiyetin yozlaşmış türlerinden başka bir şey olmadığına ısrar ediyorlardı. Demek ki, Süleyman'ın saltanatında, Osmanlı yöneticileri Avrupa'yı imparatorluğun kendi bakış açısıyla yeniden yaratmayı istemişlerdi; tam da, Protestanlığın Batı Avrupa'yı, kendini yeniden yaratmaya zorladığı bir sırada.

OSMANLILAR VE HİRİSTİYANLIĞIN 1517'DEKİ BÖLÜNMESİ

Pek azımız Osmanlı İmparatorluğu'nu Reformasyon dönemiyle ilişkilendiririz. Reformasyon, Hıristiyan dünyasında bir iç savaşı simgeliyordu. Kavga Hıristiyan devletler arasında geçti; barış pazarlıkları da onların arasında oldu. Osmanlılar ile ilgilenenlerimiz ise düşünce dünyasına odaklanma eğilimindedir. Niyeti Hıristiyan dünyasını Katolik, Calvinist ve Lutherci diye ayırt etmeden yok etmek olan kâfir Türk imajını benimseriz hemen; bu, o dönemde kimilerince paylaşılmış bir görüştü.

Yine de, erken modern çağ Hıristiyanlarının çoğunun, Osmanlı İmparatorluğu hakkında birçoğumuzun değerlendirmelerinden daha derinlikli ve gelişkin görüşleri vardı. Köylüler, papalık, Museviler ve daha başkaları da dahil olmak üzere hemen hemen herkese karşı kötü niyetle bakmasıyla tanınan Martin Luther bile, "Türklerle Savaşmak Üstüne"¹² adlı yazısında, Osmanlılardan görece bir ılımlılıkla söz eder. Şu düşüncede oldu-

ğu elbette doğrudur: “Türk... şeytanın hizmetkârıdır; yalnız kılıçla toprağı ve insanları kasıp kavurmakla kalmaz, ... Hıristiyan inancını ve sevgili Efendimiz İsa Mesih’i yerle bir eder.” Bununla birlikte, Osmanlı padişahını hiçbir zaman, papayı nitelendirdiğı gibi Hıristiyan düşmanı olarak nitelendirmez; ya da Türkleri Musevileri gördüğü gibi insan kılığına girmiş şeytanlar olarak görmez. Luther gerçekten de şöyle bir ayırım yapar: Bazıları var ki, “onlar aslında Türklerin gelip kendilerini yönetmelerini ister; çünkü, bizim Alman halkının vahşi ve uygarlaşmamış olduğunu düşünürler –gerçekten de Alman halkı yarı şeytan, yarı insandır–” der ve memleketlerine ilişkin bu yargıyı reddetme zahmetine asla girmez. Devam ederek, “her ne kadar kimileri Türk yönetimini –dünyanın efendisi kaldığı sürece– herkesi istediğine inanmakta özgür bıraktığı için övüyorsa da, bu ünü gerçeğe dayanmıyor; çünkü Hıristiyanların topluca bir araya gelmelerine izin vermiyor”³ der ki, bu da gönülsüzce bir kınamadır olsa olsa.

Bu değerlendirme tam Süleyman’ın 1529 yılında, düşmesinden her an korkulan Viyana’yı kuşattığı sırada yapılmıştır. Korku ve nefretin Avrupa’yı sarmış olmasının bekleneceğı bir andı bu. Luther kuşkusuz bu tür duygular sergilemekle birlikte, bu alıntılarda ve metninin başka yerlerinde, Katolik olmayan Hıristiyanlara yalnız yerleşme ve ibadet hakkı tanımakla kalmayıp aynı zamanda papa ve Kutsal Roma imparatoru gibi kendi baş düşmanlarının baş düşmanı olan bir yönetime karşı gönülsüzce bir saygı da gösterir. Başka din reformcuları Martin Luther’in sergilediğı kararsızlıkları yinelediler. Tümünün içine düştüğü başlıca paradoksal durum belki de şuydu: Her ne kadar Osmanlılar Hıristiyan dünyasına ve özellikle Hıristiyan devletine korkunç bir tehdit oluştursalar da, yine de en çok tehdit altında olan, bu reformcuların İsa karşıtı olarak niteledikleri Katolik dünyası (en başta başındaki papa) idi. Bir yandan, Osmanlı İmparatorluğu V. Karl’ın imparatorluğunun “yumuşak karnını” durmadan dövüyordu; öte yandan Luther’i, John Calvin’i ve diğer Protestanları inançlarından zorla döndürmeye ant içmiş olanlar Karl ve papa idi. Birçok Protestan yok edilmelerini önleyen gücün yalnızca Osmanlılar olduğunu anlıyordu.

Avrupalı devletlerin ve çeşitli Hıristiyan mezheplerinin temsilcilerinin eylemleri, “Türk”e karşı yaygın hınç içeren söylemlerimizi daha da ha-

fifletmeli ve bir ölçüde yalanlamalı. Eğer İtalyan kent devletinin yükselişi Hıristiyan dünyasında siyasal parçalanmanın habercisi olduysa, Martin Luther'in 1517 yılında Doksan Beş Tez'ini kilisenin kapısına asması da Hıristiyan dünyasında ideolojik parçalanmanın göstergesi ve yüz yıldan uzun sürecek din savaşlarının habercisiydi. Gerek Kutsal Roma İmparatoru V. Karl, gerekse Fransa Kralı François, Osmanlılarla savaş halindeyken bile bu din savaşlarına karıştılar. Öte yandan, bu hükümdarlar arasında şiddetli bir rekabet vardı ve "korkunç Türk"le başa çıkma yöntemleri birbirine taban tabana zıttı: François Süleyman'la 1535 yılında, kısa süreli de olsa, ucu ticari ve askeri anlaşmaya kadar varan bağlaşma pazarlıkları yaparken, Karl padişahın ülkesine hem Akdeniz'de, hem de Balkanlar'da durmadan saldırıyordu. Şurası kesin ki, V. Karl'ı kuzeyindeki Protestan ayaklanmasını bastırma niyetinden alıkoymakta (ki bu niyetini ilan etmişti), İtalya'da başka hanedanların hak iddiaları ve siyasal hırsları kadar Osmanlı tehdidi de etkili olmuştu.

Osmanlı yönetimi, Hıristiyan dünyası kumaşının yırtıldığını gördü ve bu durumdan yararlandı. Macaristan ve Erdel'de olan bitenler, Osmanlı devletinin dinsel çatışmalara sadece en doğrudan katıldığı anlardı. Süleyman, Almanya'daki Protestan prensleri direnmeleri ve V. Karl'a karşı Fransızlarla işbirliği yapmaları konusunda yüreklendiren en az bir mektup yazmıştır; Osmanlı yönetimi Kalvinistleri yalnızca Erdel ve Macaristan'da değil, Fransa'da da desteklemeyi sürdürdü; diğer yanda, Fransızlarla yapılan işbirliği, bir Osmanlı donanmasının 1543 yılında Toulon'da kışlaması ve bir Fransız topçu birliğinin Macaristan'daki Osmanlı ordusu komutasına bağlanmasıyla sonuçlandı. Bu karışıklık yıllarında imparatorluk ayrıca din baskısından kaçanların sığınağı oldu. Örneğin, Fransa'dan zorla sürgün edilen Huguenot'ların bir kısmı, 17. yüzyıl ortalarında İstanbul'da kaldı ve İngiltere'de Cromwell'den kaçmış bazı Anglikan din adamları, Quaker mezhebi mensupları, Anabaptistler ve hatta Katolik Cizvitler ve Kapuçinler imparatorluğa yerleştiler ve topraklarında dolaştılar.

Böyle eklektik bir Hıristiyan karışımına bakınca, Batı Avrupalı dinsel muhalifler için kolonyal dönemin başlarındaki tek sığınağın Kuzey Amerika olmadığı aklı geliyor. Gerçekten, dinsel baskı gören Hıristiyanların da Museviler gibi Osmanlı İmparatorluğu'na sığınabileceği genelde biliniyordu. Hı-

ristiyanların açık açık ibadet edemediklerinden yakınmasına rağmen Luther daha 1529'larda, Osmanlı toplumundaki göreceli ılımlılığın farkındaydı. 1580'lere gelindiğinde Jean Bodin gibi bir siyaset kuramcısı, Osmanlı toplumunun bu yönü konusunda hayranlığını gizlemeden şunları yazabiliyordu:

Türklerin büyük imparatoru, yeryüzündeki her soylunun göstereceği denli büyük bir bağlılıkla atalarından aldığı dini yüceltir ve gereklerini yerine getirirken, başkalarının yabancı dinlerine nefret duymuyor; tam tersine, her insanın yüreğinin sesine göre yaşamasına izin veriyor: Evet böyle, ve dahası, Pera'daki sarayının hemen dibinde dört değişik dine, sayarsak, Musevilerin, Hıristiyanların, Yunanlıların ve Muhammed'in dinine izin veriyor.¹⁴

Bodin imparatorluğu dinsel hoşgörüyü örnek olarak gösteriyordu ki, bu değerlendirmeye bugün bile katılacaklar çıkacaktır. Bazen şöyle bir sav ileri sürüldüğü oluyor: Osmanlıların kurduğu İslam devletinde azınlıklar, rakip Avrupa devletlerindeki ve hatta modern laik devletteki yaşamlarından çok daha rahat ve daha az korkulu bir yaşam sürüyorlardı. Habsburg, Fransa, Venedik ve Rusya gibi 17. yüzyıl devletleriyle karşılaştırıldığında, bu sav elbette doğrudur; ayrıca, yurttaşlığı yalnızca kurgulanmış etnik köken, ırk ya da din kategorileri üzerinden tanımlayan bazı modern ulus-devletlerle karşılaştırıldığında da büyük olasılıkla geçerlidir. Yine de, Bodin'in gözlemini her devleti içine alacak biçimde genelleştirmek yanlış olurdu. Örneğin, bir Hıristiyan ya da Musevinin, Osmanlı "millet" ya da "taife"sinin yapısal olarak garanti altına alınmış eşitsizliklerini yeğleyerek, birçok modern demokrasinin sağladığı anayasal eşitlik güvencelerinden kendi isteğiyle vazgeçeceğini düşünmek zordur. Bir Müslümanın bir Hıristiyan ya da Musevi devletinde isteyerek ikinci sınıf yurttaş olmasını hayal etmek de o denli zordur.¹⁵

17. YÜZYIL BAŞINDAKİ BUNALIM

Süleyman'ın Osmanlı gücünün doruk noktasını temsil ettiği ve ardından ne geldiyse gerileme olduğu kanısı bugün de devam ediyor. Bu görüşün inatla sürmesi kısmen, Osmanlılarla, V. Karl'ın ölümünden kısa bir

süre sonra (tümünden çökmese bile) kesin olarak ikiye bölünen Habsburg İmparatorluğu arasında bir bağlantı kurulmasından ileri geliyor; kısmen de, bütün Akdeniz dünyasını ikincil bir role itecek olan İngiltere, Fransa ve diğer Avrupa devletlerinin güçlenmesinden kaynaklanıyor. Bazı 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl Osmanlı yazarlarının, devletlerinin gerçekten yaşlandığı ve dayanıksızlaştığı konusunda ısrar etmeleri, bu savın belgesel kanıtlarını oluşturmuştur. 1590'larda yazan Mustafa Âli, 1630'larda yazan Peçevi ve özellikle IV. Murad'a devletin yetersizlikleri konusunda "nasihat" veren Koçi Bey gibi eleştirmenlerin tümü, Süleyman sonrası imparatorlukta yolsuzluğun arttığı, düzen ve güvenliğin azaldığı ve önderliğin zayıfladığı konularında uyarıda bulunurlar.

Bu yapıtların çoğunda, –kıskançlık yüzünden sadrazamı İbrahim'i astırmakla, cariyesi Hürrem ile skandala yol açacak bir biçimde evlenmekle, oğlu Mustafa'yı teamüllere aykırı bir yolla katlettiirmekle (her ne kadar, Süleyman'ın babası Selim, kendi babası Bayezid'i tahttan indirerek ve iddiaya göre Süleyman'ın kardeşlerini katlettirerek buna emsal oluşturmuş görünse de)– yozlaşmanın yolunu açanın Süleyman olduğu ima edilir. Yine de bu yazarlar, hanedanın Süleyman'ın ölümünü izleyen yirmi otuz yılda daha da işlevsiz bir hale geldiğine inanıyorlardı: Taht uğruna kardeş katli geleneği bırakılıp yerine zindana atma getirilmişti; iktidarın padişahın elinden kayıp ailesinden kişilerin ve danışmanların eline geçmesine izin verilmişti ve devlet görevlilerini atama ve görevden almadaki ölçü başari olmaktan çıkıp, işe kayırma ve kollama karıştırılmıştı. Vakanüvis Peçevi, Süleyman'ın ölümünü izleyen altmış yılın padişahlarını açıkça suçladığı aşağıdaki satırlarda tam da bu gerekçelere dayanır: "Onun hükümdarlığı sırasında hiçbir devlet görevlisi, asker ya da yargı görevlisi haksız yere işten atılmadı... Dolayısıyla bütün görevliler, bundan sonra başka bir işe atanma umutlarını yitirmek korkusuyla, hak gözeterek ve anlayışlı davrandılar."¹⁶ Peçevi, Naima ve daha birçok Osmanlı devlet adamı ve bilgini açısından, iktidarı sulandıran, yolsuzluğu doğuran, hazineyi iflas ettiren, imparatorluğu yıkımla sonuçlanan savaflara sürükleyen, paranın değerini hiçe indirecek biçimde düşüren, yeniçeri ocağını yozlaştırıp zayıflatan ve Osmanlı devletini genel olarak güçten düşüren, öncelikle önderlerdeki bozulmaydı.

Modern tarihçiler bu gerileme masalını hemen reddetmediler, ama onu baş aşağı çevirdiler. Başka bir deyişle, kötü önderlik, Yeni Dünya'dan ülkeye akan gümüşün neden olduğu enflasyon, savaş teknolojisindeki değişmeler ve Batı Avrupa'da yeni bir devlet yapısının yaratılması gibi daha yapısal zorlukların bir nedeni değil de bir belirtisi olarak düşünülür çoğunlukla. 20. yüzyıl sonlarında yapılan akademik çalışmaların büyük bir kısmına göre ise pek çok Osmanlı kurumu –yeniçeri ocağı, taşra idaresi, padişahlık makamının kendisi– büyük ölçüde dış kaynaklı olan bu köklü dönüşümlere devletin tepki gösterme çabaları sırasında yara aldı.

Osmanlı devleti, sürekli ve çok cephede birden savaşmanın sıkıntılarını 1570'ler ve 1580'lerde dışa vurmaya başladı. Her defasında daha çok sayıda iyi eğitilmemiş deniz askeri (levend) ve piyadeyi seferber etmek zorunda kalması, bunun en gözle görülür belirtilerinden biriydi. Örneğin, 1571 yılında İnebahtı'da koskoca bir levend ve okçu kuşağının silip süpürülmesine yitirilişi, hemen eksik eğitilmiş yedek okçuların ve acemi tüfekli askerlerin silah altına alınması zorunluluğunu doğurmuştu. Daha da beteri, Habsburg ve Safevi imparatorluklarına karşı yürütülen uzun ve kanlı savaşlar, yeniçeri askerinin toplanması ve eğitimine ilişkin çok iyi tasarlanmış örgütlenmeyi bozdu ve Osmanlı devletini, yalnız yeniçerilerin eğitimini aceleye getirmeye, ocağa girenlerin sayısını artırmaya ve hatta doğuştan Müslümanları ocağa almaya zorlamakla kalmadı, düzensiz birlikleri de ocağa dahil etmeye zorladı. Örneğin, 1560'larla 1630'lar arasında silah altındaki yeniçerilerin sayısı yaklaşık 16.000'den 40.000 dolayına çıktı. Gerek deniz, gerek kara cephelerinde savaşan bu askerlerin yedeği olan ve zaman içinde onların yerini alacak piyade askeriyse, rastgele toplanıp çabucak ateşli silah kullanımı eğitiminden geçirilmişti ve Osmanlı askerlik kurumunu tarih boyunca hem biçimlendirmiş, hem de yüreklendirmiş karmaşık kurallardan bihaberdi.

Asker sayısındaki bu artışın en çarpıcı sonuçlarından biri parasaldı.¹⁷ Yılın büyük bölümünde toprağın getirisiyle geçinen Osmanlı sipahilerinin tersine, hükümet piyade askerine yatacak yer vermek ve devlet hazinesinden nakit ücret ödemek zorundaydı. Yeniçeri ocağı ve yardımcı kuvvetleri büyüdükçe, hazine giderek daha çok zorlanır oldu. Bunun sonuçlarından biri, gümüş Osmanlı sikkesinin sürekli değer yitirmesiydi; bu du-

Ein Tanischer

Resim 21. Bu kaba, neredeyse karikatürü andıran yeniçeri resmi, ürpertici olmaktan çok, eğlendirici. Yine de, silahları ve tavırlarıyla belli bir şiddet yetisine sahip olduğunu düşündürüyor. Helffrich, *Kurtzer und warhafftiger Bericht*.

rum, hükümetin dolaşımdaki parayı toplayıp aynı miktar gümüşten daha fazla sayıda sikke keserek, askere değeri düşük akçeyle ödeme yapmasının olduğu kadar, Amerika kıtasından taşınan gümüşün bolluğunun da bir sonucuydu.¹⁸ Asker sayısındaki artışın ikinci etkisi, daha çok vergi toplayarak daha çok gelir yaratmaları için yetkililere yapılan baskıydı. Bu baskı, sonunda tımar sisteminin yıkılmasına ve yerini bir dizi yeni doğrudan nakit vergiye ve iltizam yöntemine bıraktı. Bir üçüncü sonucu ise ateşli silahların yaygınlaşması ve bunları kullanma eğitimi almış kişilerin sayısındaki artışı, çünkü hazineyi oluk gibi boşaltması nedeniyle Osmanlılar ücret karşılığı tutulmuş yedek askerleri –kendi atı silahıyla gelen levend/sekban askerlerini– olabildiğince çabuk terhis etmek zorunda kalıyordu.

17. YÜZYIL BAŞINDAKİ YENİLEŞME

Bu dönüşümlerin tümü Osmanlı iktidarının ademimerkezileşmesi yönünde bir eğilime yol açıyordu. Fiyat artışları bir nakit ekonomisinin yaratılmasını hızlandırdı ve bölgesel ticaretin canlanmasına katkıda bulundu (dolayısıyla, İstanbul'a rakip çıkan taşra merkezlerinin doğmasını teşvik etti); artan giderler, vergi toplama işinin özel ellere kaymasına (özellikle sefer için hızla nakit toplamak amacıyla iltizama verilmesine) katkıda bulundu. Oysa bu değişmelerin en sonuncusu olan ateşli silahların her tarafta yaygınlaşması, aşağıdaki 1587 tarihli padişah fermanının da gösterdiği gibi, Osmanlı kullarını en doğrudan ve derinden etkileyen değişmeydi: “Suğla valisi ile Ayasoluğ kadısı, bölgedeki eşkıya ve denizcilerden bin silah topladı. Bu silahlar şimdi Ayasoluğ kalesinde depolanmıştır. Silahhanem bu silahlara acil gereksinim duymaktadır... Derhal gönderesiniz.”¹⁹ Bu buyruk, binlerce delikanlının Anadolu'nun kırsal kesimine dağılmasının nasıl çabucak bir kamu düzeni bunalımı doğurduğunu akla getirmekle kalmıyor, 1580'lerde Habsburg ve Safevi orduları karşısında olduğu gibi, Osmanlı ordusunun muharebelerde erken modern çağın bu savaş malzemesine ne kadar büyük bir gereksinim duyduğunu düşündürüyor.

Öte yandan, yönetim açısından sorun, basitçe yasa tanımazların ellerindeki tüfeklerin toplanarak orduya aktarılması meselesinden ibaret değildi. Kamu ve kişi güvenliğine ilişkin sorunlar da vardı. Örneğin 1593 yı-

ında, Batı Anadolu kıyısındaki Urla'da oturan halk, Osmanlı hükümetine bir arzuhal ile başvurdu:

Urla halkı arz eder ki: "bizler uç boyunda oturuyoruz ve kâfirlerin gemileri kaç kez gelip ilimizi yağmaladılar. Muhtemelen yine gelecekler. Mülkümüzü savunmak için silaha gereksinim duyuyoruz." Bu durum tasdik edilmiştir. Urla ve çevre köylerin halkının silahlarını muhafaza etmelerinde fayda görülmektedir... Geri kalanlara gelince, silahlarını devlet adına toplamalısınız. Lakin silahlarını yasa tanımazlara kaptırmamaları konusunda Urla halkını yeniden uyarınız.²⁰

Bu tür arzuhaller Osmanlı yönetimi açısından, özellikle günümüz Amerika'sından yankılar taşıyan bir açmazı akla getirmektedir: halk hangi koşullarda silah taşıma hakkına sahip olmalıdır? Osmanlıların bu soruya gayrimüslimler açısından verdiği yanıt basitti, başka bir deyişle, İslam hukukuna göre bu hak onlara yasaklanmıştı. Oysa İslam, müminlerin silah taşımasına izin vermekle kalmıyor, kâfirlerle savaşarak din görevlerini yerine getirmeleri için silah taşımalarında ısrar ediyordu. Urla halkının istediği de buydu. Öyleyse, İstanbul'un Urla'da ve imparatorluğun başka yerlerinde Müslüman kulların silah taşımasına izin vermekten başka çıkar yolu yoktu. Bu da, doğal olarak, ateşli silahların yayılmasını, eşkıyalık ve şiddet suçlarının artmasını teşvik etti.

Bu durum, merkezi hükümetin elinden iktidarı zayıflatan birkaç etmenden biriydi. Kimi zaman yöresel ağalar ve taşra âyânı, bu sayısız başıbozuk genç askerden kendilerine fedai topluyor ya da Batı Anadolu'da olduğu gibi, zaman zaman padişahın ordularına kafa tutacak denli büyüyen kişisel ordular bile oluşturuyorlardı. Merkezdeki otorite sahiplerine kafa tutanlar kimi zaman da geleneksel önderler arasından çıkıyordu. Bu tür tehditlerin en ciddi olanı, 17. yüzyıl başında Kürt komutan Hüseyin Canbuladoğlu'nun Halep valisi olarak Osmanlı yönetiminde önce görev alıp sonra idam edilmesi üzerine yeğeni Ali'in devlete karşı giriştiği sarsıcı isyanıydı. Ali isyanını iki yıl sürdürmeyi becerdi; Kuzey Suriye'nin büyük bir kısmının denetimini elinde tuttu ve Halep'te oturan yabancı cemaatlere

korunma güvencesi verdi; sonunda, Osmanlıların ona karşı koca bir ordu göndermesi üzerine, 1607 yılında yenildi.²¹

Bu tür isyanlar 17. yüzyıl başlarında imparatorluğun her yerinde baş gösteriyordu. Dikkat çeken yanlarından biri, elebaşlarının hemen hemen hiçbirinin yeni bir rejim kurma peşinde olmayışdır. Örneğin Ali, bağımsızlık isteğinde bulunmak yerine, amcasını idam ettiren devletin Halep valiliğini kabul etti. Bu güçlü adamların çoğu, imparatorluğun yönetiminde ve karar almada –kimi zaman kendi adlarına, kimi zaman da başında buldukları halk adına (o zamanlar kimlik sorunu bu çatışmaların önemli bir nedeni olabiliyordu)– daha önemli mevkilere göz dikiyorlardı sadece. İmparatorluğun merkezindeki bunalımı, İstanbul’dan biraz daha fazla yetki koparmak için bir fırsat olarak görmüşlerdi.

17. yüzyıl başında Osmanlı dünyasını sarsan başka tür isyanlar da vardı. Genç, işsiz medrese öğrencileri (softalar), yüzyılın ilk yirmi otuz yılında, pek çok kentte yönetim karşıtı etkinliklere katılıyorlardı ve İstanbul bu tür kargaşaların merkezi durumuna gelmişti. Burada, Birgili Mehmed adında bir din bilgini ile öğrencisi Kadızade Mehmed, Osmanlıların çeşitli “yenileşme” çabalarına, özellikle de türbelere tedavi gibi güçler atfedilmesine, vakıfların kurulmasına, şarap, kahve ve tütün içilmesine, özellikle de Osmanlı toplumunun dokusuna işlemiş pek çok tarikata karşı çıktılar. Birgili Mehmed, Süleyman’ın etkili şeyhülislamı Ebussuud’un fetvalarını bile eleştirdi; öğrencisi de, mevcut dinsel kurumu hedef aldı. Cumaları vaaz veren güçlü bir hatip olması nedeniyle, Kadızade Mehmed en önemli mevkilerde hızla yükselerek, 1631 yılında padişahın camii Ayasofya’nın imamı olmayı başardı. Yeniliklerin kötülüğünü vurguladığı vaazlarında sıkça yer verdiği hadislerden biri, “her yenilik sapkınlıktır; her sapkınlık yanılıdır; her yanılığın yolu cehenneme çıkar” idi. Bu ateşli eylemci, yandaşlarını zamanın ve çok sayıda uygarlığın getirdiği eklemeleri bir yana atarak Muhammed döneminin müminler toplumunu yeniden canlandırmaya teşvik etti.²²

Taşradaki isyanlar askeri ve siyasal eylemler olarak ortaya çıkarken, Kadızadeliler büyük ideolojik etkisi olan bir akım oluşturdular. Tekkelerin, kahvehanelerin ve meyhanelerin toplumsal ve siyasal hareketin toplanma yerleri olarak usul usul caminin yerini alması karşısında cami imamlarının

Resim 22. IV. Murad (1623-40) 17. yüzyıl padişahları arasında en tanınmıştır. Osmanlı siyasal dönüşüm döneminin en kargaşalı yıllarında hükümdarlık yaptı. Happel, *Thesaurus exoticorum*, 4. kısım, 14. sayfanın ardından.

kendilerini tehdit altında duyumsadıklarına kuşku yok. Hem kahve, hem de tütün imparatorluğa gireli çok olmamıştı²³ ve Kadızadeliler bu alanda –birkaç kez sert, fakat boşuna yasaklar koyan– Sultan IV. Murad’dan destek gördüler. Hatta bu münakaşa meşhur bir dava haline geldi ve Şeyhülislam Zekeriyazade Yahya gibi din bilginleri elinde acı eleştiri malzemesine dönüştü. Yahya Efendi, Kadızadeliler’i şu beyitle şiddetle eleştirdi:

Mescide riyâ-pişeler itsün ko riyâyı
Meyhâneye gel kim ne riya var ne mürâyî²⁴

[Bırak ikiyüzlüler camide ikiyüzlülüklerini sürdürdursun
Sen meyhaneye gel, orada ne sahte tavırlar, ne de sahtekârlar var]

Bu tür eleştirilere rağmen, Kadızadeliler’in vesveseleri yalnızca kendileriyle ilişkili değildi. Birçoğu, gerek Osmanlı ordusunu, gerekse Osmanlı toplumunun üst katmanlarını beceriksiz ve ahlak yoksunu buluyor, savaş alanında üst üste gelen ağır yenilgilerin yanı sıra sarayın hiç bitmeyen skandallarının, gerçek İslama sırt çevirmenin belirtileri olduğunu düşünüyordular. Onlar, Müslüman devletlerin Batı önünde yenilgisinin nedeninin tamamen Müslüman önderlerin dinsel köklerini unutmalarından kaynaklandığını durmadan savunacak olan daha sonraki yüzyılların –ister Osmanlı ya da Mısırlı olsun, isterse Vahabi ya da İranlı olsun– İslam reformcularına, birçok önemli açıdan öncü oldular. Hepsi de, Muhammed dönemindeki İslam devleti bir kez geri getirilirse, o zaman İslamın dünya düzeninde lider konuma kavuşacağını iddia ediyordu.

Oysa 17. yüzyılın ortasında dinsel kargaşa İslamın ötesine uzanıyordu. Örneğin, Osmanlı Musevileri dünyası 1650’lerle 1660’larda, Sabetay Sevi adında, karizmatik ve gizemli bir kişiliğe sahip birinin kendini mesih ilan etmesi üzerine, ideolojik ve toplumsal çalkantılar içine düştü.²⁵ Sevi, o dönemde gerek nüfus ve ekonomik canlılık, gerekse toplumsal ve düşünsel uç noktalar açısından eşi bulunmayan kent İzmir’de büyüdü. Sadece güçlü bir zekâyâ ve muhtemelen manik-depresif bir kişiliğe sahip değildi; aynı zamanda, Tanrı ve ahreti inkâr eden birtakım inançların etkisinde kalmıştı ve

bunlar onun kendine özgü din düşüncesini biçimlendirmesine yardımcı olmuştur. En açık örnek olarak, Musevi mistisizmi ve bunun Luria Kabalası adıyla bilinen, özellikle erişilebilir ve yaygın biçimi, bu dönemde saygı görmüş ve neredeyse dünyanın her yerinde öğrenilmişti. Sevi de bu inanç sisteminden etkilendi. Genç mistik böylesi düşünceleri, o değişken dünyada büyük olasılıkla ilişki kurduğu, heterodoks tarikatların inançlarıyla birleştirmiş olabilir. Ayrıca, Sevi'nin babası ve erkek kardeşi, İzmir'de oturan İngiliz aracı tüccarların temsilciliğini yürüttüğü için onlardan İngiltere'nin nasıl kendini dinsel çalkantılar içinde yitirmiş olduğunu duymuş olabilir.

Sevi, baş "peygamber"i Gazzeli Natan ve müritleri bu düşünceleri birleştirip tüm Musevi dünyasında yankılar uyandıran bir eskatologya özgü din düşüncesi kurguladılar. Mesajı, on beş yıl süren boşuna gezici vaizliğin sonunda, 1665 yılında nihayet kabul gördüğünde, dünyadaki Musevilerin büyük çoğunluğu onu mesih olarak bağırarak bastılar. Amsterdam ve Hamburg gibi uzak yerlerde bile, Museviler mallarını mülklerini satıp Kudüs'e gitmeye hazırlandılar. O sıralar Hamburg'da oturan Hameln'li Glückel'in bildirdiğine göre:

Pek çok kişi evini, toprağını ve tüm malını sattı; çünkü yaşadıkları her gün için günahlarından kurtulmayı umuyorlardı. Sevgili kayın-pederim yurdu Hameln'den ayrılıp evini, topraklarını ve bütün güzelim eşyalarını geride bırakarak Hildesheim'a taşındı. Hamburg'daki bizlere, içleri yatak takımları, bezelye, fasulye, pastırma, kıyılmış erik kurusu ve benzeri her türlü dayanıklı yiyecek dolu iki dev fiçı gönderdi. Çünkü ihtiyar her an Hamburg'dan Kutsal Topraklar'a doğru yola çıkmayı bekliyordu.²⁶

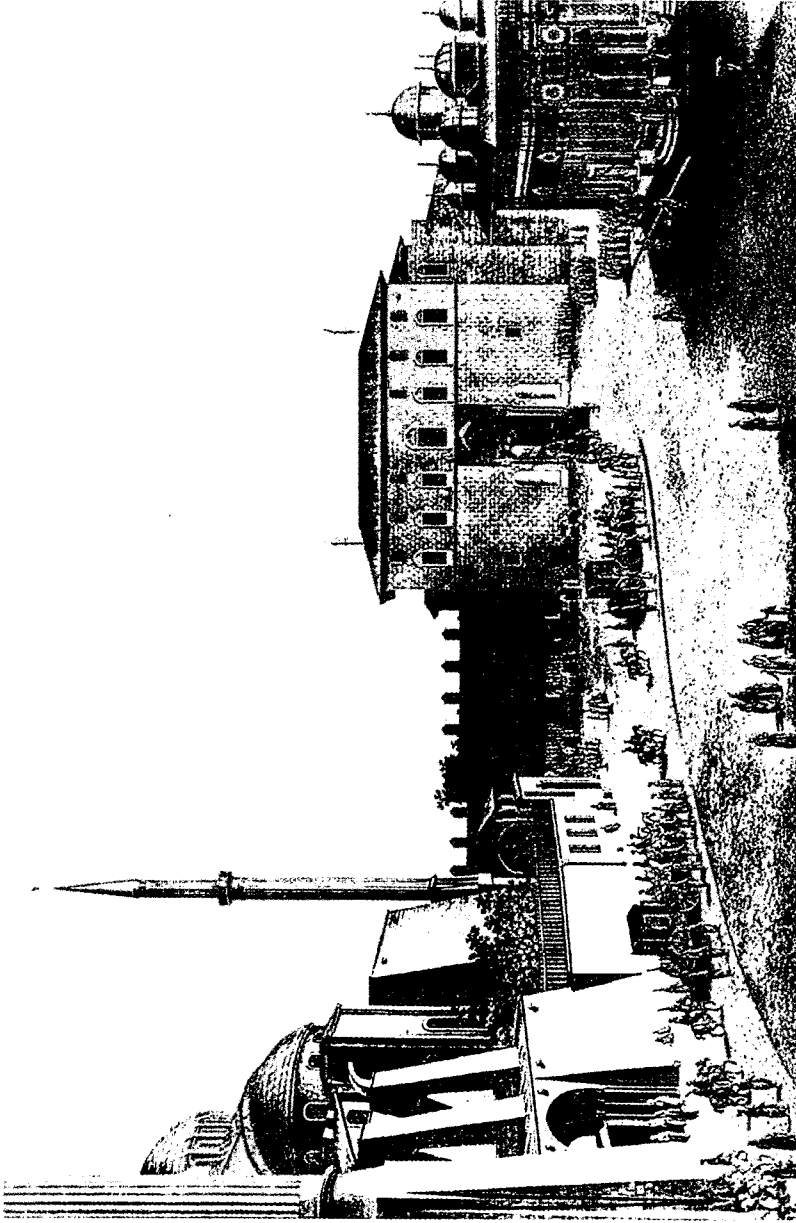
Sevi nasıl Musevi dünyasının kuzeybatı ucunda bunca etkili olduysa, merkezinin bulunduğu Osmanlı dünyasının neredeyse her yerine yayılmış azmiyle gerçek bir toplumsal ve ideolojik bunalımı tetikledi. Osmanlı Musevilerinin bu azmi ayrıca ticareti felç etti ve imparatorluğun bütününde iktisadi bir bunalımı başlattı.

İmparatorluğun kentlerinde ve kırsal bölgelerindeki bu tür huzursuzluklara Osmanlı yönetimi çeşitli biçimlerde karşılık verdi. Yukarıda gör-

düğümüz gibi, çoğunlukla isyanın elebaşlarının ve taşra valilerinin taleplerini uzlaştırmaya ve onları yönetime katmaya çabaladı. Yüksek mevkilerdeki birçok devlet görevlisi, Kadızadelilerin 1630'lardaki ilk büyük protesto dalgasını sempatiyle karşılamıştı. Hatta IV. Murad küstahlığa varan bazı şatafat gösterilerini ve sapkın davranışları baskı altına almada Kadızade Mehmed'le işbirliği yaptı. Tarikatlara karşı ikinci büyük kıskırtma dalgası 1650'lerde meydana geldi. Kadızadeliler önce şeyhülislamı çeşitli dergâhlara karşı fetvalar vermeye ikna ettiler; ancak 1656'da daha yeni sadrazam olan Köprülü Mehmed liderlerinin toplanarak Kıbrıs'a sürülmesini buyurdu. Örgüt bu darbeden sonra bir daha tam toparlanamadı. On yıl sonra, Mehmed Paşa'nın oğlu Ahmed, imparatorlukta yaşayan Museviler arasındaki karışıklıkla başa çıkmak için işe önce Sabetay Sevi'yi hapse atmaya başladı; ardından, ona İslam dinine dönmek ya da ölmek arasında bir seçim hakkı tanıdı. Kendisini mesih sayan bu kişinin yaşamını kurtarmayı seçmesi, başını çektiği akımın kısa sürede dağılmasına yol açtı.

Toplumsal ve siyasal karışıklıklara yönetimin verdiği karşılıklardan daha etkili ve sonuçta yaygın olanı, kent kalelerine yeniçeri garnizonları konuşlandırmak ve bu askerlerden suç işlenmesini ve toplum düzeninin bozulmasını önlemede yararlanmaktı. Örneğin, daha 1590'lar gibi erken yıllarda, devlet Batı Anadolu kıyısında Foça kalesinde görevli yeniçerilerin, ürünlerin başka bir yere götürülmesini engellemek için, İstanbul'a meyve ve sebze taşıyan gemileri denetlemelerini buyurdu. Ayrıca, yeniçeri birliklerinin bahçe ve köylerde devriye gezmelerini ve saklanmış ürünlere el koymalarını buyurdu.²⁷ Her ne kadar hükümetin niyeti, saray ve başkentten gereksinimi olan yeterince yiyeceği güvence altına almak idiye de, bu tür politikalar hiç akılda olmayan sonuçlar da doğurdu. Bu yeniçerilerden bazıları kısa sürede yerel ekonominin ve toplumun içine yerleştiler: Tıpkı Batı Anadolu kasabası Seferihisar'a yerleşen birkaç yeniçerininin 1617 yılında sefere katılmayı reddetmekle kalmayıp, aynı zamanda konumlarından yararlanarak kendilerine yerel ekonomi içinde "kasap, fırıncı ve pazarcı" olarak yer edindikleri gibi.²⁸ Dahası, yeni katıldıkları toplumda evlendiler ve ayrıcalıklarını çocuklarına aktarmanın yollarını buldular.

Uzun erimde bu tür politikalar, etkili bir orduyu yetersiz bir kolluk kuvvetine dönüştürmekten başka işe yaramadı. Tarihçiler yeni düzenleme-

Resim 23. Orta alanda, geride gözdağı verircesine-beliren Bab-ı Hümayun'dan Topkapı Sarayı'nın birinci avlusuna bir atlı araba alayı giriyor. Solda eski büyük Bizans kilisesi Ayasofya.

D'Ohsson, *Tableau général d l'Empire ottoman*, cilt III, s. 238 örneğinde.

lerin bu yanını vurgulama eğiliminde olmuşlardır. Öte yandan, yeniçeri ocağının halkla karışması, sadakat bağlarını zayıflattı ve Osmanlı kentlerinde yeni ve güçlü seçkinler doğmasına yol açtı. Yeniçeriler askeri sınıfın üyeleri olarak sahip oldukları hakları yalnızca rejimle bağlarını sürdürmede değil, yerel zanaatkâr loncalarını ve yerel yönetimleri denetim altında tutmakta da kullanıyorlardı. Sofistike bir sivil toplumun gelişmesini teşvik ettiler muhtemelen; çoğunlukla yerel ve merkezi otoriteler arasında etkili araçlar oldular; ademimerkezileşme sürecinin siyasal parçalanma doğurmasını sağlamaya katkıda bulundular.

Gerçekten de, monarşik mutlakiyetçilik yönünde gelişen akımı ters çeviren ve giderek padişahı iktidardan (otoriteden olmasa bile) yoksun bırakan ve 1660'lara gelindiğinde Osmanlı devletini padişahın yalnızca unvanının kaldığı bir tür oligarşiye döndüren bir sürecin başlangıcı Süleyman'ın hükümdarlığına dek geri gider. Bu siyasal değişim süreci en üst düzeylerde, padişah kızlarını Osmanlı devlet adamlarıyla evlendirme göreneğiyle başlatıldı. Bu evlilik geleneği 15. yüzyıl sonlarından beri yerleşmişti. Süleyman'ın hükümdarlığında ise, padişah soyundan kadınlarla imparatorluğun en güçlü yöneticilerinin evlilikleri olağanlaşmaya başladı. Süleyman'ın dokuz sadrazamı vardı: Bunlardan üçü kız kardeşleriyle, biri kızıyla, ikisi torunlarıyla evlendi (kalan üçünden biri yaşlıydı, ikincisi adı hovardaya çıkmış biriydi, üçüncüsü de bir hadımdı).²⁹ Devlet adamlarını, sözcüğün tam anlamıyla saray hanehalkı arasına katan bu özgül aile içi düzenleme 17. yüzyılda siyasi bir uygulama halini aldı. Bu uygulama, saray halkının hiziplere bölünmesini ve siyasallaşmasını kesinlikle teşvik etmesine rağmen, saraya erişimi de kolaylaştırdı; ayrıca, padişah ailesiyle kurulan bağlar aracılığıyla, en güçlü vezir ailelerinin bile sadık kalmalarının sağlanmasına katkıda bulundu ve merkezkaç eğilimlerin, ne kadar büyürse büyüsün, Osmanlı siyasal yapısını parçalayamamasını güvence altına aldı.

GERİLEME DEĞİLSE, PEKİ NE?

“Gerileme paradigması”nm monarşilere uygulanmasından çıkan bir görüş, hükümdarın ülkesinin yansıması olduğudur; başka bir deyişle, zayıf bir merkezi yönetim, tanımı gereği, güçsüz bir toplum anlamına gelir

ve yetkin olmayan bir hükümdar, krallığını da kendisiyle birlikte çöküşe sürükleyecektir. Dolayısıyla, ademimerkezi devlet yapısının gelişmesi –başka bir deyişle, mültezimlerin, taşra seçkinlerinin ve İstanbul’a rakip kentlerin ortaya çıkışı– başındaki “büyük adam”ın yeteneksizliği yüzünden bunalıma girmiş bir devlet ve toplum belirtisinden başka bir şey değildir. Kısmen toplumsal tarihin ortaya çıkması yüzünden ve bu alanın uzun erimli neden-sonuç ilişkilerine ilgisi nedeniyle, 1950’ler ve 1960’larda Osmanlı tarihçileri bu kuralı sorgulamaya ve gerileme için padişahın dışında birtakım nedenler aramaya başladılar.³⁰ Daha yakın zamanlarda ise, belki de modern topluma damgasını vuran büyük hükümet ve bürokratikleşme korkusu yüzünden ve merkezileşmeye karşı yetki devri ve özelleştirmenin uygulanabilir seçenekler olarak kabul edilmesi nedeniyle, tarihçiler bu erken modern çağ imparatorluğunun gerileyip gerilemediğini sorgulamaya başladılar.³¹

Eğer savaş alanındaki yenilgiler, görünüşte deli padişahlar, saraydaki skandallar, Kadızadeler ve başka gericilerin tehditleri, taşradaki isyanlar, kronik yeniçeri ayaklanmaları ve yaygın rüşvet olayları bozulmanın belirtileri değilse, ne idiler? Kimileri bunların hiç de gerileme göstergesi olmadığını, tersine, pek çoğunun aslında imparatorluğu güçlendirecek biçimde çözüme kavuşturulmuş bir bunalımlar dizisi olduğunu iddia etmiştir. Bu akıl yürütmeye göre, imparatorluğun 20. yüzyılın başında çöktüğünü biliyor oluşumuz ve yok oluşa doğru giden bu önlenemez düşüşün köklerini bulma arayışımız, başka olgular ve karşıt açıklamaları bırakıp Osmanlıların gerilediği düşüncesini öne çıkarmamıza yol açtı.

Örneğin, ortaya atılmış şöyle bir fikir var: 16. yüzyıl sonlarından başlayarak imparatorluğu felç etmiş görünen kronik parasal sıkıntılar, aynı zamanda para bulmak için yönetimi, gittikçe ayrıntılı bir hal alan iltizam yöntemi ve yeni doğrudan vergiler gibi yaratıcı yöntemler bulmaya ve siyasal bakımdan etkili olmakla birlikte gittikçe gücünü yitirmiş tımarlı sipahileri besleyen eskimiş dirlik sistemini yeniden değerlendirerek yerine başka bir şey koymaya zorlamıştır. Bu varsayımı destekleyenler daha ileri giderek, iltizam yönteminin yalnız vergi toplamaya yenilik getirmekle kalmadığını, aynı zamanda yönetici askeri sınıfa çok gereksinim duyduğu taze kanı ve yeni düşünceleri sağladığını iddia ettiler, çünkü kimi tüccarlar

ve taşra âyânı, malikâne sistemi ve diğer yenilikler nedeniyle elde ettikleri seçkinler katmanına erişim olanağını, askeri sınıfa girmek için kullanabiliyorlardı.³² Bu görüş, iltizam yönteminin başlıca sonuçlarının merkezi otoriteyi zayıflatmak, Osmanlı kullarını (“reaya”yı) sömürmek ve moralini bozmak olduğu biçimindeki bildik savdan çok farklıdır.

Saray hanehalkının 17. yüzyıl başlarındaki durumuna ilişkin kabul görmüş anlatı da son yıllarda değişikliğe uğratıldı.³³ Bu dönem öteden beri “kadınlar saltanatı” olarak adlandırılmıştır; görünüşe göre bunun nedeni, padişahın annesinin, kız kardeşlerinin, kızlarının ve ailedeki diğer kadınların sahip oldukları olağanüstü gücü. Bu gücü ortaya çıkaran, şehzadelerin sancağa çıkmayıp hareme çekilmeleri ve iktidarın değişik ellere yayılması süreciydi. “Kadınlar saltanatı” deyimini aşağılayıcı bir anlamda kullanılmıştı; bu kadınların, tam da gerileme dönemine girildiğinin düşünüldüğü sırada sarayın başında olduklarına özellikle dikkat edilmişti. Anlatılmak istenen açıktır: Otoritenin kadınların eline (özellikle de “yabancı” kadınların, çünkü hasekilerin, gözdelerin ve cariyelerin birçoğu “yabancı”ydı) terk edilmesiyle imparatorluk kökünden çürümeye başladı.

Örneğin, padişah annesinin (valide sultan) katkısını ele alalım: Valide sultan padişahın gücünü kendi elinde topladığı için açıkça suçlanmıştır. Bir İngilizin anlattığına göre, III. Mehmed’in annesi Safiye Sultan “hep itibar görüyor ve oğluna hükmediyordu: oysa müftü ve askerlerden valide sultanın padişahı yanalttığı ve yönettiğine ilişkin çok şikâyet geliyordu.”³⁴ Gerek Osmanlı, gerekse yabancı birçok gözlemci, kadınların siyasete karışmaları suçlamasını dile getirdi; gerek o dönemden, gerekse günümüzden birçok yorumcu bu gidişi yıkıcı olarak değerlendirdi. Oysa durumu ele almanın bir başka yolu daha var. Şehzade annelerinin birinci görevi, öteden beri oğullarının eğitimi ve korunması olagelmmişti. 15. ve 16. yüzyıllarda, iyi yetiştirilmiş ve artık büyümüş oğul, kardeşlerini yenip de tahta geçince, valide sultanın görevi bitmiş oluyordu. Oysa 17. yüzyılda, hareme kapanıp kalmanın yol açtığı deneyimsizliğe ve yaşının küçük olmasına rağmen bu iyi yetişmemiş şehzadelerin sık sık padişah olması nedeniyle, valide sultanın şehzadenin yol göstericisi olarak kalmasının uygun görüldüğü iddia edilebilir.

Bazı Osmanlılar bu önemli rolün kesinlikle farkına varmışlardı. Bunlardan Mustafa Âli sözünü ettiğimiz Safiye Sultan için şöyle yazıyor:

Padişah zulme göz yummadığı halde vezirleri... layık olmayan kişileri hizmete kabul ve rüşvet ile memleketin düzenini bozmaktadır... Padişaha gerçekleri söyleyemiyorlar. Padişahın öfkesinden korkup valide sultanla konuşmanın daha mı kolay olduğunu düşünüyorlar? O, düzenin böyle bozulmasına ve sevgili oğlunun şanına leke sürecek böyle işlere asla izin vermeyecektir.³⁵

Âli yönetimin kokuştığı varsayımını reddetmiyorsa da, kaynağını padişahın annesinin ve ailesinin dışında arıyordu. Onun açısından kaba hat, rüşvetle satın alınabilir saray çevreleri ile yolsuzluğa batmış Osmanlı yönetimindeydi.

Valide sultanın neredeyse bir saltanat vekili gibi davrandığı söylenebilir; yani oğlu şehzade iken yerine getirdiği güvenilir danışmanlık hizmetini sürdürüyordu. Kadınlara iktidar kazandırdığı için suçlanmasına karşın, bu sistem devlete istikrar kazandırmış ve tahtı, –XIV. Louis'nin küçüklüğünde Mazarin ve Richelieu gibi naiplerin ya da Süleyman'ın çocukluğunda İbrahim Paşa'nın yaptığından– çok daha etkili ve güvenilir bir biçimde korumuştur. Bir annenin hükümdara sadakatinden hiç kimsenin kuşku duymaması bir yana, bu uygulama, iktidarı Osmanlı toplum birimlerinin en önemlisi olan aile içinde tutuyordu. Bu nedenledir ki, imparatorluğun varlığını devam ettirmesinin yanında, devletin bu tür yapısal ayarlamalara dayandığı ve onlar sayesinde esneklik, dayanıklılık kazandığı öne sürülmüştür.

Benzer bir açıklama, İstanbul'un taşra ile etkileşimi konusunda ortaya atılabilir. Vergi toplama ve karar alma gücü merkezi devletin elinden çıkıp mültezimlerin, yerel âyânın ve tüccarların eline geçtikçe, Anadolu, Arap toprakları ve Balkanlar ademimerkezileşme sürecinin sonuçlarını doğrudan ve çarpıcı bir biçimde hissetti. Yine, bu sonuçların Osmanlı devletini zayıf düşürdüğü ve tebaanın yaşamını zorlaştırdığı öteden beri savunulagelmıştır. Belki de günümüzde büyük devlete karşı duyduğumuz

kuşkudan ötürü, bu kestirme açıklama da sorgulanmaktadır. İstanbul'un karar alma gücünün bir kısmını yitirmesi o denli kötü bir şey miydi? Halep ve İzmir gibi kentlerde daha karmaşık ve yerel bir siyasal yapının yükselmesi, taşradaki yetkililere, tüccarlara, hatta yabancılara ve çiftçilere kentlerinin ve topluluklarının yönetiminde bir rol kazandırdı. Örneğin, İzmir'in antrepo olarak sağlam bir konum edinmesi, ancak İstanbul'un İzmir'in art bölgesinin tarım ürünlerine el koyamayışı ve ne yetiştirileceği, hangi pazar için yetiştirileceği konularındaki söz hakkını yerel âyâna bırakmak zorunda kalışından sonra oldu. Sonuçta bu kentin ürettiği, devlet hazinesi için de büyük önemi olan devasa servet güçlü bir merkezi devlet altında gerçekleşmeyebilirdi. İzmir "gerileme" dönemde taşradaki yenileşme örneklerinden yalnızca biridir.

Kültürel açıdan bile, birçok araştırmacı erken modern çağ Osmanlı uygarlığını yaratıcı ve üretken olmaktan çok, kısır ve başka uygarlıklardan türetme olarak düşünmüşlerdir. Bu tür değerlendirmelerde imparatorluğun tartıldığı terazinin ölçütleri elbette hep Batı Avrupa kaynaklıdır: İtalyan Rönesans'ının düşünsel devrimi, ulus-devletin önünü açmaya katkıda bulunan askeri devrim, bilimsel devrim, Amerikan ve Fransız demokratik devrimleri ve İngiliz sanayi devrimi... Osmanlıların, yerçekimi kuramına, buharlı makineye ya da anayasal demokrasiye uzaktan yakından benzeyen bir şey ortaya koymadıkları kuşkusuz doğru. Yine de, yaratıcılık ve başarıyı ölçmek için Avrupa'nın koyduğu ölçütlerden başka ölçütler var.

Örneğin, 21. yüzyıl başlarında çeşitliliği ve çokkültürlülüğü benimseyenler, Osmanlıların birçok yaşam biçimini dinamik ve özgün bir mozaikte birleştirme yeteneğine hayranlık duymalıdır; hem de tam Batı Avrupa'nın kendisini modern milliyetçiliğin ve emperyalizmin ufuklarına doğru kanatlandıran dışlayıcı kimlikleri icat ettiği ve ardından modern ırkçılığı, ekonomik sömürüyü ve soykırımı doğurduğu bir sırada. Osmanlı Beyliğinin ilk yirmi otuz yılında iyice belli olan bu eklektizm eğilimi, imparatorluğun olgunluk yılları boyunca da yok olmadı. Toplumsal yaşama baktığımızda, gayrimüslim cemaatlerin sürüp giden canlılığında da görülür; bilgi dünyasına baktığımızda, Mustafa Âli ve diğerlerinin Arap, İran ve Orta Asya geleneklerinden ödünç aldıkları öğelerde de kendini gösterir;³⁶ mima-

ride, yüzden fazla cami tasarlamış ve yapımlarını denetlemiş Sinan ile öğrencileri kamusal yapılarda Bizans ve Selçuklu geleneklerini göğüslerini gere gere kullandılar ve açtılar; şiirde, 16. yüzyılda Bâki ve 17. yüzyılda Nâ'ili, İnan kalıplarını ve imgelerini kendi günlerine ve kültürlerine bütün canlılığıyla uyarladılar. Nâ'ili [sadeleştirilmiş halini verdiğimiz] aşağıdaki gibi kışkırtıcı ve kaderci gazeller üretti:

Yeryüzünde şefkat bekleyen cahiller,
Bir de devrilmiş şarap kadehiyle mest olmayı umarlar
Onlar ki, yeryüzü fetvalarından medet umarlar
Bir avuç samandan lezzetli yemek yemeyi bekleyedursunlar.³⁷

Nâ'ili burada ve başka yerlerde, yerleşik kalıplardan yararlanarak ustura keskinliğinde özgün benzetmeler ve imgelerle, kendinden daha meşhur öncülü Bâki gibi usta bir şair olduğunu kanıtlıyor. Parlaklığına ve canlılığına karşın, o da haksız olarak birçok çağdaşı gibi pek tanınmamıştır; bunun tek nedeni, Osmanlınm bozulma, gericilik ve taklitçilik yaşadığı varsayılan bir dönemde yazmış olmasıdır.

Değişmeyen bir gerçek var ki, o da imparatorluğun en sonunda ktgdr ve nihai zlşten önceki bir noktada, galiba önce bir hastalık ve ardından da bir gerileme bünyeye yerleşmiş olmalı. Yine de, tarihinin her zaman geriye dönüp bakma gibi bir avantaja sahip olduğunu düşünerek, en azından bu acımasız gerçekliğin koşullarını saptamaya çalışabiliriz. Unutmamamız gerekir ki, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu hâla yaşıyordu. Örneğin, 1669 yılında yaşayan biri için, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ziyade İtalya'nın dağılma olasılığı daha yüksek görünürdü kuşkusuz; 1789 yılında yaşayan birine, Osmanlılardan ziyade Fransa'nın varlığının sona ermesi daha mümkün görünmüş olmalı; hatta 1919 yılında yaşayan birine bile, Osmanlı varlığının, güdük de olsa, sürmesi hâla olası görünmüş olmalı. Öyle sanıyorum ki, erken modern ağ Osmanlı dünyasını, uzun bir ölüm yürüyüşünün başlangıcındaki bir devlet gibi dar bir bakış açısından kavramak yerine, çok yönlü bir

varlık olarak kavramak, onu meydana getiren bileşenlerin bir kısmındaki çürümenin onun baştan aşağı tükenip bittiği anlamına gelmediğinde, hatta toplumun ve devletin diğer niteliklerine parlaklık getirmiş olabileceğinde ısrar etmek akla yakın olur. Başka bir deyişle, gerileme modelinin, yanlış olup olmadığını tartışmaktan ziyade, büsbütün yetersiz kaldığını anlamamız gerekiyor; görünüşünün arkasında yaratıcı, sürekli ve dayanıklı pek çok şeyi gizliyor kısacası.

İKİNCİ AYRIM
AKDENİZ VE AVRUPA DÜNYALARINDA
OSMANLI İMPARATORLUĞU

KUBAD VENEDİK'TE

Venediklilerin kralı yok; kolektif bir yönetim biçimleri var. Bunun anlamı şu: Bir kişi üzerinde anlaşıp onu kendi rızalarıyla başlarına getiriyorlar. Venediklilere (*Benâdike*) Finisin deniyor. Armalarında, havarilerden Markos'un yüzünü taşıdığına inandıkları bir insan figürü var. Hükümdarları, ünlü ailelerin birine mensup.¹

Kubad Çavuş'a verilen gizli talimattan *Divan-ı Hümayun* dışında hiç kimsenin haberi yoktu; resmi görevle çıktığı bu Venedik yolculuğunda hükümdarını ya da sadrazamını değil de, İstanbul'un varlıklı ve sözü geçer Musevi tüccarlarından *Joseph di Segura*'yı temsil ediyordu.² Kubad, di Segura'nın oğlunun eşliğinde gizemli Venedik İmparatorluğu'nun başkentine gidişinden endişeleniyordu; bunun nedeni özellikle iki güç arasında uzun zamandan beri var olan anlaşmanın, Süleyman'ın Macaristan seferi sırasında ölümünden bu yana hâlâ yenilenmemesiydi. Elçi, artık Osmanlı hükümetinin anlaşmayı uzatmayabileceğini, bunun yerine, Venedik'in kolonisi Kıbrıs'a saldırmayı aklından geçirdiğini biliyordu. Eğer bu saldırı gerçekleşirse, balyos bu savası kesinlikle bir Osmanlı zindanında geçirecekti; Venediklilerin, balyosun karşılığında Kubad'ın varlığını fırsat bileceklerinden kuşku yoktu.

Üç hafta süren olaysız bir deniz yolculuğundan sonra –yol üzerinde, bir önceki yıl İslam topraklarına katılmış Sakız Adası'na kısa süreliğine uğrayarak Sakız kalesinin yeni komutanına, para ve angarya istekleriyle ada halkını sıkıştırırmayı bırakmasını buyuran bir fermanı ilettikten sonra– 1567 yılının ekim ayı sonlarında Kubad Venedik'e ayak bastı.³ Orada Venedik hükümetince onur konuklarına ayrılan saray yavrusu evde, ya da Müslüman dostlarının önerdiği dar ve gözlerden uzak evde kalmayı reddetti. Bunların yerine yılan gibi kıvrık ve uzun bir ada olan (yöre dilinde Uzun Omurga anlamına gelen) *Guidecca*'da Segura ailesinin bazı akrabalarının kiralananmış bir konakta kalacak güzel bir yer buldu.⁴ Elçi, Venedik dükasının başkanlığındaki güçlü Venediklilerden oluşan küçük topluluğun huzuruna neredeyse anında kabul edildi.⁵ Çavuş böyle bir görüşmenin *Divan-ı Hümayun* huzuruna çıkmaya benzediğinin farkına var-

mişti. Ayrıca, her ne kadar Venedik devlet yöneticileri, efendisi Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın davranış biçimlerini öğrenmek için yıllarını vermiş olsalar da, hâlâ II. Selim'in kişiliğini çözmeye çalıştıklarının da farkındaydı.⁶ Venedikliler Sultan Süleyman'ın ardılının, ticari bir malın kaybı karşısında nasıl bir tepki vereceğini bilemiyorlardı ve yeni padişahın ceza olarak Doğu Akdeniz'de Venedik gemilerine ve limanlarına saldırmasından korkuyorlardı.

Kurnaz davranan Kubad korkunç gerçeği sakladı: zaten böyle bir plan hazırdı, güçlü bir hizip ihtiyatlı sadrazama karşı çıkararak, Doğu Akdeniz'deki son iki büyük Venedik ileri karakolundan biri olan Kıbrıs'a var gücüyle saldırmayı öğütüyorlardı. Bunun yerine, sadrazamının buyruğuna uyarak Venediklilerin kararsızlığından yararlandı. Osmanlı elçisi Venedik Senatosu'nu bir daha ziyaret etmek zorunda kalmadı; Venedik hükümeti Venedik'in güçlü ailelerinden birinin üyesi Alvise Grimani'yi elçinin Giudecca'da adasındaki konutuna yolladı.⁷ Kubad bunu garip buldu; çünkü, Grimani'nin atalarının en ünlüsü, Venedik donanmasını çok daha zayıf olan Osmanlı filosunun üzerine göndermekte tereddüt ettiği için Venedik kolonisi Eğriboz Adası'nı Padişah II. Mehmed'e bırakmak zorunda kalmıştı. Bu felaketin ardından utanç içinde kentten kovulmuş ve sonra, otuz-kırk yıl geçtikten sonra, her nasılsa, toparlanıp sekseninde duka olmuştu.

Grimani, Saruk ve di Segura, iki Musevi tüccarın arasını bulmak üzere iki hafta boyunca Kubad'ın konutunda hararetle bir pazarlığa girdiler. Osmanlı'nın öfkesini yatıştırmak derdindeki Venedik Senatosu, di Segura'nın padişaha olan borcunu kapatmak üzere Kubad'a 10.000 duka altını vermeyi sonunda kabul etti. Venedik hükümeti elçiye ayrıca bir yük şap dahil olmak üzere çeşitli mallar verdi. Osmanlı çavuşu bunları İstanbul'a götürüp kendi kârlı işini kurmakta kullandı.⁸

Venedik balyosunu ve dolayısıyla Venedik devletini Osmanlı adaletine bağlamış olan "hüccet" in bir kopyası hâlâ Kubad'ın elindeydi. Bu belgeyi sadece yok etmeye razı olabileceğini değil, Galata kadılık makamının sicillerinden silinmesini de ayarlayabileceğini Grimani'ye bildirdi. Venedik Onlar Meclisi, epey düşünüp taşındıktan sonra elçiye bu iş için 2000 duka altın ödemeye yanaştı: 1000 duka yanında taşıdığı belge karşılığında ve 1000 duka da Galata'daki görevini yerine getirdikten sonra verilecekti.

Kubad Venedik'teki işlerini 1567 yılının kasım ayı sonlarına gelindiğinde sonuçlandırmıştı. Bununla birlikte, memlekete dönmekte acele etmemeye ka-

rar verdi, çünkü bu yabancı ülkede sahip olduğu otorite ve buranın hoşlukları başını döndürüyordu. Galata, İstanbul'da Hıristiyan Avrupalıların ve kültürlerinin temsil edildiği bir uç yerleşim olarak ünlenmişti. Venedik'in debdebeli yaşamı ve zenginliği, pazaryerleri ve satıcıları, hanları, meyhaneleri, kerhaneleri yanında Galata soluk ve bayağı kalıyordu.⁹

Kentin şaraplarının tadına doyumuyordu. Kubad Galata'nın sunduğu şaraplardan sık sık tadardı. Şeriat yüzünden¹⁰ birkaçı dışında bu şaraplar, düzenli aralıklarla imparatorluk yönetiminden elde edilen muafiyete dayanarak diplomatların mahzenlerinde mayalandırılıyordu. Elçi bu ev işi şarapların ne denli berbat olduğunun daha önce farkına varamamıştı; şarabın nasıl bir mucize olabileceğini şimdi anlıyordu! Venedikliler şarabı Akdeniz dünyasının her yanından getiriyorlardı; çavuş, her ne kadar Mayorka'nın vin blanc'ını epey sevse de, Venedik Kıbrıs'ından getirtilen dolgun kırmızı şarapların tiryakisi olmuştu ve padişahın bu şaraba düşkünlüğüne gittikçe daha çok hak veriyordu.

Bununla birlikte, Kubad kimi bakımlardan kendi kentinin kolaylıklarını özliyordu. Venedik'in sert tahta sandalyeleri ve masaları, alışık olduğu yumuşacık, ipek kaplı divanların yerini tutamazdı. İnsan sopa gibi dimdik durduğu yerde, güzel bir içkinin tadını nasıl çıkarabilirdi? Şöyle hoş, gevşetici bir sohbet ise neredeyse olanaksızdı! O zaman kanallarda dolaşan kalabalıklara ya da Liste d'Oro boyunda piyasaya çıkmış soylulara katılmayıp da ne yapacaksınız? Daha da kötüsü kahvenin yokluğuydu. Kubad kahvehaneler İstanbul'da ortaya çıkar çıkmaz, şimdilerde çılgınca benimsenen bu uğrak yerlerinin müdavimi olmuştu. Venediklilerin bu tür eğlencelerden haberi yoktu ve elçi bu gevşeme alışkanlığını yerine getirememekten dolayı nasıl da bunalıyordu.¹¹

Pazarlıkların sona ermesinden sonra çavuş neredeyse üç ay oyalandı. Bu büyük kentin meydanlarında ve arka sokaklarında dolaştığı, kanallarını keşfettiği, eski ve yeni tersanelerini uzaktan incelediği ve saygıdeğer bir konuk olarak senato toplantılarına katıldığı günlerde bile Guidecca adasında kalmayı sürdürdü. Bu süreçte, Venedik devletinin tavırları, yöntemleri, güçlü ve zayıf yanlarının yanında kent ekonomisinde Osmanlı tüccarlarının konumu hakkında da çok şey öğrendi.

Dükkânlarda, hanlarda, Rialto meyhanelerinde okuma yazma bilmese-ler de açığöz memleketlileriyle derin söyleşilere dalarak geçirdiği uzun saatlerde daha da çok şey öğrendi. Aralarında koyu bir rekabete karşın, vatanlarından

uzakta yaşıyor olmak bu Osmanlı kullarını –Ermeni Hıristiyanları, Rum Ortodoksları, Musevileri ve Müslümanları– bir araya getirmişti.¹² Kubad, aralarındaki yoldaşlığa karşın Osmanlı kullarının yürüttüğü ticaretin sınırlarını etnik-dinsel çizgilerin belirlediğini kavramakta gecikmedi. Osmanlı Ermenileri İran ipeğinin, Rumlar Osmanlı dünyasına özgü malların, Museviler değerli taş, baharat ve şarap ticaretine egemen olmuşlardı.

Müslüman tüccarların mal çeşitleri daha belirsizdi.¹³ Tiftik yününden kumaşların dağıtıcıları olarak piyasada bir tekel oluşturmaya çabalıyorlar fakat zorlanıyorlardı. İç Anadolu'dan gelme birkaç Türk-Müslüman'la (aralarından biri Çerkez Kubad'ın uzaktan akrabasıydı) yaptığı hatırlanmaya değer görüşmede, Kıbrıs'ta dokunan daha kötü nitelikli, fakat kullanışı tiftiğe sırtını dayayabilen Venedik'e Ankara tiftiğini pazarlamanın zorluğundan acı acı yakındılar. Elçi, Kıbrıs Osmanlıların eline geçerse onların ticaretlerini artıracaklarına ilişkin iddialarını haklı buldu ve bu heveslerinin yakında gerçekleşebileceğini inceden ima etti.

Her ne kadar Venedik'i çok beğense ve ona sevdalı olsa da, içinde derinden derine bir öfke kabardı. Sevgili İstanbul'unda büyük ve hızla zenginleşen Hıristiyan ve Musevi cemaatleri kentin sokaklarında ve işyerlerinde Müslümanlarla kardeş gibi geçiniyordu. Kiliselerinde, havralarında açıkça ibadet ediyorlardı. Hatta bir cumartesi günü öğleden sonra Hasköy semtinde dolaşp inananların havralarından dışarı oluk oluk aktığını görebilir; ertesi sabah da, Hıristiyanların Kumkapı'da kiliseye gittiğine tanık olurdunuz. Kendisi gerek Hıristiyan, gerekse Musevilerin ayınlerine katılmıştı ve kâfir dostlarını da Allah'ın evine buyur etmişti.

Bütün bunlara kıyasla Venedik ne denli karşıtlıklar içindeydi; o uyuz uçan aslanlarıyla, kiliselerin bile –eğer Rum Ortodoks kilisesi ise– (cami zaten düşünülemezdi!) yerle bir edildiği acınası Stato da Mar* ile nasıl da böbürleniyordu Venedikliler! Bütün Doğu Akdeniz dünyası, buyurmaya hevesli Venedikli yerleşimcilerden nefret ediyordu.¹⁴ Devletin yaklaşık yüz yıl önce, gerek yurtdan sürülmüş, gerekse Osmanlı tebaası olan Rumlara Venedik'te kendi cemaatlerini kurma, hatta tam tersanelerin bitişiğinde bir kilise (San Giorgio dei Greci) inşa etme izni vermiş olduğu doğrudu. Ne var ki, yöneticiler bu kararı isteksizce

* Stato da Mar (Deniz İmparatorluğu): Venedik Dükahğının Adriyatik'te ve Ege Denizi'nde egemenliği altında bulunan topraklar –ed.n.

almışlardı ve elli yıl öncesine dek tek bir Musevinin bile kentte oturmasına izin verilmiyordu. Şimdilerde, küçük bir Alman Musevi cemaati geçimini tefecilikten sağlıyor, Ghetto Novo adında, dışa kapalı, aşırı kalabalık bir mahallede oturuyordu. Bu cemaat ayinlerini Tanrı'yı ululamak için inşa edilmiş mabetlerde değil, iç karartıcı, çürüyüp dökülmekte olan, sıkça sel baskınlarına uğrayan özel konutlarda yapıyordu. İnsanlar gerek toplum içinde, gerekse iş yaşamında ayrımcılığa uğramaktan kurtulamıyor ve sürekli sürgün tehdidi altında yaşıyordu.

Alman kökenli değil de İspanyol kökenli olmaları yüzünden Venedik'te ikametleri yasaklanan Musevilerin benzer bir yaşam alanı olanağını çok istediklerini ve Venedik'in sunduğu herbat yerleri, Hıristiyan dünyasında bulunabileceklerinin en iyisi saydıklarını öğrendiğinde şaşkına dönmüştü. Böylesi bir muamele Memâlik-i Mahrûse'de aklın alacağı bir şey değildi. Böylesi yoksulluk ve pamuk ipliğine bağlı yaşamı gördükten sonra, neden Osmanlı liman kentlerinin Musevi ticaret ağı içinde büyük önem kazandığını ve neden Venedik ile diğer Avrupa kentlerinin yalnızca kıyıda köşede kalmış noktalar olduğunu anlamak, Kubad için kolaylaşvermişti.

Daha da moral bozucu olan, Venediklilerin Kubad'ın din kardeşlerine karşı tavrıydı. Venedik'te çalışan altmış dolayındaki Müslüman tüccar (tümü Osmanlı değildi) iftihar edecekleri bir mahalleye sahip değildi. İçinde hem oturup, hem çalışıp, hem de ibadet edecekleri kendi fondaco'ları [hanları] bile yoktu.¹⁵ Bunun yerine, kentin ana pazaryeri Rialto'ya komşu pek çok mahalleye dağılmış olarak yaşıyorlardı. Buralarda, bu Katolik kentte zaman zaman ortaya çıkan Osmanlı düşmanı duygu patlamalarına kolayca hedef olabiliyorlardı. Daha da rahatsız edici olanı, bunların sonucunda bir cemaat oluşturamamış olmalarıydı. Bu koyu Katolik devlette bir cami inşa edebilme umutları da yoktu. Yetkililer, aptes almak için gerekli akar suyu sağlamaya bile yanaşmıyorlardı. Kubad bu tür ödünler koparılmaksızın, Venedik'te ya da Hıristiyan Avrupa'nın başka herhangi bir yerinde kalıcı bir Osmanlı ticari varlığının örgütlenmesini düşünemiyordu. Batı Avrupalıların bu yersiz korkulara kapılmış kent devletini, dinsel çoğulculuğun kusursuz örneği sayılmasını (ya da çoğunlukla, müsamahakâr bulunup suçlanmasını) korkunç buluyordu. Eğer ideal olanı buysa, Katolik Avrupa'nın geri kalan bölümü ne denli bağnaz ve baskıcı olmalıydı!¹⁶

OSMANLI-VENEDİK ÇIKAR BİRLİĞİ

Venedik, en azından estetik anlamda, Doğu ile Batı'nın en doğal biçimde buluşur görüldüğü yer olarak hâlâ Doğu'ya sahip çıkıyor: Orası, Gotik kulenin Bizans kubbesiyle buluştuğu, sivri kemerin yuvarlak kemerle karşılaştığı, İslam süslemelerinden izlerin Hıristiyan yapılarını bezediği, ejderhalarla develerin yontuları sardığı ve doğunun bütün güzel kokulu çağrışımlarının kuzeyin daha soğuk hamaratlığıyla eşleştiği yerdir. Augsburg'un bu sokaklarda İskenderiye'yle tanışması çok eskilerde olmuştur ve bugünlerde Piazza'da güvercinlere yem atarken sıkça görülen, peçeli karılarının önünde Merceria'yı boydan boya kurumlanarak geçen ya da o eski resimdeki beli bükük ziyaretçi gibi Japon yapısı fotoğraf makinelerini St. Theodore üzerinde deneyen cüppeli şeyhlerden başka hiç kimse daha iyi oturmaz Venedik'in kent düzenine.¹

Osmanlılar 1453 yılında Konstantinopolis'i aldıktan sonra, imparatorluğun Avrupa'nın geri kalan bölümüyle bağlantısı zamanla daha çok birkaç anahtar kent üzerinden yürüdü. Bunlardan Venedik ya da Viyana gibi bazı kentler imparatorluğun dışında kalıyordu; İstanbul, İzmir, Halep gibi birçoğu ise Osmanlı kentleriydi. Bu kaymanın başlıca nedeni, erken modern çağ Akdeniz dünyasının iki ayrı yarısında sergilendikleri biçimiyle İslam ve Hıristiyan öğretilerinde bulunabilir. Katolik kuzeybatıda, İber ve İtalyan yarımadalarındaki devletler kentlerine erişimi kesinlikle sınırlarken, Müslüman güneydoğuda Osmanlı devleti kentsel nüfusun çeşitlilik içermesine izin veriyordu.

Bu kuralın, kısmi de olsa bazı istisnaları vardı. Bunların en ünlüsü, kuşkusuz, bir liman kenti olarak başlıca ekonomik gücünü Doğu Akdeniz dünyasıyla deniz ticaretinden alan Venedik'ti. İki uygarlığın tavırları arasındaki bu karşıtlık, Venedik'te kronik ve etkileyici bir gerilim doğurdu: Bir yanda İslam dünyasına karşı aralıksız Haçlı Seferleri düzenleme-

yi tasarlayan dinsel ideoloji, diğ er yanda doğ uya uzanan uluslararası ticaret yollarını denetimi altında bulunduran İslam devletleriyle bağ kurma zorunluluğ u. Katolik dünyasının bakış açısına göre, Venedik'in böylesi bir ticarete sırtını dayaması, Müslüman düşmanlarla bir dizi karşılıklı utanç verici kabule yol açtı.

En kötü ün yapmış olanı, Anadolu'da Selçuklu Türklerine karşı kutsal bir savaşa girme niyetindeki bir Haçlı ordusunu taşıyan Venedik gemilerinin 1204 yılında yön değıştirmesiydi. Gemilerin orduyu Konstantinopolis'e götürmesi sonucunda, Hıristiyan Bizans İmparatorluğ u'nun başkenti 60 yıl işgal altında kaldı. Venedik'le Osmanlı İmparatorluğ u'nun 1453 yılından sonra çabucak uzlaşması, adı kötüye çıkmış İslam-Venedik uzlaşmasının bir başka örneğidir. Venedik Senatosu, Doğ u Roma İmparatorluğ u başkentinin düştüğ ünü öğrenir öğrenmez, Padişah II Mehmed'i yumuşatmak ve onunla anlaşma koşullarının pazarlığ ını yapmak üzere yeni Osmanlı başkentine alelacele tam yetkili bir temsilci gönderdi. Çoğ unlukla dalkavukluk olarak yorumlanmış bu uzlaşmacı tutum, genişleyen Osmanlı dünyasının başlıca kentlerinde Venedik'in ticari koloniler kurmasını sağlamakta kalmadı, Osmanlı tebaasının da Venedik'te koloniler oluşturmasının yolunu açtı.

SIKINTILI BİR UYUM

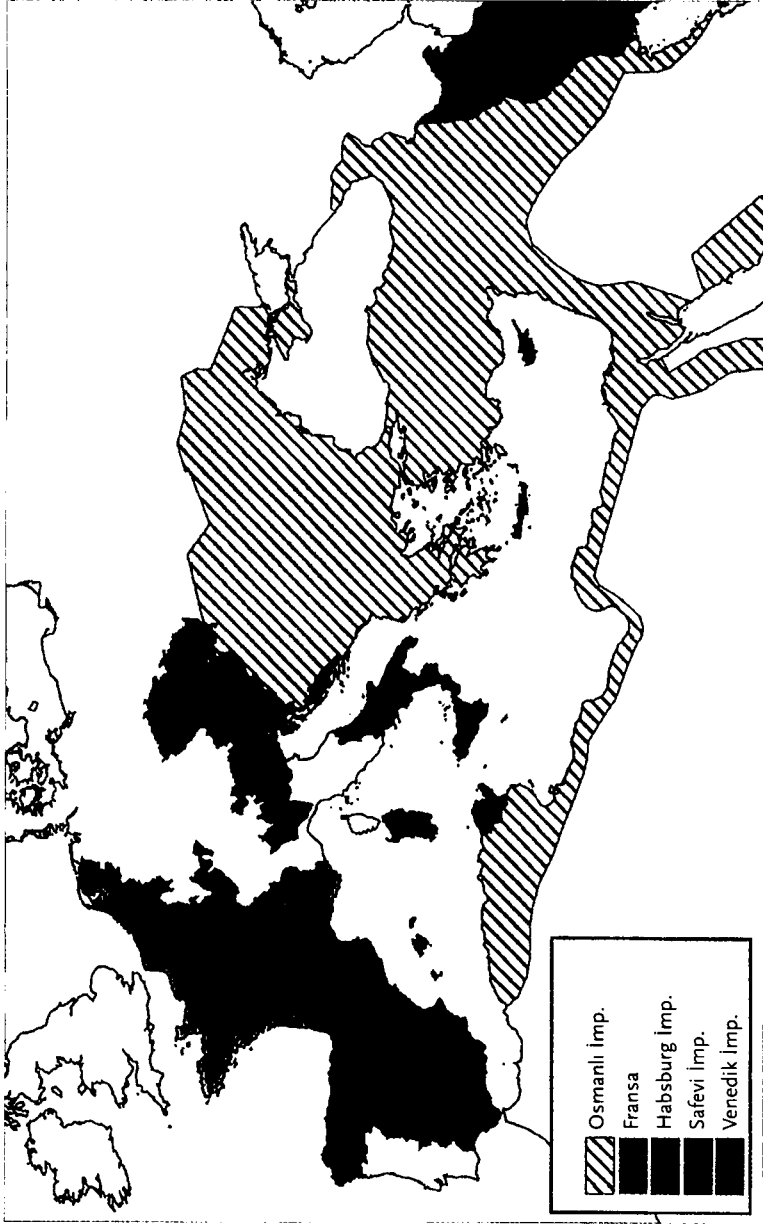
Erken modern çağ Doğ u Akdeniz'inin en güçlü iki devleti olan Osmanlı ve Venedik imparatorlukları arasındaki ilişkiler her zaman çapraşıktı. Bugün geriye baktığımızda iki devlet daima ya savaşın eşiğindedir ya da gerçekten savaşmaktadır. Hakikat ise daha karmaşık ve düşünmeye sevk edicidir; II. Mehmed'in saltanatının son yıllarına egemen olan uzun savaş (1463-79) olağ andışı bir durumdu. Öldüğ ü 1481 yılıyla 1645 yılı arasında iki devlet, her biri yaklaşık üç yıl, üç kısa süreli savaşa tutuştu. Bunun dışında iki imparatorluk, kimi zaman alışılmadık ölçüde iyi geçinerek, yan yana var oldu.

Bu görece dingin dönem, birkaç etmene bağlanabilir. En başta, 16. yüzyılın ilk başlarında her iki devletin de evine yakın amansız düşmanlarının bulunması, Osmanlı-Venedik ilişkilerini karmaşıklaştırdı ve kavgaları tatlıya bağlama eğilimi doğ urdu. Venediklilere baktığımızda, gerek Fran-

sızlar ve İspanyolların zaman zaman kışkırttığı İtalyan anakarasından rakipleri, gerekse daha sonra Kutsal Roma İmparatoru V. Karl bu kent devletin diplomatik becerilerini zorlamış, hazinesini boşaltmış ve asker gücünü tüketmişti.² Osmanlılara baktığımızda, doğusunda, güneyinde ve kuzeyindeki topraklarda yerleşik düşmanlar, Akdeniz ekseninde batı yönünü zorlamaya kararlı bir yönetimi bocalattı. Dikkati başka taraflara çeken bu tür olaylar, gelecekteki bütün Osmanlı hükümdarlarını İtalya'yı doğrudan rahatsız etmekten alıkoyacaktı; başka bir deyişle, 1480 yılında II. Mehmed'in, Roma üzerine yürüme hazırlığı içinde –papa kaçma hazırlıklarına başlamıştı– Otranto'ya asker çıkarması gibi kalkışmalar bir daha gerçekleşmedi. (Batı'nın “kızıl elma”sına karşı yapılan bu sıkı hamleyi, ancak padişahın ertesi yılki ölümü durdurabilmişti.)

Osmanlı-Venedik ilişkilerinde coğrafyadan kaynaklanan düşüncelerin de büyük payı vardı. Üzerinde her iki devletin üstünlük iddiasında bulunduğu Akdeniz, Afrikalı, Asyalı ve Avrupalı kıyı devletlerini yalnızca kültürel bakımdan birbirine bağlamakla kalmıyor, onları siyasal olarak da, sınırı Sicilya'dan Tunus'a incecik geçiş olmak üzere, doğu ve batı şeklinde iki kuşağa ayırıyordu. Roma'dan beri hiçbir devlet Akdeniz havzasının tümünü tek bir egemenlik altında birleştiren bir sistem kuramamıştı; hatta Roma bile, iki karşı uçtaki sınır boylarını sonsuza değin bir arada tutamayıp, 4. yüzyılda Doğu ve Batı şeklinde ikiye bölünmüştü.

15. yüzyılda bu eksenin her iki yanında meydana gelen siyasi parçalanma tek bir kent devletinin, yani Venedik'in doldurduğu bir boşluk bırakmıştı. Öte yandan, 16. yüzyılın yirmili yıllarında Sultan Selim, Suriye ve Mısır'ı (1516-17) ele geçirdi ve bütün Doğu Akdeniz'i Osmanlı denetimine soktu. Neredeyse aynı anda Batı Akdeniz, bir dizi rastlantısal veraset olayları sonunda, Habsburg hanedanının vârisi İspanya kralı I. Karlos'un (Kutsal Roma İmparatoru V. Karl olarak 1519'da taç giydi) hükümdarlığı altında birleşti. Katolik Avrupa üzerinde Habsburg hegemonyası böylece başlatılmış oldu. Bu iki devin ortaya çıkışıyla, Venedik Cumhuriyeti bir tür uç boyu prensliğine dönüştü. Nasıl uç boylarında yaşayan bir kişi komşularının niteliklerini benimserse, aslında tam da tıpkı Osmanlıların gelişme yıllarında pek çok İran ve Bizans biçimini taklit ettiği gibi, Venedik de gittik-

Harita 5. 16. Yüzyılda İmparatorluklar.

çe komşularını daha çok taklit etti. Bu kent devletinin iki büyük rakibiyle maddi ve askeri güç bakımından yarışamayacağı açtı; hayatta kalması giderek daha çok diplomasi, uzlaşma ve taklide bağlı hale geldi.

Kişilerin başka bir kültürün özelliklerini özümsemeleri kimi zaman dikkati çeken boyutlara ulaştı; bu durum, bir yüzyıl önce Bizans-Osmanlı sınırında karşılaşılan yoğrulmalara çok benziyordu. Örneğin, uzun süre İstanbul'da oturmuş bir Venedik soylusu Andrea Gritti'nin beş çocuğu vardı: biri Venedikli karısından, dördü, İstanbul'da yaşadığı uzun zamanı birlikte geçirdiği Osmanlı cariyesinden. Düşman başkentindeki bu konukluk yükselmesine engel olmadı: Osmanlı kültürüne olan sevgisine ve Osmanlı dünyasıyla iyiden iyiye bütünleşmiş oğullarının (bunlardan Alvi-se, sadrazamın yakın dostuydu ve Buda'da Macarlara karşı bir Osmanlı ordusuna komuta etti) neden olduğu zorluğa karşın, Gritti 1523 yılında Venedik'e duka seçildi.³ Gritti ve çocukları, Osmanlı yönetiminin olanaklarına, canlılığına ve incelmışliğine kendilerini kaptırarak, Hıristiyan ve İslam uygarlıkları arasındaki bulanık sınırı geçip her kültür boyasına boyanabilen, hatta, o dönemin deyimiyle, "Türkleşen" tutku dolu bir yığın Venediklinin en seçkinlerindendi.⁴

BATI CEPHESİNİ TAMAMLAMAK

Hıristiyan Avrupa'dan çıkan "dönekler" sadece Venedikliler değildi. Çok daha tanınmış ve adı kötüye çıkmış binlerce Avrupalı, Müslüman korsanlara uzmanlıklarını sunuyor, Kuzey Afrika devletlerinin korsanlarına katılıyorlardı. Bununla birlikte, bu kent devletinin hem doğudan getirilen baharat ve diğer malların Avrupa'ya dağıtım kanalı olarak tarihsel konumu, hem de Yunanistan ve Ege Denizi'nde sahip olduğu pek çok koloni nedeniyle Venedik (ve dolayısıyla Venedikliler) Osmanlı İmparatorluğu'nu hoşnut tutma konusunda özel bir baskı hissediyordu. 16. yüzyıldaki ilk üç Osmanlı-Venedik savaşının sonuçları bu zorunluluğu ortaya çıkardı. Kapışma, Osmanlı donanmasının 1499 yılında Yunan denizinde görünmesi üzerine başladı.

Yeni yüzyılın başındaki Osmanlı seferi birçok bakımdan eksik kalmış bir hesabın görülmesiydi; başka bir deyişle, sonucunda Ege'de Eğriboz

ve Limni adalarının alındığı, Çanakkale ve İstanbul boğazlarına sahip olmakla Osmanlıların kesin denetim altında tuttıkları Karadeniz’de ticaret yapabilme hakkına karşılık Venediklilerin haraç ödemeyi kabul ettiği uzun Osmanlı-Venedik Savaşı’ndan (1463-79) kalanların temizlenmesi harekâtıydı. O savaşta Osmanlılar, Venedik’in koloni olarak elinde tuttuğu liman kentleri İnebahtı, Mudon, Koron ve Navarin ile bu kentlerin yakın art bölgeleri dışında kalan tüm Yunanistan’ı ele geçirmişlerdi.

Yeni harekâtın nedenlerinden biri, Osmanlıların geride kalan bu Venedik kalelerinin denetimini ele geçirmekteki kararlılığıydı. Aynı ölçüde önemli bir başka neden de Memluklarla savaşmak üzere Mısır yolundayken fırtınaya tutularak hırpalanan ve saldırıya karşı korumasız duruma düşen bir Osmanlı donanmasına Venediklilerin Kıbrıs’ta bir limana sığınma izni vermeyi reddetmiş olmalarının doğurduğu öfkeydi. Osmanlı devlet adamlarını özellikle çileden çıkararak, Venedik’in Kıbrıs’ı, Osmanlı-Venedik imparatorlukları arasında daha önce olan bir çatışmanın tesadüfi bir sonucu olarak (elbette dolaylı bir biçimde ve Osmanlılardan değil de Fransız bir despottan) kazanmış olmasıydı. Nihayet, yerinden hiç kıpırdamayan Sultan II. Bayezid, sonunda küçük kardeşi Cem’in 1495 yılında Napoli’de (kuşku uyandıran bir biçimde de olsa) ölmesinin ardından, Cem’i ellerinde rehin tutmuş ve dolayısıyla Osmanlıların batıya doğru yayılmalarını durdurmuş Hıristiyanlara karşı savaş açmak için kendini birdenbire özgür duyumsamış olabilir.

Yüzyılın başına rastlayan bu savaş, Osmanlıların Avrupa’nın siyasal altyapısıyla biraz daha bütünleşmesini simgeliyordu. Fransa’nın yanı sıra daha önemsiz birkaç Katolik devlet, Fransız ve İspanyol ordularıyla kaynayan ve aynı zamanda kronik iç çatışmalarla perişan olan İtalyan anakarasından Venediklileri uzak tutmak için, Osmanlıları saldırmaya kışkırtmışlardı.⁵ Bu karmaşık savaşta Osmanlıları da bir oyuncu kabul ederek bu devletler, Akdeniz dünyasında ideolojinin önemsiz hale gelmesine katkıda bulunmuş oldular.

1499 yılının haziran ayında, Küçük Davud Paşa Gelibolu’dan demir alarak, büyüklüğüyle Venedik gözlemcilerini şaşkına çeviren ve dehşete düşüren bir donanmayı Çanakkale Boğazı’ndan çıkarıp güneybatıya yönelt-

ti. Aynı sıralarda, Sultan II. Bayezid de büyük bir orduyla karadan İstanbul'dan Edirne'ye, oradan da aşağıya Mora Yarımadası'na doğru ilerlemeye başladı. Çok da yaratıcı olmayan bu planın amacı (Kserkses aşağı yukarı aynı şeyi yaklaşık 2000 yıl önce denemişti) İnebahtı'yı Osmanlı ordusu ile donanması arasında ezmektir. Planın yeni olan yanı, Osmanlı devletinin açık denizde Venediklilere meydan okuyacak denli büyük ve donanımlı bir armadayı denize indirebilmesiydi. Konstantinopolis kuşatmasında II. Mehmed'in bir donanması vardı, ama yardımcı kuvvet olarak. Eğriboz Adası'nın fethinde de bir donanma kullanmıştı, ama yalnızca askeri anakaradan karşıya geçirmek amacıyla. Arkasında kendisine destek olacak kara askeri varken bile, hem 1453'te, hem de 1470'te bütün bir Venedik donanmasıyla çatışmaya girmenin sonuçlarını göze almaya cesaret edemeyecekti. Otuz yıl sonra büyük padişahın oğlu ise donanmayı daha saldırgan bir biçimde kullanmaya hazırды.

Venedikliler Osmanlı seferinden haberdardı, buna rağmen İnebahtı'nın ele geçirilmesinde sonucu belirleyen deniz harekâtı oldu. Venedik kuvvetlerinin başındaki Amiral Antonio Grimani, donanmasını Mudon'da bekletiyordu; oradan ilerleyip Korintos Körfezi'ne girişi korudu. Rüzgârın Venedik kuvvetlerinden yana esmesine karşın, kısa süreli bir çarpışmanın ardından iki Venedik, bir de Osmanlı gemisi yanarak battı ve adam sayısı yetersiz Venedik amirali paniğe kapılarak destek kuvvetlerini beklemek üzere Korfu Adası'na çekildi. Bu geri çekilme Küçük Davud Paşa'nın boğazlardan Korintos Körfezi'ne dalmasına olanak sağladı; körfezde toplanan Osmanlı ordu ve donanmasının gücü, İnebahtı kalesinin kumandanı Zoan Mori'yi kısa sürede teslim olmaya zorladı.

İnebahtı kentinin yitirilmesi, Venedik'in planlarını altüst etti; tüm Korintos Körfezi kıyılarını denetim altında tuttuğu için hem kolayca ikmal yapabilen, hem de kıyı boyunu istediği gibi kullanabilen Osmanlı kadirgamları herhangi bir kıyı savaşında başa çıkılmaz bir stratejik üstünlük kazanmış oluyordu. Grimani daha sonra, küçük düşürücü geri çekilişi nedeniyle nişanları sökülerek Venedik'ten sürgün edildiyse de, böylesi bir armada ile daha önce ne o, ne de bir başka Venedikli amiral karşılaşmıştı ve yerinde daha deneyimli bir başka amiral de olsa bocalardı.

Venedik Osmanlı kara askerinin neredeyse yenilmezliğini çoktandır kabullenmişti. Yine de, cumhuriyetin 15. yüzyıl boyunca denizdeki üstünlüğü, deniz ticaretini ayakta tutmasına, adalarını ve Osmanlı dünyasının orta yerine düşen kıyı bölgelerindeki limanlarını bile korumasına yardımcı olmuştu. Bir Osmanlı ordusunun 1499 yılında İnebahtı'nın surları önüne ulaşmasına karşın, kaleyi savunan Venedik askerleri boyun eğmeyi akıllarından geçirmediler. Ne de olsa deniz ulaşımı kesilmiş değil, diye düşünmüş olmalıydılar; güçlü donanmaları da Adriyatik'te dolaşmaktaydı ve İnebahtı'ya hemen asker, mühimmat ve yiyecek yetiştirebilirdi. Ağustos başında gelen donanmanın, Aziz Markos'un simgesi kanatlı aslanlı Venedik bayrağını değil de, ay yıldızlı Osmanlı bayrağını taşıdığını görünce şaşkına dönen savunmacılar kaçınılmaz olan yazgılarına razı oldular.

Yunanistan yazının sıcağı II. Bayezid'i çoktan İnebahtı ovalarından uzaklaştırmıştı. Dolayısıyla, kentin simgesel anahtarını kabul eden kişi padişah değil, Rumeli Beylerbeyi Mustafa Paşa oldu. Bu zaferden sonra, Osmanlılar Korintos Korfezi'ni denizden gelecek saldırılara karşı korumaya girişerek körfezin ağzına karşılıklı kuleler diktiler; deniz harekâtını başarmış olan donanmayı anayurda gönderdiler ve kısa bir süre sonra da sefer mevsimini kapattılar. Her ne kadar Osmanlılar donanmalarını yardımcı kuvvet olarak görmeye devam etmiş olabilirderse de, ilk kez bir Osmanlı donanması Venedik armadasına meydan okuyup püskürtmekle kendisinden bekleneni yerine getirmişti.

1499-1500 yılının kışında Venedikliler İstanbul'a Lui Maventi'yi elçi gönderdiler. Bayezid'in huzuruna çıkan elçi, Venedikli tüccarlar için özgürlük ve İnebahtı'ya eski konumunun kazandırılması isteğinde bulundu. Padişah, söylentiye göre, şöyle karşılık vermiş: "Eğer barış istiyorsanız, Mudon, Koron ve Navarin'i teslim edeceksiniz ve her yıl vergi ödeyeceksiniz."⁶ Bu yanıt, Venedik elçisinin ve Senatosunun cesaretini iyiden iyiye kırmış olması gereken bir kendine güvenin göstergesiydi. Ayrıca, Venedik'i bir açmaza sokmuştu; bunun üzerine Maventi ayrıldı.

Ertesi yaz, Venedik'in Mora'daki kalelerine karşı Osmanlılar yeniden sefer düzenledi. Bayezid, 1500 yılı ağustosunun ortasında, tıpkı bir önceki yıl olduğu gibi, ordusuyla kenti kuşatıp bunaltırken yardıma gelen Ve-

nedik donanmasını kovmak amacıyla yine Mudon'daki yeni donanmasından yararlandı. Osmanlılar sırayla Navarin ve Koron'u dövüşmeksizin aldılar; 16 Ağustosta Mora'nın tamamı Osmanlı silahlarına boyun eğmişti; bu başarıyla, Venediklilerin Doğu Akdeniz'de sahip olduğu son anakara parçalarını da ellerinden aldılar ve batı sınırlarındaki Osmanlı egemenlik alanını tamamladılar.

Sefer Venedikliler açısından bütünüyle bir felaket sayılmazdı. Ertesi yıl, papayı, St. Jean Şövalyelerini ve Macarları sonunda bağlaştırmaya ikna edince, cumhuriyetin donanması yeniden denizlerdeki egemenliğini kazandı (gerçi Venedik bundan böyle, Müslüman rakibinin karşısına hiçbir zaman "tek başına" çıkmayacaktı). Bu "kutsal bağlaşma" önce, Anadolu kıyılarına yakın Midilli Adası'na saldırdı. Bu sefer başarısızlıkla sonuçlanınca, Grimani'den sonra Venedik amiralliğini üstlenmiş olan Benedetto Pesaro bağlaşıklarını Yunan denizine geri dönüp Lefke Adası'nı vurmaya ikna etti ve ada ele geçirildi. Pesaro ayrıca, önemli Yunan denizi adalarından Korfu, Kefalonya ve Zanta'yı da Venedik'e bağladı. Bu adalar grubu stratejik açıdan yaşamsal önemdeydi, çünkü bunlar (özellikle Korfu) Venedik'in kendi denizi saydığı Adriyatik Denizi'ne giriş çıkışı denetliyordu.

Savaş Venedik'in deniz gücünün böylece yeniden kanıtlanmasıyla sona erdi, çünkü 1502 yılının sonuna gelindiğinde iki taraf da savaştan bıkmıştı. Bayezid, özellikle Venedik'in bağlaştığı Macarlara Osmanlıların duyduğu kin yüzünden, avantajlı durumunu sonuna kadar zorlama hevesine kendisini kapıtırabilirdi, çünkü o yaz Macarlar Tuna boyunca, Vidin'e yakın uç boyu köylerini yağmalayıp kesik Osmanlı kellelerini sıra sıra kazıklara geçirerek Budin'de II. Ladislas'ın sarayının önünde yüzsüzce sergilemişlerdi. Bununla birlikte, Safevi Şah İsmail'in yakında Osmanlı topraklarını vuracağına ilişkin söylentiler, imparatorluğun batı sınırında sükûnetin ivedilikle sağlanmasını zorunlu kılmıştı. Sonuç olarak, Osmanlılarla Venediklilerin 14 Aralık 1502 yılında vardıkları antlaşma, Osmanlılara Yunanistan'daki toprak kazançlarını, Venediklilere Yunan denizindeki kazanımlarını bırakmakla kalmıyor, Venediklileri yıllık 10.000 duka altın ödemek zorunda da bırakıyordu. Kısacası bu antlaşmayla, II. Bayezid'in iki yıl önce istediği ne varsa eksiksiz yerine getiriliyordu.

Askeri açıdan bakıldığında, 1499-1502 savaşı Akdeniz'in Hıristiyan ve Müslüman dünyaları arasında kemikleşen bir sınır çizgisi oluşturulmasında belirleyici bir nokta olarak görünüyor. Bu çatışmanın sonucunda, Osmanlılarla Venedikliler arasındaki sınır bütünüyle kıyı boyunu izlemiş ve böylece açık seçik çizilmiş oldu. Oysa coğrafya ve ideolojinin koyduğu bu sert duvar aldattıcıdır, çünkü askeri alanda güç dengesinin değişmesi yüzyıl boyunca devam etti; başka alanlardaysa, iki imparatorluk arasındaki sınırlar gerçekten daha geçirgenleşiyor ve kimi durumlarda tümden siliniyordu.

Engellerin eriyerek ortadan kalkışı, ekonomi ve diplomasi alanlarında özellikle belirgindi. Ekonomi alanında, Venedikliler taze bir çabayla güçlerini Osmanlıların egemen olduğu Balkanlar'a, Karadeniz'e ve Anadolu'ya, Suriye ve Mısır'a (1516-17'den sonra) uzanan ticaret yollarını açık tutmaya ve yaygınlaştırmaya yoğunlaştırdılar. Bu strateji, Osmanlı yönetimiyle ticaret anlaşmaları yapılmasını sağladı, İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerinde büyük ticaret topluluklarının yerleşmesine yol açtı ve kafa karıştırıcı Osmanlı siyaset dünyası ve toplumu konusunda cumhuriyete çok şey öğretti. Doğmakta olan bu bağın temelini atanlar, birçok yabancı işadama ile becerikli bir grup konsolos, balyos ve elçiydi; başka bir deyişle, Osmanlı ve Venedik devletlerinin arasını bulmakta çok yararlı, ayrıntılara inebilen bir görevliler topluluğu idi. Sonuçta, ortaya çıkan toplumsal örtüşme kaçınılmaz olarak birçok Venedikli bukalemun yarattı.

DENİZDE KURULAN ÜSTÜNLÜK

1499-1502 savaşı, Osmanlıların denizdeki yeni yetkinliğinin kanıtlanmasıydı. Yüzyıl ilerledikçe olgunlaşan bu yeni becerinin ardında yerli halkın ustalığı kadar, daha kabul görmüş bir açıklamaya göre, Osmanlı donanmasında usta Rum denizcilerin hizmet etmiş olması ya da Kuzey Afrika ülkelerinin hükümdarlarıyla (dayılar) varılan ünlü işbirliği de yatmaktadır. Bu dayıların en ünlüsü Barbaros Hayreddin Paşa idi. Yüzyılın ikinci Osmanlı-Venedik savaşının patladığı 1537-39 yıllarına gelindiğinde, başında Barbaros'un bulunduğu eksiksiz bir Osmanlı donanması, bütün Katolik Akdeniz dünyasının toplam kuvvetlerini şaşırtmak ve alt etmekle kalmayıp, aynı zamanda savaşı Ege, hatta Adriyatik'teki Venedik kalelerine taşıyacaktı.

Bu savaşın doğrudan nedeni, Habsburglardan V. Karl ile Kanuni Sultan Süleyman arasında, Akdeniz sularında üstünlük kurmak amacıyla sürüp giden savaşımdı. Karl iki yıl önce Tunus'u alarak uzun sürmeyecek bir zafer elde etmişti.⁷ Papanın Venedik ve Habsburg İmparatorluğu ile bir araya gelerek bir bağlaşma kotarmadaki becerisi, Osmanlılara doğrudan bir darbe indirmek için elverişli koşulları yarattı. Bu güçlü ortaklıkta Venedik papanın en kararsız ortağı çıktı. Kent devleti, son otuz beş yılı Osmanlılarla dostluğunu geliştirmeye hasretmişti. Bu süreçte Venedik'in birçok etkili ileri geleni İstanbul'da bulunmuştu. Andrea Gritti gibi kimileri, o büyük kentte uzun süre yaşamaları, ev bark sahibi olmaları ve oğullarından bazılarının Osmanlı yönetiminde görev almaları nedeniyle, Osmanlı toplumunda derin kökler salmıştı. 1537 yılında, Venedik Senatosu ancak uzun tartişmalardan sonra, Gritti ve onunla aynı düşünceye olanların ateşli karşı çıkışlarına rağmen savaş ilan edebildi. İki toplum arasındaki örtüşme o boyuttaydı ki, sanki devletler arasında değil de yurttaşlar arasında bir savaşmış gibi, birçok Venedikli baba kendini oğluyla çarpışırken, birçok Venedikli kardeş kendi kardeşini öldürürken buldu.

Bu savaşta Osmanlılar daha önce Mora'da çok başarılı olmuş stratejilerini yinelediler: Ordu ve donanmalarını denizde birleştirdiler, Venediklilerin ve başka devletlerin kalelerine karşı kısaça harekâtı yürüttüler; donanma, kurtarmaya gelen filoları kaleleri, orduyu, hatta kumsalları kalkan gibi kullanarak püskürttü. Can alıcı yeniliklerden biri, artık donanmanın orduya yardımcı bir kuvvet olarak kullanılmamasıydı; artık kara kuvvetleriydi denizcilere destek olan. Kısacası, şimdi bütün Doğu Akdeniz kıyılarındaki Osmanlı kara birliklerinin işi, donanmanın önündeki lojistik engelleri kaldırmaktı. Katolik devletlerin dev kadırgaları ne zaman doğu denizlerine açılırsalar ihtiyaçlarını tedarik edememe tehlikesiyle karşı karşıya kalırken, Osmanlı gemileri ta Tiren Denizi'nin ortalarına dek geldiklerinde bile taze su, yiyecek, mühimmat ve insan gücüne bir iki günden çok uzaklıkta olmuyorlardı.⁸ Bu stratejik üstünlük, savaşın başındaki ilk çatışmalarda, şehzade Mehmed ile Selim Osmanlı Arnavutluk'u kıyılarındaki Avlonya'ya doğru orduyla yürürken, Barbaros'un sözüm ona "Venedik Denizi" diye bilinen Adriyatik ortalarına dek saldırganca yelken açmasından

Harita 6. Doğu Akdeniz ve Osmanlılar.

belli oluyor. Ordunun görevi, yalnızca Venedik ajanlarının kışkırttığı yerel ayaklanmaları bastırmak değil, daha önemlisi, ana üssünden onca uzakta olan donanmaya adam, yiyecek ve mühimmat sağlamaktı.

Birleşik Katolik donanmasının Cenevizli amirali Andrea Doria kısa süren hafif bir çarpışmadan sonra Sicilya'nın Messina limanına çekilince, Sultan Süleyman Adriyatik Denizi'nin ağzında, Otranto'nun karşısındaki

Korfu Adası'na (Venedik'in elinde bulunuyordu) saldırılmasını buyurdu. Bu harekât tümüyle bir deniz harekâtı olduğu için Barbaros'un kanadı saldırıya açık kalmıştı; Osmanlı Arnavutluk'undan doğrudan gelecek stratejik desteğe bel bağlayamazdı. Ayrıca, yeni bir savunma tarzıyla –Osmanlı toplarını göğüslemek üzere inşa edilmiş kalın ve geniş surlarla– karşılaşmıştı. Kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine, ertesi yaz Barbaros Ege adalarına dönerek çok daha iyi sonuçlar elde etti. Burada Naksos takımadalarını ve başka bazı küçük Venedik adalarını aldı ve Venedik'in elindeki Girit kıyı kasabalarını yağmaladı.

Bu savaşın büyük çarpışması 1538 yılında Preveze kıyısının açığında oldu. Andrea Doria'nın donanması Müslüman donanmasından belki daha büyüktü, ama Osmanlı karasularında harekâta girişmek zorunda kaldığı için dezavantajlı durumdaydı. Barbaros, koruma altındaki gemileriyle, Arnavutluk kıyılarındaki Osmanlı birliklerince eksikleri giderilen ve dindendirilen askerleriyle zamanın kendinden yana olduğunu biliyordu. Düşman donanmasının askerleri, açık denizin etkisinde bekliyor olmaları nedeniyle, gittikçe güçten düştüler. Doria istemese de geri çekilme emri vermek zorunda kaldı. İşte tam bu noktada, sayıca az olan Osmanlı donanması, dövüşken kaptan-ı deryasının soluk aldırılmadan ileri sürdüğü diri kürekçileriyle, hızla ileri atılarak artık aksayan bağlaşıklık donanmasını Preveze ile Lefke Adası arasında, 28 Eylül 1539'da yakaladı.

Bu buluşmayı izleyen çarpışmada Doria ne gemilerine Osmanlıların rampa etmesini engelleyecek alan bulabildi, ne de onları arkadan çevirmeye elverecek rüzgâr. Sonuçta Katolik kuvvetleri ağır bir bozguna uğradı. Bağlaşıklık donanmasından otuz altı gemi ele geçirildi, 3000 dolayında denizci tutuk edildi, Doria utançla kaçarak Korfu kentine sığınmak zorunda kaldı, Barbaros tek bir gemi bile yitirmedi (ne gariptir ki, iki gün sonra kopan bir fırtına donanmasını Dalmaçya kıyılarına attı ve 60 ya da 70 kadırgasını paramparça etti). Savaşın ardından imzalanan antlaşmada bağlaşıkların savaşa katılmakta en isteksizi Venedik en büyük kayba uğrayan devlet oldu. Sultan Süleyman Serenissima'yı yalnızca Dalmaçya kıyısındaki kalelerini Osmanlılara vermeye zorlamakla kalmadı, aynı zamanda, Osmanlı donanmasının önceki yaz ele geçirdiği Ege adalarını resmen terk etmek zorunda bıraktı.

Papa ve bağlaşıklarının, isteksiz Venedik Senatosunu katılmaya zorladığı 1537-39 savaşından Venedik her bir devlete kıyasla daha çok zarar göerek çıktı. Osmanlı donanmasının aynı anda hem bir birleşik Katolik donanmasının gücünü kırabilmesi, hem de bazı Venedik kalelerine ve adalarına boyun eğdirebilmesi, artık bu kent devletinin Doğu Akdeniz’de tatmin edici bir askeri varlığı örgütleyemediğini gösteriyordu. Bu denizlerde boy göstermesi, bundan böyle rakibi Osmanlı devletinin göz yummasına bağlı kalıyordu. Bu koşullarda, Venedik’in Osmanlıların emellerine razı olması, hatta Osmanlının “yolu”ndan gitmek üzere bir başkalaşım sürecini başlatması olası görünüyordu. “Denizlerin Hanımefendisi”nin önündeki tek seçenek, deniz imparatorluğundan vazgeçmekti. Venedik’in askeri zayıflığının farkına varması, 16. yüzyıl sonlarında bu kent devletinin, İstanbul merkezli çok gelişkin bir diplomatik ağ kurmasında büyük olasılıkla başlıca etmendi.

Dağınık Ege adalarının yitirilmesinden daha da yıkıcı olanı, artık Osmanlıların Adriyatik’in güneydoğu kıyılarının büyük bölümünü imparatorluklarına katmaya muktedir olmalarıydı. Venedikliler bu denizin kıyılarını uzun zamandan beri kendilerinin saymaktaydılar ve Dubrovnik (Ragusa) kent devletine, papalığın limanı Ancona’ya ve bölge üzerinde hak iddia eden başkalarına karşı haklarını korumada başarılı olmuşlardı. Venedik’in paha biçilmez denizci ve kürekçilerinin çoğunu uzun zamandır sağlayan Dalmaçya’nın büyük bölümünü yöneten ve neredeyse yenilmez ordulara ve donanmalara sahip dev yaratığa karşı aynı başarıyı elde etmek artık cumhuriyetin olanaklarının çok ötesindeydi. Dalmaçya kıyılarının yitirilmesi ve Balkanlar’ı Avrupa’nın geri kalan bölümüne bağlayan yaşamsal ticari bağlantı noktalarının parçalanma olasılığı çatışmadan kaçınmayı, uzlaşma ve uyum sağlamayı her zamankinden daha çok aklın gereği kılıyordu.

BATIDAKİ AKSİLİK

Venediklilerin 1565 yılındaki Malta kuşatmasını –16. yüzyılda Osmanlıların yaşadığı ilk deniz yenilgisini– kaçırmış olmaları işte büyük olasılıkla bu nedenlerden dolayıdır. Osmanlı devletinin Malta Adası’nın peşine düşmesinin nedeni, kısmen, adanın Süleyman’ın 1522 yılında Rodos’tan attığı Haçlı St. Jan Şövalyelerinin sığınağı olmasıydı. Öte yandan daha yaşamsal nedeni

ise, adamın Doğu ve Batı Akdeniz'in buluşma noktası oluşuydu. Erken modern çağ Akdeniz'inde deniz savaşlarının başlıca silahı olan kadırgaların erimi sınırlıydı. Sonsuz miktarda yiyecek ve su tüketen kalabalık kürekçi ve asker yükü dolayısıyla, yaklaşık her iki haftada bir dost kıyılara ulaşmak zorundaydılar, kış mevsiminde de güven içinde yol alamazlardı. Sonuç olarak, ordular için olduğu gibi donanmalar için de, ikmal zorunluluğu ve sefer mevsiminin sınırlılığı, girişilecek harekâtın alanını ciddi biçimde sınırlıyordu.

Nasıl, komutanı ve askerlerinin çoğu her yıl Edirne'den, hatta İstanbul'dan yola çıkan bir Osmanlı ordusu için Viyana lojistik sınırı temsil ediyor idiyse, Çanakale Boğazı'ndan yola çıkan ve ancak en yavaş giden teknesinin hızı kadar (belki saatte 2 deniz mili) yol alabilen bir donanma için de Malta bir sınır anlamı taşımış olabilirdi. Dahası, herhangi bir Balkan ya da Kuzey Afrika (Berberi kıyıları) kentinin, seferdeki bir Osmanlı ordusundaki muazzam sayıda insana yetecek kaynaklara sahip olmaması yüzünden (gerçi devlet her bölgeyi elinden geldiğince sömürüyordu), bütün büyük seferler İstanbul'un geniş kaynaklarına yaslanmak zorundaydı.⁹ Benzer biçimde, nasıl yeni bir lojistik merkez olmak için olanaklara sahip Viyana'nın alınması Orta Avrupa'yı Osmanlılara açabilecek idiyse, çok kalabalık bir ordunun kışlayabileceği Malta'nın alınması da İtalya'yı, hatta İber Yarımadası'nı Osmanlı ordularına açacaktı.

Malta kuşatması Viyana kuşatmasının tökezlemesine yol açan neredeyse aynı nedenlerden dolayı başarısızlıkla sonuçlandı. Kesinlikle beceriksizlik ve yetersizlik değildi neden; gerek Piyale Paşa komutasındaki Osmanlıların, gerekse Don Garcia de Toledo komutasındaki İspanyolların nasıl büyük bir ustalıklı manevra yaptıklarını Guilmartin kanıtlamış bulunuyor ve hatta bu çarpışmayı "16. yüzyıl deniz savaşının doruk noktası"¹⁰ olarak adlandırıyor. Öte yandan, Osmanlı kuvvetlerinin komutanının iletişim hatları, İspanyol düşmanıninkilere göre çok daha uzun ve kırılıp gitti ve Malta'nın büyük limanına girişteki St. Elmo hisarını, adamları güçten düşmeden ve hava bozmadan önce Malta kenti kalesini ele geçirmeye zaman tanıyacak denli çabuk alamadı. Ana üssünden bu denli uzakta olduğu için ki, Piyale Paşa hiçbir yanlığı kaldıracak durumda değildi; yaptığı birkaç yanlığı da onu çok gerekli zaman ve kaynaklardan yoksun bırakmaya yetti.

Osmanlı devletinin Viyana'da olduğu gibi Malta kuşatmasında da işlerinin ters gitmesindeki bir başka önemli etken, daha önceki fetihlerde sonuç vermiş yöntemlerle ilişkiliydi. Hıristiyan Balkanlar'a ve Müslüman Arap topraklarına doğru atılışlarında Osmanlılar yerli halkın desteğini alabilmek için politikalarını yabancı yönetimlerin kötülüklerine dayandırdılar. Osmanlılar, nasıl 14. ve 15. yüzyıllarda Balkanlar'daki Katolik lordlara karşı Rum Ortodoksların öfkelerini, acısını çomaklamada ustalaşmış idilerse, 16. yüzyılda da Memluklara karşı Suriyeli ve Mısırlı Arapların desteğini yanlarına almak amacıyla, –Memlukların yerli halkı siyaset ve yönetim yaşamına kaynaştıramamasını ve Portekizlilerin Hint Okyanusu'na saldırılarını karşısında etkisiz kalışını fırsat bilerek– bu dışarıdan gelmiş yöneticilerin beceriksizliğinden yararlandılar.

Oysa, Avusturya'da ve Malta'da yaşayan halkların dinleri, dilleri ve hatta etnik kökenleri hükümdarlarınıninkiyle aynıydı. Üstelik, yüzyıllarca süren çatışma ve düşünce aşılması sonucu, hiçbir zaman yan yana yaşamadıkları ve bu yüzden insan olarak tahayyül edemedikleri "Türk"ler bu toplumların kafasında şeytani bir niteliğe bürünmüştü. Bunun sonucunda, yayılmacılar hem Osmanlı fetih yönteminin etkili "böl-fethet" özelliğini uygulayamadılar,¹¹ hem de İslam ve Osmanlı devletinin oluşturduğu toplu dehşetten ürken ve saldırganlara canla başla karşı koyan bir yerli halkla karşılaştılar. Süleyman'ın 1529 yılındaki ordusu ile Piyale Paşa'nın 1565 yılındaki donanması yalnızca aşılmaz lojistik zorlukların kurbanı değildi; her ikisi de, Osmanlılara karşı hiç de dostane olmayan halkların yaşadığı uzak topraklarda yalıtılmış duruma düşmüşlerdi. Kısacası, aleyhteki faktörler çok fazlaydı ve Osmanlı devleti bunları azaltmanın yolunu bulamadı.

BİR EGE ADASININ ELE GEÇİRİLMESİ

Bazı adalarında Katolik soyluların Rum Ortodoks yerlileri hâlâ yönetmekte olduğu Doğu Akdeniz'de durum böyle değildi. Her ne kadar Osmanlılar bu bölgede yenilmez gibi görünse de, 1560'larda Ege bile bütünüyle ellerine geçmiş değildi. Stratejik ve ekonomik bakımdan yaşamsal önemde bir ada olan, Anadolu'nun bağrına sokulmuş Sakız Adası, Süleyman'ın bütün hükümdarlığı süresince, tanınmış bir Ceneviz ailesi olan Gi-

ustiniani'lerin elindeydi. Ege Denizi'ne güneyden girişte enine uzanan Girit'le birlikte bir avuç küçük ada hâlâ Venediklilerdeydi.

Bu Latin uydu topluluklarının uzun ömürlü oluşu, etkili bir direniş göstermelerinden ziyade, Osmanlıların bu konudan endişelenmemelerini yansıtıyor. Şurası kesin ki, Preveze savaşından sonra Venedikli ve Cenevizli yerleşimciler, istemeye istemeye de olsa, Ege havzasında Osmanlı egemenliğini kabul ettiler. Çoğu –genellikle vergi vermeye razı olarak, Osmanlıların ticaret yapmasına güvence sağlayarak ve Müslüman korsanların ara sıra yağma yapmasını hoş görerek– bu göstermelik iktidara karşılık gerçek anlamda bağımsızlıktan vazgeçtiler. Bunun karşılığında Osmanlı yönetimi bu küçük krallıkları egemen oldukları yanılısamasıyla besledi.

15. yüzyıldan bu yana Giustiniani ailesi başkanlığında bir Onikiler Meclisi'nce yönetilen Sakız Adası tam böyle bir durumun örneğidir.¹² II. Mehmed'in Eğriboz Adası'nı 1470 yılında ele geçirmesinden sonra, adanın ileri gelenleri özerkliğin sürmesi karşılığında yıllık bir vergi ödemeyi kabul ettiler. I. Selim'in 1512 yılında vergiyi 10.000 dukaya yükselterek yenilediği antlaşma (aslında bu, özgül ayrıcalıkları ve sorumlulukları bildiren bir "ahitname" yani fadişah fermanıydı) Sakızlılara önemli ticari haklar bağlıyordu.

Büyük olasılıkla, gümrük gelirleri yanında ipek ve az bulunan sakız ağacı sakızının dış satımıyla karşılanan bu vergiden daha önemli olan, adanın Osmanlı İmparatorluğu ile Batı Akdeniz ve Avrupa arasında bir "ara liman" konumunda oluşuydu. 16. yüzyılın ilk yılları boyunca, Batı Avrupa'nın külçe altın ve kumaşı ile Batı Anadolu'nun pamuk ve kuru meyvesi, anakaradaki kardeş liman Çeşme yoluyla Sakız kasabası üzerinden karşılıklı akacaktı. Bu bakımdan konumu, aynı sıralar bir miktar özerklik karşılığında Osmanlı Balkanlar'ının Adriyatik üzerindeki antreposu olarak hizmet gören Dubrovnik'ten çok farklı değildi.¹³ Her ikisi de ayrıca, uygarlıkların kesişme noktasına özgü o doğurgan çoğulculuğu sergiliyordu.

1560'larda yaşanan iktisadi durgunluk Sakız'ın vergisinin ödenmesini ciddi biçimde geciktirdi. Bu mali bunalım, 1565 yılında beceriksizlik yüzünden kötü giden Malta seferi karşısında Osmanlıların duyduğu çaresizliğin Sakız Cenevizlilerinin saldırıyı boşa çıkarmak amacıyla St. Jean Şövalyelerine haber uçurduğuna ilişkin kuşkuyla birleşmesi, Sakız'ın talihini değiştirmeye yet-

ti. Habsburglara karşı Macaristan topraklarına doğru “son seferi”ne hazırlandı. 1566 baharında Kanuni Sultan Süleyman’ın en öfkeli eylemlerinden biri, Kapudanpaşa Piyale Paşa’yı adaya el koymakla görevlendirmek oldu.

Kapudanpaşanın bu buyruğu yerine getirişindeki kolaylık, adanın uzun süreden beri yarı bağımsız yaşayabilmesinin Osmanlıların üstü örtülü bir oyunu olduğunu doğruluyor. Doğrudan ada üzerine yürümektense, Piyale Paşa yetmiş dolayındaki gemisini Çeşme’ye demirledi. Sakız’dan iki saat uzaklıktaki bu anakara limanına adanın pek çok soylusunu çağırttı ve orada alıkoymdu. Ancak bundan sonradır ki, aradaki dar kanaldan askerlerini gemilerle karşıya taşıdı, Sakız kasabasındaki Ceneviz kalesine yerleşti ve kale kumandanı olarak Kırşehir Sancakbeyi Muzaffer’i atadı. Muzaffer Bey hemen tekrar mühimmat depolamaya ve surları onarmaya başladı.

Bu görevi neredeyse hiç kan dökülmeksizin yerine getiren Piyale Paşa, Sakız’ın başlıca Cenevizli ailelerini kadırgalarına yükleyip Karadeniz’deki Kefe limanına doğru yola çıktı. Bu bir dönemin beylerini, imparatorluğun kuzeydeki uç noktasını belirleyen köle pazarlarında satmayı amaçlamıştı büyük olasılıkla. Ama Cenevizliler bir yolunu bulup bu alınyazısından kurtuldular. Osmanlı yönetimi daha sonra bunların çoğunu Haliç’in karşı kıyısındaki Galata Ceneviz kolonisine yerleştirdi. Erkek çocuklardan birkaçı İstanbul’daki İbrahim Paşa sarayına götürülüp İslam dinine döndürülerek padişahın kulları arasına katıldılar.

Sakız Adası’nda oturan Rum çoğunluğa karşı Osmanlıların tutumu daha da yumuşak oldu. Gerçekten de halk adanın Osmanlı yönetimine bağlanmasının hemen hemen can yakmadan gerçekleşeceğini, hatta acımasızlığıyla ünlü Latin egemenliğine kıyasla böylesinin daha iyi olacağını muhtemelen biliyordu. Rumların Katolik kilisesine duyduğu nefreti bilmek, yalnızca bu işgalin kolaylığını açıklamakla kalmıyor, Osmanlıların Ege ve Balkan dünyalarında diğer ilerleyişlerini açıklamakta da çok işe yarıyor. Osmanlı başarıları, askeri bir temele dayanmaktan çok, ahlaki bir temele dayanıyordu; daha önceki yönetimler, tek sözcükle, nefret üretmişlerdi. Her ne kadar Osmanlı yayılması kimseyi özgürleştirmemişse de (eğer modern çağ başlarının koşullarında özgürlüğün kavranabilirliği bile söz konusu ise) hem Rum Ortodoks sapkınlığına karşı (çoğu kez şiddet yoluy-

la inanç değiştirten din adamları ve yerle bir edilen kiliseler biçiminde kendini gösteren) Katolik aşağılamasını durdurma, hem de Katolik emperyalistlerin Rum vasallarından alçakça ve zorla aldıkları ezici vergi ve angarya karşısında biraz nefes alma olanağı sağlamıştır.

Sakız'ın 1566 yılında Osmanlıların eline geçmesinin ilk sonucu hiç kuşkusuz bu yöndeki iyileşmelerdi. Yönetim hiç zaman geçirmeden adanın nüfus ve ürün tahrirlerini başlattı. Bu girişimin bir nedeni, Sakız Adası'nın mal varlığını saptayarak onlardan tam anlamıyla ve tutarlı bir biçimde yararlanmaktı; diğer neden ise, çoğu Darü'l-İslam'a direniş göstermeden katıldığı için, halkının örfüne uygun yasalar oluşturmak ve adanın Osmanlı dünyasıyla bütünleşmesinin ister istemez getireceği dini ve hukuki kopuklukları en aza indirmektir.

Sonuç, adanın Rum Ortodoks, Ermeni ve Musevi nüfusuna tanınan görülmemiş bir vergi muafiyeti, imparatorluğun diğer bölgelerinden artarak gelen göç ve Sakız'ın ticaretindeki ani tırmanıştı. Yeni yönetim, Rum köylüsünün toprak ürünleri üzerinden ödediği –Ceneviz yönetiminde tarımsal üretimin yüzde ellisine varabilen– öşürü yaklaşık yüzde sekize indirdi. Aynı zamanda da adanın hızla gelişen ipekçiliğini yeniden titizce düzenledi, kârlı damla sakızı ticaretini tekeline aldı ve uygarlıklar arasında bir ara liman konumunu ayakta tutmaya çaba gösterdi. Bunların ötesinde, Osmanlılar elbette, Sakız Adası'nın halkıyla ve kaynaklarıyla yalnız kaleyi savunan askerlerini beslemesini değil, devletin ordusuna asker, hazinesine gelir sağlamasını da bekliyordu.

Saray ve İstanbul halkı bu serbest limanın bereketli Anadolu kıyılarına yakınlığından en az Cenevizliler kadar yararlanagelmişti. Osmanlı sarayı pamuk, üzüm, zeytin, incir ve öteki meyveleriyle bunca zengin bu bölgeyi payitahtın başlıca yiyecek sağlama alanı sayıyordu; öyle olunca, yönetim bu temel amaçtan şaşmaya izin vermedi. Dolayısıyla, anakarada bulunup da nüfus ya da ticaret yönünden İstanbul'a rakip duruma gelebilecek kasabaların gelişimini engellemekte elinden geleni ardına koymadı; 1566 yılında Foça, Çeşme, İzmir ve diğer Batı Anadolu liman kasabalarının İstanbul'a ve Sakız üzerinden Batı Avrupa'ya gönderilecek ürünlerin geçiş noktaları olmaktan öte bir önemi yoktu.

1567 tarihli Sakız Adası tapu tahririnin giriş bölümündeki kanunname, adayı bölgenin en önemli ticaret kavşağı olarak tutmakta Osmanlı'nın kararlılığını yansıtıyor. Kanunname II. Selim adada yaşayan Rum Ortodoks, Musevi ve hatta Katolik cemaatleri, Müslümanların ve birbirinin olası sömürüsüne karşı korumaktaydı. Ayrıca padişah, Sakızlı çocukların devşirilmesi yükümlülüğünü kaldırdı; daha önceki hukuki düzenlemeleri tasdik etti; yıkılmış, zarar görmüş, terk edilmiş bütün Rum Ortodoks kiliselerinin (kadı'nın onayıyla) onarımına izin verdi; var olan Ceneviz ticaret ağını yerinde bırakmaya ve yaygınlaştırmaya çaba gösterdi. Sakızlıların lüks olan ve olmayan malları, bu arada özellikle ipek, buğday ve arpayı gümrük ödemededen aktarmalarına izin verdi; anakaradan ithal edilen diğer mallara yeni vergi yükü bindirmedi; adaya uğrayan Karadeniz çıkışlı gemilere –taşıdıkları malları adada satmadıkları sürece– vergi muafiyeti tanıdı ve Çeşme'nin adayla özel ticaret ilişkisini onayladı.

VENEDİK ELİNDEKİ KIBRIS'IN FETHEDİLMESİ

Osmanlıların Sakız'ı bu denli kolay ele geçirmiş olmaları, onları büyük ihtimalle başka yerlere saldırmaya da yüreklendirmişti. Gerçekten de, bu olayın Kıbrıs'ı ele geçirme savaşlarının, yani 16. yüzyılda yaşanan en ünlü Osmanlı-Venedik dramının birinci perdesini oluşturduğu söylenebilir.¹⁴ Anadolu'nun burnunun dibinde oluşu ve Suriye'de son bulan kervan yollarına yakınlığı Kıbrıs'a stratejik ve ekonomik bakımdan yaşamsal bir önem kazandırıyordu. Fransız Lusignan krallarının egemenliğinde Kıbrıs, ilk Haçlı Seferinin ardından Suriye kıyılarında mantar gibi biten özgül Katolik derebeyliklerinin en sonuncusuydu. Ayrıca konumu dolayısıyla, her zaman istilaya maruz kalmış, dolayısıyla öteden beri birçok halkın birlikte yaşadığı bir yer olmuştu; 20. yüzyılda “Rum” ve “Türk” kesimleri olarak bölününceye dek ada farklı dinlerin yan yana olduğu, farklı etnik kökenlere sahip insanların bulunduğu, birçok dilin konuşulduğu bir yerd.

1470 yılında Osmanlılara kaptırdığı Eğriboz Adası'nın yerini tutacak bir Doğu Akdeniz adasına ölesiye gereksinim duyan Venedik yönetimi bundan sonraki yirmi yılı Kıbrıs'ı kucağına düşürmek için oyunlarla (hatta adayı kazanabilmek için neredeyse aile babası rolüne soyunarak) geçirdi.

Sonunda, 1489 yılında hanedanlar arası akıllıca bir evlilik yoluyla ve açıkça güç kullanarak Venedik Cumhuriyeti adayı denetimi altına aldı.

Bundan sonraki seksen yıl boyunca Venedikliler ada halkına ve topografyasına kendi özgül gereksinimlerine göre biçim verdiler. Buyurganlığının en azılı günlerinde Venedik kadim ve çoğunluğu zarif yapıları yerle bir edip yerine Osmanlıların Konstantinopolis karşısında onca etkili biçimde kullandığı dev toplara pes ettirmek üzere tasarlanmış çirkin engeller ve hisarlar inşa etti; Kıbrıs'ın toprağa bağlı Rum Ortodoks kölelerini acımasızca (kaldırılan ürünün en az üçte biri oranında) vergilendiren ve (haftada üç günü bulan) angaryaya koşan zorba bir sömürge yönetimi oluşturdu. Bu gaddarlığı besleyen yalnızca bir buyurganlık psikolojisi değildi; Rumların dinine karşı duyulan aşağılama hissi ve Osmanlıların yaydıkları dehşet de bunda rol oynamıştı. O Osmanlılar ki, 1516 yılından sonra toprakları adanın kuzeyinde 50 kilometre ve doğusunda 100 kilometre yakına gelmişti ve kadırgaları Kıbrıs kıyılarında hiç durmadan fırsat kollayıp dolaşıyordu. Dolayısıyla, kent devleti güvenlik ve egemenlik kurma gerekçeleriyle gözü dönmüş bir sertlik oluşturdu. Osmanlılar en sonunda, Kıbrıs'a 1570 yılında çıktıklarında, Kıbrıslıların çoğu Venediklilerin her gerileyişi karşısında sevince boğuldular.

Nasıl Sakız Adası 1566 yılına değin Cenevizliler elinde kaldıysa, Kıbrıs da aynı nedenlerle 1571 yılına değin Venediklilerin elinde kaldı. 1489-1570 arasında Venedikliler önce Kahire'deki Memlukları, 1517'den sonra da İstanbul'daki Osmanlıları yatıştırmak ve onlarla iyi geçinmek için çok çaba harcadılar. Hatta "Denizlerin Hanımefendisi," daha önce Memlukların Lusignan krallarına ödettirdiği büyük miktarda vergiyi bile ödemeyi kabul etti. Osmanlılar Memluk topraklarını ele geçirdikten sonra adayı neredeyse her istediği an –kuşkusuz çok kan dökülme pahasına– ele geçirebilirdi. Oysa daha çok ekonomik ve siyasal çıkarları nedeniyle, Osmanlı devleti Venedik'in verdiği ödünlere on yıllar boyu razı olacaktı.

Kıbrıs'ın Suriye kıyıları, Mısır ve Güney Anadolu'yu İstanbul'a bağlayan denizyollarını kesen konumu, Osmanlılarla Venedikliler arasında dostça giden ilişkiler açısından bir talihsizlikti. Suriye ve Mısır'ın Osmanlıların eline geçmesiyle bu toprakların tümü imparatorluğa bağlandı; öte yandan, çok geçmeden korsanlar adanın çevresindeki denizlerde kol gezer

oldu; bu korsanlar, Kıbrıs'ın korunaklı limanlarına, koylarına, ırmak ağızlarına kendilerini atmadan önce, Mısır'dan tıka basa pirinç ve tahılla, Suriye'den yükte hafif pahada ağır maddelerle yüklü olarak İstanbul'a giden Osmanlı gemilerine çullanıp yağmıyorlardı. Ada kıyılarına saçılmış birçok hisardaki Venedik askerleri kendilerini bir açmazla karşı karşıya buldular: Yağmayı din uğruna savaşmanın gereği sayan bu yarı kutsanmış teknelere kanat germeyi onur sayıyordu Venedik askerleri; bu tavır doğal olarak Osmanlıları Kıbrıs'ın kıyı kasabalarına dengiyle karşılık vermeye kıskırtıyordu. Bu tür misilleme yağmaları sıklaştı, hatta sürekli hale geldi. Her ne kadar balyos devamlı olarak Divan-ı Hümayun toplantılarına katılıp vatandaşlarının yaptığı çapulculukta Venedik'in sorumluluğunu inkâr etse de, Hıristiyanların hükümetin izniyle korsanlık yapması ve Osmanlı misillemesi iki imparatorluk arasında işleyen bir yara açılmasına neden oldu.

Kıbrıs'ın yazgısını belirleyen, büyük olasılıkla Süleyman'ın 1566 yılında ölmesi oldu. Yayılmacılık geleneğinin gereği olarak her tahta çıkan padişah yeni bir toprak kazanımıyla başlangıç yaparak, kendine meşruiyet sağlamalıydı. II. Mehmed Konstantinopolis'e boyun eğdirmişti, I. Selim Suriye'yle Mısır'ı almıştı, Süleyman da Belgrad'la Rodos'u. Bir önceki yılda bu duruma istisna tek padişah, II. Mehmed'in oğlu II. Bayezid olmuştu. Babasının varı yoğu tüketen savaşkanlığı, küçük kardeşi Cem'le uzun süren taht savaşımı, onun dövüşkenlik sergilemesine hükümdarlığının son yıllarına dek engel olmuştu. Gelenekten bu tek sapma kötü sonuçlar doğurdu: Bayezid'in pasifliğinden duyulan hoşnutsuzluk, ondan umut kesmiş danışmanlarını 1512 yılında oğlu I. Selim'in Bayezid'i tahtan indirmesine ve kısa bir süre sonra da (söylentiye göre) zehirlenmesine yardımcı olmak zorunluluğuna inandırdı. 1566 yılında önemli danışmanlarından kimileri (gerçi sadrazam bunlar arasında yoktu) II. Selim'in de bir hamle yapması gerektiğini ileri sürüyorlardı; Kıbrıs bu iş için biçilmiş kaftandı. 1570 yılının başlarında Dubrovnik'ten Divan-ı Hümayun'a ulaştırılan bir haberde, Venediklilerin İspanyollar ve Papalıkla Osmanlılara karşı yeni bir bağlaşmaya katıldığı bildirildi; işte bu haber, zaten düşünülüp taşınılmış, tartışılmış ve büyük olasılıkla karara varılmış bir girişimin gününün de belirlenmesine yol açtı.

Osmanlı saldırısı hızla gelişti. 300 dolayında gemiden oluşan büyük bir donanma 1570 yılı Haziran ayının sonlarına doğru Çanakkale Boğazi'nden çıkıp Ege sularına açıldı. Bunun hemen ardından, Selim'in çocukluk öğretmeni, Divan-ı Hümayun'daki "savaş yandaşları"nm ateşli önderi ve Sokollu Mehmed Paşa'nın amansız rakibi Lala Mustafa Paşa büyük çoğunluğu Güney Anadolu'dan gelme sipahilerden oluşan bir orduyu Kıbrıs'ın güney kıyılarına çıkardı. Tıpkı dört yıl önce Sakız Adası'nda olduğu gibi, Kıbrıs'ın sevinç içindeki Rum halkı Mustafa Paşa'yı Katolik kırıycılardan kendilerini kurtaran kişi olarak karşıladılar. Bu yerel coşku, adanın içlerindeki Venedik başkenti Lefkoşa üzerine hızla yürümesinde paşaya yardımcı oldu. Başkent kısa süren kanlı bir kuşatmanın ardından düştü.

Yerli halkın büyük çoğunluğu işgalcilere destek olunca, savaş kısa sürede darmadağın bir kaçışa dönüştü ve haziran ayının sonunda, savunması güçlü liman kenti Magosa dışında adanın tümü Mustafa Paşa'nın eline geçmişti. Kıbrıs'ın Venedikli amirali Marco Antonio Bragadino'nun umarsız, ama inançlı komutasında, Osmanlı deniz kuşatmasını yüreklice yaran küçük bir Venedik kadırğa filosu sayesinde, kent tam on ay dayandı. Yine de, işi basından aşkın bir bağlaşıklık donanması sürekli deniz desteği sağlayamayınca, savunma bir işe yaramadı ve kent 1 Ağustos 1571'de düştü.

Kıbrıs'ın "fethedilmiş" olmasına ve böylece padişahın mülkü arasına katılmasına karşın, II. Selim yönetimi adanın ele geçirilişini bir kurtarma olarak da görme yolunu seçti. Bu yaklaşım bütünüyle hayali sayılmazdı, çünkü temelde Rum Ortodoks inancı taşıyan ada, Üçüncü Haçlı Seferi sırasında İngiltere Kralı I. Richard'ın eline düştüğünden bu yana, önce Lusignan krallarının, ardından da Venedik'in egemenliğine geçmişti ve halkın çoğunluğu Katolik derebeylerinden nefret etmeyi, korkmayı öğrenmişti. Fethi "kurtarma" gibi göstermek kolaylık getiriyordu, çünkü devletin gazi akıncılara yağma hakkı tanımamasına ve Osmanlı yönetiminin yumuşak bir geçişi örgütlemesine olanak sağlıyordu.¹⁵

Tıpkı Venedikliler ile dördüncü Haçlı ordusunun 1204 yılında Konstantinopolis'i Osmanlıların 1453 yılında yaptığından çok daha beter yerle bir edip yağma ettiği gibi, Kıbrıs'ın anıtlarının çoğunu yerle bir eden ve hazinelerini çalan da (bunlardan bazıları günümüzde Venedik müzele-

rinde gururla sergilenmektedir) Osmanlılar değil, Venediklilerdi. Bunu söylemek, her iki olay için de Osmanlılardan yana belirli bir sevgi göstermek anlamı taşımaz (yeniçeriler ve diğer Osmanlı askerleri yağmalayabildiklerini yağmaladılar); fakat her ikisinde de Hıristiyan rakipleri kadar kötülük dolu, vahşi ve açgözlü değillerdi.

Magosa'nın düşmesinin hemen ardından adanın servetini, nüfusu- nu ve yasalarını saptamak üzere Osmanlı devleti bir sayım yaptırdı. Osmanlı yönetimi, çoğu Venedik'e ve başka yerlere kaçmış Katolikleri, yenilgiye uğrattığı düşmanlar olarak görüyordu; Rumlara ise tebaa halk olarak davrandı. 1572 yılı sayımına dikkatli bakıldığında, örneğin, Venedik dönemi ile Osmanlı dönemi arasında doğrudan vergilerde çarpıcı bir düşüşle birlikte, halkın lanetlediği angaryanın ve tuz vergisinin de sona erdiği görülür.

Osmanlılar Kıbrıs'ta, Sakız'da uyguladıkları yöntemlerden birini dikkate değer biçimde değiştirerek uyguladılar. Halkları göçe zorlama (sürgün) biçimindeki bu farklı uygulama, günümüz Kıbrıs'ı, Yunanistan'ı, Sırbistan'ı ve diğer Balkan devletlerinde Osmanlıların üzerinde en çok tartışılan ve suçlanan siyasetlerinden (ve büyük olasılıkla imparatorluğun bu topraklarda en gözle görülür kalıtlarından) biridir. 14. yüzyıl sonlarından bu yana yönetim sürgün politikasını birbirini tamamlayan iki değişik amaçla kullanmıştı: Söz dinlemez toplulukları yuvalandıkları topraklardan uzaklaştırmak ve yeterince nüfusu olmayan bölgeleri, kentleri nüfusça canlandırmak. Bunun başarılı (fakat kötü ünlenmiş) bir örneği, Doğu Anadolu'dan zorla sökülüp Balkanlar'a yerleştirilen –ileride Macaristan ve Habsburglara karşı seferlerde akıncı olarak etkili biçimde hizmet edecek– göçebe Türkmenlerdi. Bir ikinci örnek de, II. Mehmed'in Ermeni Hıristiyanları, Ortodoks Rumları ve Musevileri İstanbul'a yerleştirmesidir (1453'ün hemen ardından Anadolu'da ve Osmanlı Balkanlar'ında yaşayan Musevi toplulukları yerlerinden koparıldılar). Yeni gelenler neredeyse terk edilmiş bir kente canlılık getirmeye yardımcı oldular. Önceleri pek çoğunun içerlediği anlaşılan bu yerinden edilme uygulaması uyarınca

kenti ele geçiren padişah her eyalete asker göndererek "isteyenler İstanbul'a gelsinler; o kişilere ev, tarla, bağ, bahçe ve mülk verece-

ğiz”, buyurdu. Gelenlere bunlar verildi. Kente yerleşip gelişmesine, gönencine katkıda bulundular. Padişah ayrıca bir ferman daha çıkarak, yerlerinden sürülecekler arasında zengin yoksul ayrımı yapılmamasını buyurdu. Her eyaletin kadısına ve kolluk güçlerine adamlar göndererek halkı yerinden sürmek için her yola başvurmalarını buyurdu; sınırlı bir süre içinde, bu yolla geleceklere de ev vadinde bulundu.¹⁶

Birçok kişi zaman içinde, hızla gelişip büyüyen bir metropolün sunduğu, muhteşem olanakların tadına varmayı öğrendi ve İstanbul kısa sürede, insanları çektikçe çekim gücü artan bir merkez durumuna geldi.

Kıbrıs’a sürülenler ise değişik bir konuydu, çünkü Osmanlıların 1571 yılından sonra bu adaya Anadolu’dan gönderdiği insanlar Müslüman göçebeler ve çiftçilerdi. 21. yüzyıl başının penceresinden bakıldığında, bu yurtlandırma (iskân) bir Yunan adasını Türklerle doldurup taşımak girişimi gibi görünüyor, oysa amaçlanan bu değildi. Anlayabildiğimiz kadarıyla, Osmanlılar, günümüz ulus-devletlerinin benzer durumlarda yaptığının aksine, sürgünü hiçbir zaman belirli bir etnik grup ya da dinden insanlara karşı uygulamadı; bu bir yana, Kıbrıs’ın Rum Ortodoks halkının özellikle isyankâr olduğuna, hatta içten içe isyankârlık duyguları beslediğine ilişkin pek kanıt yok. Devletin amacı, daha çok, yüzyıllar sürmüş sömürü ve yüzüstü bırakılmışlık nedeniyle felç olmuş bir ekonomik yapıyı canlandırmaktı. Gerçekten de yönetim, Anadolu’dan Kıbrıs’a yalnızca Müslümanları getirmede. İstanbul 1570’lerde Magosa ve Lefkoşa’nın yıkıntılarını yeniden ayaklandırmak üzere Safed, Kudüs ve Suriye’nin başka yerlerinden Musevilerin yerleştirilmesine ilişkin, (bazılarını Joseph Nassi ve diğer etkili Osmanlıların iptal ettirtmeyi başardığı) buyruklar gönderdi.¹⁷

BİR BÜYÜK TERSİNE DÖNÜŞ

Osmanlıların 1570 yazında Kıbrıs’ı ele geçirmesiyle başlayan Osmanlı-Venedik çatışması bir yıl sonra iki eşzamanlı olayla doruğa ulaştı: Bunlardan biri, Osmanlıların Magosa’yı alması, diğeri İnebahtı kıyıları açığındaki bir deniz savaşıdır. Magosa’nın neredeyse bir yıl süren bir kuşatma

sonunda ele geçirilişi daha önceye rastlar ve söylendiğine göre, kenti koruyan bütün Venedik askerlerinin ve 50.000 Osmanlı askerinin yaşamına mal olmuştur. İnebahtı Savaşı bir ay sonra, 6-7 Ekim tarihinde oldu; sonucu açısından ise, Magosa'da ortaya çıkan durumu tersine çevirmiş gibiydi.

Erken modern çağ Akdeniz dünyasının bu son büyük deniz kapışmasında, Avusturyalı Don Juan komutasında kadırgalar ve destek gemilerinden oluşan çok güçlü bir armada, bir yıl önce Kaptan-ı Derya Piyale Paşa'nın yerini almış Müezzinzade Ali Paşa komutasındaki, rakibi denli büyük bir Osmanlı donanmasını bozguna uğrattı. Kadırga savaşına klasik bir örnek sayılan bu savaşta her iki amiral de gemilerini savaş alanına kusursuz biçimde yaymıştı; her iki donanma da en kısa sürede düzene girip birbirine karşı ilerledi ve her bir birim üzerine düşeni neredeyse kusursuz biçimde yerine getirdi. Katolik Birliği'ne savaş kazandıranın, büyük ticaret gemilerinden bozma, olağanüstü yüksek iskeleler üzerine top yerleştirilerek savaş amacına uyarlanmış, dört adet üç direkli kadırganın yaratıcı biçimde kullanımı olmuş olabilir. Don Juan'm bu canavarları donanmasının ön sırasına dizmesi ve düşman gemi safının arkasına dolanırken durmadan ve doğrudan hedefe atış buyruğu vermesi, Osmanlı savaş dizilişini işe yaramaz duruma düşürüp belki de parçalayarak Osmanlı kadırgalarını ikinci ve çok daha kalabalık bir Katolik Birliği filosunun ölümcül borda ateşi ve çevirme saldırılarına karşı korumasız bırakmış olabilir.

Savaş bitiren başlıca neden ister bu gemilerde uygulanan yenilik, ister Osmanlıların karşıdaki donanmayı sol kanadından çevirip, Müslüman kadırgalarının çok elverişli olduğu "göğüs göğse" savaşa zorlamakta başarısızlığı olsun, sonuç Osmanlıların arzuladığı hedef bakımından bir felaketti. Yalnız 200 dolayında geminin çoğu düşman eline geçmek ya da yok olmakla kalmadı, aralarında Müezzinzade Ali Paşa da olmak üzere 30.000 Osmanlı denizcisi ve askeri öldü. Katoliklerin kaybı ise önemsiz düzeydeydi.

Batı Avrupa ve onun tarihyazıcıları Kıbrıs'ta olup bitenin önemini küçültürken, bu deniz savaşına oldum olası yaşamsal önem vermişlerdir. Neredeyse iki yüz yıllık bir aşağılanmanın ardından 1571 yılında bir Katolik birliğinin İnebahtı'da zafer kazanmasıyla, Osmanlı "veba"sının bahtının tersine döndüğü düşünülüyordu. Bu çarpışmanın ayrıca, gelecek 350 yılı

Resim 24. Türklerin tarihi konulu, 1631 baskılı bir kitaptan alınmış bu iç kapak resmi, İnebahtı Savaşı'nın üzerinden 60 yıl geçtikten sonra bile, Haçlı inancının Batı Avrupa'da ne denli canlı olduğunu düşün-
dürüyor. Kapağın en üstünde Hz. İsa var. Sağında gönlü korkuyla karışık saygı dolu, erinç içinde Hiris-
tîyan askerleri yer alıyor. Oysa solunda yenilgiye uğramış, dehşet içinde Müslüman savaşçılar sinmiş, geri
çekilmiş durumda. Resmin sol yanında, yenilgiye uğramış Müslümanı ayağının altına almış muzaffer
Haçlı ile sağ yanında, kırılmış ok ve yayı ile ellerinden zincire vurulmuş Türk bu imgeyi güçlendiriyor.
Baudier, *Inventaire de l'histoire Générale du serrail*.

yavaş yavaş dağılmayı önlemeye çalışmakla geçiren Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesini başlattığı da söylenmişti.

Bu yorum sorgulanmış ve büyük ölçüde reddedilmiştir.¹⁸ Karşı savlardan biri, bu ağır yenilginin ardından Osmanlıların donanmalarını çabucak yeniden kurmuş olmalarıdır. Osmanlılar 200'ün üzerinde geminin yok edilmesi ya da ele geçirilmesinin ardından toparlanmak için engin kaynaklarına el attılar; Galata Kulesi'nden boynunu her uzatan, Haliç kıyısında bulunan ana tersanedeki zorlu çalışmanın, 1571 yılını 1572'ye bağlayan kış boyunca çılgınca bir hız kazandığını kolayca görebilirdi. Ertesi bahar devlet, belki de simgesel anlam taşıyan diye, tam yitirilen gemilerin sayısı ve taşıma kapasitesindeki bir donanmayı yeniden denize indirdi. Bunlar hiç de bitip tükenmiş, yılmış bir düşmanın yapacağı işler değil. Bununla birlikte, kadirga savaşında insanın –hele de yitirilenler usta okçular ve kürekçilerse– gemilerden daha önemli olduğu inandırıcı biçimde savunulmuştur.¹⁹ İnebahtı'nın donanma kadar Osmanlı insan gücünü de mahvettiği kuşku götürmez ve 1572 yılında denizlerde boy gösteren donanmanın sağdan soldan toplama adamlarla yola koyulmuş olma olasılığı yüksek. Osmanlıların yeniden ayağa kalkışının hızı karşısında şaşkınlıktan donup kalan rakip kuvvetlerin, Batı Akdeniz sularına Osmanlı saldırılarını uzun süredir önleyen ya da temelli durduran böylesi yetersizlikleri anlamış olmaları bile zayıf bir olasılıktır.

Şurası bir gerçek ki, savaşta kazananlar sonraki yıllarda bu üstünlüklerinden yararlanamadılar ve bu büyük başarı Katolik devletler bağlaşmasını ileri götürücü etki yapmadı. Gerçekten İnebahtı, "Türk"e karşı (kutsal bağlaşma özelemlerini değilse bile) kutsal bağlaşmalar gerçekleştirilmesini sona erdirdi; Hıristiyan ve Müslüman deniz kuvvetleri arasındaki son büyük deniz çarpışması oldu. İnebahtı, kadirga çağında "denizleri denetim altına almanın" (hatta bir strateji olarak bile) olanaksızlığının kanıtı olarak görülebilir.

1571'den sonra Akdeniz'e egemen olma savaşlarının niteliği, hatta savaşın bileşimi bile değişti. Artık açık sularda, hazinenin kökünü kuran büyük donanmalar dolaşmaz oldu. Bunun yerine, çoğunlukla kendi hesabına çalışan küçük filolar, denizyollarında ve kıyılarda mekik dokuya-

rak, genellikle ayırım gözetmeksizin korumasız topluluklara ve tek başına seyreden gemilere saldırır oldu. Bu dönem, korsanların, deniz haydutlarının ve hükümetlerden izinli korsanlık yapanların dönemiydi; saldırıya uğrayan açısından, saldıranın Berberi, Felemenk, İngiliz, Fransız, Mayorkalı, Maltız ya da İspanyol bandırası taşımasının önemi yoktu.²⁰ Kendi memleketlisi, insanın boğazını bir yabancı kadar kolaylıkla biçebildiği gibi, bu tür gemileri dolduran çeşit çeşit gemici için geminin bayrağının anlam taşıdığı seyrek görülürdü. Dahası, her saldırı için gerekçe hemen hazırды, çünkü birçok diasporanın yaşandığı bu dünyada, her Venedik gemisi Musevi ve Müslüman kâfirleri ya da onların mallarını taşımaktaydı; her Osmanlı gemisi de Hıristiyanların mallarını. Osmanlı ve Venedikli denizciler ile tüccarlar ufukta bir gemi direği görünür görünmez korkmayı öğrenmişlerdi. Ne ilginçtir ki, İnebahtı sonrasında her iki imparatorluğun da kıpırdayamaz hale gelişi, büyük olasılıkla sınırlardaki geçirgenliği artırmıştı, çünkü bu, yağmacı, kaçakçı ve kanun kaçaklarının işine yarayan bir dünyaydı. Koşullara en iyi uyum sağlayanlar, Acem kılıcı gibi iki yanlı kesenlerdi.

VENEDİK'İN DOĞUYA KAYIŞI

Öte yandan, askeri üstünlüğü ne denli kısa sürmüş olursa olsun, kutsal bağlaşmanın İnebahtı'daki başarısı, papa ve İspanyollar açısından kesinlikle yürek coşturan bir zaferi simgeliyordu; tıpkı Osmanlılarca psikolojik bir felaket ve kötüye gidış belirtisi sayıldığı gibi. Başlangıçtaki iyimserliklerine karşın Venedikliler açısından bakıldığında, savaşın sonucu daha belirsizdi ve bunun tek nedeni aynı sırada Kıbrıs'ı yitirmiş olmaları değildi. 1571 yılına gelindiğinde, cumhuriyetin duygu ve çıkar ortaklıklarının artık Batı Avrupa'nınkiyle aynı yanda olmadığı açıkça ortadaydı. İnanılmaz gibi gelse de, Veneto'yu yakıp yıkanlar Hıristiyan krallar ve imparatorlardı; Venedik taşımacılığını neredeyse yok düzeyine indiren Hıristiyan korsanlardı ve Venedik'in uluslararası baharat ve kumaş ticaretini çökerten Hıristiyan kâşiflerdi. Hollanda ve İngiltere'nin Akdeniz'de devlet eliyle yaptırdığı korsan yağmacılığından, Portekizli gezgin deniz satıcılarının Hint Okyanusu'ndaki girişimlerinden hem kendilerinin, hem de Osmanlıların zarar gördüğünü Senatörler biliyordu. Osmanlıların her başarısızlığı Venedik'in

ticaret kapasitesine de zarar veriyor, her Osmanlı zaferi Doğu Akdeniz dünyasındaki Venedik deniz taşımacılığını koruyordu.

Gerçekten, Venedik İmparatorluğu'nun ticarete dayalı doğası, deniz ulaşımını ve ticaretini kesintiye uğratan uzun deniz savaşlarından korku duymasında belirleyici oldu. Francesco Guicciardini'nin daha öncelerdeki bir çatışmaya ilişkin gözlemi pekâlâ burada da geçerlidir:

Türklere karşı savaşı çok büyük zorluklara göğüs gererek, sonsuz harcamalara girerek destekledikten ve artık bu girişimden herhangi bir kâr beklentisi kalmadığını gördükten sonra, başka Hıristiyan beylerin saldırısına uğramaktan çok daha fazla korkan Venedikliler, Türklerle bir barış anlaşmasına varmayı her zaman istediler.²¹

Venedik Senatosu, ticari zarara uğrama kaygısı ve İtalya içindeki düşmanlara karşı duyulan korkudan dolayı, genelde bağlaşıklarını Osmanlı donanmasıyla bir an önce kapışmaya teşvik etmiş, çatışmanın çabucak ve sağa sola bulaşmadan son bulmasını daima umut etmişti. Ayrıca mali ve ticari çıkarların baskısı, Venediklileri düşmanla hemen pazarlığa oturmaya ve çoğu kez donanmaları daha çatışma halindeyken bile, tüccarlarını Osmanlı limanlarına ve art bölgelerine göndermeye zorluyordu. Acımasız bir kapışmaya sahne olan ve yoğun bir tutkuyla savaşılan Kıbrıs'ta bile, Osmanlı tüccarları Venedik'te, Venedikliler de İstanbul, Halep ve İskenderiye'de işlerine devam ediyorlardı. Bu tür "biz işimize bakalım" yaklaşımı, 16. yüzyıl Osmanlı-Venedik savaşlarının kısa sürmesinin nedenlerini açıklamaya yardımcı olur, ama o sırada Venedik'in bağlaşıkları tarafından yüreksizlik ve arkadan vurmayla suçlanmasına da yol açtı. Oysa Venedik'in ünü herkeşçe bilinen elçileri Roma, Madrid, Viyana ve daha başka yerlerde bağlaşıklık devletleri kendi yanlarına çekebilmek için onca emek harcamıştı.

Venedik'in kararsızlığının temelinde, kent devletinin Doğu'dan Batı Avrupa'ya baharat, ipek ve başka mallar taşımaya dayalı ticaretine kendi bağlaşıklarının Osmanlılardan daha büyük bir tehlike oluşturması yatıyordu; Senatörler biliyordu bunu.²² Venedikli banker Girolamo Priuli daha 1499 yılında, Asya'ya bütünüyle denizden ulaşan bir deniz yolunun

Portekizlilerce bulunmasının, Venedik'in kıtalararası ticaretini çökerteceğini öngörmüştü; Portekizli kâşif Pedro Cabral, 1499-1502 Osmanlı-Venedik savaşının üçüncü yılında, on üç gemisinin ambarları biber ve başka baharatla yüklü olarak Hindistan'dan dönmüştü. O sırada gerek Osmanlılar, gerekse Venedikliler Hint Okyanusu'nda Portekiz gemilerinin varlığından haberdardı ve her iki hükümet de karayolu ticaretine Portekiz'in oluşturduğu tehlikeyi kavramıştı. Venedik, 16. yüzyılın ikinci on yılında Osmanlıların Suriye ve Mısır'ı ele geçirmesini ve Kızıldeniz'e bir donanma indirmesini, Portekizlilerin Hint Okyanusu'nda baskınlarını önleyecek diye, olumlu karşılıyordu. Bu heyecanı Osmanlılar da paylaşıyordu; bu toprakları ele geçirme nedenleri muhtemelen, Memluklara öfke ya da Mekke ve Medine kentlerini yönetmeye hevesli olmalarından çok, Portekiz'in güneydoğuya sinsice çöreklenmesiyle ilgiliydi.

Uygarlıklar arası ticaretin, 16. yüzyılda meydana gelen üç Katolik-Osmanlı çatışması sırasında kesilmemiş olması, hatta canlanması, sınırların sabit olduğunu düşünen yaklaşımla karşıtlık oluşturuyor. Her savaştan sonra (hatta her savaş sırasında) daha çok Osmanlı ve Venedikli tüccar, birbirinin ülkesinin topraklarında oturdu ve özgürce dolaştı. Venedik ticaret kolonileri yalnızca Galata'yla sınırlı kalmadı; Venedik ayrıca Edirne, Selanik ve (1517'den sonra) Halep, İskenderiye ve diğer Osmanlı kentlerinde yerleşimler oluşturdu; karşılıklı yarar sağlayan bu süreç, yüzyıl ilerledikçe daha da hızlanmış görünüyor. Venedik donanması zayıfladıkça, kent devletinin Osmanlılarla ilişkilerinde ticari zorunluluklar, askeri ve ideolojik kısıtlamaları aştı.

Bu görünürdeki karşıtlığın çeşitli nedenleri arasında yabana atılmayacak bir neden de Venedik İmparatorluğu'nun daima ticari bir karakteri olmasıdır. Anakaralar mı, yoksa adalar ve kıyı bölgeleri mi seçiminde Venedik Senatosu hep ikinciye seçmiştir. Dördüncü Haçlı Seferi (1204) sırasında ele geçirilen Konstantinopolis'in Katolikler arasında bölüşüldüğü denli erken bir tarihte bile, kör ama acımasız Enrico Dandolo, Bizans'ın ölüsünden her istediğini alabilecek durumdayken, kararlı duka Venedik'in payını stratejik konumlu adalar, seçme limanlar ve eski Bizans'ın tümü içinde özgürce ticaret yapma hakkıyla sınırlı tutmuştu.²³

1204'te Venedik parçalanmış Bizans devletinin içinden kendi payına bir deniz imparatorluğu çıkarmıştı. Üç yüzyıl sonra bu imparatorluğun fiziksel kaybı, ille de Venedik'in tümünden çöktüğü anlamına gelmiyordu. Venediklilerin yöneldiği alternatiflerden biri İtalya anakarasına dönmekti; ticaret yollarının yanı sıra, güvenli tahıl üretim bölgelerine ve ormanlık alanlara talep de iştahlarını bu yönde kabartmıştı. Araştırmacılar son zamanlarda bu alternatifi vurgulamaktalar.²⁴

Ne var ki, Venedik denizleri yalnızca Osmanlıların deniz üstünlüğü yüzünden terk etmedi. *Pax ottomanica* ve ötesinde yalnız ticarete dayanarak gelişip büyümüş sayısız diaspora bulunmaktaydı; bu mülklerini yitirmiş olmak Serenissima'nın gururunu denizdeki gücünü yitirmekten daha çok incitmiş olabilir. Ticaret için yaşamsal olan, egemenlik kurmak değil, erişilebilirlikti; işte, Venedik'in kaynaklarını büyük olasılıkla sağıp bitiren, egemenliği altındaki yerleşimlerden gelen korunma talepleriydi. Osmanlılar önce Bizans, ardından Macar, Memluk ve Venedik topraklarından kılıç zoruyla parçalar çıkaradursun, Venedik ticaret diasporalarına her geçen gün daha çok önem verdi, tüccarlarının Osmanlı genişleyen kıyılarındaki liman kentlerine ve art bölgelerine özgürce yerleşip ticaret yapabilmelerini sağlama bağlamaya çalıştı.

İKİ DÜNYA ARASINDA KUBAD

Şu Venediklileri bir gören olsa; o küçücük millet öylesine bir özgürlük içinde yaşıyor ki, içlerinde en yoksulu bile kral olup başa geçmeyi istemez... Kim olursa olsun, bu insanları gördükten sonra bir de adına Büyük Senyör dediğimiz adamın ülkesine gidip, oradaki insanların tek var oluş amacının nasıl bu adama kulluk etmek olduğunu düşündüklerini görse... bu iki milletin ortak bir doğayı paylaştığını mı düşünürdü, yoksa bir kentten ayrılıp, bir koyun ağılına mı düştüğünü sanırdı?'

Kubad sonunda, 12 Şubat 1568'de Venedik'ten ayrıldı. Her ne kadar, Adriyatik ve Ege denizleri üzerinden hızlı ve rahat deniz yolculuğunu yeğlese de, bunun yerine Dubrovrik, Saraybosna, Edirne üzerinden giden karayolunu seçti, çünkü Dalmaçyalı Uskok haydutları ile Maltalı korsanlar Osmanlı gemilerine saldırıp duruyorlardı.² İstanbul'a dönünce, Divan-ı Hümayun'daki efendilerine bilgi verdi ve Venedik Senatosu'na verdiği söz uyarınca, Soranzo ile di Segura arasındaki sözleşmeye ilişkin tüm yazılı kayıtları sildirdi.³ Hatta Galata kadısını, bu can sıkıcı belgenin kendisindeki suretini dosyasından çıkarıp yakmaya bile kandırdı.

Kubad'ın bu yasadışı eylemi üstlenmeye gönüllü oluşu, kısmen, gelecekte ödüllendirilme beklentisinden kaynaklanıyordu. Bundan böyle Osmanlı yargısına bağlı olmaktan kurtulmuş olmak Venedik'e rahat bir nefes aldırdı; gönül borcuyla dolu balıyos, çavuşun hizmetini karşılıksız bırakmadı. Oysa daha karanlık bir amaç da vardı. Yargı kararları şeriata dayalı olduğu için, padişahın doğrudan buyruğu olmadan dosyasından bir yaprağı yok etmeye kadıyı hiçbir zaman razı edemezdi. Bu haince gibi görünen iş bitirme, (karşılığında dolgunca bir ücret aldığı) balıyosun danışmanı olarak görevini sürdürmesini, Venedik görevlilerinin güvenini kazanmasını ve onlardan edindiği gizli bilgileri sadrazamına aktarmasını sağladı. Sözün kısası Kubad iki yanlı çalışan bir casus oldu.⁴

Padişahın çok sadrazam hesabına casusluk yapıyordu. Kubad devlet yönetiminin hizipçilik yüzünden paramparça olduğunu biliyordu. Di Segura

ailesi, dindaşları Don Joseph di Nassi dolayısıyla boğazına dek bu hiziplerin içindeydi. Padişahın güvendiği adamı, şarabının sağlayıcısı olmakla ünlü Nassi, saklısız gizlisiz Venedik yanlısı olduğuna inanılan Sokollu'nun siyasetine karşı çıkıyordu; bu konuda Şeyhülislam Ebussuud Efendi, Selim'in çocukluk öğretmeni Lala Mustafa Paşa ve Selim'in hasekisi (ne çelişkidir ki Venedikli ana babadan olma olduğu söylenen) Nurbanu Sultan'la birlik olmuştu.⁵

Kubad, II. Selim'in Nassi'nin etkisinde kaldığı ve Kıbrıs'ı yalnızca rayıhalı şarapları (doğrusu olağanüstüydü) yüzünden istediği dedikodularını duymuş, fakat üzerinde durmamıştı. Elçi, Selim'in Kıbrıs'ı ele geçirmekteki içtenlikli amacının, babasının 1522'de Rodos'u alırken güttüğü amaçla aynı olduğu kanısındaydı: Kıbrıs Hıristiyan korsanların ileri karakolu durumuna gelmişti. Kubad savaş yandaşlarının yanında yer aldı; Serenissima'da geçirdiği beş ay boyunca yetersizliklerini iyice kavradığı, hoşgörüsüzlüğüyle kendisini öfkeliendiren Venedik İmparatorluğu'na hemen saldırıya geçme düşüncesini savunarak sadrazamıyla ters düştü. Gerçekten de, Kıbrıs'ı ele geçirmenin Anadolu tiftiğinin pazarlanmasına yardımcı olacağı konusundaki ısrarı, özellikle, artık güvenini kazandığı balyos ve çevresinden sızdırdığı haberler, hanlar hanı padişah efendisinin ada üzerine sefer açmaya karar vermesinde belirleyici oldu.

Kubad bu düşüncelerini dile getirerek sadrazamına karşı çıktı; onun, Kıbrıs'a saldırının genç ve sinanmamış padişaha karşı büyük bir Katolik bağlaşmasını kışkırtacağından korktuğunu biliyordu. Elçi bu korku saçan ulu sadrazamın, Divan-ı Hümayun huzurunda, Osmanlı himayesindeki Dubrovnik'ten yakınlarda aldığı bir mektubu kaygılarına kanıt olmak üzere gümbür gümbür okuduğuna tanık olmuştu. Dubrovnik'in yöneticileri İtalya'daki gelişmeleri izlemekle görevliydi.⁶ Onlardan Divan-ı Hümayun'a ulaşan haberlere göre, Osmanlı saldırısı söylentilerine karşılık, Kral Felipe donattığı 100 gemiyle katkıda bulunmuştu. Gemiler, Venedik'i savunmak ya da Papa nasıl isterse öyle kullanılmak üzere yola çıkmıştı bile.

Hıristiyanların hazırlıklı olduğuna ilişkin buna benzer haberlere karşın, sadrazamın rakipleri sefer açıp Kıbrıs'ı kuşatmaya padişahı kandırdılar. Öte yandan, Kubad'ın önerisi üzerine, Divan uluslararası diplomasi kurallarını yerine getirme ve adaya saldırma kararını Venedik Senatosu'na bildirme yolunu seçti; gerçi stratejik ve ekonomik önemi göz önünde bulundurulunca Sena-

to'nun adayı barış yoluyla teslim etmesi umudu yoktu. 1570 yılının hemen başında, Divan'ın Venedik işleri bilirkişisi Kubad, Kıbrıs'ın terk edilmesini istemek üzere, bir kez daha Venedik'e gönderilmesine Divan'ı ikna etti. Venedik'e 28 Mart 1570'te vardı; papayla ve diğer Katolik hükümdarlarla süren yardım pazarlıklarını sonuçlandırınca dek saldırıyı geciktirmek uğruna çılğınca çabalamakta olan dukanın huzuruna çabucak kabul edildi.⁷ Kubad zaman kazanmasına olanak tanımayıp, Osmanlı saldırısının derhal başlayacağını bildirdi.

Elçi kötü haber getirdiğinin ve bu ultiatomun başına uzun bir tutsaklık dönemi –en kötüsü de Venedik'te tutsaklık– açabileceğinin farkındaydı. Böylesi bir tepki, Kubad'a göre, tam “bir sizden bir bizden” anlamına gelecekti, çünkü ne zaman çatışma çıksa, padişah da Venedik balyosunu hapse attırırdı. Aklına gelen başına geldi: Elçi hemen tutuklandı. Daha da şaşırtıcı olan, Müslüman olsun olmasın, ne kadar memleketlisi varsa, tutuklanıp mallarına el kondu. Bunun, İstanbul'daki Venedikli tüccarlara yapılanlara misilleme olduğunu sonradan öğrendi.⁸

Bir yandan İstanbul'un gözdağları, öbür yandan İstanbul'la sürdürülen pazarlıklar ve bunlara savaşa rağmen uluslararası ticaretin ertelenemez zorunluluklarının eklenmesi hem Osmanlı, hem de Venedikli tutsakların kısa sürede karşılıklı salıverilmelerine yol açtı. Ama Kubad o kadar şanslı değildi.⁹ Kıbrıs'ın Osmanlıların eline geçişinden başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir Kutsal Katolik Bağlaşması oluşumunu ve İnebahtı açıklarındaki görkemli deniz çatışmasında başarı sağlayışını, Osmanlı donanmasının inanması zor yeniden dirilişini ve onu izleyen kıran kırana pazarlıkları içine alan üç savaş yılı boyunca Venedik'te kaldı.

Elçinin olan biteni adım adım izleyebilmesi, di Segure Grimani'nin ve Çerkez kuzeninin sık ziyaretleri sayesinde oldu. Ayrıca, uzayıp giden Osmanlı-Venedik (Kıbrıs) savaşı sırasında, çileden çıkmış halkın zaman zaman taciz etmesine karşın o küçük Osmanlı tüccar grubunun inatla ticari etkinliklerine yeniden başladıklarını da akrabasından öğrendi.

1571 yılı eylül ayının sonlarına doğru, sevinçten coşmuş di Segura, on ay süren korkunç bir kuşatmanın ardından Venediklilerin elindeki Magosa'nın düştüğünü bildirmek için elçinin hüccesine daldı. Müslüman ile Musevi gece geç vakte kadar oturup, bu önemli olayın anlamı üzerinde ve özellikle de, söylenti-

ler doğruysa, II. Selim'in Kıbrıs'ı, o sırada Nakşa (Naksos) Dukası olan Portekiz ve Venedik göçmeni Joseph Mendes'e armağan edip etmeyeceğini tartıştılar.

Birkaç gün geçmişti ki, Kubad atıldığı zindanın dışından geçen kanalda gürültüler duydu. Biraz sonra Grimani sevinçle gelerek Angelo Gabriele adlı kadirmanın, parlak fes kırmızısı bir Osmanlı bayrağı ile kesik yeniçeri kafalarından çıkarılmış sarıkları ardından çekerek az önce limana girdiği, Katolik Birliği'nin koca bir Osmanlı donanmasını Korintos Körfezi'nde bozguna uğrattığı haberini verdi. Çavuş yine saatler boyu bu felaketin sonuçlarını tartıştı durdu. Atalarının yetmiş yıl kadar önce Eğriboz Adası'ndaki talihsizliğini, ardından daha kırk yıl önce Andrea Doria'nin Preveze'de uğradığı felaketi Grimani'ye anımsattı ve Katolik arkadaşının, V. Karl'in gayrimeşru oğlu Avusturyalı Don Juan'ın Osmanlı donanmasını o büyük Konstantinopolis kentinin surlarına dek kovalayacağı sözlerini küçümseyerek, üzerinde bile durmadı.

Katoliklerin İnebahtı'da kazandığı zafer Venedik'te olağanüstü bir durum yarattı. Kubad, Müslümanları kılıçtan geçirmekle tehdit eden, zafer sarhoşu, alaycı bir kalabalığın seslerini duymuştu hüccesinde. Din kardeşlerinin Rialto ve çevresinde dağınık, korumasız durumda bulunuşu tehlikeyi artırıyordu yalnızca. Bereket Venedik devleti, Müslümanları bir araya toplayıp çevrelerine bekçiler yerleştirerek kan akma tehlikesini önledi.¹⁰

O serin eylül gecesinde şiltesine uzanmış yatan Kubad'ın gözüne uyku girmiyordu. Kuzeydoğudan uluyarak esip gelen dondurucu bora mıydı onu iliklerine dek üşüten? Yoksa o güne değin görülmemiş bir güçle kentin dört bir yanında çınlayan çanlar ve bütün Hıristiyan Avrupa'da yankılandığını bildiği o küçük düşürücü şenlikler miydi?

TİCARET VE DİYASPORALAR

Kudüs kadısı ve beyine buyrulur: Venedik balyosu Bab-ı Hümayun'a başvurarak, Venedik soylularının kullarından Kudüs'ü ziyarette gelenlerin zarar görmemelerini diledi; hiç kimse Kutsal Kabir Kilisesi'nde oturan keşişlere de karışmasın. Kilisenin yıkılmış bölümlerini eski durumuna göre onarmak ve yenilemek istediklerinde, Venedik ahidname ve nişanı uyarınca izin alacaklardır. Bu Frenk keşişlere böyle bir ferman verilmiştir.¹

Pera'da her dil konuşuluyor: Türkçe, Rumca, İbranice, Ermenice, Arapça, Farsça, Rusça, Slavca, Ulahça, Almanca, Felemekçe, Fransızca, İtalyanca, Macarca... Bu yetmezmiş gibi, evimde bu dillerden onu birden konuşuluyor. Seyislerim Arap, uşaklarım Fransız, İngiliz ve Alman; Dadım Ermeni, oda hizmetçilerim Rus, daha bir yarım düzine kadar hizmetkârım Rum; kâhyam İtalyan, yenice-rilerim Türk olduğu için sürekli bir curcunayla yaşıyorum. Bu curcunanın buranın yerlileri üzerinde olağanüstü bir etkisi var; dillerin tümünü aynı anda kapıyorlar; fakat hiçbirini okuyup ya da yazmaya yetecek kadar bilmiyorlar.²

Venedik ile diğer Batı Avrupa devletlerinin Levanten dünyadaki yerleşimlerini nasıl örgütlediklerini keşfetmek için Batı Avrupa tarihinden çok, Osmanlı tarihine eğilmeliyiz, çünkü Osmanlı toplumunun temeldeki tasarımı, imparatorluk içindeki ticari ve diplomatik yerleşimlerin isteklerini yerine getirmeye ve gelişmelerini kolaylaştırmaya çok yardımcı olmuştu. Devlet, 14. ve 15. yüzyıllar boyunca, İslamiyetin rakip tektanrılı dinlere karşı tutumunun geniş görüşlü bir yorumuna dayanan, böylece Anadolu ile Balkanlar'da ele geçirilen topraklardaki Hıristiyan ve Musevilere de katılma hakkı tanıyan bir sistem kurdu.

OSMANLI DÜNYASINDA GAYRİMÜSLİMLER

Hız. Muhammed döneminden (yaklaşık 570-632) beri İslam hemen hemen her gittiği yerde büyük Musevi ve Hıristiyan topluluklarıyla yüz yüze gelmişti. Bu durum karşısında din, bir eşit davranma öğretisi değil de, hoşgörölü davranma öğretisi geliştirdi: Tevrat'a ya da Hıristiyanlığın İncil'ine inananlar, "zimmi" ya da "ehl-i kitap" kullar olarak Darü'l-İslam'da inançları gereğince yaşayabiliyor ve ibadet edebiliyor; karşılığında bir kelle vergisi (cizye) ödüyor ve boyun eğişlerinin sembolü niteliğindeki bazı uygulamaları kabul ediyorlardı. Hıristiyanlar ve Museviler bu kural sayesinde rakip bir dinin egemenliği altında ayakta kalabildiler, hatta varsıllaşabildiler.

Daha sonraki yüzyıllarda ve çeşitli yerlerde Müslüman hükümdarlar ve devletler, Kuran'ın böylesi beyanlarını bazen geniş ve hoşgörölü yorumuyla, bazen de, katı ve sert tanımlamalarla uyguladılar.³ Osmanlılar, belki seçimden ziyade zorunluluk nedeniyle, hoşgörölü yorumu benimse-diler. 14., 15. ve 16. yüzyılların hızlı yayılcılığı, en azından nüfus bakımından Hıristiyanların ağırlıklı olduğu bir imparatorluğun temellerini attı. Bu durum, yöneticilerin Müslüman olmayan kulları da din öğretisinin elverdiğince hoş tutmalarını zorunlu kıldı.

Yayılcı koşulları da Osmanlıların böyle davranmalarına yardım etti. İmparatorluk hazinesine akan muazzam mal ve para, şeriat yasalarına göre bir İslam devletinde gayrimüslimlerin boyun eğdiğinin göstergesi olan kelle vergisini devletin azaltmasına olanak sağladı. Kimi durumlarda Musevi ve Hıristiyan topluluklar pazarlık yoluyla, oldukça önemsiz miktarlarda bir toptan ödeme (*maktu*) karşılığında, geniş kapsamlı toplumsal ve hukuki özerklik elde ettiler.⁴ Kuran'm gayrimüslimlerin mal varlığına ve gösterişe koyduğu sınırlamalara karşın, devlet çoğu kez harcamalara ilişkin sınırlamaları hafifletti ve yıkılmış kilise ve sinagogları onarma yetkisi verdi. Böylesi araçları kullanarak Osmanlılar bir yandan hukukun gereklerine itaat ederken, bir yandan da uygulamayı iyileştirmişlerdi. Kimi zaman daha da ileri gidildiği oldu: Örneğin, şeriatı doğrudan doğruya çiğnediğine bakmaksızın yeni Hıristiyan ve Musevi tapmaclarının yapımına izin verdiler.

Konstantinopolis'in alınmasıyla Osmanlılar, Bizans'ın siyasal merkezi yanında dinsel merkezinin mirasına da konduklarında, II. Mehmed, gayrimüslim kullarla –daha önce açıkça ortaya konmamış– ilişkiyi belli bir hukuki düzene oturttu. Yeni hükümdar, kadim başkentin siyasal yönetiminde ve ekonomik yapısında reform yapmanın yanında, Rum Ortodoks kilisesinin kutsal örgütlenmesini de ya tanımak ya da ortadan kaldırmak zorundaydı. Mehmed birinci yolu seçti ve Osmanlıyla bütünleşmeyi din gereği Roma'yla birleşmeye yeğ tutan Gennadios Sholarios'u Osmanlı egemenliğindeki ilk Rum Ortodoks Patriği olarak atadı. Padişah 5 Ocak 1454 tarihinde Gennadios'u Patriklik görevine getirerek –her yeni padişahın tahta çıkışında yenilenmek ya da geçerliğine son verilmek üzere– kendisine bir “ahdname” verdi. Bu belgede Rum Ortodoks cemaatinin örgütlenmesi, ayrıcalıkları ve sorumlulukları ana çizgileriyle belirleniyordu. Osmanlı otoritesinin tam desteğini almış olmasının yanı sıra, belge Gennadios'a Bizans İmparatorluğu döneminde kendinden öncekilerin hiç taşımadığı ölçüde toplumlararası güç bağışlıyordu.

Yalnızca Osmanlı Rum Ortodoks toplumunun din işleri, yasaları, iş yaşamı ve vergi ödemelerinin sorumluluğu patrik ile astları ve ardıllarınca yüklenilmiş olmadı; Mehmed ve danışmanları, büyüyen Osmanlı Ermeni ve Musevi toplulukları için de benzer örgütler tasarladılar. Bu cemaatler stratejisi 15. yüzyılda tam olarak biçimlenmemişti; 19. yüzyıla gelinceye dek de asla köken, coğrafya ya da dil temelli bir niyet ya da haklılaştırma taşımadı. Bu örgütlenmelerin her biri duruma göre biçimleniyordu ve kendi dini cemaatinin özgül gereksinimlerini ve niteliklerini yansıtıyordu. Ermeni Gregoryen Patriği hiçbir zaman Rum Ortodoks meslektaşının taşıdığı otoriteye sahip olamadı; bunun başlıca nedeni, Ermeni cemaatinin çok dağınık olması ve birçok mensubunun Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının dışında, dolayısıyla patriğin denetiminin dışında yaşamasıydı. Hahambaşının otoritesi daha da sınırlı kaldı, çünkü Osmanlı Musevi cemaati, baskıcı Bizans döneminde evrilen, büyük ölçüde merkezden bağımsız, dağınık siyasal yapısını korudu. İstanbul dışında (çoğu kez, İstanbul'un birçok sinagoglu semtlerinde bile) cemaatler üzerindeki otoriteyi elinde tutanlar hahambaşı dışındaki önderlerdi.

Daha sonraki birkaç yüzyıl boyunca, üç büyük gayrimüslim toplum ve yönetimlerinin her biri kendi belirgin yolunda evrilecekti. Bununla birlikte, bu örgütlenmeler, daha ilk ortaya çıkışlarından başlayarak (ancak çok daha sonra “millet” olarak anılacaklardır) üyelerine önemli ölçüde özerklik tanıdılar. Devletin özellikle dini, iktisadi ve hukuki alanlarda cemaatlerin işlerine karışmama siyaseti, onlara Osmanlı dünyasında kendilerine üretken alanlar açma umudunu kazandırdı.

Böylece, heterojenlik Osmanlı toplumunun belirgin bir niteliği durumuna geldi; özellikle de, savaştan doğan gereksinimlerin ve ticaret olanaklarının ekonomileri çeşitlendirme eğilimi gösterdiği, her türden insanı ve düşünceyi bir araya getirdiği kıyı boylarında ve sınırlarda. Neredeyse her Osmanlı kentinde, kendilerini Gregoryen Ermeni, Ortodoks Rum, Musevi, Müslüman olarak tanımlayan grupların iç içe geçtiği, zengin bir etnik köken ve dil çeşitliliği sergilenir oldu. Kimi uğraşlarda uzmanlaşmalarına karşın bu topluluklar, çalışma yerlerini oluşturan pazarlarda, sanayi bölgelerinde özgürce bir araya geldiler. Evlerin kilise, cami ya da sinagoglar çevresinde kümeleniği mahalleler ayrımına daha eğilimliydi; yine de, bu daha kişiye özel çevrede bile bir miktar dinsel ve kökensele karışım oluyordu. Ankara, İstanbul, Selanik ve daha başka erken modern çağ Osmanlı kentlerinde ticaret bölgelerinin bir insan harmanı olması beklenirdi; mahallelerse daha çok (ama her zaman değil) Hıristiyan, Musevi ya da Müslüman kalmaya yatkındı. Osmanlıların gayrimüslimlere bir yandan bağrını açıp, öbür yandan eşitlik tanımama stratejisi, kentlerin içlerini bir dinler ve insan çorbasına çevirdi. İnsanlar hem yan yana yaşayıp çalışmayı sürdürdüler, hem de durmadan değişen, fakat çoğu zaman ayrı olan dinsel, hukuksal, kültürel ve zaman zaman da etnik kimliklerini korudular.

YABANCILARA KARŞI TUTUM

1453 yılı bir Osmanlı din stratejisi yaratılmasında nasıl bir dönüm noktası olmuşsa, imparatorlukta yabancıların oturması konusunda da belirleyici bir dönemeç oldu, çünkü padişah o yıl yalnız Konstantinopolis'i değil, aynı zamanda Galata'daki Katolik kolonisini de miras aldı ve yönetmek zorunda kaldı. Büyük kentin tersine, dış mahalle Galata Mehmed'in ordu-

suna direnmeden boyun eğmişti; dolayısıyla, padişah yağmalamaları için askerlerine Galata'yı bırakmak zorunda değildi. Bunun yerine, Galata'yla ilişkiyi kendi oluşturabilirdi. Sonuç, padişah fermanı biçiminde verilen (tıpkı Gennadios'u patrik atayan ahdname gibi) resmi bir güvence oldu: "Ahdname"ye göre, Mehmed Ceneviz cemaatinin yönetim kuruluna (*Magnifica Communita di Pera*) dokunmayacak, semte hukuksal ve bir miktar da siyasal özerklik verecek ve yabancı halkına Osmanlı topraklarında ticaret yapma özgürlüğü hakkını tanıyacaktı. Bunlara karşılık Latinler silahlarını bıraktılar, kilise çanlarını (Mehmed'in ve diğer Müslümanların özellikle aşağılayıcı buldukları anlaşılan) susturdular, surlarını stratejik noktalarda yıktırdılar ve bir kelle vergisi ödemeye başladılar.

Bu ahdname bir bakıma, Bizans döneminden Osmanlı dönemine geçişin nasıl olduğunu örneklemektedir. Latinler (ve Dördüncü Haçlı Seferi'nden bu yana da özellikle Cenevizliler) Bizans Galata'sında, Gotik kulesiyle, İtalyan tarzı kiliseleri ve meydancıklarıyla tam bir İtalyan kenti kurmuşlardı. İtalyan kültürünün bir ileri mevzii olma nitelikleri Osmanlı yönetiminde de sürdü. Venedikli düşmanlarına karşı her türlü üstünlük arayışındaki Mehmed, Floransalı tüccarları bile Galata'ya yerleşmeye çağırırdı ve onlara hoşgörülü ayrıcalıklar tanıdı. Onları kısa sürede başka Avrupalılar izledi; başlangıçta daha çok İtalyanlar (aralarında Venedikliler de vardı), ardından Fransız, İngiliz ve Felemenkliler. Galata Osmanlı yönetiminde hızla gelişti. Kentin ticari işlerinin yürütüldüğü yüreği duruma geldi ve arkasını yasladığı Pera sırtlarının bağ ve bahçelerine doğru ağır ağır yayılarak, Avrupalı elçileri, maiyetlerini ve çevrelerini İtalyan havasındaki ortamına çekti.

Bir başka deyişle, Mehmed'in Cenevizlilerle pazarlığı, İslam dünyasından ve daha özgül olarak rakip Batı Anadolu beyliklerinden kalma bir geleneğin sürdürülmesinden başka bir şey değildi. Venedik kolonileri uzun zamandan beri Memluk İmparatorluğu'nun kentlerinde var olagelmışlerdi; 1331 gibi erken bir tarihte, Anadolu'nun güneybatı köşesinden geçen kervan ve deniz yollarını denetimi altında tutan Menteşe beyi, Girit'in Kandiye kentinin Venedikli Dukası Marino Morosini ile ticari anlaşmalar yapmıştı. Altı yıl sonra duka, İzmir limanında üslenmiş güçlü bir donan-

maya komuta eden Aydın beyi ile bir anlaşma yaptı. Ardından 1352 yılında Osmanlı beyi Orhan Cenevizli tüccarların yeni ele geçirilmiş Bursa kentinden ve dışarı uzanan yollardan yararlanmalarına razı olan benzer bir sözleşme imzaladı. Saldırgan Venedik İmparatorluğu'na karşı Doğu Akdeniz'de bağlaşıklar arayan Orhan, antlaşmayı büyük olasılıkla ticari amaçlı değil, siyasi bir taktik nedeniyle imzaladı. Yine de, Murad'ın 1380'lerde, bu kez Venedikli rakipleriyle imzaladığı benzer bir anlaşma, Osmanlıların ticarete verdikleri önemi doğruluyor.

Gerçekten de, bu anlaşmalar, tasarım ve amaç bakımından temelde ticarete yönelikti, çünkü gümrük ve başka vergi gelirlerine karşılık, Türkmenlerin elindeki Bursa ve İzmir gibi kentlerden geçen yaşamsal önemde kervan yollarından yararlanma ayrıcalığını Latin tüccarlara tanıyordu. Oysa bununla kalmayıp siyasal, ideolojik ve kültürel ereklere ulaşmakta da yardımcı oldular. Beyler Hıristiyan bağlaşıklar kazanmış ve Doğu Akdeniz devletleri topluluğunda kabul görmüş oldular; bu da hükümetlerinin tanınmasını, doğudaki Selçuklu sultanlarından bağımsızlıklarını kazanmalarını ve uluslararası ilişkilerini yoluna koymalarını sağladı. Bursa'nın Osmanlılarca alınmasından yalnızca bir yıl sonra, 1327 yılında, Orhan'ın kendi adına sikke kestirmesi, büyük olasılıkla, Osmanlı parasının kervan yollarında dolaşımından doğan geliri elde etme ve ticari ilişkileri görünür kılma tasarımı olduğu kadar, bağımsızlığı simgelemeyi hedefleyen siyasal bir manevraydı. Öte yandan Latinler yalnız bağlaşıklar ve servet kazanmakla kalmadı; kasabaları, kulları ve hükümdarlarını tanıma imkânı buldukları bu önemli ve tehlikeli olabilecek yeni devletleri daha yakından tanıma fırsatı da buldular.

Bu örneklerle karşın, Mehmed'in 1453 tarihli ahidnamesi yenilikler de içeriyordu; Osmanlı'nın gayrimüslim kullarına yaklaşımına çok zekice bir farklılık getirdi. Sözleşme Batılı yabancılara, yalnızca varlıklarını sürdürmelerine ve hatta *pax ottomanica* döneminde kârlı ticaretlerini büyütmelerine yarayan bir düzenleme gibi görünmüş olabilir. Oysa Osmanlılar bunu, yabancılara İslami hukuka göre Darü'l-İslam'a çekilmesinin ilk adımı olarak algılıyordu. Bu tür anlaşmalar, Batılıların yalnızca ziyaretçi (*müste'min*) olduğunu ve dolayısıyla, başka ve hatta İslam dışı devletlere bile bağlılıklarını

Resim 25. Eyüp'te bir cenaze alayı. Hz. Muhammed'in sahabesinden Eyüb Ensari İstanbul'un ilk kuşatması sırasında (674-78) şehit düşünce buraya gömülmüştü. Osmanlı padişahlarının kılıç kuşanma töreni burada yapılırdı. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman*, c. I, s. 248'den sonra.

sürdürüp, istedikleri zaman gelip gidebileceklerini onaylıyordu. Oturma süresi kuramsal olarak yalnızca bir yıl ile sınırlıydı ve cizye ödemeye razı olmakla da Avrupalı konuklar zamanla “zimmi” sınıfına katılarak toplum bünyesine soğurulmaya açık duruma geliyorlardı. En azından kuramsal olarak, konukluk süresini aşmak kulluk konumu edinmeye yetiyordu.

Her ne kadar Mehmed'in böyle zamana yayılmış bir bütünleşmeyi aklından geçirdiğinin bazı kanıtları varsa da, bu durum, padişah ve danışmanlarının ille de böyle bir sonucu amaçladıkları anlamına gelmiyor. Bununla birlikte, Pera kadısı ve imparatorluğun dört bir yanındaki meslektaşları, dışarıdan gelmiş kişileri gayrimüslim Osmanlı kulları gibi görme ve öyle davranma eğilimindeydiler. Ne de olsa bu yargıç-yöneticiler medrese eğitimi görmüş, “ulema”dan kişilerdi. İslam hukukunun derinliklerine dalmışlardı ve bölgelerini bu hukuk uyarınca yola getiriyorlardı.

17. yüzyıl başlarına ait Osmanlı resmi kayıtları, Avrupalı diplomatların, kendilerini ve korumaları altındaki kişileri diğer Osmanlı kullarını yönettikleri gibi yönetmeye kalkan Osmanlı görevlilerini protesto edişleriyle doludur. 1605 tarihli bir şikâyet, Venedik balyosunun, adamlarından beş tercüman ve kâhyanın evlerinin Osmanlı görevlilerince gayrimüslim kullara ait vergi defterine işlenmemesi gerektiğini dile getiriyor. Yalnızca birkaç ay sonrasına ait bir resmi kayıta da, vergi tahsildarlarının Galata, İstanbul ve Üsküdar'da gümrük vergisi, yeniçerilerce korunma parası ve Venedikli diplomatlar için kesilen büyükbaş hayvanlardan mum yapımçıları için içyağı toplama girişimlerine karşı çıkıldığı yer alıyor. Ertesi yıla ait bir üçüncüsü, Galata ve İstanbul'da dükkânları olan Venedikli tüccarların "gümrük vergilerini ödediklerini ve gayrimüslim Osmanlı tebaayla aynı sınıfa katılmamaları gerektiğini, çünkü bunun ellerindeki ahidnameye aykırı olacağını"⁵ açıkça ortaya koyuyor.

Osmanlı görevlileri ile ülkede oturan yabancı topluluklar arasındaki ilişkilerde bu tür yakınmalar sık sık görülür. Sakız Adası'nda daha da renkli örnekler ortaya çıkıyor. Osmanlıların Sakız'ı 1566 yılında ele geçirdiklerini ve kenti fiilen serbest bir limana dönüştürmeyi amaçladıklarını görmüştük. Yirmi otuz yıl geçmeden, yerel görevliler adanın ele geçirilmesinden sonra orada kalmış olan Sakızlı Latinlere "zimmi" muamelesi uygulamaya çalıştılar. 1615 yılında yerel yöneticiler "Sakız'da uzun zamandan beri oturan" bir Venedikli tüccardan olağandışı zamanlarda alınan "avarız" ve "kasabiye" vergilerini ödemesini istediler. İki yıl sonra ve 1618'de bir kez daha Venedik balyosu Divan-ı Hümayun'a şikâyetle bulunarak, vergi tahsildarlarının adada oturmakta olup ticaretle uğraşan Venedik tebaasından kelle vergisi (cizye) istediklerini bildirdi.⁶ Statüye ilişkin anlaşmazlıkların sergilendiği bu tür yakınmalara, genellikle Osmanlıların açgözlülüğü ve yolsuzluğa batmalarının neden olduğu yorumu yapılır. Her ne kadar Osmanlı bürokrasisinin rüşvetle kandırılmakta muhtemelen başka bürokrasilerden aşağı kalır yanı olmadığı doğruysa da, yine de olanlar, yabancının Osmanlı toplumundaki konumuna ilişkin farklı algılama biçimlerini en çarpıcı biçimde ortaya koyuyor.

Kısacası, her ne kadar Mehmed'in Cenevizlilere 1453'te bağışladığı ahidname ve onu izleyen ahidnameler ticaret ve toplum ilişkilerini kesin-

likle rahatlatmış olsa da, bunların Osmanlı ve Avrupalı kafalar için taşıdığı anlamlar birbirinden oldukça farklıydı. Dahası, özgül bir bağlamda bile, bu farklı kültürel anlamlar arasındaki gerilimin sonuçları da zaman içinde değişime uğruyordu. Örneğin, toplumsal koşullardaki çarpıcı değişimler dolayısıyla II. Mehmed'in Cenevizlilere bağışladığı anlaşma koşulları, Osmanlı devletinin 1569 yılında Fransızlara bağışladığı daha hoşgörülü koşullardan dikkat çekici biçimde farklıydı.

VENEDİK'E RAKİP KENT DEVLETLERİ

Osmanlılar kapitülasyon pazarlıkları yaparken ve dağıtırken, kafalarında ticari kaygılar kadar siyaset de vardı. Tıpkı Orhan'ın 1350 yılında Cenevizlilere ticaret anlaşmaları bağışlamasında başlıca itici gücün Venedik'e karşı ortak nefret olduğu gibi, II. Mehmed'in 15. yüzyıl sonlarında Floransalı tüccarları benimsemesinde de uzun Osmanlı-Venedik Savaşı (1463-79) güdüleyici olmuştu. Gerçekten de, bundan sonraki yüzyıl boyunca Venedikliler, Osmanlılarla ticaretten pay kapabilmek için giriştikleri yarışta, Fransa, İngiltere ve Felemenk gibi Atlas Okyanusu kıyısında yeni doğmakta olan ulus-devletleri değil, Akdeniz kent devletlerini uzak tutmaya uğraştılar. Kazançlı çıkıp zenginleşen çoğunlukla Venedik'ti. Fakat ne zaman bir Osmanlı-Venedik savaşı patlasa, Ancona, Floransa, Ceneviz, Dubrovnik ya da bu kentlerin birkaçı birden, –Venedik'in zararına– daha iyi ticaret yapma koşullarına kavuştular.

Venedik ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki (II. Mehmed'in saltanatının ikinci yarısına damgasını vuran) uzun savaştan, özellikle Floransa kârlı çıktı.⁷ Güzel yünlü kumaşlarıyla ünlü, denize çıkışı olmayan Floransa bu değerli malını doğuya Venedik kanalıyla ve Venedik gemilerinin ambarlarında akıtmak zorundaydı; ta ki 1421 yılında Pisa kentini ve bu kentin limanı Livorno'yu ele geçirinceye dek. Bu tarihten sonra Floransalı tüccarlar Osmanlı pazarına doğrudan girmeye kalkıştılar. Bu çabaları İtalyan rakiplerince 1450'lere değin etkili biçimde engellendi.

II. Mehmed denizlerdeki başlıca rakibi Venedik'in aynı zamanda Akdeniz dünyasında en önde gelen ticari ortağı olmasındaki çelişkiye duyarlıydı. 1453 yılından sonra padişah, bu bağımlılıktan kurtulmak amacıyla, Vene-

dik'in en önde gelen İtalyan rakibi Floransa'ya arka çıkmaya başladı. Floransa Mehmed'den yalnız kapitülasyonlar koparmakla kalmadı; aynı zamanda, daha 1454'lerden başlayarak yünlülerle yüklü Floransa gemileri İstanbul limanına demir atmaya başladı. Venedik'le Osmanlılar arasında büyümekte olan gerginlik sırasında, imparatorluk 1462'de Galata'daki hükümet yapılarından birçok Venedikliyi kovarak, yerlerine Floransalıları yerleştirdi. Savaşın başlamasının üzerinden çok geçmeden Osmanlılarla Floransalılar arasındaki ticaret ilişkisi, Venediklilerle ilişkinin yerini aldı ve gelişti.

Floransa'nın başarıları geçici oldu: Livorno deniz yolunun uzunluğunun yanı sıra, 1590'larda Toscana dukasının serbest liman yapılincaya dek Livorno'nun önemsiz bir liman olmaktan öteye gidemeyişi bunda etken oldu. Üstelik, Venedikliler Doğu Akdeniz'de o denli kök salmışlardı ki, bir başka İtalyan devletinin Osmanlı desteğini arkasına almadan Venediklileri yerinden kıpırdatması olanaksızdı. Floransa'nın başarısı Osmanlıların desteğini arkasına almasına bağlıydı; bu destek gevşeyince (1479 barış anlaşmasından sonra olduğu gibi) bu yeni yakınlaşmanın hızı kesildi.

Bundan başka, Mehmed'in birdenbire Floransalılara arka çıkması, sevgisinden ya da yalnızca bir siyaset oyunu olmaktan kaynaklanmıyordu; nedeni basitçe, Osmanlıların önünde Latin tüccarlardan başka seçenek olmamasıydı. Çünkü İtalyanlar Akdeniz'in ticaret yolları üzerinde en az iki yüzyıldan beri egemenlik kurmuşlardı. Üstünlük sorununu 1204 yılında Bizans başkentini yağmalayarak ve işgal ederek çözüme bağlamışlardı ve 15. yüzyılın sonlarına dek onlara meydan okuyabilecek bir Osmanlı tüccar topluluğu çıkmamıştı. Oysa 1500 yılına gelindiğinde, Osmanlıların insan harmanından bazı sağlam görümlü rakipler ortaya çıkmıştı. Bunlar arasında, İber Yarımadası'ndan sürgün edilen Sefardiler Selanik, İstanbul ve başka Osmanlı kentlerine yerleştikleri gibi, Akdeniz dünyasının dört bir yanındaki liman kentlerine ve daha uzaklara dağılmışlardı. Ermeniler, İran'dan batıya giden ipek yollarını işletip varsıllaşarak yaygın bir ticaret diasporası ağı kurmuşlardı.⁸ Bir de, Osmanlı dünyasının uç boylarında yerleşik –Dubrovnik, Eflak ve Sakız Adası gibi– yarı özerk yönetimler vardı. Şu bir gerçek ki, bunların Osmanlı deviyile gönüllü, fakat zaman zaman duraksama geçiren bağlaşımları, bir yandan onları imparatorlukça soğurulmaları

tehlikesiyle karşı karşıya bırakmış, fakat öte yandan, arkalarında uzanan uçsuz bucaksız Osmanlı ticaret art bölgesinin dev olanaklarını onlara sunmuştu. Bu Osmanlı tebaası ve onlara bağımlı bölgeler, olgunlaşarak sağlam ticaret örgütleri durumuna geldiler; Venedik'in gittikçe küçülen bir askeri tehdit oluşturması nedeniyle, Osmanlı yönetimi İtalyan devletlerini, ister ticari ister askeri amaçlarla olsun, birbirine düşürme merakından vazgeçti ve kendi tüccarlarını desteklemeye başladı.

Katolik olan ve İtalyanca konuşan Dubrovnik'in durumu, bir İtalyan kent devletine çok benzemesi ve çoğu kez Venedik'e doğrudan rakip olması nedeniyle, konumuzla yakından ilgilidir.⁹ Dalmaçya'nın bu liman kenti, Venedik'le birlikte Adriyatik Denizi'ne girişi paylaşmakla kalmıyordu; aynı zamanda, bulunduğu konum onu, –Adriyatik'deki Avlonya gibi Osmanlı limanlarının ve 1570'ten sonra Venedik'e bağlı liman kenti Spalato'nun bir miktar rekabetine karşın– Osmanlı Balkanları'na ve buraların zengin pazarlarına Batı'nın giriş kapısı durumuna getirdi. Dubrovnikli tüccarlar İtalya'ya tahıl, tuz, deri ve yün götürüp, karşılığında Balkanlar'a kumaş, altın, gümüş getirdiler.

Osmanlı İmparatorluğu'na bilerek bağımlı kalarak, bu kent devleti coğrafi konumundan en üst düzeyde yararlandı. Darü'l-harb ile Darü'l-İslam arasında bir tür kuramsal ara bölge olan “Darü'l-ahd” içindeki kendine özgü yeri Dubrovnik'e, Osmanlı toprakları içinde de ticarete en öncelikli devlet konumunu –ağır bir vergi ödeme pahasına da olsa– kazandırmıştı. Dubrovnikli tüccar grupları, imparatorluğun dört bir yanındaki belli başlı Osmanlı kentlerine yerleşmişti. Ayrıca Balkanlar'a da yayıldılar ve konumunun Dubrovnik'e kazandırdığı Adriyatik Denizi'ne açılan kapı olmanın üstünlüğüyle, Balkanlar'ın bölgelerarası ticaretine egemen oldular.

Dubrovnik kent devleti herkeste olmayan bu üstün yanını, Osmanlı devletine sunduğu, saldırgan Osmanlı korsanlarına, usaç veren yerel görevlilere ve zorba Venedikli rakiplere yönelik protestolar içeren arzuhal-lerle canlı tuttu. Hıristiyan kıyılarını yağmalamak, Venedik ve diğer Hıristiyan gemilerine saldırmak üzere Avlonya, Dıraç ve Bar gibi Osmanlı Arnavutluk'u limanlarından her an çıkıveren “deniz gazileri”ne karşı Dubrovnik, Osmanlı koruması istiyor ve elde ediyordu. Osmanlı devleti ayrıca, Ro-

dosçuk, Edirne ve başka yerlerdeki Dubrovnik yerleşimlerini çeşitli angarya ve vergi yükümlülüklerine karşı koruması altına alıyordu; dahası, Bosna ve Hersek'e taşınan tuz üzerindeki Dubrovnik tekeline Venedik'in çöreklenmesine engel oluyordu. Hatta Osmanlı yönetimi, Dubrovnik'i 1617 yılında yağmalayan ve denizden ablukaya alan Venedik'i suçladı ve aynı şekilde karşılık verme tehdidinde bulundu.¹⁰ Sağlanan bu tür ayrıcalıklar ve koruma, Dubrovnik'in Balkan art bölgelerindeki güçlü ticaretini Venedik'in bozma çabalarını boşa çıkarmaya yarıyordu.

Dubrovnik'in iç pazardaki rekabet üstünlüğüne karşın, uluslararası alanda, olağan koşullarda Venedik'le ve diğer İtalyan devletleriyle yarışması olanaksızdı; dış ticaret, yalnızca Venedik'le Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bağlar tümüyle koptuğu zaman geliyordu. Tıpkı Floransa'nın 15. yüzyıldaki uzun süren çatışmadan yararlandığı gibi, daha sonraki Osmanlı-Venedik savaşlarında da Dubrovnik'in ticaret trafiği palazlandı. Her defasında başlıca neden Venedik'in içine düştüğü zor durumdu ve Dubrovnik'in oturmuş Venedik pazarlarına saldıracasına girme yeteneği, Serenisima'nın Osmanlı İmparatorluğu ile barış yapma ve sürdürme gereksinimini iyice artırdı. Bunda çoğunlukla başarılı oldu. Öte yandan, son büyük Osmanlı-Venedik çatışması olan Girit Savaşı (1645-69) daha önceki çatışmaların her birinden daha uzun sürdü ve bu savaş sırasında Dubrovnik'in uluslararası pazarlarla ticareti tek sözcükle patladı. Savaşın başlangıcında, Venedik'e meydan okuyan Dubrovnik'in transit ticaretinden geliri 20.000 dukaydı; 1669 yılına gelindiğinde bu gelir (25 kat artarak!) 500.000 duka ya çıkmıştı. Osmanlıların Venediklilerden Girit'i almasından bir yıl sonra yeniden tepe taklak 60.000 duka dolayına düştü.¹¹ Her ne kadar çabucak eski durumuna gelmiş olsa da, ticaretin gidişatındaki bu aşırı dalgalanmadan Venedik büyük zarara uğramış olmalı; yine de, 16. yüzyıl başlarındaki savaşlarda Venedik Cumhuriyeti fazla mali sıkıntıya düşmedi.

VENEDİK'E OSMANLI İÇİNDEN RAKİPLER

Bu sayıların ortaya koyduğu gibi, Dubrovnik olağan zamanlarda Venedik'in engin ticaret deneyimi ve imparatorluğu ile rekabet etmede Floransalılardan daha becerikli değildi. Başarılı olabilmeleri, Osmanlı desteği-

ni arkalarına almalarına bağı olduğu gibi, ayrıca, Osmanlıların Venedikli rakiplerinden yüz çevirmesine bağılıydı. Oysa Osmanlı tebaası diğer cemaatler İtalyan devletinın üstünlüğünü sarsabilirdi ve bunu becermeyi öğrendiler. Osmanlı Musevileri ve Erinenileri 16. yüzyılda bu cemaatlerin önde gelenlerindendi.

14. yüzyılda Osmanlılar sahneye çıktığında, Museviler Avrupa ve Akdeniz dünyalarının her yerine zaten dağılmış durumdaydı. Yüzyıllardır hâkim –Memluk, Bizans, İtalyan, Germen ya da İspanyol– toplumlarla yan yana ve uyum içinde yaşamış olmak, bu toplulukları yaşam biçimi ve inançlarında birbirinden farklılaştırmıştı. Her ne kadar Musevi kimliklerini korudularsa da, Memluk İmparatorluğu’nda yaşayan Museviler kültürel bakımdan Arap topraklarını paylaştıkları Müslümanlara, yemekleri, dilleri, evlilik ve aileye yaklaşımları farklı ve hatta tapınmaları bile apayrı Alman ya da İspanyol dindaşlarına kıyasla daha çok benziyorlardı.

Birazını yayılma yoluyla, birazını da göç yoluyla içine alan Osmanlı İmparatorluğu, bünyesinde bu Musevi cemaatlerinin tümünün temsilcilerini bulunduruyordu. Birçoğu İstanbul’a yerleşmişti; 1477 yılma gelindiğinde İstanbul’da 1500’ün üzerinde Musevi hanesi vardı. Safed, Kudüs, Manisa, İskenderiye ve Selanik gibi başka kentlere yerleşenler de oldu. Bunlar arasında Selanik, imparatorlukta Musevi yerleşimine belki de en iyi ışık tutan, en iyi ayırt edilen örnektir. Görüldüğü kadarıyla, 1478 yılında Selanik’te hiç Musevi yaşamazken, 1519 yılına gelindiğinde, her biri kendi sinagoguna ve hahambaşına sahip yirmi dört Musevi cemaati (*kehillot*) kentin nüfusunun yarıdan çoğunu oluşturunuyordu.¹² Selanik dünyadaki tek “Musevi kenti” durumuna geldi ve uzun süre öyle kaldı.

Selanik ayrıca, açıkça anlaşılacağı gibi, Avrupa ve Akdeniz dünyalarındaki Musevilerin akın akın geldikleri bir göçmenler kentiydi. Bu göçleri kolayca izlememize yarayan bir nokta da, imparatorlukta Musevi cemaatlerin kendilerini genellikle köklerini bıraktıkları yere göre tanımlamalarıydı. Selanik’e göçenler bu kuralın dışında değildi. Cemaat adları –Apulia, Aragon, Kalabria, Kastilyalı, Katalan, Korfu, Portekiz Evora’sı, Alman, İtalya, Lizbon, Mağrip, Otranto, Provençal, Aragon Saragossa’sı, Sicilya ve İspanya– çok çeşitli kökenlerden geldiklerini, cemaatlerin dışa-

rıya kapalı olduğunu ve İber Yarımadası'ndan gelenlerin çoğunlukta olduğunu düşünüyor.¹³

Bu cemaatler önceleri, ayin yöntemi, dil ve “*marrano*”lara (Katolik İspanya ve Portekiz’de dinlerinden çıkmaya zorlanmış olan Musevilere) nasıl davranılacağı konularında şiddetli kavgalara tutuştular. Marranolar 15. yüzyıl sonlarından başlayarak Osmanlı İmparatorluğu’na birer ikişer gelmeye başlamışlardı ve bunların şehitliği reddetmeleri, Kuzey Avrupa’dan gelen Musevilerce (Aşkenazlar) özellikle küçümseniyordu. Aralarındaki kavgalara karşın, bu eklektik toplulukta en ağır basan şey dinsel kimlik oldu ve cemaatler zaman içinde uzlaştılar (ya da farklılıklarıyla birlikte yaşamayı öğrendiler). Meydana getirdikleri karışım, temelde İspanyol kökenli olmakla birlikte (bugün onların soyundan gelenlere “Sefardiler” adı veriliyor), Alman, Arap, Bizans kalıtından ve başka kalıtlardan öğelerle de kaynaşmışlardı.

Bu kullar Osmanlı yapısına önemli ve değişik katkılarda bulundular. İberya ve İtalya’dan beraberlerinde yeni kumaş dokuma teknikleri ve tıbbi yöntemler getirdiler; Osmanlı mali yönetimini ve vergi toplama sistemini geliştirmeye ve kurumlaştırmaya yardımcı oldular ve Osmanlı uygarlığını çok çeşitli yönlerde geliştirdiler. Ayrıca, ve konumuzla daha da yakından ilgili olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’nın geride kalan bölümüyle, özellikle de ticari ve mali alanlarda bütünleşme sürecini daha ileriye götürdüler.

Cemaatin geniş alana yayılmış diasporası, ticaretteki canlılığını sağlayan etken oldu. İspanya Musevileri yalnız Osmanlı kıyı boylarına değil, Venedik, Ceneviz ve diğer İtalyan devletlerinde de mahalleler oluşturdular. 16. yüzyıl ilerledikçe, atalarının yüzyıllar önce kovulduğu Bordeaux, Londra ve diğer Atlas Okyanusu kıyı boyu kentlerinde kendilerine yeniden yer edindiler ve Hamburg, Amsterdam gibi yerlerdeki Alman dindaşlarıyla bağlantılar kurdular. Tipik olarak, İspanya ve Portekiz’den sürgün edilenler Hıristiyan Avrupa kentlerinde Musevi olarak değil de –dinlerinden– dönerek yer buldular. İberyalıların onlara zorla dayattığı inancı ancak sonraları reddedebildiler. Oysa *conversos* (dönme) olarak bile, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa’nın geri kalan bölümündeki kentlerdeki Sefardilerle sık

sık ticari bağlantılar örgütleyerek, yalnız Doğu Akdeniz'den yayılan yeni ticaret ağını ileriye taşımakla kalmayıp iki Avrupa'yı birleştirme sürecini de ileriye götürdüler.

16. yüzyılın en tanınmış ve en varlıklı Osmanlı Musevi ailesinin uygulamaya giriştiği yöntem tam tamına böyleydi. Portekizli Museviler Beatrice da Luna ile yeğeni Joao Miguez (etkili Mendes ailesinin üyeleri) hükümdarın zoruyla Lizbon'da din değiştirdikten sonra binlerce *conversos* ile birlikte Engizisyon'dan kaçtılar. Katolik kılığında Anvers'e göçtüler ve İspanyol Engizisyonu oraya da el atınca, ilkin Lyon'a, ardından da Venedik'e kaçtılar. Her durakta, Mendes ailesi oranın Marranoları ve Musevileriyle bağlantı kurarak, hem bir ticaret ağı kurdular, hem de varlıklarına varlık kattılar. 1540'lara gelindiğinde, Mendes ailesi Avrupa'nın baharat ticaretine önemli miktarda yatırım yapmıştı ve 1553 yılında da Luna, Osmanlı hükümetinin çağrısına uyarak, bir daha yer değiştirmemek üzere İstanbul'a yerleşti. Yeğeni kısa sürede arkasından gelerek paralarının çoğunu yanında getirdi ve böylece engin büyüklükteki ticaret ağı için bir Osmanlı merkezi oluşturdu.¹⁴ Osmanlı topraklarına kazasız belasız kapağı atar atmaz Katolik kılıklarını çıkarıp attılar.

Da Luna ve Miguez 16. yüzyılda Osmanlı topraklarına ayak basan birçok Marrano'nun en önde gelenleriydi yalnızca. Joao özellikle siyasete bulaşmasıyla tanındı. Her ne kadar gücü çoğunlukla abartılmışsa da, büyük olasılıkla bazı Osmanlı vezirlerinin sırdaşydı; Osmanlıların 1554 yılında Papalık Devleti'ne ait Ancona limanını boykot edişini destekledi; II. Selim'e Kıbrıs, Girit ve başka yerlerden iyi şaraplar sağladı; Polonya'ya Osmanlı şaraplarının satışı üzerinde neredeyse tekel kurdu ve 1570'te Osmanlıları Kıbrıs'a çıkmaya isteklendirmekte belki de payı oldu. Yine de, onun ya da başka Osmanlı Musevilerinin Osmanlı siyasetinde gerçek anlamda sözünün geçtiğine, Venedik ve Katolikliğe karşı özel bir kin güttüğüne ya da onları Osmanlı yöneticileriyle birbirine düşürmeye çalıştığına ilişkin hemen hemen hiç kanıt yok. Neredeyse bunun tam tersine, belki de kent devletinin kârlı pazarına erişebilme peşindeki Miguel –artık Naksos adasına duka olmuştu– Venedik'i birkaç kez sert Osmanlı suçlamaları karşısında savunmuştu.

Venedik ile Osmanlı-Musevi topluluğu yine de birbirini tehlikeli ticari rakip olarak gördü. Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden İberyalılar, Venedik Cumhuriyeti'nin tam en kırılğan olduğu bir anda, kendilerini hırpalanmış Venedik çıkar dünyasının orta yerinde buldular. Cumhuriyet o sıralar siyasi bir imparatorluktan ticari bir imparatorluğa dönüşmenin sancılarını yaşıyordu. Selanik, İstanbul, Halep, İskenderiye ve diğer Doğu Akdeniz kentlerindeki Sefardi yerleşimleri Venedik'in Doğu Akdeniz'deki üstünlüğünü tehdit etmekteydi.

Venedik'in ticareti için daha da büyük tehlike, bu olağanüstü ticaret ağından çok, yeni göçmenlerin gerek yerel, gerekse imparatorluk yönetimini oluşturan siyasi ve idari örgütlerde yer bulması ve bu örgütleri kullanabilmesiydi. Osmanlı devletinin Floransalılara, hatta Dubrovniklilere kıyasla Sefardi Musevilerine çok daha fazla güvenmeye istekli olduğu görülüyordu. Ne de olsa, Osmanlı kulları olmaları yanında, Hıristiyan ve özellikle de Habsburg zulmünün ortak kurbanları olmaları nedeniyle onlara daha çok güvenilebilirdi. Cemaatin kendi özgül yetenekleri yanında Osmanlı hükümetinin gösterdiği güvenden dolayı, cemaat mensupları bir dönem Osmanlı iltizam sistemine, gümrük resimlerini toplama ve Osmanlı seçkin sınıfına parasal konularda danışmanlık işlerinde hâkim duruma geldiler. Osmanlı yönetiminin tam göbeğinde edindikleri deneyim, dağınık diasporalarda yaşarken edindikleri deneyimle yan yana gelerek, Osmanlı Musevi topluluğunu Akdeniz ve Avrupa ticaretinin amansız dünyasında korku salan bir rakip durumuna getirdi. Ellerindeki kârlı ticareti, sanayisi ve pazarları Musevilere kaptırmak korkusu, İtalyanların ve diğer Avrupalıların Osmanlı eylemlerinin içine çekilmeleri ve onlara uyum sağlamaları için bir başka neden daha oluştuyordu.

Ticarette öne çıkarak İtalyan ticaret damarlarını tehdit eden Osmanlı kulları yalnız Musevilerden ibaret değildi. Birçok Osmanlı pazarına ve bazı uluslararası taşıma yollarına, özellikle de kuzey ve doğu yönlerine, Müslüman tüccarlar egemendi. 16. ve 17. yüzyılların daha büyük tehdidi ise Ermeni cemaatiydi. Birbirine çok bağlı olmakla birlikte dağınık durumdaki bu insanlar, kendi toplumsal özellikleri yanında Osmanlı esnekliğini de kullanarak temelleri sağlam bir ticaret diasporası kurdular. Kurdukları

ticaret ağının en canlı dönemine ulaşması her ne kadar 17. yüzyılı bulduysa da (yani İran'dan gelip Osmanlı Anadolu topraklarından geçen ipek yolu üzerindeki Ermeni egemenliğinin aynı zamanda Akdeniz, Avrupa ve Hint dünyalarında da ekonomik etkinliklerini kamçılacağı dönem), başlıca Ortadoğu ve Akdeniz kentlerinde Ermeni yerleşimleri yüzyıllardır var olagelmisti ve çeşitli ticaret yollarını birbirine bağlıyorlardı. Akkirman, Kefe, Bağdat, Halep, Şam, Bursa, İstanbul kentlerinde oturan Ermeni toplulukları vardı; bu Ermeni tüccarlar Osmanlı ve İran dünyalarıyla Polonya, Rusya, Hindistan arasında köprü kurulmasına yardımcı oldular. Özellikle Karadeniz bölgesinde, Kefe'nin daha 1475 yılında Osmanlıların eline geçmesinden bile önce, ticaret merkezlerine yön vermeye başlamış olan Ermeni tüccarlar İtalyan ve özellikle de Cenevizli tüccar topluluklarının hatırı sayılır bir rakibi durumuna gelmişlerdi.

Osmanlı Musevileri İslam ve Hıristiyan dünyaları arasında bağlantı kurmada kilit görev yaparken, yine çeşitli zengin uygarlıklarda azınlıkta kalmış bir topluluk olan Ermeniler yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun Sünni dünyasıyla Safevi İran'ın Şii dünyası arasındaki derin uçurumu kapatmaya yardımcı olmakla kalmadı, aynı zamanda, Hıristiyan, İslam ve hatta Hindu uygarlıkları arasında köprü oldu. Osmanlı ve Safevi devletleri birbirinin Müslüman kullarına kendi topraklarına yerleşip ticaret yapma izni vermedikleri için, Ermeniler ipek ve diğer lüks malların bu iki büyük imparatorluk arasında akışını ve oralarından da dünyanın geri kalan bölümüne aktarılmasını zamanla neredeyse tekelleri altına aldılar.

RÖNESANS DİPLOMASİSİNDE OSMANLILAR

Galata ve Osmanlı dünyasının diğer yerlerinde “yabancı” statüsü ne kadar belirsiz olursa olsun, II. Mehmed'in Galata ahidnamesi yabancıların bu kıyıda kalmış dünyada güven içinde ve kendi yasalarına ve inançlarına göre yaşamalarına izin veriyordu. Ahidname ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'yla diğer hükümetler arasında, Batı Avrupa'nın deyimiyle “kapitülasyonlar” olarak anılacak bir dizi anlaşmanın ilk örneğini oluşturdu. İlk anlaşma, Konstantinopolis'in alınmasının hemen ardından, İtalyan ticari güçleri –Cenova, Floransa, Venedik– Doğu Akdeniz ve Karadeniz ticaretin-

deki çıkarlarını koruma telaşına düşünce yapıldı. Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu, Habsburglara karşı birbiriyle yakınlaştıkları 1536 yılında –büyük olasılıkla resmi olarak tasdik edilmeyen– bir anlaşmanın önce pazarlıklarını yaptılar, en sonunda bu tür ayrıcalıkları ancak 1569 yılında onayladılar. İngiltere, Felemenk ve diğer Avrupalı güçler, 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyılda aynı yolu izlediler.

Bu belgeler yalnızca Osmanlı hükümeti ile Avrupa'nın geri kalan bölümü arasındaki bağlantıların çerçevesini simgelemekle kalmıyordu; aynı zamanda, Avrupalı devletlerin diplomatik ve ticari temsilcilerinin imparatorluk içindeki görelî konumlarını da simgeliyordu. Örneğin, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında en ayrıcalıklı koşulları koparan Venedik olduysa da, yüzyılın sonuna gelindiğinde, bu İtalyan kent devletinin yerini Fransa ve İngiltere almıştı. Bu tür yer değiştirmeler, kısmen, Batı Avrupalı devletin yükselişini yansıtmaktadır; ayrıca, Osmanlıların, rakipleri Habsburgların düşmanlarını ödüllendirme çabalarını sergilemektedir.

Erken modern dönemde Osmanlı hükümeti bu kapitülasyonları eşitler arasında yapılmış anlaşmalar olarak görmedi. Osmanlılar yabancıları daha çok Osmanlı devletinin topraklarında yaşayan belirli bir “taife”nin üyeleri olarak düşündüler.¹⁵ Osmanlı devleti nasıl dinsel, ekonomik ya da toplumsal gruplara belirli ayrıcalıklar bağlaşıyorsa, aynı biçimde, yabancı devletlerin uyruklarını da kimi yollardan gözetiyordu; tıpkı devletin, bu ayrıcalıklara karşılık olarak kullarından vergi ödemelerini beklediği ve onlara kısıtlayıcı koşullar koyduğu gibi, yabancı tüccarlar ve temsilcilerin de ticaretini yaptıkları mallar üzerine ek bir ödentî bindiriyor, konutlarında ve giyimlerinde bazı kısıtlamalara uymalarını istiyordu.

Başka krallıkları kapitülasyonlarla ödüllendirmede Osmanlıların amacı ne denli ticari görünürse görünsün, bu düzenleme aynı zamanda yabancı diplomatların ve kültürlerin Osmanlı dünyasına yerleşmesine hizmet ediyordu. Galata, imparatorluğun yalnızca ticari yüreği değildi; aynı zamanda, Batı Avrupa tarzındaki mimari yapıları, kiliseleri, *lingua franca*'sı ve elçileriyle, 1453 yılından önce bile Doğu Akdeniz'de bir Latin uç yerleşimi olarak biliniyordu. Benzer mahallelerin diğer Osmanlı kentlerinde de kurulması çok sürmedi. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, böyle bir dizi ma-

Femme d'Etat grecque
de
de la ville
Pera

Resim 26. Pera, 16. yüzyılda diplomatların oturduğu bir semt durumuna geldi ve birçok gayrimüslim Osmanlıyı kendine çekti. Resimde Pera'da oturan bir Rum kadının kıyafeti görülüyor.
Nicolay, *Le navigationi et viaggi nella Turchia*.

hale kurulmuş bulunuyordu.¹⁶ Doğularında dalga dalga yayılan devlete İtalyan kentlerinin ciddi biçimde dikkatlerini çevirmeleri 15. yüzyılın sonlarında oldu. Ayrıca, uluslararası ilişkilerde diplomatlarla temsil edilme sisteminin İtalyanlarca bulunuşu da yine aynı dönemdedir. Siyasal bir mikrokozmos olan Rönesans İtalya'sının parçalara ayrılmış dünyasında biçimlenen bu temsil sistemi kısa sürede kuzeye doğru, Avrupa'nın dört bir yanına yayıldı ve temel örüntüsüyle ulus-devletlerin birbirleriyle ilişkilerinde günümüze dek kullanılageldi. Bu olgu konusunda genel kabul görmüş bir metinde belirtildiği gibi: "...[15. yüzyıl sonlarında] sert dış baskıların yokluğunun en doğrudan sonucu, İtalya devletlerinin birbirleriyle rekabet konusunda özgür kalmaları ve böylece, kendi yarımadalarına özgü sistemin yapısı ve gerilimlerine ilişkin bilgilerini artırmaları oldu." Yazar şöyle devam ediyor: "Yeni diplomasi tarzını bu baskılar yarattı. Başlangıçta, kendini düşünen, arsız, güç peşinde ve rekabetçi yeni tip bir organizmanın bir tür işlevsel uyarlaması olarak gelişti." Bu kaynayan kazanda, kısa sürede Avrupa'nın büyük devletlerince (İspanya, Fransa, İngiltere) benimsenecek daha seküler ve kurumsallaşmış bir diplomasi ortaya çıktı. Ayrıca, bu yeni diplomaside Venedik önde gelen bir kural koyucu ve bu yeni oyunda kilit bir oyuncuydu çünkü "İtalya'nın ya da Hıristiyanlığın gönençinin üstünde, herhangi bir din ya da ahlak kaygısının ötesinde, Venedik hükümdarları için öncelikli olan... kendini koruma ve kendi cumhuriyetinin büyümesiydi."¹⁷

Burada zikredilen incelemede ve Rönesans diplomasisine ilişkin incelemelerin çoğunda, Osmanlı imparatorluğu gölgede kalmış bir fon olmanın ötesine geçmez. Kilit gelişmelerin her zaman İtalyan devletlerinin birbirleriyle ve Alpler ötesi Avrupa krallıklarıyla ilişkileri sonucunda meydana gelmiş olduğu düşünülür. Öte yandan, Venedik'in tam bu dönemde, imparatorluğunun ve donanmasının Osmanlılarca hırpalanması nedeniyle "sert dış baskılara" uğradığı kesindir. Papa da, 1480 yılında bir Osmanlı ordusu Otranto'ya çıkarak Roma üzerine yürümeye hazırlandığında, kaçmaya hazırlanmasını gerektirecek denli rahatsızlık yaşamış olmalı. Gerçekten de, Osmanlı ilerleyişinin Venedik'i ve diğer İtalyan devletlerini, Doğu Akdeniz dünyasındaki konumlarında çarpıcı değişiklikler yapmaya zorladığına kuşku yok.

Mattingly'nin savlarının tersine, Osmanlı egemenliğindeki doğuda İtalyanların deneyimleri yalnız yeni bir diplomasinin yapılandırılmasında büyük bir önem taşımakla kalmadı; aynı zamanda, İstanbul'da oturan elçiler yüzyıllar süren düşmanlık ve savaşlar sonunda oluşmuş anlaşılabilir Doğu ve "korkunç Türk"e ilişkin söylencelerin içyüzünü sergilemeye katkıda bulundular (ya da en azından ölçülü duruma getirdiler). Söylencelerin yerini, Osmanlı toplumu üstüne daha somut ve gerçekçi ayrıntılar aldı. Kısacası, Osmanlı görevlilerinin diğer Avrupa başkentlerinde kendi diplomatik temsilciliklerini açmaya ilgisiz kalmalarına karşın (her ne kadar kapitülasyonların karşılıklılık koşulu bunları açma hakkı veriyorduydu da, 18. yüzyıldan önce böyle bir uygulama olmadı), İtalyan devletlerinin Osmanlı sistemini anlamak zorunda kalmasının yanı sıra Osmanlı toplumunun Hıristiyan yerleşimlerini ve temsilciliklerini kabul etmesi, imparatorluğun daha en baştan yeni diplomasinin tam göbeğinde yer alacağını gösterdi. Gerçekten de, modern dünyanın diplomasi sisteminin –daimi temsilcilikler bulundurma, bulunduğu ülkenin yasalarından muaf olma ve karşılıklılık ilkesi gibi– en temel öğelerinden bazıları formüle edilirken, Osmanlı topraklarındaki Floransa, Ceneviz ve Venedik yerleşimlerini yönetenlerin deneyimlerinden yararlandı.

İtalyanlar daha en baştan, bu temelli yabancı diyarda tüccarlarını, özellikle kölelik ve din değiştirme gibi korkunç felaketlere karşı korumanın gerekli olduğuna inanmışlardı. Bunu bir yandan, sürekli temsilciler atayarak sağlamaya çalışıyorlardı. Konsolos, emin ya da balyos gibi çeşitli adlarla anılan daimi temsilcilerin görevi yalnızca kent devletlerinin uyruklarını yabancı ve belki de düşman bir diyarda yaşamamanın tehlikelerinden korumak değil, aynı zamanda, her şeyin eksenindeki başa bela Osmanlı devletinde olan biteni derinlemesine kavrayıp, sık sık yazdıkları mektuplarda ve ülkelerine döndüklerinde *relazioni*'lerde (elçilerin Venedik Senatosuna gönderdiği raporlarda) betimlemektir.

Bu elçiler, İtalyanların çok geçmeden birbirinin başkentlerinde görevlendirmeye başladığı diplomatlarla aynı işlevi yerine getiriyordu ve onlara öncülük etmiş olabilirler. Aralarındaki başlıca fark belki de şuydu: İtalya yarımadası üzerinde ilk atanan daimi elçiler yalnızca bağlaşımları onay-

layıp yürütölmelerini sağlarken, Osmanlı ölkesine atananlar ayrıca, yabancı ve tehlikeli bir düşmanla ilgili bilgi toplamaya ve eylemlerini öngörmeye çabalıyordu. Açıkça görölüyor ki, bu ikinci elçi türü 16. yüzyılın sonlarında Protestan İngiltere’de görevlendirilen Katolik İspanyol diplomatların ya da 20. yüzyıl sonlarında komünist Sovyetler Birliği’nde görevlendirilen Amerikalı diplomatların oldukça benzer bir öncölüydü. Her iki durumda da, temsilcinin başlıca görevlerinden biri, düşmanın politikalarını ve eylemlerini önceden kestirmek, denetim altında tutmak ve karşı eylemde bulunmak üzere olabildiğince çok bilgi toplamaktı.

Elçilerin Osmanlı topraklarında uzun süreli oturmaları gibi günümüz diplomasisini çok andıran bir başka yan da, oturdukları ölkenin yasalarına bağlı olmama kuralının pek çok yanıyla sergilendiği, kendi topluluklarının yönetiminde söz sahibi olma koşuluuydu. Öлкеye yerleşmiş her yabancıya kendi yasalarına göre yargılanma hakkını veren bu koşul, sözde acımasız ve hiç kuşkusuz akıl karıştıran Osmanlı-İslam adalet sisteminden yabancıları korumayı amaçlıyordu. Giderek hayali bir evrensel Hıristiyan halk kavramı içinde sıkışıp kalan Avrupa’nın büyük bölümü, yabancınn kendi yasalarına göre yargılanması düşüncesine büsbütün yabancıydı. Osmanlılar ise bu düşünceyi elbette biliyorlardı ve gayrimüslim kullarını yönettikleri sistemin bir uzantısı olarak kullandılar.

İbadet özgürlüğü meselesi, bulunduğu yerin yasalarına bağlı olma hakkının özünü oluşturuyordu. Protestan Reformu’ndan (1517) bir yüzyıl kadar sonra neredeyse Avrupa’nın tümü *cuius regio eius religio* – yani hükümdarın dini halkın dini olmalı –düşüncesini benimsedi. Bu ortamda, birçok devlet tarafından yasaklanmış olan ama çoğu elçinin bir hak olarak talep ettiği “sapkın” ibadetin açık açık yapılması, Katolik ile Protestan devletler arasındaki ilişkileri felç etti. Ancak 17. yüzyıldadır ki, bulunduğu yerin yasalarına bağlı olmama hakkı bu açmazı çözüme kavuşturdu. Oysa Osmanlılar için hiçbir zaman böyle bir sorun olmadı. En baştan beri, her elçinin, kendisi ve adamlarının özgürce ibadet edebileceği bir kilise ya da ibadethanesi vardı ve her elçi ya da konsolos kendi “millet”i üzerinde yasal yargılama hakkına sahipti. Başka hiçbir Avrupalı devlette böylesine geniş kapsamlı bir uygulama yoktu; bunun olması için, evrensel hukuk düşüncesi-

Resim 27. Her yıl padişah ve Osmanlı devletinin bütün ileri gelenleri, selatin camilerden birinde Mevlid törenine katılırdı. Bu gravür, II. Mahmud döneminde (1803-39), Sultan Ahmed Camii'ndeki böyle bir töreni canlandırıyor. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman*, c. I, 256. sayfa sonrasında.

sinin yıkılmasına yardımcı olan 16. yüzyıl din savaşlarının üzerinden çok zaman geçmesi gerekcekti. Ondan sonra, bu buluş Batı Avrupa'da diplomasinin tartışma kabul etmez temel önermelerinden biri durumuna geldi ve hep öyle kaldı.

Karşılıklık –hükümetlerin karşılıklı elçi bulundurması– ilkesinin bile Osmanlı dünyasında, diplomasi alanında olmasa bile, bazı öncelleri

bulunuyordu. Osmanlılar her kapitülasyon girişiminde, kendi tüccarlarının da aynı haklardan yararlanmasında direndiler; bunun sonucunda Avrupalı devletler, Osmanlı kullarından tüccarların (gerçi bunlar kültürel ve toplumsal engeller nedeniyle pek nadir Müslüman tüccarlar oluyordu) Venedik, Ceneviz, Londra, Amsterdam ve başka büyük Avrupa kentlerine yerleşmelerine izin vermek zorunda kaldı.

Böylesi düzenlemeler Batı Avrupa organlarının Osmanlı devlet yönetim biçiminde kök salması sonucunu doğurdu ve Avrupa'nın geri kalan bölümünde yeni bir diplomasinin gelişiminde ilk örneği oluşturdu. Bunlar kaynağını Osmanlı tarzı toplum yapılanmasından aldı ve hiç kuşkusuz onun sayesinde gerçekleşebildi. Hıristiyan ve Musevi kullarını kendi yasalarına ve geleneklerine göre yaşamakta özgür bırakmayı seçmiş olduğundan dolayı, devlet için benzer hakları yabancı konuklara tanımak zor olmadı. Gerçekten de, Osmanlılar her düzenlemeyi geçerli kılan anlaşmalara aynı adı –ahidname– verdi.

15. yüzyıl ile 16. yüzyıl başlarında Floransa, Ceneviz ve Venedik Osmanlı pazarlarını ve mallarını denetim altına alma yarışına girdiler. Yaklaşık 1570 yılından sonra Fransa, İngiltere, Felemenk ve diğer Kuzey Avrupalılar da onlara katıldılar ve zamanla bu Latin krallıkların yerini aldılar. Osmanlı tebaası cemaatlerle aynı ticaret tabanında iş görüyorlardı

Gerek din çeşitliliğine, gerekse ticarete karşı takındıkları olumlu tavırdan kaynaklanan, “bırakınız yapsınlar”ın öncüsü Osmanlı yaklaşımından, yabancılar kadar Osmanlı tebaası

cemaatler de yararlanıyordu. Venedikliler, Floransalılar ve başkaları böylesi karışık toplulukların bir arada çalışıp yaşamalarına izin veren düzenlemelerden bazılarını İtalya'ya aktardılar ve bunları önce öteki İtalyan kent devletleriyle aralarındaki ilişkilere, daha sonra doğmakta olan Batı Avrupalı ulus-devletlerle ilişkilerine de uyarladılar.

KUBAD'IN BAŞINA KURTULMALIK KONMASI

Türkler beni en çok Senj'li çeteler yüzünden uğraştırdılar. Çeteler barçalarıyla, Morlakların ülkesinin aşağısındaki Obrovac'a doğru geçip kıyıya çıkıyor ve Türklere çok zarar veriyorlar. Türkler denizden gelecek belalara karşı kendilerini korumaktan siz majestelerinin sorumlu olduğunu söylüyor ve tazminat ödememizi istiyorlar. İşte bu yüzden Senjanileri ve adı geçen uskokları, becerebildiğim kadar yanaştırmamaya çalıştım.¹

Kubad en sonunda yurduna, sevgili kentine doğru yola çıktığında İnebahtı'nın üzerinden neredeyse iki yıl geçmişti. Kıbrıs'ın ele geçirilmesi ve İnebahtı Savaşı'nın ardından Kutsal Katolik Birliği ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaşın kuru gürültüsü bir yıl kadar daha sürdü. Bu zaman boyunca Kubad Venedik'te önce tutsak, sonra da müzakereci olarak bulundu. İnebahtı'yı izleyen haftalarda Grimani, tutsak Osmanlıyı pek çok kez ziyaret etti. Önceleri Venedikli saygıdeğer soylunun, yalnızca "oh olsun" demek istercesine, zaferin tadını çıkarmak için uğradığı açıktı. Oysa Venedik tersanesinin sessizliğine karşılık, İstanbul'dakinin alışılmadık kadar koşuşturmayla uğuldadığının haberleri geldikçe, konuşmasının havası değişti. 1572 yılı nisan ayının başlarında, Grimani Kubad'a sinirli bir tavırla, Haliç'teki tersanede 200 parça kadar yenilenmiş ve yeni inşa edilmiş çektirme, kadirga ve başka tip geminin denize indirildiği söylentilerini haber verdi.

Değişik kaynaklardan gelen haberler, Grimani'nin korkularını kısa sürede doğruladı: İnebahtı sonuçsuz, kuru bir zafer olarak kalacaktı. Kubad, İnebahtı'nın ardından Venedik'te ve başka yerlerdeki coşkulu kutlamaların yavaş yavaş hızının kesildiğini fark etti. Memleketlisi Musevilerden duyduğuna göre, Latinlerin iyimserliği damla damla umutsuzluğa dönüşüyordu. Katolik güçler arası büyük bağlaşma ne yapacağını şaşırılmış durumdaydı: Bir yanda İngiltere ve Fransa'nın yeniden oluşturduğu tehdit ve İspanyol Hollanda'sında çıkan ayaklanma; diğer yanda ise, görünüşte her zamankinden daha güçlü ve kendini yenilemiş olarak Adriyatik'te gizli gizli fırsat kollayan, hatta Batı Akdeniz sularına uzanan Osmanlı donanması.² Ayrıca, Venedik devletinin ve donanma-

sının deniz taşımacılığını, rakip tüccarların ve korsanların –üstelik Müslümanlardan daha çok Hıristiyanların– saldırılarından koruyamaması yüzünden Venedikli tüccarlardan ve denizcilerden yükselen yakınmalar da Kubad'ın kulağına geldi.³ Savaş, Venedik donanmasını tümüyle güçsüz bırakmak ve devleti parasal felakete sürüklemekle kalmamış, ticaret imparatorluğunun yerinin Avrupalı rakiplerince doldurulmasına da olanak vermişti. Ragusa ve Ceneviz gibi eski rakiplerin ticaret kadirgaları Osmanlı limanlarına demirlemeye başladı; öte yandan, Fransa gibi yeni rakipler Marsilya'dan doğuya uzanmak, hatta Atlas Okyanusu sularına bile açılmak amacıyla en modern ve dayanıklı yelkenlilerden sonuna dek yararlandılar; İstanbul'da diplomatik temsilcilik oluşturdular ve padişahın hükümetiyle öylesine elverişli koşullarda ticaret anlaşmaları bağladılar ki, başka devletlerin gemileri –Venedik gemileri bile– Fransa bayrağı altında ticaret yapmaya başladı. Bu tehlikelerin Müslüman değil Hıristiyan devletlerden kaynaklandığını Osmanlı temsilcisi Grimani'ye alay edercesine anımsatmıştı; Senato bu tehdidi geçiştirmek için canla başla barışı istiyordu. Venedikliler kendilerini güçten düşüren bu çıkar çatışmasına nasıl son verilebileceği konusunda bir kez daha Kubad'ın görüşlerine başvurular.

Sadrazam Sokollu Mehmed ve başkalarının Kibris'in alınmasına, tam da Katolik dünyasını birleştireceği korkusuyla karşı çıktıklarını bilen elçi, seçilecek en uygun yolun Habsburglar ve Papalıkla ittifaklarını sona erdirmeye olacağına Venediklileri inandırmaya çalıştı. Osmanlı devletinin böylesi tek başına bir yaklaşımı hoş karşılayacağını ve uygun koşullu bir barış anlaşması bağlayacağını öne sürdü. Bu tavsiye, Venedik'teki tahıl ve yiyecek kıtlığı ile daralan ticaret-zanaat etkinliğinin zaten dayattığı şeyleri yalnızca doğrulamış oluyordu; 1573 başlarında olağanüstü yetkilerle donatılmış bir heyet İstanbul'a doğru yola çıktı. Bununla eşzamanlı olarak, duka Kubad'a Venedik'ten ayrılma izni verdi.

Bir an önce memleketine dönme telaşındaki Kubad askeri bir filonun yola çıkmasını beklemeden, ya da çok uzun süren karayolculuğuna çıkmak yerine, Mayıs 1573'te Adriyatik'te "tarifesiz" seyreden –ticaret için Spalato, Korfu ve Modon'a uğramak niyetindeki–, İstanbul'a doğru yola çıkmış bir Venedik ticaret kadirgasına bindi. Gemi varmayı tasarladığı ilk limana hiçbir zaman varamadı.⁴ Tam Venedik'ten bir günlük uzaklıktaki Pola burnunu döndüğü sırada, kırk kadar küçük tekne doğudan önlerine atıldı ve koca, hantal kadirganın etra-

fını çabucak sardı. Elçi bunların, mensuplarının birçoğunun Osmanlı elindeki Bosna ve Sırbistan'dan kaçıp Kuzey Dalmaçya'da bir kıyı kasabası olan Senj'de yuvalanmış, Habsburg devletinin müsamaha gösterdiği, kendini İslamla kavga-ya adanmış yoksul, fakat gözü kara korsan topluluğu Uskoklar olduğunu anladı. Osmanlıların can düşmanı olmalarını karşın, Adriyatik'teki "Venedik denizi"nde meydana gelen Uskok saldırılarından en çok zarar görenler Venedik gemileri olmuştu. Uskokların canla başla savaşmaları, hemen hemen her zaman Müslüman ve Musevi tüccarları ve mallarını taşıyan, dolayısıyla da –uskokların mantığına göre– büyük düşman Osmanlıyla işbirliği içinde olan Venedik gemilerine saldırılarının hoş görülmesine yol açıyordu.

Kubad kendi durumunun özellikle tehlike oluşturduğunu biliyordu. Hıristiyan oldukları için canlarının başışlanmasını dileyebilecek Venedikli tüccar ve denizcilerle Dalmaçyalı kürekçilerin tersine, bir Müslüman ve Osmanlı görevlisi olarak Uskoklar onu hiç bekletmeden, oracıkta öldürebilirdi. Bu yüzden, gemiye çıkmalarını engellemek için canını dişine takan yazgı arkadaşı denizcilere ve yolculara canla başla yardımcı oldu; ama boşuna. Rahatına düşkün tüccarlar ile yeterince beslenememiş denizciler, hantal Venedik gemisinin çevresinde tekneleriyle dört dönen bu sağlam yapılı, inatçı dağlılarla başa çıkamazdı. Geminin gövdesine korkunç bir hızla birkaç tekne borda etti ve düzinelerle Uskok güverteye tırmandı. Boşuna direniş sona erdi ve kadirge teslim oldu; acınacak durumdaki yolcularla tayfalar birbirlerine sokularak pruvada toplandılar.

Tutsaklar arasında dini yüzünden özel bir tehlikeyle karşı karşıya kalan, fakat rütbesi nedeniyle özel bir değer taşıyan Kubad da bulunuyordu. Bu acımasız korsanlar kendisine üç türlü davranabilirlerdi: Tehlikeli bir düşman olarak onu çok uzatmadan öldürebilirlerdi; bu seçenek akla yakın gelse de, çavuş bir Osmanlı-Venedik anlaşmasının pazarlıklarına karıştığını saklayabildiği sürece, uzak bir olasılıktı. Uskoklar, boğazını kesip de onu Cenevizlilere ya da Papalık'a bağlı devletlere forsa olarak satmakla ya da fidye karşılığında tutmakla elde edecekleri gelirden olmayı göze alamayacak denli çaresiz, yoksul, bir o kadar da bağınaz insanlardı. Kubad'ın köle olarak satılma olasılığı da yok gibi görünüyordu. İnebahtı'yı izleyen görece dingin dönemde forsaya olan talep de çok düşüktü; öyle orta yaşlı, pelteleşmiş bir devlet adamı on ya da on beş dukadan çok etmezdi. Oysa yüksek düzeyde bir Osmanlı devlet görevlisinin kurtulmalık

bedeli 300 dukayı bulabilirdi. Gerçekten de Kubad bu miktarda bir kurtulmalı-
ğı kendi cebinden ödeme sözü verebilirdi. Durum böyleydi. Çavuş bir hafta geç-
meden Bihac sancağının Osmanlı askeri valisiyle anlaşarak, hemen 300 duka
getirmek üzere yola çıkarılacak bir süvari birliğinin kendisiyle Osmanlı-Hırvat
sınırındaki Slunj kasabası yakınında buluşmasını ayarladı. Burada değiş tokuş
yapıldı ve Kubad İstanbul'a doğru yeniden yola koyuldu.

Kubad payitahta bir an önce dönme isteğini bastırıp memlekete karayo-
luyla dönmek zorunda kaldı. Bosna'yı boydan boya geçerek, Tuna'dan aşağı
inip, sonra Plevne, Edirne üzerinden Osmanlı başkentine varışı ağustos sonunu
buldu. Görüşmelerin dışında kalmış olmak canını çok sıkadursun, Venedikliler
ayrı bir anlaşmayı çoktan bağlamışlardı; bereket, koca İstanbul şehri kibirli ve
tanıdık Osmanlı görünümüyle yerli yerindeydi. Padişahın kulu yeniden günlük
işlere döndü.

AVRUPA'DA DEĞİŞEN KONUMLAR

Kandiye ve Doğu Akdeniz'in diğer adalarındaki Rum kullarımız, hiç kuşkusuz daha büyük dikkatle izlenmelidir; birinci nedeni, Rum inancından olanlara güvenmemek gerektiğidir. Milletlerinin kendileri dışında kalan bölümü önlerinde örnek dururken, belki de Türk'e boyun eğmeye yanaşmayacaklardır. Öyleyse, daha dikkatlice izlenmelidir ki, vahşi hayvanlar gibi olduklarından, diş ve pençelerini kullanma fırsatı bulamasınlar... Bunun en sağlam yolu, güçlü garnizonlar bulundurarak korku uyandırmaktır; bir de, çok zorda kalıp, yardım ederler umuduyla silah altına almamaktır: Çünkü hükmedebildikleri güçle orantılı olarak kötü niyetlerini her zaman açığa vuracaklardır.¹

Birçok tarihçi Kanuni sonrası Osmanlı dünyasını gerileme dönemine girmiş olarak betimlemiştir. Bu gerilemeyi açıklarken, büyük ölçüde askeri alandan kanıtlara dayanırlar. Sık sık iddia edilen şudur: Osmanlı donanması İnebahtı'daki ağır yenilgiden (1571) sonra bir daha ne eski gücüne, ne de eski saygınlığına kavuşabilirdi; Osmanlı ordusu da, Habsburg ve Safevi imparatorluklarıyla, 16. yüzyılı kapatan ve yenensiz-yenilensiz Zivatorok Antlaşmasına (1606) yol açan uzun savaşların ardından bir daha hiçbir zaman eski dayanıklılığına ve yırtıcı savaşkanlığına ulaşamadı. Buna bağlı olarak, geliştirilen sava göre, 17. yüzyıldan başlayıp 19. yüzyılı da kapsayan dönem boyunca Osmanlı tarihini ödün verme, geri çekilme ve yeniden mevzilenme şekillendirmiştir. Gerçek ise, elbette, bu betimlemenin ortaya koyduğundan çok daha karmaşıktı. Özellikle 17. yüzyılda, imparatorluğun pek çok bölgesi ve kesimi iktisadi bakımdan gelişti; yenileşme ve bürokratikleşme o güne dek görülmemiş bir siyasal istikrar sağladı; hatta askeri alanda bile Osmanlılar bazı dikkate değer başarılar yaşadı.

OSMANLI TOPLUMUNUN DEĞİŞEN DOKUSUNDA ULUSLARARASI TİCARET

17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşamında olumlu bir yan aranacak olursa, bunun en açık görüleceği yer ticaret sektörüdür. Her ne kadar Osmanlı devleti ile diğer Avrupalı devletler arasında ilişkilerin değişmesi sonucu, Osmanlı ve Batı Avrupa dünyaları arasındaki ticarete Osmanlı tüccarların Felemenki, İngiliz, Fransız ve Venedikli rakipleri önünde biraz geriledikleri doğruysa da, aynı Osmanlı tüccarlar ticaretteki yeniden yapılanmadan kârlı çıktılar. Örneğin, İstanbul'un büyük kentlerinde yerleşik yabancı topluluklar üzerindeki denetimini zamanla gevşetmesi, yabancı tüccarlar denli yerli tüccarların da ülke içi ticaret ağlarını yeniden örgütlenme ve verimli hale getirme, Osmanlı çiftçilerinin de ürünlerini çeşitlendirme ve pazara sunma olanaklarını artırdı.

Değişen ilişkiye yol açan, uluslararası ticaretin işlevi hakkında Osmanlıların ve Batı Avrupalıların farklı düşüncelere sahip olmasıdır. Daha önce gördüğümüz gibi, İstanbul'un Osmanlılarca alınmasının ardından hem Cenevizliler, hem de Venedikliler Osmanlı devletiyle siyasi ve ticari anlaşmalar ("ahidnameler" ya da kapitülasyonlar) bağladılar. Bu belgeler, alıp sattıkları mallar üzerinden vergi ödemeleri karşılığında, İtalyan tüccarlara önce İstanbul'da, daha sonra Osmanlı denetimindeki Akdeniz'in başka liman kentlerinde belirli oturma ve ticaret izinleri veriyordu. Habsburg İmparatoru V. Karl'a karşı savaştıkları sırada imzalanan Fransız-Osmanlı siyasal anlaşmalarının sonucunda, I. François ile Kanuni Sultan Süleyman hükümetleri benzer anlaşmaların pazarlığını yürüttü (ama hiçbir zaman imzalanmadı). Sonra, yüzyılın son otuz yılında, Osmanlı devleti Atlas Okyanusu kıyılarının belli başlı devletleriyle –Fransa'yla 1569'da, İngiltere'yle 1581'de ve Felemenk'le 1600'de– ayrı ayrı kapitülasyon anlaşmaları yaptı.

Bu anlaşmalar, bir yüzyılı aşkın bir zaman önce Cenevizliler, Venedikliler ve Toscanalılarla yapılanlardan pek farklı değildi. Yine de İtalyanların sıkça uğradıkları –1494 yılında Fransızlarla başlayan– işgaller sonucu keşfettikleri gibi, bu kuzey devletleri yeni bir şeydi. Kuşkusuz Ceneviz ya da Venedik'in temsil ettiğiinden çok daha büyük toplumları temsil ediyorlardı. Üstelik daha iyi örgütlenmişlerdi, belli bir amaç çevresinde toplanabiliyor-

lardı; kaynakları daha çoktu ve İtalyan rakiplerine kıyasla önemli ölçüde teknolojik üstünlüğe sahiptiler. Başka bir deyişle, bu devletler görece daha güçlüydü ve Osmanlılar anlaşmalarına bu farkı ayımsadıklarını belirten ya da hesaba kattıklarını gösteren hemen hemen hiçbir şey koymadılar.

Dahası, Akdeniz dünyasında bile güç dengesi değişmişti. Cenevizlilerle Venediklilerin 15. yüzyıl ortalarında anlaşmalar bağladıkları sırada, Osmanlı donanması genç ve yaratıcıydı. Sonraki yıllarda, Katolik-Akdeniz dünyasının birleşik güçlerini defalarca yenmiş ve bu başarı, kendi etki alanındaki Latin varlığının koşullarını belirlemede Osmanlı hükümetine yardımcı olmuştu. İnebahtı (1571) sonrasındaki dünya farklıydı. Osmanlı deniz gücü çökmemişti; aslında, kâğıt üstünde daha bile güçlüydü. Bununla birlikte, karşılaşma koşulları değişmişti. Bir daha hiçbir zaman İnebahtı büyüklüğünde bir deniz savaşı olmayacaktı, çünkü ne Osmanlılar, ne de herhangi bir Katolik devletler birliği, tek bir çatışmada koca bir donanma üstüne kumar oynamayı bir daha göze alabildi. 16. yüzyıl sonlarının deniz savaşları daha çok küçük vur-kaçlar, aldatıcı eylemler ve stratejik işgallerden oluşuyordu. Başat bir deniz gücünün yokluğunda, Doğu Akdeniz sularında bir tür boşluk meydana geldi.

İngilizler, Felemenkliler ve Fransızlar Atlas Okyanusu'nun zorlu sularında geliştirdikleri denizcilik teknolojisini ve merkezileşen devletlerinin örgütsel yeniliklerini kullanarak ticaret alanındaki bu boşluğu doldurdular.² Akdeniz dünyasına *bertoni* adıyla bilinen yeni bir tür tekne getirdiler. Bu tekne tipi, içdeniz donanmalarınca kullanılan kadırgalara göre daha küçük olmasına karşın, açık denizlerde hem daha hızlı gidebiliyordu, hem de daha kıvraktı; her türlü hava koşulunda denize açılabilirdi ve daha az tayfa gerektiriyordu. Her ne kadar rüzgârlar, gelgitler ve kayalık kıyılar kürekli gemilere limanlarda ve kıyı yakınlarında üstünlük kazandırsa da, açık denizlerde *bertoni* olağanüstü etkili ve kullanışlıydı. *Bertoni*'nin hızlı ve kıvrak olması şu anlama geliyordu: Bir kadırgayla karşılaşınca kaptan istediği kararı verebiliyordu: Kaçabilirdi, kovalayabilirdi ya da çatışmaya girebilirdi. İnebahtı sonrasında, –çoğu zaten yeni teknelerle denize açılan– korsanların cirit attığı denizlerde, ticaret ve yolculuk alanlarında da bu üstünlükler geçerliydi.

Bu yeni denizci devletler aynı zamanda yönetsel üstünlüklere de sahipti. Belki garip görünse de, Osmanlılarla kapitülasyon anlaşmaları imzalayanlar ne İngiliz, ne de Felemenk devletleriydi; tersine, uluslararası ticaretin olanaklarını araştırmış girişimci bireylerin kurduğu özel İngiliz ve Felemenk Levant şirketleriydi. Bu tek yetkili şirketler önce kendi hükümetleriyle, sonra da Osmanlılarla ticari ayrıcalıkların pazarlığını yaparak, İngiltere ya da Felemenk'in Doğu Akdeniz'le yaptığı ticaret üzerinde tekel sağlamışlardı.

İngilizlere bakalım: 1520'lerden itibaren, bir avuç girişimci genç tüccar İngiliz-Osmanlı ticaret ilişkilerinin çok kâr getirdiğini kanıtlamışlardı. Londralı bazı zengin tüccarların ve Kraliçe Elizabeth hükümetinin çıkarları birleşince, 1570'ler ve 1580'lerde ticaret hızla gelişti. 1575'te Osmanlı hükümeti Edward Osborne ve Richard Staper'e topraklarında ticaretle uğraşma izni verdi ve bundan üç yıl sonra bu ikiliyi temsil etmek üzere William Harborne İstanbul'a yerleşti. 1581'de, kraliçenin hükümeti Osborne, Staper ve diğer on Londralı tüccara bir anonim şirket olan Levant Kumpanyası'nı kurma, Osmanlı liman kentlerine temsilciler atama ve İngiliz-Osmanlı ticareti üzerinde tekel kurma yetkisi verdi.

Bu şirketin İtalyan ve Osmanlı rakiplerine göre sahip olduğu bazı avantajlar vardı. Birincisi, kuruluş sözleşmesi şirketi devlet müdahalesine karşı koruyordu. Örneğin, Venedik hükümetinin balyos ve konsolos atamalarında göz önünde bulundurduğu başlıca noktalar siyasi iken ve Osmanlı tebaası tüccarlar vergi toplamakla görevli Osmanlı yetkililerinin uyanık gözlerinden kaçamazken, İngiliz Levant Kumpanyası, Harborne ve sonraki özel temsilcilerle konsolosları en başta ticaretteki becerikliliklerine göre seçti; başka bir deyişle, İngilizler ticareti denetleme sorumluluğunu politikacı ya da diplomatlardan çok tüccarlara verdiler. İkincisi, Fransız, Venedikli ve Osmanlı tüccarlar yabancıların yanında kendi memleketlerinden tüccarlarla da rekabet etme zorunda kalırken, İngiliz ticareti şirket ortakları adına iş yapan aracılarda sınırlı tutuluyordu. Son olarak, başka tüccarlar her girişimlerinde kişisel servetlerini tehlikeye atıyorlardı, oysa İngiliz şirketinin riski paylaşmaya dayalı düzenlemesi uğranan zararı herkese yayıyordu; böylece Londralı tüccarlar belirsizliğine karşın kârlılığı yüksek girişimleri kişisel servetlerinden küçük bir payı riske atarak göze alabiliyor-

lardı. Çok küçük farklar dışında (örneğin, İngiliz konsolos maaşlıyken, Felemenk konsolosa ödenen para mallara bindirilen bir vergiyle karşılanıyordu) Felemenk Levant Kumpanyası da İngiliz ortaklığının benzeriydi.

Osmanlıların tehlikeli gibi görünen bu girişimleri kabule istekli olmaları bir bakıma ticarete yönelik tavırlarının Batı Avrupa'nınkilerden çok farklı olmasından ileri geliyordu. 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılda devlet adamları, yükselmekte olan Batılı güçlerle yaptıkları anlaşmaların iktisadi olmaktan çok siyasi olduğunu düşünüyorlardı. Bir yandan, Amsterdam ya da Londra'daki tüccarlar kendileri açısından en elverişli ticari ve topluluk çıkarları elde etmek istiyorlardı. Bu nedenle en çok kayırılan millet statüsü elde etme peşine düşerler, buldukları toprakların yasalarınca denetlenmeme hakkını isterlerdi; "yabancı" tüccarları da kendi bandraları altında ticarete zorluyorlardı; en düşük gümrük tarifeleriyle iş görmeye çalışıyorlardı ve bunların tümünü Felemenk ya da İngiltere'nin uluslararası ticaretteki payını artırmak adına yapıyorlardı. Öte yandan, Osmanlı hükümeti daha çok hazinesinin durumu, askeri gereksinimleri ve kullarının mal ve hizmetlere erişimi açısından bakıyordu olaya. Bu nedenden dolayı, yabancı tüccarlardan gelir elde etme, bu tüccarların stratejik ya da toplumsal çıkarlar açısından yaşamsal önemdeki mallara erişmelerini yasaklama peşindeydi. Başka bir deyişle, Osmanlıların İngilizlerin yakınlaşma çabalarına olumlu yanıt vermeleri, İngiliz gümüşüne, kalayına, barutuna ve gemilerine erişmek istediğinden; yoksa mal satma peşinde değildi.

Üstelik, Osmanlı devleti ahidnameleri İslami gerekçelere dayandırmayı ve ona göre ifade etmeyi sürdürüyordu. Dolayısıyla, Osmanlı topraklarında oturacak olan "harbi", yani gayrimüslim yabancı "düşman", devletten "aman" olarak "müste'min" statüsü kazanmış oluyordu. "Zimmi" konumuna geçerek gayrimüslim Osmanlı kullarının hakları ve yükümlülükleriyle bağlı olmadan önce, bu tür konukların oturma izni, en azından kuramsal olarak, sadece belirlenen süre kadardı; İslam mezheplerine göre, bu süre bir ile on yıl arasında değişiyordu. Başka bir deyişle, İslami dünya görüşü Felemenkli, İngiliz ve Fransız tüccarları da en az Cenevizli ve Venedikli tüccarlar kadar "taife" sayıyor, dolayısıyla onlara geleceğin Osmanlı kulları gözüyle bakıyordu.³ Bu durumda şüphesiz, Batı'da daha modern bir

devletin doğuşuna eşlik eden ve giderek güçlenen, bu yerli yasaların denetiminden muaf olma anlayışıyla (ironik bir biçimde bu, gördüğümüz gibi, Latin-Osmanlı ilişkilerinin bir ürünüdür), devlet ve devletin toplumla ilişkileri görüşünü ilahi kaynaklı bir ideolojiye göre ayarlamaya devam eden Osmanlı İmparatorluğu arasında bir uyum bozukluğu ortaya çıkabilirdi.

OSMANLI SINIR BÖLGELERİNDE TİCARET

17. yüzyıl Osmanlı hükümeti, kitaba uygunluk ile tarihsel gerçeklik arasında gittikçe büyüyen uçuruma çok önem vermezken, devletin pek çok görevlisi konuyu gerçekten ciddiye alıyordu. Felemenkli, İngiliz ve Fransız topluluklarının yerleşimleri henüz yirminci, otuzuncu yılını doldururken, bu dış kökenli geçici konukların hakları ve yükümlülüklerine ilişkin değişik yorumlar gerek İstanbul'da, gerekse başka yerlerde devlet görevlileriyle yabancılar arasında sık sık çatışmalara yol açıyordu. Gerginliğin kökleri, Osmanlı liman kentlerinde yirmi otuz yılını geçirmiş ve kendi mahallelerini oluşturmuş bu dış kökenli tüccarların (bunlara çoğunlukla "millet" denirdi) yerli Osmanlı rakipleri karşısında kapitülasyonlarla elde ettikleri üstünlüklerini sonsuza değin bırakmamak istemelerinde yatıyordu. İslami dünya görüşüne uygun iş yapan pek çok Osmanlı devlet görevlisi konuya böyle bakmıyor, bu tür sürekli ziyaretçileri durmadan Osmanlı kulları arasına katmaya çabalıyordu.

Birkaç yoldan deneniyordu bu. Kapitülasyon anlaşmaları yalnız yabancıların kendilerini değil, onların hizmetindeki yeniçeri korumalarını, kapıcılarını ve tercümanları da kapsıyordu. 17. yüzyıl başlarında, Galata'daki yabancı topluluğundan sorumlu Osmanlı yöneticileri, buradaki yabancılar sanki korunmasız Osmanlı kullarıymış gibi onlardan sürekli cizye toplamaya kalkıştılar. En azından 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca aynı devlet görevlileri, İstanbul'un çarşılarında dükkân kiralayan Venedikli ve Fransız tüccarları "zimmi" sınıfına sokmaya çalışıp durdular.⁴ Bu tür davranışlar yabancı toplulukların kendi kendilerini yönetme uygulamasını tehdit ediyordu kuşkusuz. Bununla birlikte, Osmanlı devlet görevlilerinin niyeti rüşvet almak değildi, yasalara aykırı davranmıyorlardı. Niyetleri, ne mallarını zorla almak, ne onları dışlamak, ne de dinlerini değiştirtmekti. Seçtikleri

yöntemler daha ziyade, bu uzun süreli konukların dinsel ve sivil özerkliklerini yok etmeden, İslam hukuku uyarınca, siyasal bakımdan Osmanlı toplumuyla bütünleştirmek üzerine kurulmuştu. Yabancıların çoğu, elbette, siyasal özerkliklerinin kapsamına girebilen hukuksal ve kültürel güvenceler üzerinde ısrar ediyorlardı ve cemaat olarak öz yönetimlerini koruma ve hatta genişletmeye çabalyorlardı. Çeşitli yollar denedikleri bu girişimlerinde kimi zaman başarılı, kimi zaman başarısız oluyorlardı.

17. yüzyılın başlarına gelindiğinde, ticarete önde gelen uluslar olan İngiltere, Fransa, Felemenk ve Venedik, Osmanlı İmparatorluğu ve ötesine uzanan oldukça karmaşık ticaret ve yönetim ağları kurmuşlardı. Her ne kadar bu ağların her biri farklı güçlü yanlara, zayıflıklara ve yapılarla sahip olsa da,⁵ belirli ortak özellikleri de vardı. Her birinin en tepesinde, İstanbul'daki temsilciler (elçiler, özel görevliler ya da balyoslar) bulunuyordu. Bu kişilerin sorumlulukları, yalnızca ülkelerinin hükümetlerini ya da şirketlerini değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda oturan vatandaşlarını da temsil etmekte. Her hükümet ya da şirket ayrıca belirli Osmanlı kentlerinde yerleşik milletleri ya da araçları yönetmek üzere konsoloslar da atıyordu. Sonuçta, her biri cemaatleri için en elverişli ticaret koşullarını ve Osmanlı hükümetinden en çok özerkliği elde etmek için birbiriyle yarışlıyordu.

Bu devletlerin Levanten dünyada yerleşik cemaatlerini yönetme biçimleri arasında da önemli farklılıklar vardı. Örneğin Venedik, Doğu Akdeniz'de uzun zamandan beri deneyim edinmişti ve üst düzeyde merkezileşmiş bir yönetim geliştirmişti. Ege Deniz'indeki, epeyce havlı dökülmüş olmakla birlikte çok geniş koloniler sistemi ve Osmanlılarla girdiği savaşlar, ticaret kadar diplomasi ve siyasetle de uğraşmak zorunda olması demektir. Bundan dolayıdır ki, Venedik Senatosu, balyosluğa sağduyulu, yetkin kişileri atamayı, atanmaların Osmanlı dünyasında manevra yapabilme ve o dünyadan haber verebilme becerisine sahip kişiler olmasını, devlet görevlisi yaptığı bu balyos ve konsoloslara maaş ve birlikte çalışacakları görevliler tahsis ederek üzerlerinde katı bir denetim uygulamayı devlet politikası olarak benimsemişti. Batı Avrupa devletleri bu kadar örgütlü değildi. Örneğin Paris'in, mevkilerini çoğunlukla vergi toplama karşılığı parayla satın almış ve Marsilyalı tüccarların gevşekçe yönlendirdiği temsilcileri üzerinde

neredeysse hiç denetimi yoktu. 17. yüzyılın başlarında Fransız elçilerin rüşvete yatkınlığı, iş bilmezliği ve sürekli borçlu olmaları dillere destandı. Felemenk ve İngiliz cemaatlerinin başkanları da yöneticilikte Fransızlara göre olsa olsa birazcık daha becerikliydi.

Atlas Okyanusu'na kıyısı olan devletlerde görülen bu görece merkezden bağımsız yönetim, 17. yüzyıl başlarında Doğu Akdeniz'de ticaret yapan birçok ulusta bir tür "yeni ortamlar keşfetme" ruhu oluşmasına katkıda bulundu; Levanten dünyada ticaret yapanlar çoğunlukla servet peşinde, yoksul ve gözü kara genç adamlardı; çoğu bu yeni ortamda tattıkları özgürlüğü ve şaşkıncı yenilikleri derinden coşturucu buluyorlardı. Robert Bargrave buna iyi bir örnek olabilir. Bargrave İstanbul'a yeni atanan büyükelçi Sir Thomas Bendysh ile 1647 yılında İngiltere'den denizyoluyla yola çıktı. Tuttuğu günlük, Osmanlı dünyasının bu genç tüccarı nasıl bütünüyle büyülediğini anlatan bölümlerle dolu. Boğaz kıyısındaki bir Osmanlı konağını şöyle betimliyor:

Dar ve hoş bir vadiye bakan küçük bir tepenin yamacına konmuştu; tepeyi iki yanından iki küçük dere sarıyordu ve çepeçevre ormanla kaplanmıştı: Orman içinde yabandomuzu, kurt, çakal ve yaban geyiklerinin dolaştığı, bol çeşitli, hoş bir av alanı bulunuyordu; öyle ki, ucuz ve bol bulunan sülün, keklik ve yaban kuşları dışında çeşit çeşit geyik etine bakmıyorduk bile.⁶

Bargrave ve onun gibiler için yenip içilenden daha çok, o ortamın insanları ve sunduğu olanaklar esin kaynağı oluyordu. Genç bir İngiliz erkeğine o dünya pırl pırl renk içinde ve taşarcasına heyecan yüklü görünmüş olmalı. Vatanındaki gelenek, görenekler ve beklentiler onu büyük olasılıkla bunaltmış ve çıkmaza sokmuştu. İnsanlarla ilişki kurduğu ve geçim uğruna ter döktüğü çevre muhtemelen oldukça sınırlı ve tekdüzeydi; her Allah'ın günü, hiç değişmeyen İngiliz yemeğini tüketiyordu; evlenmeye ilişkin olanakları kısıtlı ve belki de önceden belliydi. Birdenbire kendisini dışarıdan gelmiş biri durumunda buldu: Hiç tanımadığı yemekler yemek zorunda kalan, düşünülemez denli çeşitlilikte insanlarla arkadaşlık etmesi iste-

nen ve yeni para kazanma yolları bulması beklenen yabancı biriydi. Kısacası, esnekliği olmayan, baskıcı bir toplumsal ve ekonomik düzenin dar boğazlarından büyük ölçüde kurtulmuştu. Her ne kadar kimileri büyük olasılıkla, uzun süreli denizaşırı konukluklara çoğunlukla eşlik eden yalnızlık ve sıla özleminden kendilerini hiçbir zaman kurtaramasa da, kimileri konumlarının kendilerini özgürleştirdiğini düşünmüş olmalı.

Oysa yabancı konukların özgürlüğü sınırsız olmaktan çok uzaktı. O kişiyi aracı olmak üzere atayan Londralı tüccardan başka, kişinin bağlı olduğu konsolos ve büyükelçi onun eylemleri üzerinde belirli bir denetim sahibiydi. Ama bu genç adamların bağımsızlığını kendi devletlerinden, şirketlerinden, devlet görevlilerinden ve işverenlerinden daha çok kısıtlayan şey, Osmanlı otoriteleri ve Osmanlı toplumuydu. Birçok vatandaşları gibi Amerika kıtasına yolculuk yapmış olsalardı, yeni ortamın ve orada oturmakta olanların etkisine gireceklerdi. Bununla birlikte, böylesi Avrupalılar yeni dünya üzerinde epey denetim kurdular ve 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, İngiliz, Fransız ve İspanyollar Amerika kıtasının çoğunu, ileride dönüşeceği yeni Avrupa'yı yaratmak üzere, sömürgeleştirmeye çoktan girişmişlerdi.⁷ Oysa Osmanlı topraklarında oyuna dahil olmanın kuralları değişikti. Bu ülkede, güçlü ve kendine güvenen bir topluma ayak uydurmak zorunda kalanlar Batı Avrupalıların kendileri oldu. 16. yüzyılda, bunu ticaret hakları üzerine pazarlığa girerek ve İstanbul'daki merkezi otoriteyle anlaşarak (kuşkusuz, sonuçlar bazen olumlu, bazen olumsuz çıkmak üzere) gerçekleştirmişlerdi.

17. yüzyılda durum daha karmaşık bir hale gelmişti. Her ne kadar Osmanlı hükümeti kendine güveninden bir şey yitirmediyse de, askeri, mali, idari ve toplumsal bir dizi gurur kırıcı deneyim geçirdi. Habsburglar ve Safeviler karşısında uğranan yenilgilerin üst üste gelen baskıları, denetlenemeyen enflasyon, taşra ileri gelenlerinin artan etkileri ve süregelen ayaklanmalar, merkezi iktidarın etkili yönetme yetisini, kolay fark edilemeyen bir biçimde azaltmıştı. Bunun sonucunda, Avrupalı konuklar kendilerini kimi zaman hem otorite, hem de gücün sınırlarının açıkça tanımlanamadığı çevrelerde buldular. Çoğu zaman, yakınılan konuların düzeltilmesi için yalnızca merkezi Osmanlı hükümetine güvenmek yetmiyordu. İmpa-

ratorluğun çeşitli bölgelerinde geçmişteki seçkinlerin yeniden ortaya çıkması, kimi yerlerde yeni seçkinlerin türemesi ve Akdeniz kıyılarında yeni kentlerin kurulması, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapmanın ve oturma'nın sağladığı olanaklarla birlikte tehlikeleri de büyük ölçüde artırdı.

ESKİ VE YENİ OSMANLI KENTLERİ

Batı Avrupalı devletler, aralarında dönem dönem Edirne, Selanik, Bursa, İskenderiye, Trablusşam, Ankara, Antalya, Sakız, Kahire ve İskenderiye'nin olduğu pek çok 17. yüzyıl Osmanlı kentinde varlıklarını hissettirdiler. Bununla birlikte, yüzyılın tümü boyunca Akdeniz ticaretinde yer tutan en önemli üç Osmanlı kenti İstanbul, İzmir ve Halep'ti; ticaretle uğraşan ulusların cemaatlerinin özerkliğini sürdürmeye çaba gösterdikleri, ticarete üstünlüğü elde etmek için kapıştıkları yerler buralardı. Bu kentlerin ortak yanı, tümünde Felemenk, İngiliz, Fransız ve Venedik cemaatlerine ait yabancı yerleşimlerin ve bunların yabancı yöneticilerinin bulunmasıydı. Öte yandan, otoritenin çeşitli kollara dağılımı ve bölgelere özgü toplumsal yapılar, ticaretin yürütülmesinde ya da uyum sağlamada örnek alınacak bir kalıp geliştirme girişimlerini sonuçsuz bırakıyordu.

17. yüzyıl başlarının Osmanlı dünyasına özgü bazı dönüşümlerin yol açtığı sonuçlardan biri, imparatorluğun merkeze uzak bölgelerinde yarı bağımsız "âyân" ya da derebeylerinin ortaya çıkması oldu. Kimi durumlarda, önde gelen yerel seçkinlerin temsilcisi olmaktan öte özelliği olmayan bu güçlü adamlar, kendilerini ve ailelerini, hanelerini ya da etnik gruplarını öne çıkarıp önem kazandırmak üzere merkezi devletin siyasal dengesinin bozulmuşluğunu, şaşkınlığını fırsat bildiler. Kimi durumlarda ise bunlar, siyasal ve ekonomik değişimlerden yararlanarak, biçimlenmekte olan ticaret ağları ya da karmaşıklaşmış yönetim yapısı içinde kendilerine yer açmaya uğraşan yeni türemiş seçkinlerdi. Sonra bir de, düş kırıklığına uğramış ve küskün düzensiz askeri birliklerin (levend/sekban) çevresinde toplandığı, taşra kasabalarında ve kırsal alanda kendilerine yarı özerk dirlikler oluşturmuş isyancılar vardı.

Böylesi yeni seçkinler, çeşitli dönüşümler geçirerek ve yönetimi çeşitli yollardan etkileyerek kendilerine yer açtılar. Örneğin, kervan kenti Ha-

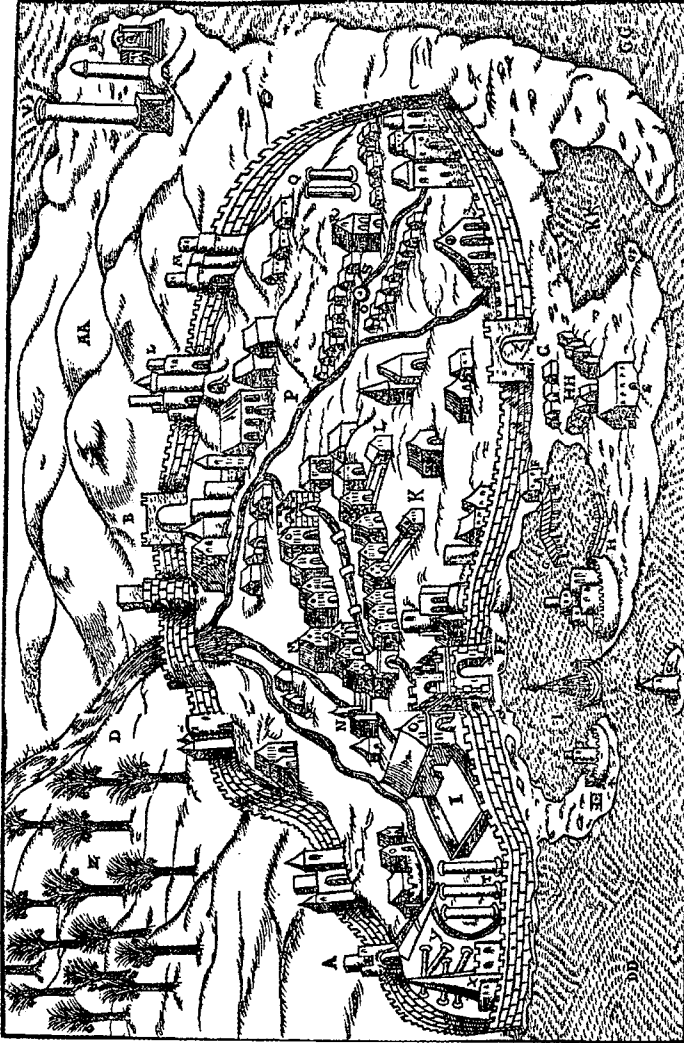

Resim 28. Evinde dinlenmekte olan bir Osmanlı üst tabaka mensubunun 16. yüzyılda İtalyan gözüyle betimlenişi. Ortalıkta sandalye ya da başka herhangi bir eşya yok; sanatçı, kişinin zenginliğini giydiği pahalı kaftanla ve yemek tepsiyle gölge gibi huzura süzülen hizmetkârla simgeleyerek anlatıyor. Vecellio, *Habiti antichi*, f. 381v.

lep'te bir Kürt aşireti olan Canpulatoğulları 17. yüzyıl başlarında bir yandan kervan ticaretini sürekli engellerken, öte yandan Osmanlı yönetiminin tepe noktalarına kendilerini yerleştirdiler (Hüseyn Canpulatoğlu 1603 yılında Halep ilinin valiliğini alan ilk yerel kişi oldu). Liman kenti İzmir dolaylarında, önceleri kanun kaçağı Cennetoğulları gibiler, daha sonra Araboğulları ve Karaosmanoğulları gibi yörenin ileri gelen aileleri yerel yönetimde yer edindiler ve Osmanlı iktidar ve otoritesinin nüfuz ettiği alanın sınırlarını bulanıklaştırdılar. İstanbul'da bile etki sahibi devlet görevlileri zaman zaman hükümetin otoritesine doğrudan kafa tuttular. Örneğin, anlaşıldığına göre, 1651 yılında İbşir Paşa adında biri, başına geçtiği bir orduyla kentin dış mahallelerine dayandı ve ancak ertesi yıl sadrazamlık sözü verilerek yatıştırılabildi.⁸

Yabancı tüccarlar ve diplomatlar böyle adamlarla başa çıkmak zorundaydılar ve zaman zaman etkili sonuçlar aldılar. Örneğin 1625 yılında Felemenk'in İzmir konsolosu Nicolini Orlando kanun kaçağı Cennetoğlu'nun denetimindeki bölgelerde ticaret yaptıkları sırada Felemenkli tüccarları koruması karşılığında Cennetoğlu'na haraç gönderdi.⁹ 1613 yılında Venedik'in Halep konsolosu gümrük vergilerini toplama işini üstlenmiş olan Bedik adındaki Ermeni'nin gücünü dizginleyemediklerinden dolayı Osmanlı yetkililerini protesto etti. Kadı huzuruna çıkan Bedik şöyle konuşabilecek denli kendine güveniyordu: "Ben gümrük eminiyim. Kimse beni hapse atamaz."¹⁰ Son bir örnek: 1650 yılında İstanbul'da Henry Hyde, adı belli olmayan "başına buyruk" bir Osmanlı paşasına (belki de Melek Ahmed Paşa'ya) İngiltere'den elçi olarak atandığını tasdik ettirmek için büyükçe miktarda bir para ödemeyi kabul etmişti.¹¹

Bu adamların –Cennetoğlu, Bedik ve adı belli olmayan paşa– her biri, birbirinden çok ayrı alanlarda da olsa, Osmanlı hukuku ve toplumunun her şeyin bulanıklaştığı bölgelerinde iş görmekteydi. Her ne kadar hiçbiri Osmanlı devletine kafa tutmakta başarıya ulaşamadıysa da, her biri, kendi hükümetleriyle Felemenk, İngiliz ve Venedik arasında bağlanan kapitülasyon anlaşmalarının şartlarını ihlal etti. Her biri ayrıca, Osmanlı hükümetinin kendilerini koruyamaması üzerine çaresizliğe düşen yabancı diplomat ve tüccarları, kendileri gibi yasadışı yetkililerle pazarlığa oturma-

Resim 29. Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca ticaret limanlarından biri olan İskenderiye'nin 16. yüzyıl sonlarına ait bu haritasında surlar, ana yapılar ve deniz savunma üsleri, tam olmasa da, açık seçik çizilmiştir. Helffrich, *Kurtzer und warhaffiger Bericht*.

ya kıskırttı; kendileriyle pazarlığa oturulması bu adamları yalnız yüreklen-
dirmekle kalmadı, baş kaldırmalarına katkıda bile bulundu. Örneğin Fele-
menk'in İzmir konsolosu, ülkesinin Batı Anadolu'da yürüttüğü yün, deri,
kuru meyve ticaretinin Cennetoğlu'nun birliklerince kesintiye uğratılıp da-
ğıtıldığını İstanbul'a bildiren yalnızca birkaç sonuçsuz protestonun ardın-
dan hemen eşkıyaya yanaştı. Orlando koruma karşılığında para ödedi; bu,
dolaylı olarak hükümet dışı bir iktidarın tanınması anlamını taşıyordu.¹²
Aynı şekilde, Halep'teki Venedikliler, Fransızlar ve diğer yabancı milletler,
adaletsizlik olarak algıladıkları uygulamalardan Osmanlı devletinin kendi-
lerini koruyamadığı (ya da korumadığı) artık belli olunca, Bedik ve diğer
gümrük emînleriyle doğrudan pazarlığa oturdular. Son olarak Hyde, bir ra-
kibinin İngiliz elçiliğine getirilmesine onay veren sadrazamın kararını de-
ğiştirtmek için, gözden düşmüş, fakat potansiyel etkisi yüksek bir Osmanlı
devlet adamına başvurdu.

Merkezi denetim zayıfladıkça, bütün büyük Osmanlı ticaret kentle-
rinde, 17. yüzyılın büyük bölümünde, yerel yetkililerle yabancılar arasında
bu tür karşı karşıya gelmeler ve pazarlıklar sıkça oldu. Bununla birlikte, ya-
bancuların sıkıntı çektiği Osmanlı kentlerinin ve bölgelerinin birbirine ben-
zemeyen geçmişleri ve o günkü özellikleri nedeniyle, su yüzüne vuran hü-
kümet dışı hizipler her yerde birbirinin aynı değildi. Örneğin Halep'e yer-
leşeli çok olmamış Felemenk, İngiliz ve Fransız toplulukları, varlığı Ha-
lep'in 1516 yılında ele geçirilmesinden çok önceye giden, uzun bir geçmişe
dayalı ve yerleşik bir ticaret ağına eklenmek istediler. Venedikli ve ye-
rel rakipleri ise bu örgü içinde çoktan deneyim kazanmışlardı. Osmanlı hü-
kümeti müdahale etmekte zorlandıkça, sonradan gelenler, ucuz fiyatla mal
sağlamada ve çeşitli ticaret kolaylıklarında çoğu zaman yaya kaldılar.

Halep'teki İngiliz ve Fransız aracılar, yerel tüccarlara gittikçe daha
çok borçlandıkça, çaresizlikleri arttı. O denli ki, 1642 yılında Fransız kon-
solosu ile 55 tüccar, kadiya ve Osmanlı garnizon komutanına başvurarak,
âyâna borçlarının yeniden düzenlenmesine izin verilmesini istediler; Os-
manlı yetkilileri de buna izin verdi.¹³ Yaklaşık aynı yıllarda, Halep'teki İn-
giliz tüccarlar daha ileri giderek, yerel ileri gelenlerden kendilerini kurtar-
ması için Osmanlı hükümetinden yalnızca yardım dilemekle kalmayıp, bir

“hatt-ı şerif” çıkarılmasının bedelini ödeyebilmek için İstanbul ve İzmir’deki vatandaşlarından borç istediler; bu fermanın yerel ileri gelenleri kapitülasyon koşullarına bağlı kalmaya zorlayacağına safça inanıyorlardı. İngiliz büyükelçi Sir Thomas Bendysh, İngiliz Levant Kumpanyası’nın yöneticilerine birkaç yıl sonra yazdığı bir mektupta, Halep’teki İngiliz tüccar topluluğunun “İstanbul’daki tüccarlar hatt-ı şerif alınmasına katkıda bulunmazlarsa, işe devam etmeye” nasıl isteksiz olduklarını betimliyor. Sonra da yakınırcasına şunları açıklıyor:

Politikacı, düzenbaz tüccar ya da suyu kendi değirmenine akıtmak isteyen gibi değil de, birlik içinde davranıldığı zaman, Mustafa Paşa’nın himmetiyle başlıca yakınma nedenlerini ortadan kaldırmak üzere bir hatt-ı şerif (Türkiye’nin verdiği en üstün güvence) elde edildi ve adı geçen vezir o kişilere buyruklar göndererek, söz konusu cemaatin daha başka sıkıntılara uğratılmaması söyledi ki, böylece ilk zamanlar onlara [Halep’teki İngiliz tüccara] iyi bir hizmet yaptığımı zı sandık ve öyle kabul edildi; o sıralar büyük ticaret olanakları umuduna kapıldık; hatta daha sonra, bu ödentilerin salınmasında ve ödetilmesinde bizim sadık temsilcilerimiz olacaklarını bildirdiler.¹⁴

Bendysh’e göre, Halepli tüccarlar “sadık temsilciler” olmak şöyle dursun, İstanbul’daki tüccara olan borçlarının üstüne yatmış ve kârı kendilerine saklamışlardı. Kısacası, bir Osmanlı otoritesini bir başka Osmanlı otoritesini bastırmakta kullanma çabasının tek sonucu, Halep’teki ve İstanbul’daki İngilizlerin ciddi biçimde birbirine düşmesi oldu.

Halep’teki Fransız ve İngiliz tüccarlarda düş kırıklığına yol açan olaylar (çoğu kentin ticaret dinamiğini daha iyi kavramış rakiplerle yarışmak zorunda kalmaktan kaynaklanıyordu) Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer ticaret merkezlerinde yinelenmedi. Örneğin, 17. yüzyıl İzmir’inde Kuzeybatı Avrupalı yeni ticari şirketler gelişme imkânı buldu. Saltanat otoritesinin zayıflaması yerleşik grupların Halep’te yeniden ortaya çıkmasına olanak verirken, İzmir’de önem kazananlar yeni oluşumlardı. Yüzyılın başlarında 2000-3000 kişilik nüfusunun büyük çoğunluğu Türk-Müslüman

olan bu küçük kasabaya yerleşen yabancı tüccarlar, İzmir'in Doğu Akdeniz'in önemli ticaret merkezlerinden biri olmasına katkıda bulundu; bu merkezde Ermeniler, Ortodoks Rumlar, Museviler ve yabancı cemaatler vardı.¹⁵ Başka bir deyişle, Halep'te yabancılar hemen hemen hiç yüz verilmeyen dış kökenliler olarak görülürken, İzmir'de kentin siyasi ve iktisadi seçkinleri arasına karışıp onları birçok bakımdan etkilediler. Burada konsoloslar neredeyse Osmanlı ileri gelenlerinden biri oldu.

Yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Fransız ve İngiliz ticaret toplulukları gerek kendi hükümetlerinin, gerekse Osmanlı hükümetinin otoritesini aşmada yerel görevlileri bile kullanıyorlardı. Örneğin, 1646 yılında İngiltere Büyükelçisi Sir Sackville Crow, İzmir'deki İngiliz mallarına el konması ve İngiliz tüccarların tutuklanmasına ilişkin bir hatt-ı şerif aldı. Bir çavuşla birlikte mallara el koymaya giden adamları, bir kalabalıkla karşı karşıya geldiler:

Caddelerde dolaşan kalabalık, eğer bu buyruk yerine getirilirse kasabanın darmadağın edileceğini, ticaretin biteceğini ve yıkıntıya döneceğini duyurdu; öyle ki, konsolosun kapısının önünde kasabanın ayaktakımdan birçok kişi birikti, caddeler onlarla doluydu. Öte yanda, daha azılı bir düşman daha kötü tehditler savuruyordu: Golden Lyon gemisinin kaptanı [Nicolas Terrick] ... İngiltere Konsolosu Barnardistons'un kapısına kırk adamıyla dayandı; ya mallarını, ya da mallarının bedelini almaya ant içtiğini yoksa, kasabayı yerle bir edeceğini söylüyordu.¹⁶

Bu mektubun İngiltere büyükelçisinin adamlarınca, kendi vatandaşlarının mallarına el koymayı beceremediklerini bildirmek üzere yazılmış olması, aşağılayıcı ve kınayıcı niteliğini açıklıyor. Öte yandan, mektubun içeriğinden açıkça anlaşılın o ki, İngiltere konsolosu ile tüccarlar, mallara el konması karşısında yalnız İzmir'in birçok önde gelen kişisinin desteğini almakla kalmadılar, aynı zamanda, kent limanında bekleyen İngiliz gemilerindeki insan gücünü de seferber edebildiler. Halep'teki yabancılar, aldatıldıkları iddiasıyla merkezdeki Osmanlı yetkililerine başvururken; İzmir'de-

kiler merkezin yönergelerini çiğnemek için yörenin insanlarıyla el ele veriyorlardı. İronik bir biçimde, her iki durumda da bu kavganın doğurduğu başlıca sonuç, cemaatlerin kendi içinde hizipleşmesi oluyordu.

Çeşitli Osmanlı kentlerindeki yabancı yerleşimler arasındaki farkları doğuran ve her birinde ayrı deneyimlere yol açan etmen, Batı ya da Güney Avrupa dünyalarından daha çok, Osmanlı dünyasıydı. Halep'te oturan Avrupalı bir yabancıнын toplumsal yaşamı genellikle kendisinin ve vatandaşlarının yaşayıp çalıştıkları belirli bir "han" ile sınırlıydı. Toplumsal yaşamı komşu hanlara dek uzanabilirdi, fakat içinde yaşadığı ortamın türlü türlü insanlarıyla ve dilleriyle çok az karşılaşıyordu. İstanbul'daki memleketlisi de kentin belirli bir semtinde, Galata ve Pera'da yaşıyordu. Yine de, kent içinde, Galata'nın meyhanelerinde ve dükkânlarında daha özgürce dolaşabiliyordu; dolayısıyla, uğradığı yerlerde birçok Osmanlı kulunun yaşıyor olması, evinin kapısından dışarı her adım atışında, her çeşitten insanla yüz yüze gelme anlamına geliyordu. İzmir'de yerleşmiş olanlar ise Osmanlı toplumu içinde daha da özgürce dolaşabiliyordu. Yabancıların oturduğu "Frenk Sokağı" rıhtıma paralel uzanıyordu ve kentin tam göbeğindeydi; bu "Frenkler" gerek coğrafi, gerek siyasi bakımdan İzmir'in görünümüne egemen olmuşlardı. Öte yandan, bölgeler arasında böylesine değişkenliğe karşın tek değişmez olan, 17. yüzyıl Osmanlı dünyasının toplumsal yapısının, eskiden olduğundan bile çok daha fazla, Avrupalı olan ya da olmayan Hıristiyan yabancı konuklara uyum sağlamayı sürdürmesiydi. Osmanlı toplumu hep zengin bir biçimde esnek ve geçirgen olarak kaldı. Bu noktanın en etkileyici biçimde görüldüğü yer, toplumun yabancıyı içine alma konusundaki istekliliğidir; yalnız yabancıyı değil, görünüşte Müslüman olan bu imparatorluğu kendi dinine çevirmek için yola çıkmış papaz ve din adamlarını bile.

OSMANLI DÜNYASINDA DİN YAYMA FAALİYETLERİ

Örneğin, 15. yüzyıl öncesinden bu yana Balkanlar'ın büyük ölçüde Rum Ortodoks dinine inanan topraklarına benek benek dağılmış Katolik topluluklar Osmanlıların bölgeyi ele geçirmesinden sonra gelişip güç kazandılar. Osmanlı etki alanındaki Dubrovnik'in ileri gelenleri, yalnız ken-

dilerini ve mülklerini Müslüman ve rakip Hıristiyan din yayıcılarına ve gaspçılara karşı korumakta değil, aynı zamanda, bu insanlara Katolikliğin kaidelerine göre yol gösterme konusunda da dinsel bir zorunluluk duyuyorlardı. Öte yandan, Dubrovnik bunu doğrudan yapmakta zorlanıyordu. Bunun nedeni, kısmen Osmanlı yönetimine karşı papalık tarafından desteklenen birkaç Katolik ayaklanmasının çıkmış olması, kısmen de bu “tutsak” Katolik kilisesinin çok küçük oluşuydu. Dolayısıyla, Halepli İngiliz ve Fransız tüccarların yerel rakiplerine karşı İstanbul’a başvurdukları gibi, Dubrovnik de imparatorlukta yaşayan Katolik kullara devlet koruması sağlamak için Osmanlı devletinden yararlanmaya uğraştı.

Kent devletinin bu politikası gerek Müslüman, gerekse Ortodoks Osmanlılarla bazı çatışmalara yol açtı. Örneğin, Osmanlı devletiyle 1399 yılında imzalanmış olan ve Balkanlar’daki bazı Katolik kurumlarını özelleştirip Dubrovnik’in yetki alanına sokan bir anlaşmaya dayanarak kent, Belgrad ve çevresindeki çeşitli kiliseler üzerinde koruma, bakım hakkı iddia etti; 1620’lerde bazılarında yenileme çalışmalarına girişerek oralara papazlar yerleştirmeye çalıştı. Bölgenin Ortodoks önderleri, cemaatlerine yönelmiş bu tür misyoner girişimlerine kuşkusuz karşı çıktılar; zamanla bu etkinliklerden korkuya kapıldılar. Osmanlı devletince, bu kiliselerin Katoliklerin mülkü olduğunu doğrulayan ve Belgrad’da işlerine karıştıkları için “Bosnalıları ve diğer kâfir milletleri” suçlayan yakın tarihli bir ferman bulunmasına karşın, üç “Dubrovnikli Latin” olayı önce Belgrad mahkemelerine şikâyet ettiler, ardından 1628 yılında, İstanbul’da doğrudan Osmanlı hükümetine götürerek, adı geçen toplulukların kilise kapılarında bağış topladıklarını, Katolik papazlara rahat vermediklerini ve Katoliklerin ibadetlerini engellemeye kalkıştıklarını bildirdiler.

1620’lerde geçen bir ikinci olay, Balkanlar’ı dolaşarak Dubrovnikli tüccarların ve diğer Katoliklerin kurduğu çeşitli yerleşimlere hizmet veren bir keşişle ilgiliydi. Yalnızca “askeri sınıftan bazı kimseler ve daha başkaları kişisel kazanç uğruna onu engellemekle kalmadı; ayrıca, başka ‘millet’lerden keşişler, başpiskoposlar ve piskoposlar... uzun zamandan beri Hıristiyan cemaatten aldığı ödentilere el uzattı.” Bir üçüncü olay ise eyaletin değişik bölgelerindeki bazı Katolik manastırlarıyla ilgiliydi. Bu manas-

tırların keşişleri padişahıtan, oradan oraya dolaşmalarına, Katolik “millet”inden “reaya”ya yol göstermelerine ve ödenti toplamalarına izin veren ahidnameler almışlardı. Bu güvencelere karşın, keşişler 1640 yılında, “haydutlar ve dalavereciler” tarafından rahatsız edilmelerinin yanında, bir de “doğulu ve başka milletlerin keşişleri, papazları, piskoposları ve başpiskoposlarından” eziyet gördükleri gerekçesiyle şikâyetle bulundular.¹⁷ İki yıl sonra yapılan bir başka şikâyetinde, Katolik bir papazın çevresine topladığı bir grup adam ve mal, yük ve silahlarla Budin ve Temeşvar illerinde dolaştığı, “Latin milletinden Hıristiyanlara İncil’i okuduğu” belirtiliyor. Şikâyetinde, izin almış olmasına karşın bazı Osmanlı yöneticileri ve beylerinin papazın dolaşımını ve etkinliklerini engellediği ileri sürülüyor. İstanbul’daki Osmanlı yetkilileri, Katolik papazın rahatça dolaşabilmesi ve dinsel öğütler verebilmesine müdahale edilmemesi gerektiği yönündeki kararını vurguluyordu.

Bu olaylar, 17. yüzyıl Osmanlı toplumuna özgü hemen uyum sağlayabilme niteliğinin ardında bir esnekliğin, en azından gayrimüslim kullar arasında dinsel kurallardan daha çok toplumsal ve iktisadi etkinliklere önem veren bir hükümetin varlığını düşündürüyor. Osmanlı toplumu, bu dinsel toplulukları ve daha başkalarını neredeyse gönüllü olarak içine alan/soğuran bir toplumdu, aynı zamanda, yabancıların Osmanlı’nın koyduğu kurallara göre katılmaktan başka seçeneği olmayan devasa ve devingen bir dünya idi. Gördüğümüz gibi, Levanten topluluklar içinde yaşayan Felemenkli, İngiliz, Fransız ve Venediklilerin yaptığı da bundan başka bir şey değildi. Osmanlı devleti, şeriatın esnek bir yorumuna dayanarak, bu yabancı cemaatleri tıpkı kendi kul cemaatlerini algıladığı gibi algılamayı sürdürdü. İslam hukukunun bu yorumu kapsamında, yabancı kâfirler yasal olarak “müste’min” (yani Osmanlı topraklarında geçici oturma izni verilen topluluklar) sayıldı. Böylece yabancılar, Osmanlı toplumundan kopuk bir eklenti gibi değil de, bu toplumla bütünleşmiş bir öge olarak iş gördüler.

Yabancı tüccarların müste’min olarak sınıflandırılması, onları neredeyse Osmanlı Balkanlar’ında geniş bir dokunulmazlık zırhı içinde oradan oraya dolaşan Dubrovnik papazları ve keşişleri ile aynı yere oturttu. Bununla birlikte bu durum, 17. yüzyıl içinde bile, bu toplulukların (ya da “milletler”in) henüz Batılı hukuk geleneklerine göre iş görebilecekleri an-

lamına gelmiyordu. Dolayısıyla, Osmanlı hukukundan ve toplumundan korkan ve kendi siyasal, toplumsal ve dinsel yapılarının erdemine inanan yabancı yöneticiler, tüccarlar ve din adamları ile bu ayak bağlarını tıpkı diğer gayrimüslimleri yönettikleri gibi yönetmekte kararlı Osmanlı yöneticileri arasında bir mücadele başladı. Isaac Basire ile Robert Frampton 17. yüzyıl ortalarında bu dünyaya adım atan iki İngiliz rahipti.

Yirmi bir yaşındaki Isaac Basire de Preaumont, Protestan İngiltere'ye 1628 yılında, herhalde Fransa'dan göç ederek yedi yıl sonra evlendi; 1636'da Cambridge'den ilahiyat diploması aldı. 1641'de I. Charles onu saray özel vaizi yaptı ve 1645 yılında kralın Oxford'da kuşatma altında kaldığı zor günlerde yanında bulundu. Ertesi yıl parlamenterler bu aşırı kralcı rahibi yakalayıp kısa bir süre Stockton Kalesi'ne kapattılar, sonra da sürgüne gönderdiler.

Basire'nin yolu Paris'e düştü, orada yeni idam edilen Charles'ın Katolik karısı Henrietta Maria ile 1650 yılında karşılaştı; ardından İtalya'ya, en sonunda da 1651'de, tam İngiliz iç savaşlarının sona erdiği ve İngiltere'de kralsız, parlamentolu dönemin başladığı sırada Doğu Akdeniz'e uğradı. Çoğu Osmanlı dünyasında olmak üzere, sürgünde toplam on beş yıl geçirdi. Basire'nin kendisini karısından ve beş çocuğundan ayrı düşüren, görünürdeki amaçsız dolaşmalarının tüm süresi boyunca, gittiği her yere güçlü dinsel ve siyasal amacını da taşıdı.¹⁸ Ayrıca kralcılar cephesinin casusluğunu da yaptı.

Basire bu yıllar boyunca, önce I. Charles'ın, sonra II. Charles'ın danışmanlarına birkaç uzun rapor yazdı. Yerleştiği bir hanın rahat ortamında, Halep'teki konukluğunu, Venedik'e bağlı Zante Adası'ndaki din yayma çalışmaları sırasında "kilisemizin öğretisinin kaba Yunancaya bir çevirisini"¹⁹ yaptığını anlattı. Bu girişimi, Osmanlı egemenliğindeki Yunanistan'a sürülmesine yol açmıştı; orada yılmadan vaaz vermeyi sürdürdü ve Akhaia Ortodoks Metropolitine, Anglikan öğretisinin Yunanca bir suretini verdi. İtalya'ya kısa süreli bir dönüşün ve Sicilya'ya yolculuğunun ardından, Basire'nin yolu Halep'e düştü; burada Antakya Patriği ile sohbet etti ve ona Anglikan öğretisinin Arapça bir suretini bıraktı. Oradan gerek Ortodoks, gerekse Katolik rahiplerle uzun uzun tartıştığı ve Kutsal Kabir Kilisesi'ni

ziyaret ettiği Kudüs'e geçti. Sonra Ermeni piskoposlarla din üzerine tartıştığı Mezopotamya vadisine uzandı ve öğretici kitapçığının Ermeniceye tercüme edilmesini sağladı.

Basire, 1652-53 kışını Halep'te geçirdikten sonra, sonunda karadan İstanbul'a doğru yola çıktı. Yolculuk sırasında, yanında "ne bir hizmetkâr ya da Hıristiyan, ne de Frenk dilini az da olsa konuşan biri vardı; yine de, Halep'teyken kaptığım bir parça Arapça yardımıyla, bana saygılı davranan yirmi Türkün eşliğinde bu yolculuğu sona erdirdim."²⁰ Bu anlatılanlarda en dikkat çekici olan, çetin bir İngiliz rahibin Osmanlı Balkanlar'ında ve Arap topraklarında özgürce dolaşması ve hatta Suriye ve Anadolu'yu yirmi Müslüman Türkün eşliğinde geçmesidir. Yolculuk boyunca karşılaştığı herkes bir yana, din dersi vermeyi göze alamadığı bu kâfir kalabalığıyla yolculuk, Anglikan öğretisinin ya da İngiliz toplumunun doğasında bulunduğu düşünüldüğü üstünlüğe inancını en ufak bir biçimde sarsmadı.

Basire'nin değişmez amacı, Doğu'nun değişik kiliselerini Anglikan inancının etki gücüne inandırmaktı. Oysa Basire'nin kendisinden daha da ilgi çekici olan, içinde gezip tozduğu dünyaydı. Basire'yi din yayıcılığı yaptığı için Zante Adası'ndan kovan Venediklilerin tersine, Osmanlılar ona pek az kısıtlama koydu; ayrıca, gördüğümüz gibi, Basire'nin yaptıklarına hükümetin müsamaha göstermesinde olağanüstü bir yan da yoktu. Osmanlı kaynaklarının betimlediğine göre ülke, Hıristiyan misyonerlerin vızır vızır dolaştığı bir ülke görünümündedir. İstanbul, Rum ve Sırp Ortodoksların kötülemesine, yerel Osmanlı görevlilerinin kötü davranışlarına karşı yabancı din adamlarını akılcıca savundu. Osmanlı Balkanlar'ını bir uçtan bir uca gezdikleri gibi, oralardaki birçok Katolik manastırını da dolaşan Dubrovnikli ve Venedikli rahipler Osmanlı hukuk sisteminde kolaylıkla sığınak buldular.²¹ Osmanlı devleti ayrıca, görünüşte sadece Mısır, Halep ve başka yerlerdeki Fransızlara hizmet veriyor görünmekle birlikte, imparatorluk içinde din yayıcılığı yapan Kapuçin rahipleri de korudu.²² 20. yüzyıl sonlarına rastlayan çatışmaların ilginç bir öncülü olarak, Osmanlı hükümetinin zaman zaman tarihsel eserlerin Batı Avrupa'ya ihracını engellemeye çalıştığı bile oldu; tıpkı 1656 yılında Rum Patriğinin "Frenk kavminin keşişleri" Meryem Ana'nın Kudüs'teki evinden heykelleri çalmakla

suçladığı gibi.²³ Bu tür Osmanlı kaynaklarından edinilen izlenim, Basire gibi bir Protestan rahibin Osmanlı topraklarına sanki Müslüman ve Musevilerle din değiştirmek için değil de, Osmanlı Hıristiyanlarının ruhlarını kurtarmak adına Katolik, Ortodoks ve diğer inançlarla savaşmak için girdiğidir. Bu geç dönem Haçlı Seferlerinde Osmanlı yetkililerinin işlevi, temel kuralları belirlemek, hakemlik görevi yapmak ve mümin Müslümanları bu tür misyonerlerden korumaktı.

Isaac Basire, İncil vaizi olarak (Evangelist) Osmanlı İmparatorluğu'nu bir uçtan bir uca durmak bilmeden dolaşıyordu; oysa diğer İngiliz rahiplerin yeri yurdu daha belliydi. Basire ile hemen hemen aynı dönemde yaşamış Robert Frampton 1655'te Halep'teki İngiliz cemaatine vaiz olarak atandı ve kentte on iki yıl kaldı. O da, 1645 yılında Hambledon Savaşı'nda kral için dövüşen Anglikanlardandı ve parlamento yönetimi döneminin ilk yıllarında Londra'da ve daha başka yerlerde vaazlar verdi. Frampton, Cromwell rejiminin en hızlı döneminde Halep'e vaiz olarak atandı. Görevi "cemaatini krallığa ve kiliseye bağlı tutmaktı"; bunu da başarmış görünüyor.²⁴ Hizmet dönemi içinde İskenderun'daki Osmanlı yetkililerini, yıkılmakta olan bir Rum kilisesinin onarımına izin vermeleri konusunda ikna etmeye yardımcı oldu; İskenderun'daki İngiliz konsolos yardımcısı Mr. Hext'in, aynı kilisenin kutsanmış alanına gömülmesine izin verilmesi konusunda Rum Ortodoks cemaatini ikna etti; Arapça ve İtalyanca'nın (Akdeniz'in "lingua franca"sı) her ikisini de rahatça konuşup ders vermeye yetecek akıcılıkta öğrendi; İstanbul'a giderek, zorba (ya da o öyle olduğunu iddia ettiği) bir Osmanlı valisine karşı İngiliz tüccar topluluğunun çıkarlarını başarıyla savundu.²⁵

Bu olaylar, Frampton'un Osmanlı dünyasına hevesle girdiğini ve o dünyayı derinden, yararlı bir biçimde kavrayan bir yorum geliştirdiğini düşündürüyor. Örneğin, çeşitli dinlerden görevlilerin dostluğunu kazanmaya çalıştı: Bu kişiler arasında, dinsel anlaşmazlık konularını sık sık tartıştığı Ortodoks Patriği ve karşılıklı şarap içme ziyaretlerinin tiryakisi olmuş Halep baş kadısı da vardı.²⁶ Her ne kadar, kısa sürede elde ettiği akıcı Arapça'sı Osmanlı toplumuna sızmasına yardımcı olmuş olsa da, ister kul, ister yabancı olsun, kâfirlerin kendi topraklarında oturmasına izin verenler Os-

manlılardı. Ayrıca, kâfirlerin birbirleriyle özgürce görüşebilmelerine ve Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bile toplumsal ilişkiler kurulmasına (en azından kamusal ve erkeklere ait alanda) izin verecek kadar kendi dinlerine, uygarlıklarına ve hükümetlerinin meşruluğuna güvenenler de yine Osmanlılardı.

Bu etkinliklerin sınırları vardı. Misyonerlerin, kendi dindaşları Hıristiyanlar ve hatta Museviler arasında bile din yayıcılığı faaliyetlerine karışan yoktu. Ama Osmanlılar İslami ilkeleri bir yere dek zorlayabilirlerdi; dolayısıyla, Müslümanlar kesinlikle bu sınırların dışında tutuldular. Yine de, Frampton bu ideoloji duvarından bir şeyler koparmayı göze aldı. Örneğin, vaiz birkaç kez, devletin eline bırakılırsa Müslüman olacaklarından korktuğu yetim Hıristiyan çocuklara ve serserilere kucak açtı.²⁷ Daha da tehlikelisi, en az iki kez, Hıristiyanlıktan ayrılmış dönmelerle karşılaştı ve onları gizlice yeni dinlerinden vazgeçmeye ikna etti.

Bunlardan birincisi, Mısır'da karşılaştığı, "Hıristiyanlardan, özellikle de herhangi bir Avrupalıdan çok uzakta" ve "Türkler ve daha başkalarının bütünüyle açık yürekli arkadaşlık ortamında" kalmış bir Fransız dönmeydi. Frampton bir akşam, hizmetkârı ve bir "Türk" dışında herkes dinlenmeye çekildikten sonra, hizmetkârına, "Fransızın anlayabilme olasılığı en uzak dil olan" İtalyanca sözcüklerle, bu genç adamın niçin oyalanıp gitmediğini sordu. Yanıtın genç adamın kendisinden gelmesi Frampton'u şaşkına çevirdi. Soru sormayı sürdürünce bu kişinin Kandiyeye kuşatması sırasında (1645-69) Osmanlılara karşı Venediklilerin yanında savaşan bir Fransız askeri olduğu açığa çıktı. Uzun süren savunma boyunca bir deri bir kemik kalarak ölecek duruma gelen asker kuşatmayı sürdüren Osmanlıların merhametine sığınmıştı. Artık, "verdiği söze sadık" bir Müslüman gibi, "giyimi kuşamı yerinde, özgür ve kesesi para dolu" yaşıyordu. Dönmenin, girdiği yeni yolun "haklı ve ahlaklı" olduğunda ısrar etmesine karşın, inancı köklü Anglikan rahip onun din değiştirmesini korkunç buldu. Ateş ve kükürtle onu tövbekâr olmaya zorladı; o denli ki, tır tır titreyen dönme ertesi sabah kadiya giderek, "yanlışından dönüp, Tanrı'nım lütfu ile yürekten pişman olduğunu göstermek üzere canına kıyacağını" açıkladı.²⁸ Frampton genç adamın kendini öldürmesine izin vermeyi reddetti; onun

yerine, adamı kendisiyle Halep'e gelmeye ikna etti. Halep'te Fransız konsolosuna teslim edildi ve Hıristiyan dünyasına doğru kanat açtı.

Frampton daha sonra ikinci bir dönmenin ruhunu kurtarmak üzere eyleme geçti; bu kez kurtardığı, "inancını alçakça terk eden, az çok öğrenim görmüş, biraz hafifmeşrep biri olup" Halep'te gönlünce yaşam süren Portekizli bir rahipti.²⁹ Gönlünce yaşıyordu; ta ki vaiz Frampton yürüdüğü yolun yanlışlığına onu inandıran ve yine Fransız konsolosunun yardımıyla Hıristiyan dünyasına postalayana değin. Bu olayda Frampton birincisi kadar başarılı olamadı. Belki de rahibi yeniden sürüye döndüren şey, iknadan ziyade uzun ve şiddet içeren konuşmaları, çünkü dilenci rahip, birkaç yıl sonra, Frampton'un deyişiyle, "kustuğu şeye yeniden döndü ve aynı kentte yaşamayı sürdürdü."³⁰

Bu İngiliz din adamı, dönmeler konusuna burnunu sokmakla Osmanlı hoşgörüsünün sınırlarını zorladığını çok iyi biliyordu. Birinci olayda, genç Fransızın kendisini Osmanlı yetkililerine şikâyet etme niyetinden korkuya kapıldığını açıklar. İkinci olayda ise kumpası gerçekten açığa çıkarılır. Osmanlıların misilleme yapmasından korkan Frampton İngiltere'ye kaçış planları yaptı, ama nedendir bilinmez, hiçbir zaman uygulamaya geçmedi. Belki de Halep'teki arkadaşlarınca korundu; ya da belki, Frampton ve diğer misyonerler, din değiştirme konusunda İslamın koyduğu sınırlamalara Osmanlıların sık sıkıya uyacakları gibi bir yanılgıya düştüler.³¹ Öyle ya da böyle, ancak birkaç yıl sonra, 1667'de döndüğü İngiltere'de, Marry Canning'le evlenip bir üç yıl daha vaizlik yapmak üzere yeni eşiyle Halep'e döndü.

Din yayma konusundaki bu kısıtlamalar bize Osmanlıların modern anlamda bir hoşgörü ve önyargısızlık anlayışına sahip olmadığını hatırlatıyor. Tek doğru kendi inançları olduğu için, başkaları ne denli kuşku duymuyorsa, Osmanlılar da o denli kuşku duymuyordu; sapkınları ve din değiştirenleri cezalandırmada geri kalır yanları yoktu. Yine de İslam, kâfire toplumda bir yer veriyordu. Frampton ve diğer Hıristiyanlar Müslümanları Hıristiyanlığa kazandırmaya çalışırken misillemeden korkmakta büyük olasılıkla haklıydılar, ne kendisi, ne de diğer rahipler Osmanlı İmparatorluğu'nda oturma ve çalışma izni verilmiş olmaktan dolayı hoşnut olduklarını belirtmişlerdi. Oysa ayrı dinden olmanın, en azından halk arasında, la-

netlenme anlamına geldiği kendi memleketlerinde, Müslüman, Musevi ve hatta Katolik meslektaşlarına, değil din çalışmalarına girişmek, yerleşme izni bile verilmiyordu.

Basire ve Frampton'un Osmanlı toplumuyla ilişkilerinde muhtemelen normal olmayan bir taraf vardı. İngiliz konuklar –diplomat, tüccar, din adamı– Osmanlı dünyasına fazla ilgi duymuyorlardı. Yazılarında, İncil'de geçen, eski Yunan ve Roma'dan kalma yerler üzerinde durdular; oysa bu kalıntılar Osmanlı toplumuyla ilişkileri konusunda bize hemen hemen hiçbir şey anlatmaz. Gözlemlerini anlatmaya başladıklarında ise, hemen hiç şaşmamak üzere ele aldıkları konular arkadaşları, aileleri, kendi cemaatleri ve ticaret oluyordu. İngiliz rahiplerin ve diğer ziyaretçilerin çok yanlı Osmanlı dünyasını derinlemesine araştırdıkları ender görülen bir durumdur. Bunu yaptıklarında ise bu devasa ve ince ayrıntılı dünyaya daima ya abartılı bir hayranlık duyuyor ya da onu aşağılıyorlardı; o dünya ki, eğer üstünde durup düşünecek olsalar, yanında kendi adaları neredeyse insan çeşitliliğinden yoksun kalmış görünebilirdi.

Bu konuda belge olmayışının bir sonucu, daha yerleşik yerel halkın bu acayip ziyaretçileri nasıl algıladıkları konusunda doğrudan pek az bilgimiz olmasıdır. Dükkân sahipleri, tüccarlar, çitçiler, denizciler, yeniçeriler, din görevlileri ve yöneticiler, yaşadıkları bölgelerde bir aşağı bir yukarı dolaşarak ölü uygarlıkların kalıntılarını çizen ve Hıristiyan Osmanlı tebaasını dinlerinden caydırmak için tatlılıkla uyaran bu garip kişilerle her gün yüz yüze geliyordu. Ama bu yüzeysel tanışıklık, acaba Museviliğin ve Hıristiyanlığın tarihsel yerlerini ziyaret için Kudüs'e ya da Roma ve Bizans kalıntılarını görmek için İstanbul'a giden günümüz turistinkinden ne kadar farklıdır? Günümüzün bu görme meraklıları, çevrelerindeki halkı ve toplumu ayırımsamada, Osmanlı dünyasını ziyaret eden Anglikan rahiplerinden daha mı ileride?

İngiliz rahiplerin Osmanlı dünyasıyla ilişkilerini kafamızda canlandırabilmek için bazı ipuçlarından yararlanıp o günleri yeniden kurgulamak zorundayız. Aralarında yakın ilişkilerin var olduğunu ve zaman zaman bunların güçlü olduğunu düşünüyorum. Aksi halde, Isaac Basire bir grup Türkle Anadolu'yu bir uçtan ötekine gezerek geçemezdi; Robert Frampton divanlara yayılıp şarap yudumlarırken derin söyleşiye daldığı Osmanlı paşa-

ları, kadınlarıyla ve diğer ileri gelenlerle akşamlar geçiremezdi; bu iki rahip ve diğerleri, Osmanlı toplumundan böyle bir dolu insanla toplumsal ve dşşnsel bakımdan içli dışlı olamazlardı. Bu tür karşılaşmaları mümkün kılan, Osmanlı dünyasıydı; böylesi karşılaşmaların nasıl meydana gelebildiğini araştırmak için yönelmemiz gereken yer, dışlayıcı katılığıyla Batı Avrupa dünyası değil, çok yanlı esnekliğıyle Osmanlı dünyasıdır.

YENİ BİR TÜR ÇATIŞMA

Frampton'un karşılaştığı, "Türkleşmeden" önce Venediklilerin yanında Osmanlı askerlerine karşı Kandiye'yi savunan şş Fransız dönmesi, hem Hıristiyanlıkla İslam arasındaki askeri sınırın aralıksız geçirgenliğine, hem de gerek savaş sırasında gerekse sonrasında İslama dönenlerin arttığı Girit özel olayına bir örnek teşkil ediyor.³² Ayrıca, daha önce Venediklilerin doldurduğu Osmanlı ticaret bölgelerine Felemenk, İngiltere ve Fransa'nın girişine eşzamanlı olarak, Osmanlıların Venediklilerle Girit uğruna giriştikleri uzun ve korkunç mücadeleyi dile getiriyor. Savaşla ticaretin aynı anda sürmesi, Osmanlıların Avrupa'nın geri kalan bölümüyle ilişkilerinin tipik bir özelliğiydi. Fakat bir önceki yüzyılda Osmanlı hükümetiyle savaştkları sırada bile, Osmanlı topraklarında ticaret yapmayı sürdürenler Venediklilerken, şimdi aynı şeyi yapan başka Avrupalılardı. Yine önceki yüzyıllarda Avrupa'nın en güçlüleri Akdeniz devletleriyken, 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Atlas Okyanusu kıyısı devletleri Akdenizlileri geçmişti.

Her ne kadar bir önceki yüzyılda Kıbrıs'ın düşmesinden sonra Girit, Venedik'in Doğu Akdeniz sularında kalan tek önemli kolonisi durumuna geldiye de, Osmanlıların sonunda Girit'e saldırmaları için yetmiş yıl ve ele geçirmeleri için de neredeyse bir yirmi beş yıl daha geçmesi gerekti. Bu uzun süre, bir yanıyla başka yerlerde giriştikleri kaynak tüketen ve bitkin düşüren savaşlardan ileri geliyordu: Önce Habsburglara karşı (yüzyılın bitimine noktayı koyan "uzun savaş"ta), sonra Şah Abbas'ın önderliğinde yeniden dirilen Safevi İmparatorluğu'na karşı. Ancak 1638 yılında Bağdat'ın Safevilerden geri alınması üzerinedir ki, Osmanlı sınırları yeniden, devletin sonunda dikkatini Doğu Akdeniz sınırlarını çizmeye çevirebileceğı kadar güvene kavuşmuştu.

Osmanlıların ağır davranmasını açıklamakta savaşlar denli önemli olan, Osmanlı siyasal yaşamındaki dönüşümlerdi. Tahta çıkışlarına meşruyet kazandırma hevesindeki padişahların başını çektiği daha önceki seferlerde, İstanbul, Arap toprakları, Rodos, Belgrad ve Kıbrıs ele geçirilmişti. Oysa 17. yüzyılda, ordunun başında sefere çıkmayı becerebilen padişah sayısı yalnız azalmakla kalmadı, olgunlaşmış Osmanlı devletinde bu tür güç gösterileri artık gerekli de değildi. Bunun yerine, üst düzey siyasi kararları verenler, başını çoğunlukla sadrazamların, valide sultanların, gözde hasekilerin çektiği hiziplerdi. Bu tür yarı meşru gruplaşmaların çoğu kez kararsız ve kısa ömürlü olmaları bir yana, saldırgan askeri eylemlerden kazanacakları hemen hemen hiçbir şey yoktu. Eğer bu tür bir sefer başarısızlıkla sonuçlanırsa, paradan, mevkilerinden belki de kellelerinden oluyorlardı; başarıyla sonuçlanırsa da, şan kendilerinden çok padişahın ve devletin oluyordu.

Bu tür bir dizi hizip, Osmanlı devletinin sonunda Girit'i almak üzere donanma gönderdiği 1645 öncesindeki ve sonrasındaki yıllarda iktidarı elinde bulundurdu. Aklına estiği gibi davranmakla ünlü İbrahim'in (1640-48) saltanatı özellikle sarsıntılı geçti. Padişahın otoriter annesi Kösem Sultan'ın ve kendinden önceki padişahın sadrazamı Kemankeş Mustafa Paşa'nın başını çektiği –huzursuz, ama deneyimli ve ihtiyatlı– bir çıkar grubunun varlığıyla, saltanatının ilk yılları bir dinginlik havasında başladı. Oysa Osmanlı vakanüvisi Naima'nın anlattığı üzere, padişahla ailesinin ilişkileri kısa sürede bozuldu:

Valide sultan bazen şefkatle konuşur, padişaha nasihatler ederdi. Ama padişahın sözlerine aldırmadığını gördükçe onunla konuşmaz oldu. Uzun süre Topkapı yakınındaki has bahçelerde oturdu. Bu sırada çıkan bazı söylentilere kızan padişah, Sadrazam Ahmed Paşa'yı valide sultanı İskender Çelebi Bahçesi'ne sürgün etmekle görevlendirdi.³³

Sonunda, 1644 yılında padişah bu veziri idam ettirip öz annesi Kösem Sultan'ı da payitahttan uzaklaştırınca, Osmanlı önderliği daha istikrarsız bir hal aldı. Bundan sonraki on iki yıl boyunca sadrazamlık yapacak on sekiz

adamın genellikle yetersiz kişiler olması bir yana, İbrahim ayrıca bir dizi başka talihsiz siyasal ve dinsel atama daha yapacaktı (aynı dönemde İbrahim ve ardılı, on iki şeyhülislam, yirmi üç hazine defterdarı ve on sekiz kaptan-ı derya atadılar).³⁴ En önemli mevkilerdeki kişiler bunca sık değişince, siyasette iniş çıkışlar kaçınılmazdı. Bazen yanlış adımların çaresi bulunabiliyordu; ama bir kez savaş ilan edilince, geri dönüş zordu.

1645 yılında ulemadan Cinci Hoca ile Kaptan-ı Derya Yusuf Paşa'nın başını çektiği savaş yanlıları, Sadrazam Semin Mehmed Paşa'nın başını çektiği barış yanlılarının direnmelerine karşın, padişahı Venediklilerin elindeki Girit'e saldırmaya ikna ettiler. Yusuf Paşa komutasında bir donanma nisan sonlarında İstanbul'dan yelken açtı ve Osmanlılar iki yıl içinde, liman kenti Kandiye dışında adanın büyük bölümünü ele geçirmişlerdi. İlerlemenin bunca hızlı oluşu ancak kısmen Osmanlı silahlarının üstünlüğüyle açıklanabilir; Girit'in Rum Ortodoks çoğunluğunun birçoğu Katolik Venedik yönetiminden illallah demişlerdi ve Osmanlıların gelişine memnun oldular. Ama ilerleyiş Kandiye kalesi surlarında durdu. Osmanlı ordusu, kıran kırana kapışmalarla ve denizden kuşatmalarla geçen bir çeyrek yüzyıl sonra adanın fethini tamamlayabildi.

Bu çeyrek yüzyılda Osmanlı ordusu Kandiye dışında Girit'in tümünü denetimi altına aldı ve binlerce Giritli bu dönemde İslam dinine geçerek Osmanlı ordusuna katıldı. Bu olgu Osmanlı yönetimindeki Rum Ortodoks halklara özgüydü ve açıklanması gerekir. Kimileri, Frampton'un Fransız dönmesi gibi, büyük olasılıkla kılıç zoruyla din değiştirmişti. Oysa büyük çoğunluk gönüllü olarak din değiştirmiş olmalı. Katolik Venedik'e karşı duyulan yaygın ve içten içe azan kızgınlık yüksek Müslümanlaşma oranını ancak bir yanıyla açıklar; aksi halde, Venedik'in elindeki öteki adalarda var olan Rum Ortodoks nefreti de benzer Müslümanlaşma oranlarına yol açardı. Bu olgunun gerçekleşmesini açıklayan başka birkaç etmen daha var. Birincisi, yüzlerce yıllık baskıcı Katolik denetimi ada köylülerinde, Ortodoks kilise örgütü hiyerarşisine ilişkin en ufak bir amı bile bırakmamıştı. Sonuçta, din kurallarına bağlılığı ve inancına sarılmayı öğütleyen bir yol göstericinin olmaması, Giritlileri dinsel köklerinden koparmış ve onları farklı yollara sapmaya ve din konusunda sürüklenmeye yatkın duru-

ma getirmişti. Başka bir deyişle, adanın pek çok bölgesi, Akdeniz'in belirgin özelliği olan yalıtılmış ve "arada kalmış" bölgeler durumuna gelmişti; örgütlü dinlerce ve yerleşik devletlerce "durmadan fethedilen ve yeniden fethedilen", "yalıtılmış bir dinsel coğrafya" olarak ince bir dille betimlenmişlerdir.³⁵ Bundan dolayı, Girit'in büyük bölgeleri ile Akdeniz'in başka kıyıda köşede kalmış bölgeleri, adı daha da kötüye çıkmış Osmanlı Arnavutluk'uyla dinsel döneklik ününü paylaşmıştır. İslamın en hızlı gelişme gösterdiği yerler böyle ayrı düşmüş bölgelerdir.

Öte yandan, Giritlilerin din değiştirmeye yatkınlığını en iyi açıklayan, belki de 16. yüzyılın büyük fetihleriyle (Arap toprakları, Macaristan, Kıbrıs) ve bir yüzyıl sonra Girit'in ele geçirilmesi arasında Osmanlı devletinin ve ordusunun geçirdiği değişimlerdir.³⁶ Öncelikle, artık 17. yüzyıldaki iktidar dağılımı anlayışına göre, zaptedilen Girit topraklarını padişah ve onun hane halkından ziyade, vezirler, paşalar, diğer sözü geçen Osmanlı devlet adamları –özellikle önemli Köprülü ailesi– denetim altında tutacaktı. İleri gelen bu devlet adamlarının, boyun eğdirilmiş toprakları hükümdarın düşündüğünden farklı yollardan sömürme istekleri, din değiştirmiş yerli halka yeni ekonomik ve toplumsal olanaklar sağladı. İkincisi, Osmanlı sipahilerinin uğradığı değer aşınması ve bununla eşzamanlı olarak yeniçerilerin ve diğer yaya askerlerin çoğalmasının devleti Balkanlar, Anadolu ve başka yerlerden asker alma yöntemlerini gevşetmeye zorlaması da Giritlilere basit bir din değiştirme eylemiyle doğrudan askeri sınıfa (dolayısıyla yöneticiler sınıfına) geçme olanağı sağladı. Gerçekten de, öyle görünüyor ki, sürdüğü dönem boyunca (ilk yılı hariç) Osmanlıların adanın çok büyük bir kısmını denetim altına aldığı o uzun savaş, yerlerinden yurtlarından edilmiş çiftçileri, bağcılıkla uğraşanları ve diğer çalışanları, fırsattan yararlanıp Osmanlı ordusunun saflarına katılmak için din değiştirmeye teşvik etmişti. Sonunda, adanın Müslüman nüfusunun oranı, Rum Ortodoks Osmanlı dünyasındaki Müslüman oranından fazla oldu; ayrıca bu dönüşüm, Osmanlıların Balkanlar'ı ya da Kıbrıs'ı ele geçirdikten sonra uyguladıkları dışarıdan zorla nüfus aktarımı yöntemine gerek kalmadan gerçekleşti. Kısacası, nüfus büyük ölçüde adanın kendi nüfusu; bunun sonucu olarak Girit'te Venedik yönetiminden Osmanlı yönetimine oldukça yumuşak bir geçiş oldu.

İronik bir biçimde, savaşın uzamasında en belirleyici olan ve pek çok kişiyi “Türkleşmeye” sevk eden etmen, Venedik’in Hıristiyan dünyasını yardıma çağıramayışydı. Önceki çatışmalarda Haçlı Seferi ideali Akdeniz devletlerinden hiç olmazsa dolaylı destek gelmesini sağlamıştı. İnebahıtı Savaşı’nda ve Malta savunmasında olduğu gibi, Venedik zaman zaman etkili kutsal ittifaklar gerçekleştirmişti. Serenissima bu savaşta da, ta uzak-taki İngiltere’ye değin elini uzatarak böylesi bir birliğin tabanını oluşturmaya çalıştı. Örneğin, 1655 yılı denli geç bir dönemde Venedik Senatosu, bir Hıristiyan dindaş olması nedeniyle Oliver Cromwell’e bir başvuru taslağı hazırladı. Taslakta, “Hıristiyan dünyasını baskı ve kıyım altına almaktan başka amacı olmayan bu barbarlar barbarı kâfirler”den yakınılıyordu: “Bu barbarlar, bir tek Kandiye Krallığı’nı dize getirmek amacıyla güç üstüne güç yığıyorlar; o Kandiye Krallığı, İtalya’nın koruyucu kalkanı olmanın yanı sıra bir kapıdır; öyle ki, ulusların en sinsisi Türkler, Avrupa’nın büyük bölümünü baskı altına almak amacıyla bu kapıdan içeri dalabilirler.” Venedikliler, mektuplarını kutsal savaş diliyle allayıp pullamış olabilirler, fakat Cromwell’e seslenirken bir de fayda kokusu sindirmeye gereksinim olduğunu biliyorlardı; bu nedenle şunu eklediler: “On bir yıldır savaşın yükü altında ezilen, kadınların akıl hocalığını yaptığı, askeri, parası tükenmiş ve tek başına Venedik Cumhuriyeti’ne direnecek durumu kalmamış Osmanlı İmparatorluğu’nu durdurup baskı altına almak için olayların böylesine denk düştüğü bir başka zaman olmayacaktır.”³⁷

1655 yılında Osmanlı’nın yazgısını bu hiç de umut vermeyen tarzda değerlendirmek doğru görünüyordu. Savaş kilitlenmişti; İbrahim 1648’de öldürülmüştü; yerine tahta çıkan IV. Mehmed küçük yaşta olup, annesi Turhan Sultan’ın sıkı denetimi altındaydı; Mehmed’in babaannesi Kösem Sultan da (söylentiye göre Turhan’ın buyruğuyla zehirlenerek) 1651’de öldürülmüştü. Çaresizlik içinde çırpman hazine para gelecek her yere el atıyordu (örneğin, Sadrazam Melek Ahmed Paşa daha o yıl tüm tımarlara olağandışı vergiler koydu ve padişah 1655 mayısıyla 1656 ekimi arasında yedi sadrazam, altı şeyhülislam ve beş kaptan-ı derya atayıp görevden aldı). Cromwell yine de Venedik’in başvurusunu görmezden geldi; onun yerine, donanmasını İspanyollara karşı savaşmak üzere Karayip Denizi’ne gönder-

di ve Akdeniz alanını İngiliz Levant Kumpanyası'nın yöneticilerine bırakan geleneksel İngiliz siyasetini sürdürdü.

Girit'e sahip olma savaşını Venedik tek başına vermek zorunda kaldığı gibi, İngiltere de tarafları birbirine düşüren diğer Kuzey Avrupalı güçler arasına katıldı. Bu büyük ölçüde işlerine geldi, çünkü Atlas Okyanusu'na kıyısı olan devletlerin İnebahtı Savaşı'ndan sonra Akdeniz dünyasında artan deniz gücü üstünlüğü, yalnız yaptıkları deniz taşımacılığını Girit savaşının dışında tutmakla kalmıyor, savaşan tarafları savaş yardım için yakarır duruma da düşürmüş oluyordu. 1640'lara gelindiğinde, artık Felemenk, İngiliz ve Fransız gemileri Osmanlı ve Venedik gemilerinden daha hızlı, manevra yeteneği daha yüksek ve daha iyi silahlandırılmış durumdaydı. Gerçekten de, Osmanlılar açık denizleri rakiplerine bırakmışlardı. Başka bir deyişle, 16. yüzyılda Osmanlı gücü Akdeniz'de Malta'ya dek ağırlığını duyurmuşken, 1640'lara gelindiğinde Ege Denizi'nin kıyılarından öteye geçemiyordu. Bu azalan güç şu anlama geliyordu: Savaş başlatan Osmanlı hamlesi Kandiye surları önünde tökezleyince, yetkililer karaya çıkardıkları ordunun gereksinimlerini karşılamakta büyük zorluk çektiler ve çatışma zamanla yıpratma savaşına dönüştü.

Bu savaş sırasında Osmanlı devletinin başlıca zayıf yanı donanmasıydı. Bu olgunun en etkili biçimde kanıtlandığı yer, Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alma üzerine kurulu Venedik stratejisini aşmakta zaman zaman içine zorlanmalarındır. 1640'lara gelindiğinde İstanbul, belki de 300.000'e dayanan nüfusuyla Avrupa'nın muhtemelen en büyük kentiydi. Kent halkının yiyecek ve giyeceği imparatorluğun dört bir yanından geliyordu. Balkan illerinde yetiştirilen binlerce koyun her yıl kent dolaylarına getirilip kesiliyordu; sayısız ton tahıl, meyve, sebze Karadeniz ile Ege'nin liman kentlerinden yüklenip İstanbul'a taşınıyordu. Deniz yollarının açık tutulması ertelenemeyecek bir sorundu. Bu durumda Venedikliler Kandiye kuşatmasına Osmanlı ordusuna doğrudan saldırarak değil de, iaşe yollarına saldırılarla ve Çanakkale Boğazı'ndan çıkışı engelleyip İstanbul'un Ege'ye erişimini kesmeye kalkışarak karşılık verdiler.

Bir yüzyıl önce, Avrupa'nın ekonomik, siyasal ve ideolojik yüreğinin çarptığı yer Akdeniz olduğu zamanlar, bu taktik büyük olasılıkla işe ya-

rardı. Oysa 17. yüzyılda Osmanlı-Venedik çatışması yalnız bölgesel nitelikteydi ve ayrıca Batı Avrupa'nın güçlü devletleri Müslüman bir devlet olduğu için daha önce tersleyebilecekleri Osmanlıları destekliyorlardı; oysa bir yüzyıl önce Hıristiyan olduğu için Venedik'e arka çıkarlardı. Her ne kadar böyle bir yardım daha önce hiç örneği görülmemiş türden değildiyse de (Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatında V. Karl'a karşı Fransız-Osmanlı yakınlaşmasını anımsayın), yeni olan yanı, Avrupa'nın diğer devletleri için Venedik'in Osmanlılardan bile daha az bir tehdit oluşturmasıydı. Kısacası, Felemenk, İngiltere ve Fransa'nın bu savaşa burnunu sokmasının nedeni ne ideolojik, ne de askeriydi; neden ticariydi.

İngiliz gemilerinin bu savaşa katılma konusunda kararsız kalması, temel nedenin ticaretle ilişkili olduğu konusunda yanlıya yer bırakmıyor. Evet, İngiliz gemileri savaşa çoğunlukla gayriresmi katılıyorlardı. Kendi başına hareket eden gemi kaptanları her iki yanın da içine düştüğü zor durumdan yararlanarak büyük kârlar elde ettiler: Bazen Kandiye'deki Osmanlı deniz kuşatmasını yardılar, bazen de Çanakkale'deki Venedik ablukasını geçtiler ya da Girit'teki Osmanlı askerlerinin gereksinimlerini karşıladılar. Bununla birlikte, resmi olarak işe karışan İngiliz devlet görevlileri de vardı. Örneğin, 1649'da İngiltere büyükelçisi, Osmanlı askeri ve geçeri yükü on üç İngiliz gemisinin yalnız İzmir'den yelken açıp yükünü Kandiye'ye indirmesine değil, amacı Çanakkale Boğazı önündeki Venedik ablukasını kırmak olan büyük bir Osmanlı donanmasına (birkaç Fransız ve Felemenk gemisiyle birlikte) katılmasına da onay verdi.³⁸

Kuzey Avrupa hükümetlerinin gemilerinin Osmanlı donanmasına katılmasına izin vermeleri, Girit savaşına yabancıların katılımında tek etmenin ne açgözlülük, ne de ideoloji olduğunu düşündürüyor. Gerçekten de, sözü geçen bu özel filo, İstanbul'da epey bir çalkantıya neden olmuştu. İngiltere büyükelçisinin kâtiplerinden birinin, 1647 baharında denize indirilişini gözlediği gemiler,

kentin sunduğu en görkemli görüntülerden biriydi: Donanma, 60 dolayında kadirga ile 30 kalyondan oluşuyordu: Tümü de tersaneden yeni çıkmış, süslü püslü, boyalı, yıldızlıydı; ağzına dek

adam, top, mühimmat ve erzak doluydu; pruvadan kıça en görkemli bayraklarla donatılmıştı; bütün topları hep birlikte öyle bir gümbürdüyordu ki, dünyada daha böyle bir sarsıntı görülmemiştir.³⁹

Her ne kadar, kimi çağdaş gözlemciler, tarihçilerin görüşlerini paylaşarak, doksan dolayında gemiden oluşan bu donanmanın, Osmanlıların bir yüzyıl önce denize indirdiği donanmalardan çok daha derme çatma ve teknolojik bakımdan geri olduğunu düşünmüş olsa bile, yine de, Beyoğlu surlarından Haliç'e bakıp da böylesine bir tekne ormanını görmek soluk kesen, ürkütücü bir görüntü olmalı.

Batı Avrupalıların savaşa yaklaşımlarında böyle gövde gösterileri kadar, Osmanlıların ticareti kesintiye uğratmaları da etkili oldu. Bu devlet açık denizleri denetimi altında tutma yetisini epeyce yitirmiş olabilirdi. Öyle de olsa, yabancı denizciler ve tüccarlar hâlâ liman kentlerinde Osmanlı halklarıyla iç içe bulunmak ve bütün ticaret gemileri hâlâ Osmanlı limanlarına demirlemek zorundaydı. Bu kentlerde yaşayan halk, anlaşılabilir nedenlerle, hem yiyecek kıtlığına, hem de düşman Venediklilere öfkeleniyorlardı; kolayca saldırgan bir grup haline gelip bir akşam gezintisini bile tehlikeli hale getirebilirlerdi. Döneminin tüm önyargılarını sergileyen bir İngiliz gözlemcinin belirttiği gibi, "sarhoş Türkler tarafından bıçaklanmak başa gelebilecek gündelik tehlikelerdendi; Türklere göre, Batılı gibi giyinmiş herkes Venedikliydi (sanki dünya Venedikliler ve Türkler olmak üzere ikiye bölünmüş gibi) ve belki de savaşta bazı yakınlarını yitirmiş oldukları için, bizimle her zaman kavgaya hazırlardı."⁴⁰ Bu tür tacizlerin çoğu Venedik kentlerinden ziyade Osmanlı kentlerinde meydana geliyordu; bunun nedeni ise Venedik topraklarına kıyasla Osmanlı topraklarında çok daha fazla tüccarın oturması ve ticaret yapmasıydı.

Yabancı tüccarlar ile diplomatlar, uluslararası ticaret açısından Osmanlı ve Venedik hükümetlerini iki imparatorluğun halklarından bile daha büyük tehlike olarak görüyorlardı. Tehlike, söz konusu devlet yetkililerinin tüccarları taciz etmesinden, elçileri hapse atmasından ve en kötüsü, gemilere Osmanlı limanlarına demirleme ya da demir alma hakkı tanımamalarından ileri geliyordu. Örneğin, Venediklilerin Çanakkale Boğazı'nı kapamalarının

bir sonucu, İstanbul'a gelmekte olan bütün Felemenk, İngiliz ve Fransız ticaret gemilerinin aranması ve mallarına el konması oldu. İngiliz büyükelçisi 1648 yılında, gemilerinin Çanakkale Boğazı'ndan geçebilmesi için Venediklilerden özel izin almak zorunda kaldı. Aynı yıl, İngiliz gemi kaptanı Edward Maplesden, Çanakkale Boğazı'nı kapatan Venedik ablukasından geçmeyi iki kez denemesine karşın her defasında geri çevrilişini protesto etti. Bu geri çevrilişleri yüzünden yalnız çok para ve zaman yitirmekle kalmamıştı; aynı zamanda, payitahta ulaşmayı bir kez daha denerse Osmanlılar bundan "onun yalnızca düşmana yiyecek taşımak için denize açıldığı" sonucunu çıkarabilirler (zaten söylenmeye ve rapor vermeye başlamışlardı) diye korkuyordu. Bu durumda, "yalnız kendisinin ve gemisinin değil, tüm milletin bir *avana*'ya [zorbalığa] maruz kalmasına sebep olabilirdi."⁴¹ Doğal olarak Venedikliler de yabancı gemilerin aynı şeyi Osmanlılar adına yaptığından kuşkuluyorlardı. İki yıl önce İngiltere büyükelçisi İngiliz gemilerinin, güya Osmanlı hükümetinin bu gemileri Girit savaşında kullanmak üzere ele geçireceği tehdidine karşı, İzmir limanından uzak durmaları buyruğunu vermişti.⁴² Gerçekte böyle bir tehdit yoktu, çünkü Osmanlıların İzmir Körfezi'nin ağzına bir hisar inşa ettiği 1650'lerin sonlarına dek, gemiler limana, yaptırım korkusu çekmeksizin istedikleri gibi girip çıkıyorlardı; tehlikede olan gemiler değil, daha çok yabancıların tacizine uğrayan İzmir halkıydı.⁴³

Bu örneklerle bakıp da diplomatların ve tüccarların birey olarak her zaman devletlerinden ya da yurttaşlarından yana davrandıkları sonucu çıkarılmamalı. Savaşın ilk aylarında, tam da Osmanlı seferinin Kandiye surları önünde duraklamaya başladığı sırada, İngiliz Elçisi Sackvile Crow, Sadrazam Salih Paşa'yı birkaç kez ziyaret ederek, İzmir'deki İngiliz tüccar topluluğunu Venediklilere sürekli tahıl, silah, asker ve kürekçi sağlamakla suçladı.⁴⁴ Osmanlı hükümetinden iki kez, İngiliz gemilerinin bu kentten yük almalarını yasaklayan buyruklar çıkarttı. Crow'u bunu yapmaya sevk eden nedenler hem kişisel (İzmir'deki İngiliz konsolosuna dış biliyordu), hem de siyasaldı (I. Charles, parlamenterlerle girdiği, sonu ölümüyle biten kapışmada, Crow'a tüccarların mallarına krallık adına el koyması buyruğu vermişti). Öte yandan, böylesi eylemler Girit savaşına bulaşma korkusunu önemli ölçüde artırmış olmalı.

Felemenk, İngiliz ve Fransız gemilerinin savaşa katılması tehlikesi hem Venedikliler, hem de Osmanlılar açısından açmazlar doğurdu. Örneğin, eğer Venedikliler yabancı gemilere Çanakkale'ye girme izni vermeyi reddederlerse aynı gemilerin kaptanları, Osmanlıların ablukayı delmelerine destek çıkma hevesine kapılabilirlerdi; öte yandan, bu gemileri geçirecek olurlarsa, o zaman Çanakkale Boğazı'nı kapamanın nedeni bütünüyle ortadan kalkacağı gibi, İstanbul'un dört gözle mal bekleyen pazarlarındaki tüccar rakiplerine inanılmaz kazançlar elde etme fırsatı sunmuş olacaktı. Bu tür açmazlara düşmenin tek nedeni, Akdeniz hükümetlerinin kendi denizlerinde denetimi, ideolojik konulardan çok ekonomik ve siyasal sorunları önemseyen rakiplere kaptırıyor olmalarıydı. Bir Hıristiyan güce karşı bir kâfirle pazarlığa oturmaya ve onu desteklemeye böyle razı oluş, yalnızca ticarete (merkantilizme) artan ilgiyi yansıtmakla kalmıyordu; bu aynı zamanda, Amerika, Afrika ve Asya kıtalarında çeşit çeşit insanlarla karşılaşmış olmanın bir sonucuydu. Üstelik, Batı Avrupa toplumlarının kendileri de din konusunda daha geniş görüşlü olmaya başlıyorlardı. İşte tam bu dönemde, Kalvinist olmayanlar ile Museviler Felemenk topraklarına göç ediyorlardı; Musevilerin yeniden yerleştirilmesine ilişkin ateşli bir tartışma, İngiltere'de dinsel hoşgörüyü ilişkin daha kapsamlı bir tartışmanın parçası haline geldi ve Fransa'da Huguenotlar, çoğunlukla Katolik olan siyasi topluluğa dahil oldular (kuşkusuz geçici bir süreliğine).

Dışlayıcı bir dinin kendi yurdunda bile sorgulandığı bir ortamda, Doğu Akdeniz'de dinsel ideolojinin yerini siyasal çıkarıcılığın almaya başlamasına şaşmamalı. Atlas Okyanusu kıyısı ülkelerinin tüccarları ve diğer temsilcileri, siyasal ve ekonomik çıkarlarının gereği olduğunu düşünerek, Venedikli dindaşlarının terk edilmesini istiyorlardı. Sonuçta, askeri bakımdan zayıflamakla birlikte halen devasa kaynaklara ve insan gücüne sahip bir imparatorluğun karşısında Venedik hem yalnız kaldı, hem de dindaşı Hıristiyan devletlerin yansız kalacaklarına bile güven duyamaz oldu. En sonunda 1669'da Venedikliler Kandiye'yi teslim etti ve Girit adası Osmanlıların eline geçti.

Öte yandan, ada doğrudan padişahın eline geçmemişti. IV. Mehmed (1648-87) seleflerinden daha iddialı bir hükümdar değildi ve sal-

tanatının ilk yıllarında, önceki otuz kırk yılda olduğu gibi, sadrazamlar sık sık değişti. Bununla birlikte, 1656 Eylülünde, Çanakkale Boğazı'nın Venediklilerce yeniden kapatılmasının çaresizliği içinde, Valide Turhan Sultan'ın, seksen yaşındaki Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazam ataması ile durum bıçakla kesilmiş gibi değişti. Köprülü Mehmed büyük olasılıkla devşirmeydi ve padişah kapısında uzun, ama pek de renkli olmayan bir kariyer geçirmişti.

Mehmed Paşa, Osmanlı yönetimini sarmış olan yolsuzluğun kökünü acımasızca kazıyarak kısa sürede ünlendi. Söylentilere göre bunu 4000 dolayında yönetici ve güçlü kişiyi öldürtmekle gerçekleştirdi. Bu kanlı temizlikteki rolü kuşkusuz yaşamsal önemdeydi. Bununla birlikte, padişahın böyle bir siyasete çoktan girişmiş olduğunun bazı kanıtları var ve yolsuzluğa bulaşmış devlet adamlarının kökünü kazımanın yanı sıra ardından gelen reformlar konusunda da bir miktar övgüyü (ya da suçlamayı) hak ediyor. Örneğin, İngiliz Büyükelçisi Sir Thomas Bendysh, Köprülü'nün atanmasından dört ay önce, genç padişahın o sıra gümrük eminini idam ettirdiğini bildirmişti:

Halkın bu nedenle hiç rahatsız olmadığını görmekten yüreklenererek, kent içinde, yanına aldığı tek bir hizmetkârla, kılık değiştirmiş olarak gezer; nerede bir haksızlık yapan görürse ya da ticarete ve sarraflıkta buyruklarını çiğneyen görürse, hemen yakınındaki cellada hemen oracıkta kafalarını vurdururdu.⁴⁵

Hükümetin dizginlerini geren ister padişah, isterse sadrazam olsun, övgüyü kazanan kişi sadrazam oldu. Dahası, Girit'in fethinin 1669 yılında nihayet tamamlanması, Mehmed Paşa'nın oğlu Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı zamanındadır; canlılığına kavuşturulan Osmanlı ordularının Viyana'yı 1683 yılında son bir kez kuşatması da Fazıl Ahmed Paşa'nın yeğeni Kara Mustafa'nın zamanında olmuştur.

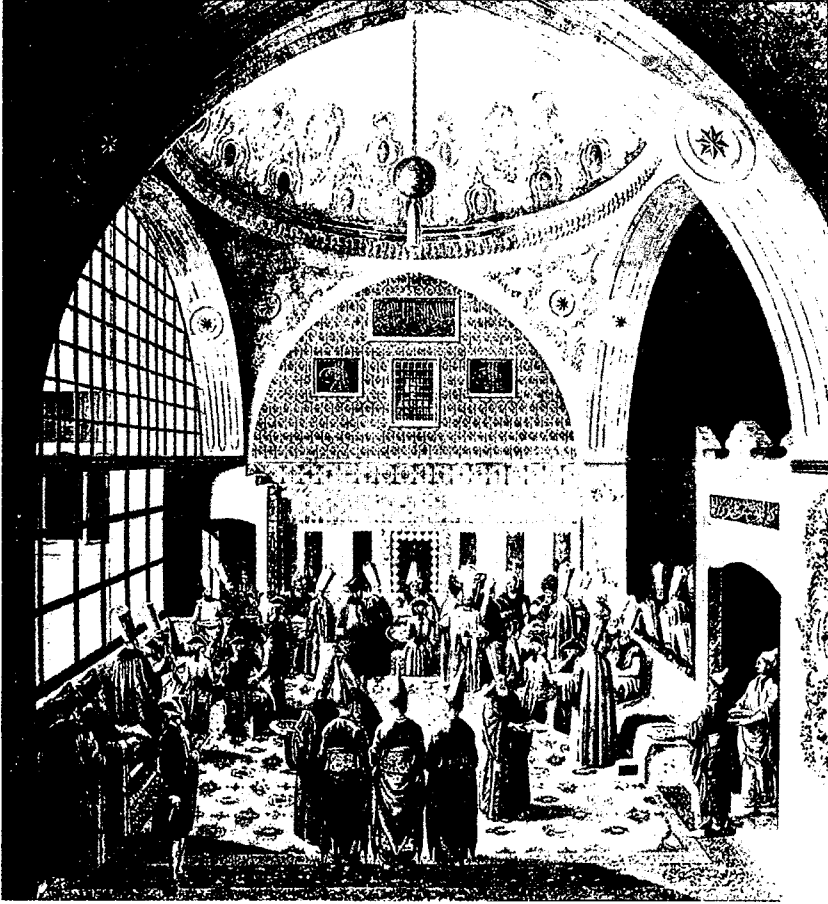
Kısacası, 17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyılın başlarında, sadrazamların yükselişine en somut bir örnek oluşturacak biçimde, Köprülüler Osmanlı ailelerinin en varlıklı ve en güçlüsü durumuna geldi.

Padişah yönetiminden vezir yönetimine bu yumuşak geçiş, Osmanlı yaşamının pek çok yönünde görülebiliyordu; fakat en yalın biçimde sergilendiği alan bayındırlık işleriydi. Örneğin İzmir’de 1658 ya da 1659 yılında Mehmed Paşa, ticaret gemilerinin giriş çıkışını denetlemek amacıyla Sancakburnu Kalesi’nin inşa edilmesini buyurdu; 1670’lerde Ahmed Paşa aynı ilde bir su kemeri, han, bedesten, hamamlar ve gümrük binasının finanse edilmesine katkı yaptı. 1669 yılından sonra Köprülülerin Girit’le ilgisi daha gözle görülür ve kesindi. Ele geçirmenin karşılığı olarak, adanın en verimli topraklarını Ahmed Paşa kendine ayırdı ve adanın Osmanlı dünyasıyla bütünleşmesini padişah yerine o denetledi.⁴⁶ Dolayısıyla, bu ailenin yönetiminde Osmanlı siyasi yapısının tek kişinin mutlak hükümdarlığına dayalı karakteri bir miktar zayıfladı; onun yerine, bir tür aile oligarşisi ortaya çıktı.

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE AVRUPA’NIN BİÇİMLENİŞİ

17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu birçok alanda, 16. yüzyıla kıyasla Avrupa’nın daha ayrılmaz bir parçasıydı. Avrupa normlarına doğru bu yöneliş (ve gördüğümüz gibi, kimi bakımlardan bu yöneliş Osmanlı normuna doğrudu) kısmen, duyulan korkunun azalmasından kaynaklandı. Girit uğruna çıkan Venedik-Osmanlı savaşı, daha erken dönemlerdeki Macaristan uğruna çıkan Habsburg-Osmanlı savaşlarından bile daha açıkça gösterdi ki, bu İslam devleti yükselen Batı Avrupalı devletler için artık önemli bir askeri tehdit oluşturmuyordu. Ne de bu devletlerin gözü artık yalnızca Akdeniz dünyasına çevriliydi, çünkü Doğu Asya ve Amerika kıtasında sömürülecek sonsuz olanakların farkına varmışlardı.

Osmanlı korkusu ayrıca basmakalıp ve akıl dışı öğeler de barındır-mıştı. 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında, Osmanlı toplumuna ilişkin bilgilerin yayılmaya başlamasıyla Kuzey Avrupa’nın klişe “korkunç Türk” anlayışı yavaş yavaş yıkıldıkça, bu öğeler de yok olmaya başladı. Daha önceki otuz kırk yıl boyunca İtalyanlar, imparatorlukta Ceneviz, Venedik ve diğer yerleşimleri kanalıyla, ayrıca, İstanbul ve diğer kentlerdeki balyosların ve görevlilerin raporları dolayısıyla Osmanlılar hakkında önemli ölçüde bilgi edinmişlerdi. Örneğin, Guicciardini ve Macchiavelli

Resim 30. Bu debdebeli kabul töreninde Batı Avrupalılar yalnız giyimleriyle değil, salondaki konumları ile de ayırt edilebiliyorlar. Sedirlerinde arkalarına yaslanmış ev sahibi vezirlerin karşısında yarım daire düzeninde yerleştirilmiş sandalyelerde oturuyorlar. Arkadaki duvarda Kuran'dan bir ayet ve iki tuğra ile toplantıyı izlemekte olan sultanın gölgesinin belirlediği parmaklıklı pencere yer almaktadır. D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman*, c. III, 454. sayfa sonrasında.

gibi İtalyan siyaset kuramcılarının yapıtları, Osmanlı devleti ve toplumu hakkında dikkatli ve derin düşünceler içerir. Dayandıkları veriler bu tür bilgi kaynaklarından sağlanmış olmalı.

Osmanlı topraklarını gittikçe daha çok sayıda Kuzey Avrupalı ziyaret ettikçe, onlar da bu dünyaya ilişkin daha derinlemesine görüşler edindiler. John Sanderson, George Sandys, Robert Bargrave, Thomas Bendysh, Chevalier de la Croix, Jean de Thevenot ve Paul Rycout gibi ziyaretçilerin kitapları aracılığıyla Kuzey Avrupa'nın dört bir yanına yaydıkları kişisel deneyimleri, "öteki" bir uygarlık olarak Osmanlılara karşı duyulan akıl dışı korkuları azaltmaya yaramakla kalmadı, yeni şekillenmekte olan bir Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun daha sağlam bir biçimde bütünleşmesine de katkıda bulundu. Bu kitapların topluma ne ölçüde ulaştığını kesin olarak bilmek zor olsa da, bu bilgi çeşitli yollardan yayıldığı kesindir.⁴⁷ Bu gezginlerden John Sanderson ve George Sandys gibi bazılarının yazıya döktükleri deneyimleri, Richard Hakluyt, Samuel Purchas ve diğerlerinin yayınlamaya başladığı gezi kitaplarında yer aldı. Thomas Bendysh ve Paul Rycout gibileri ise deneyimlerini, şirket ve devlet yöneticilerine seslenen mektuplarıyla ve siyasal çözümlenmeleriyle yazıya döktüler ve bu yazılar zaman zaman yayınlanma olanağı buldu.

Bu adamlar (18. yüzyılda Lady Mary Wortley Montague'ye gelinceye dek bu tür yazarlar hemen hep erkekler arasından çıkıyordu) toplumbilimci ya da tarihçi değildi; daha ziyade diplomat, rahip, klasik sanat ve edebiyat araştırmacısı ve gezgin gözüyle yazdılar. Buldukları mevkiler, yazdıklarını kimlerin okuyacağını belirlemede önemli rol oynuyordu; gözledikleri dünyaları değerlendirdikleri, bakış açılarından önemli izler taşıyordu. Kimileri özellikle klasik Yunan ve Roma kalıntıları üstüne yazılar yazdı; kimileriye yalnızca Hıristiyan Osmanlılarla ilgilendi; daha başkalarıysa övmek ya da yermek niyetiyle Osmanlı askeri ve siyasi sistemini ele aldı. Öte yandan, birkaç istisnayı saymazsak, bu gezginler günümüzdeki birçok turist gibi, çağdaşları yerli halklar ve toplumlara karşı kesin bir ilgisizlik içindeydiler.

17. yüzyılın son yirmi otuz yılında, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'yla mümkün olabilecek en yüksek düzeyde bütünleşmişti. Önceleri imparatorluk, Hıristiyan dünyasının siyasal, ekonomik ve toplumsal bünyesiyle bütünleştirilemeyecek kadar aşırı savaştı bir yabancı olarak algılanmıştı. Daha sonraları, "Avrupa'nın hasta adamı" olarak (en azından coğraf-

ya ve siyasetteki yeriyle Avrupalı sayıldığını düşündüren bir deyim) ciddiye alınamayacak denli zayıflamış olduğu varsayılacaktı ve “Büyük Güçler”, aralarındaki anlaşmazlıkların acısını ondan çıkardıkça, imparatorluk özerkliğini büyük ölçüde yitirdi. Oysa XIV. Louis ile II. Charles’ın Avrupa’sı Osmanlıları (ister dost, ister düşman olsun) diplomatik, ticari ve askeri politikalarında Avrupa’nın öteki devletlerinden ayrı tutmazdı. Bu Avrupa ne denli bir Venedik ya da Habsburg Avrupası ise, en az o denli bir Osmanlı Avrupa’sıydı.

SONUÇ: DAHA GENİŞ BİR BATI DÜNYASI

Bir devletin doğuşunu açıklamak hiçbir zaman kolay olmaz. Niçin bir halk bir başka halk karşısında başarı kazandı? Belirli bir aile nasıl olup da monarşik bir sistem kurmayı becerdi? Bir ordunun başka bir orduyu yenmesini hangi etkenler hazırladı? Bir etnik, dilsel ya da kültürel grup bir başkası üzerinde neden egemenlik kurmayı öğrendi? Aslında, devletin kuruluşunun hiçbir zaman tek bir ya da en iyi açıklaması yoktur; bu sürecin ayrıntıları hep eleştirel bir nitelik taşır, birey ve grubun kimliğine ve önyargılarına göre değişir. Örneğin, zengin ve gelişkin eski Pers İmparatorluğu, Herodotos ile diğer kadim Yunan tarihçilerinin gözünde barbar zorbalığının temsilcisiydi; Amerikalıların “yazgı gereği” ya da İngilizlerin “beyaz adamın külfeti” dediği şey, Amerika yerlileri ya da İrlandalılar için acımasızlık ve kötü talihten başka bir şey değildi. Şurası gerçek ki, devletlerin oluşum tarihleri, her zaman bir miktar gerçeğe dayanmakla birlikte, çoğu kez daha sonraki dönemlerin arzularına göre inşa edilmişlerdir; devlet ya da ulus kimliğinin çekirdeğini bu tarihler oluşturur.

Osmanlı devletinin kuruluş öyküsü de bunun dışında değil. Osmanlı hanedanının soyunun soylu ve çok eski bir geçmişi olduğunu, ya da Osman, Orhan ve Murad’ın becerikli siyasetçi ve yırtıcı savaşçılar olarak ün kazandıklarını iddia eden kabul görmüş anlatıları destekleyecek pek az kanıt var. Gerçekten de, somut belgelere dayanma anlamında, hanedanın etnik köken bakımından Türk olduğunda bile kesinlik yok. Türkmen olduğu denli pekâlâ Arap, İran, hatta Fransız kökenli bile olabilirdi (gerçi, sağduyu ve ikinci derecede kanıtlar Orta Asya kökenli olmasını gerektiriyor). Ne var ki, kimlik dediğimiz şey tarihsel ve toplumsal kurgular olduğuna göre, bu durumda tarihsel açıdan en önemli olan, başkalarında olduğu gibi, Osman’ın gerçekte Orta Asya’dan mı kopup geldiği ya da anadilinin Türk, Hint-Avrupa ya da Sami kökenli mi olduğu değil, ondan sonra yaşayanların onun belirli şeyler yapmış olduğuna ve belirli biçimlerde davranmış olduğuna inanmalarındır. Başka bir deyişle, Osmanlı kimliğinin merkezinde-

ki inanç, hanedanın Orta Asya'dan gelmiş olduğuydu; Türkiye Cumhuriyeti'nde kimliğin vazgeçilmez bir yanı Osman'ın Türk olduğudur ve Osmanlı toprakları üzerinde sonradan yükselen diğer devletlerin kendilerini algılayışlarındaki kesin bir yargı da Osmanlı hükümdarlarının Türk olduğu, kendilerininse kesinlikle Türk olmadığıdır.

Ayrıca sağduyunun akla getirdiği bir başka konu da, her ne kadar Osmanlı soyu (en azından erkek kolu) Türk kökenli de olmuş olsa, Osmanlı Beyliğinin ideolojik ve siyasal biçimlenmesi İran, Arap toprakları, Bizans İmparatorluğu ve İtalyan kent devletlerine çok şey borçlu olduğudur. Bunlarla birlikte, başlangıç yüzyıllarında devlet Ortadoğu ve İslam uygarlıklarından yararlanmıştı. Üstelik, Bizans'a komşu olmakla yetinmedi; bu Rum Ortodoks devletiyle fiziksel anlamda da sarmaş dolaş oldu ve Osmanlı beyleri kısa sürede gerek Ceneviz, gerekse Venedik'le çabucak ticari ilişkiler kurdular. Böylesi bir ara bölgede yaşayan Osmanlılar, Hıristiyan dünyası ve o dünyanın kurumları hakkında bilgiler edinmekte ve kimilerini benimsemekte ustalık gösterdiler. Osmanlıların eşleri ve cariyeleri çoğu kez Avrupa devletlerinden ve hanedanlarından geldi; devlet bürokrasisi ve yönetimi Bizans kaynaklarına çok şey borçluymuştu; devletin iktisadi ve ticari politikaları Ceneviz ve Venedik modellerini örnek almıştı. Eğer 15. yüzyıl başlarında bir Avrupa uygarlığı kavramı var olsaydı, bu devlete orada kesinlikle bir yer olurdu.

Erken modern çağ dünyasında birleştirici bir "Avrupa" kavramı tabii ki yoktu. Din, Hıristiyan ve İslam dünyalarını birbirinden ayıran güçlü bir duvar olarak kaldı. Gerçekten de, 1453 yılında Konstantinopolis'in ele geçirilmesi, yeni doğmuş bu Müslüman devlete karşı Hıristiyan dünyasının duyduğu korku ve nefreti derinleştirirken, Osmanlılarda kaçılmaz bir yazgı duygusunu büyütüştü. Başka bir deyişle, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin, kız alıp vermelerin neden olmuş olabileceği, daha geniş bir Avrupa ile ruhsal ve fiziksel bütünleşme düşüncesine ilişkin ne varsa, İstanbul'un fethi onları henüz başlangıç aşamasındayken kesintiye uğrattı. Yine de, Hıristiyan dünyasının bir felaket olarak algıladığı bu durum bile, bazı açılardan uzlaşma düşüncesini esinledi. İstanbul'un ele geçirilmesinin, Osmanlıların Roma İmparatorluğu'nun vârisi olma iddialarına meşruluk kazandırdığı kuşkusuzdu. Ayrıca, imparatorluğun göbeğinde bulunan bir

iktidar boşluğunu doldurdu ve Doğu Akdeniz’de etkinliği olan bütün tüccarların hükümetlerini bu Müslüman devletle ticari ve siyasi anlaşmalara girmek ve topraklarında yerleşimler kurmak zorunda bıraktı. Elini en çabuk tutan İtalyanlardı: Galata’daki Ceneviz kolonisi, daha Konstantinopolis düşmemişken, bir antlaşma bağladı; Venedik Senatosu haberi alır almaz ticaret anlaşması bağlamak üzere acele bir temsilci gönderdi. Sonraki yıllarda İtalya’yı, Fransa, İngiltere, Felemenk ve diğerleri izledi.

Yabancılar ve hükümetleri, temel kuralların belirlendiği bu tür antlaşmalar yardımıyla Osmanlılarla iletişim kurabildikleri gibi, Osmanlı toplumunu da doğrudan tanıma imkânı buldular. 16. yüzyıl boyunca ve 17. yüzyıl başlarında, konsolosların, rahiplerin ve tüccarların Kahire, Halep ve İzmir gibi kentlere yerleştikleri sırada, bazı Avrupalı devletler diplomatlarını İstanbul’da görevlendirdiler. Fransız, İngiliz, Felemenkli ve diğer konuklar kısa sürede bu kentlerin bir parçası oldular ve deneyimlerini, izlenimlerini hükümetlerine ve memleketlerindeki insanlara ilettiler. Bu tür buluşmalar Hıristiyan ve İslam dünyaları arasındaki ideolojik uçurumu kapatmaya yardımcı olduğu gibi, imparatorluğun daha az acayip ve korkunç görünmesini sağladı.

Osmanlıların, diğer Avrupa krallıklarında böyle uç yerleşimler açmaya kendi devletlerinin de hakkı olduğunda ısrar etmelerine karşın, Osmanlı topraklarındaki bu Batı Avrupalı yerleşimlerine pek dengiyle karşılık verilmedi. Erken modern çağda, deniz kazalarından kurtulmuş ve tutsak edilmiş Türklerin yolu kimi zaman Londra, Paris ve Ceneviz sokaklarına düştüğü gibi, ara sıra devlet temsilcilerinin de Batı Avrupa ülkelerine gittiği olurdu. Yine de, 16. yüzyıl sonlarının Venedik’inde Osmanlı Müslümanlarının kurduğu küçük bir *fondaco*’yu saymazsak, Osmanlı toprakları dışındaki başka herhangi bir Avrupa kentinde, 18. yüzyıla gelinceye dek bir Osmanlı Müslüman mahallesi bulunmuyordu. Bu nedenle, her ne kadar Osmanlı liman kentlerinin halkı yerli ve yabancı Hıristiyanların yabancı olması da, imparatorluğa girme yürekliliğini gösteren bu az sayıda Batı Avrupalı dışında Osmanlı Müslümanlarını –yolu Avrupa’ya düşmüş köle, tutsak ya da olağandışı elçiler dışında– tanıyan Avrupalı pek yoktu. Üstelik, bu tek yanlı tanışıklıkta ortaya çıkan bir başka nokta da, birçok Osmanlının

yabancıları tek tek, kişi olarak tanımalarına karşın, o kişileri üreten uygarlığı pek azının doğrudan tattığıydı. Benzer biçimde, her ne kadar Osmanlı hükümeti, temsilcilerden, din değiştirenlerden, tüccarlardan ve din yayanlardan Batı konusunda pek çok şey öğrenmiş olsa da, Osmanlı halkı, başka Avrupa devletleri ve toplumları konusunda, onların Osmanlılar konusunda bildiklerinden büyük olasılıkla çok daha azını biliyordu. Sonuç olarak, erken modern çağda Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa'nın geri kalan bölümü arasındaki etkileşim hakkındaki bilgimiz büyük ölçüde Osmanlı dışı kaynaklara dayanıyor.

Kısmen belgelerin ağırlıkla böyle dış kaynaklı olması nedeniyle, tarihçiler öteden beri 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nu ve özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlık dönemini (1520-66) çok parlak bir dönem olarak düşünmüşlerdir. Sık sık "Altın Çağ" diye nitelenen bu dönem boyunca imparatorluk Balkanlar, Akdeniz ve Ortadoğu dünyalarında "doğal" sınırlarına ulaştı. Osmanlılar ayrıca, düşmanlarına karada ve denizde askeri üstünlük sağladılar ve en uzak eyaletlerde bile "despot" bir denetim kurdular. En önemlisi ise, iddia edildiğine göre, imparatorluğun toplumsal ve idari kurumları öylesine katıksız bir kusursuzluğa ulaşmıştı ki, oradan sonrası ancak yozlaşma olabilirdi. Kısacası, birçok araştırmacı Süleyman'ın kurduğu yönetimi, erken dönem Osmanlılarının ulaşmaya çabaladığı ve ondan sonra da, belki de kaçınılmaz olarak, yozlaştırdıkları bir ideal olarak kavramlaştırdı.

Bu modeli hem Süleyman'ın kendi soyundan gelenler kabul etti, hem de Osmanlı vakanüvisleri onun kalıcılışmasına katkıda bulundu. Böyle bir model önermeyi mümkün kılacak pek çok nokta vardı, çünkü tarihçilerin genellikle örnek olarak gösterdiği kurumlar –yeniçeri ocağı, tımar sistemi, kanunnameler ve saray– Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında özellikle iyi işledi. Yine de, bu modelin kabul edilmesi, bir ortaçağ kilisesinin içini incelemekten dış cephesine hayranlık duymaya benzer. Osmanlı İmparatorluğu'nun birkaç kuruma indirgenemeyecek denli karmaşık bir yapısı olması bir yana, daha Süleyman döneminde bile yeni gelişen bazı örgütlenmeler "gerileme" sürecine girmişti ya da tümüyle terk edilmişti; kimileri ise henüz ortaya çıkmamıştı. Sık sık benzersiz ya da tipik Osmanlı

kurumları şeklinde nitelenenler bile daha sonraki dönemlerin onlara yüklediği kusursuzluğa hiçbir zaman erişmemişti. Bu kurumlar, her zaman olduğu gibi Süleyman döneminde de sürekli değişim içindeydi, geçirgendi ve geçiciydi.

Osmanlı kurumlarının hiçbir zaman değişmez olmadığı gibi, Osmanlıların Avrupa'nın geri kalan bölümüyle ilişkileri de hiçbir zaman sabit kalmadı. 14. yüzyıl ile 15. yüzyıl başlarında Osmanlıların uluslararası ilişkilerinde öne çıkan taraf, Bizans İmparatorluğu ve diğer devletlerle olan esnek bir ilişkidir. Ama 15. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, Rum Ortodoks devi tükenmişti. 1453 yılından sonra Osmanlı İmparatorluğu Katolik Avrupa'yla hem Balkan Yarımadası'nda, hem de Akdeniz'de doğrudan karşı karşıya geldi. Bu davetsiz giriş bütün Katolik devletleri, fakat özellikle artık İslam deviyile ortak sınırlar paylaşan Polonya, Macaristan ve Venedik gibi devletleri yıldınlığa düşürdü, karışıklığa itti.

Osmanlıların batıya doğru ilerleyişi, birinci saldırı dalgasından sağ çıkan Katolik devletleri arasında, büyük olasılıkla en çok Venedik Cumhuriyetini etkilemiş ve dönüştürmüştü. Çünkü artık Venedik Osmanlılarla yalnız ortak bir sınıra sahip olmak ve Osmanlı liman kentlerinden tahıl, baharat ve öteki malları sağlamak zorunda kalmayıp, ayrıca önceki birkaç yüzyıl boyunca Akdeniz'de zorluklarla kurduğu deniz ticaret imparatorluğunun yavaş yavaş elden çıkışına alışmak zorundaydı. 1453 yılında İstanbul'un alınmasıyla başlayıp, iki yüzyıl sonra, 1669 yılında Venedik'in elindeki Girit'in fethiyle sona eren dönemde Osmanlı İmparatorluğu Venedik İmparatorluğunu, bu kent-devletinin elinde Adriyatik'in doğusunda birkaç ada kalana dek, yavaş yavaş yuttu.

15. yüzyıl sonlarına doğru Venedik İmparatorluğu Osmanlılarla askeri bakımdan boy ölçüşür durumda idiyse de, yüzyılın başlarında, artık denizlerde bile rekabet edebilir durumda değildi. Üstelik, yirmi otuz yıl içinde kent-devleti, ancak diğer güçlü ve saldırgan güçlerle ittifaka girerek savaşımaya razı olacaktı. O zaman bile, çatışmaya girmekte isteksiz davranacaktı, çünkü her çatışmayla Eğriboz, İnebahtı ve Kıbrıs gibi kolonilerini birer birer yitirdikçe, sınırları ve kaynakları daralacaktı. 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Girit örneğinin kanıtladığı gibi, Venedik'in artık diğer

Hıristiyan devletlerin tarafsız kalacağına güveni kalmamıştı. Girit örneğinde, Felemenk, İngiliz ve Fransız gemilerinin tümü, Osmanlı askerlerini taşımaya ve yiyecek, mühimmat gereksinimlerini karşılamaya yardımcı olarak, Venedik'in Girit'i yitirmesine doğrudan katkıda bulunmuşlardı.

Dikkat çekici olan şu ki, Osmanlı-Venedik ilişkileri, bu küçük düşürücü kayıplar sonucunda çökmedi. Tersine Venedik, imparatorluğun yerine ticareti, gücün yerine diplomasiyi koymayı öğrendikçe ilişkiler daha da zenginleşti ve karmaşıklaştı. Uyum sağlama yeteneği sayesinde Serenissima, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın geri kalan bölümüyle bütünleşmesinde anahtar role sahip olduğunu kanıtladı. Hıristiyan ile Müslüman Avrupa arasına yuvalanmış bir uç boyu ülkesi olarak Venedik bir tür ara bölge durumuna geldi; varlığını sürdürebilmek için değişen koşullara uyum sağlamak zorundaydı. Birçok Venedikli, Osmanlılara ait İstanbul, Eğriboz, İnebahtı ve Kıbrıs'ta tüccar olarak ikamet ediyordu. Buralarda Osmanlı'nın yol ve yordamını öğrenerek, bu bilgiyi Batı Avrupa'nın her yerine yaydılar ve imparatorluğunu yitirmesine karşın Venedik'in iktisadi gücünün ayakta kalmasını sağladılar.

Venedik'in Osmanlılar karşısındaki bu kırılğan durumu, yöneticilerini o ünlü diplomatik yapıyı oluşturma yolunda kamçılardı. Becerikli görevliler bu yeni devle en kolay nasıl geçinip başa çıkılacağını öğrenmek üzere İstanbul, Halep, İskenderiye ve diğer Osmanlı kentlerine yerleştiler. Venedikliler diğer Avrupa devletlerine zaman içinde bu alanda öncülük yapmakla kalmayıp, aynı zamanda, Osmanlı ülkesinde yetkinleştirdikleri diplomasi tarzlarını diğer İtalyan devletleri ve sonra da Avrupa'nın geri kalan bölümüyle ilişkilerinde uyguladılar. Erken modern çağ diplomasisinin gelişmesinde bu ilk modeller yaşamsal önem taşıdı.

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın derinliklerine ilerledikçe, Osmanlı toplumunun yapısı da evrim geçirdi ve bünyesine katılan milyonlarca Hıristiyan ve Musevi tebaaya ve Avrupa'dan gelen binlerce ziyaretçiye adapte oldu. Osmanlı'nın uyum sağlama süreci ekonomi, diplomasi, din ve hatta uygarlık alanındaki eklemlenmeleri büyük ölçüde kolaylaştırdı. Gerçekten de, Osmanlı yayılmasında önemli bir öge de, devletin ve toplumun Avrupa uygarlıklarından öğrenme yeteneği ve Avrupa'nın temel değerleri-

ne kendini uyarlamasıydı. Hıristiyan ve İslam uygarlıkları arasındaki sınırların, Osmanlı'nın klasik çağında –Batı emperyalizmi zorlamadan çok önce– yıkılmaya başlaması, Avrupa'nın öğrenme merakı kadar Osmanlı esnekliğinin bir yansımasıydı. İdeolojik duvarlar yerle bir oluyor değildi; bir yandan bunlar hâlâ Doğu ile Batı arasında engel oluşturmayı sürdürüyor, bir yandan da, 16. yüzyılda Hıristiyan dünyası parçalandığında olduğu gibi, Avrupa'nın ortasına yenileri dikiliyordu. Bununla birlikte, dinsel inanç birincil toplumsal kimlik olmaktan yavaş yavaş çıkıyordu; yerini, içinde Osmanlıların kendilerine daha rahat yer bulabilecekleri –zaman içinde oldukça olumsuz bir hal alsada– başka yapılara bırakıyordu.

İmparatorluğun kendini 16. ve 17. yüzyıl Avrupa dünyasına yerleştirmesine olanak sağlayan şey, kısmen, Osmanlı esnekliği idi. Hükümet artık erken modern çağ Avrupa dünyasında kendine dilediği gibi yer beğenemeyeceğini ve gittikçe, dengi olan ve hatta daha güçlü devletlerle pazarlığa oturmak zorunda olduğunu iyice anlamıştı. Bu dönüşümün nedenleri bir ölçüde içeriden kaynaklanmış olabilir. 16. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı İmparatorluğu aynı anda hem daha çok bürokratikleşti, hem de daha az merkezîyetçi bir yapı edindi. Sonuçta, padişahın hükümetinin, silahlı insan gücünü denetleme ve yönlendirme becerisini karmaşıklaştıran bir iktidar dağılımı ortaya çıktı. 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlılar, değil Habsburgları ya da Safevileri, Venediklileri bile yenemez duruma düştüler. Osmanlı devletinin Avrupa'nın geri kalan bölümüyle ilişkilerindeki siyasetini pazarlık ve hatta ödünler gittikçe daha çok belirlemeye başladı.

Öte yandan, Avrupa içi güç dengesindeki değişimler de Osmanlı bütünleşmesini harekete geçiren bir etmen oldu. Önce İtalya'nın, ardından Avrupa'nın geri kalan bölümünün parçalanması, bir Hıristiyan birliğini akla getiren ne varsa hepsini yok etti ve yerini, evrensel bir Hıristiyanlık düşüncesine katkıları laftan öteye gitmeyen prensler ve hükümdarlar aldı. Bu seküler siyasetin doğmasının hemen ardından, Rönesans'ın siyaset alanında yaptıklarını ideoloji alanında gerçekleştirecek, Protestanlık biçiminde ortaya çıkan ilkeler gelişti. 17. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı toprakları dışında kalan Avrupa, dinsel ve siyasal farklılıkları yalnız daha kolay uzlaştırmak üzere yeteneği geliştirmekle kalmadı; aynı zamanda, Osmanlı savaş ma-

kinesi karşısında Habsburg İmparatorluğu'nun, Venedik Cumhuriyeti'nin, Felemenk ve İngiliz korsanların kazandığı büyük başarılar, Avrupa'nın geri kalan bölümünün bu büyük ülkeye duyduğu korkuyu büyük ölçüde azaltmıştı.

Üstelik, Batı Avrupa'nın Osmanlılardan daha az korkmaya başladığı sırada, coğrafyasının ufku da genişlemekteydi. 15. yüzyılda Akdeniz ile Atlas Okyanusu kıyısı devletlerinin din yayma ve ticari faaliyetlerinin odağı Doğu iken, 16. yüzyıla gelindiğinde Amerika kıtası çekicilik kazanmıştı; 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise, Atlas Okyanusu kıyısı devletlerinin başlıca dikkati batıdaki denizlere kaymıştı. Bunun ışığında bakınca, Cromwell'in 1655 yılında Akdeniz yerine Karayip Denizi'ne donanma gönderme kararı, sık sık daha erken bir tarihte başladığı söylenen yaşamsal bir değişimin işaretiydi.

Avrupa genişlemesini ve emperyalizmini incelerken tarihçiler Orta-doğu'yu görmezden gelip Amerika ve Asya kıtaları üzerinde yoğunlaşma eğiliminde olmuşlardır. Oysa bu vurgu bir ölçüde tarihe bugünün gözüyle bakmanın ürünüdür. Batı Avrupalı toplumların çoğu, 17. yüzyılın ortalarına değin paralarını ve insan gücünü, Uzakbatı ya da Uzakdoğu'ya değil, Akdeniz dünyasına ayırmayı sürdürdüler. Örneğin, 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda oturan İngiliz ve Fransızların sayısı, büyük olasılıkla Amerika kıtasında oturanlardan daha çoktu; Felemenk, İngiliz ve Fransız Levant şirketleri, Doğu Hint Adaları ve Amerika kıtasındaki kardeş şirketlerinden daha çok gelir elde ettiler. Öte yandan, aşağı yukarı bu dönemden sonra, Amerika kıtasına göçler ve oradan sağlanan gelir arttı; Hindistan ve Maluku Adaları'ndan gelen kumaş ve baharatın sağladığı gelir Akdeniz kaynaklarından sağlanana geride bırakmaya başladı.

Bunun sonucunda, 17. yüzyıl sonlarının Daha Geniş Avrupa Dünyası yeni bir biçime büründü. Artık Akdeniz suları bu dünyanın orta yeri sayılmıyordu; Avrupa devletleri artık dikkatlerini anakaranın güneydoğu ucuna toplamıyorlardı, artık Osmanlı devleti aralarında önemli bir oyuncu olarak yer almıyordu. Bunun yerine, Avrupa'nın göbeği kuzeybatıya kaymış ve bu kıtanın en güçlü devletlerinin gözü Amerika kıtasına ve Doğu Asya'ya çevrilmişti; Osmanlı İmparatorluğu ise aralarında ikinci sırada bir

güç durumuna düşmüştü. 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bu Müslüman devletten artık korkan kalmamıştı (gerçi toplumsal ve dinsel çeşitliliğine hayranlık duyanlar vardı); artık birçok devletten sadece biri olarak görülüyordu. Modern dönemde imparatorluk, Avrupa'nın geri kalan bölümü için yeniden bir tehlike teşkil edecekti; fakat bu kez tehlike, kuvvetinden daha çok, zayıflığından kaynaklanacaktı. Erken modern dönem Avrupa'sının en büyük kaygılarından biri, bu her zaman görkemli, durmadan değişen ve kimi zaman saldırgan Osmanlı devletini nasıl kavrayacağı, denetim altında tutacağı, ondan nasıl borç alacağı ve onunla nasıl bütünleşeceği iken, 18. ve 19. yüzyılların "Doğu Sorunu" farklı bir mesele etrafında dönüyordu: Sorun bu kez aynı varlığa destek olup olmamak, olunacaksa nasıl destek olunacağıydı. En sonunda, can çekişe çekişe parçalanmasına acımasızca seyirci kalındı.

Osmanlı İmparatorluğu 16. ve 18. yüzyıllar arasındaki dönemde kısa bir süre, Avrupa devletlerinin oluşturduğu birliktelik içinde tam ve etkin bir üye olarak yer aldı. Ama modern dünyanın doğmakta olan imparatorluklarına koşut bir yol izlemedi, ya da büyük olasılıkla izleyemedi. 18. ve 19. yüzyıllarda İngiltere, Fransa ve Prusya, modern ulus-devleti meydana getirecek siyasi, iktisadi ve toplumsal kurumları geliştirmede başı çekti; ne Venedik, Habsburglar, Osmanlılar, ne de başka herhangi Akdenizli bir güç onların açtığı yolda etkili biçimde ilerlemeyi başarabildi. Özellikle Osmanlılar, Avrupalı ulus-devletlerin yükselişini şekillendiren ve onlarda ortak bir kamusal ruh ve yurttaşlık duyguları uyandıran modernleşme, demokratikleşme, anayasal özyönetim, merkezileşme ve sanayileşme süreçlerinde birçok engelle karşı karşıya kaldı. Örneğin Fransa, halkının çoğu için (ama tümü değil) ortak dil, ortak din, ortak yönetim, ortak tarih ve ortak sınırlar düşüncesine dayalı ortak bir kimlik inşa etmeyi öğrendi. 1800 yılına gelindiğinde, Fransa halkının çoğu Fransızlıklarını kimliklerinin özü olarak görüyorlardı. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halklar hiçbir zaman benzer bir Osmanlı kimliği geliştirmediler. Ülkede bir dil bolluğu vardı; birkaç dini kabullenmişlerdi; yönetim anlayışları, yalnızca patriklik ve hahambaşılığa otorite ve iktidar dağıtmakla kalmıyor, Katolik, Ortodoks ve Protestan Osmanlı kullarına karşı Osmanlıların nasıl davran-

dıklarım denetlemekte kararlı Fransız, Rus ve İngilizlere de müdahale alanı bırakıyordu. Geçmişe bakışları çeşit çeşitti; yabancı güçlerin ticari, siyasi ve misyonerlik amaçlı giriş-çıkış konusunda ısrar etmeleri yüzünden sınırları gittikçe daha belirsiz ve eğip bükülebilir duruma gelmişti. Bir ulusal kimlik yaratılmasının önündeki bu tür engeller üstesinden gelinmeyecek denli çoktu. İmparatorluk 18. yüzyılda ikincil bir güç duruma düştü. 19. yüzyıla gelindiğinde ise birçok devlet adamına göre güç bile sayılmazdı; ancak olası bir sorun kaynağıydı.

İmparatorluğun tepetaklak gidişinin daha iyi bir göstergesi, Osmanlı hükümetinin özellikle 1839 yılından sonra giriştiği ve Batı'nın esinlediği siyasal ve toplumsal yeniden örgütlenmeden daha çok, 1838 yılında İngilizlerle yapılan ticaret sözleşmesidir. Bu sözleşme yalnız "Büyük Britanya vatandaşlarına ve gemilerine var olan kapitülasyonlar ve antlaşmalarla tanınan bütün hakların, ayrıcalıkların ve bağımsızlıkların şimdi ve illebet tasdik edildiğini" bildirmekle kalmaz, ayrıca, "Majesteleri Britanya Kraliçesinin tebaasının ya da temsilcilerinin Osmanlı egemenliğindeki her yerde, istisnasız her türlü malı satın alabileceklerini"²¹ de güvence altına alır. Bu sözleşme, Osmanlı hükümetinin sınırlarından giren çıkan mallar üzerinde denetimini elinden alıyordu ve İngiliz tüccarlara Osmanlı ürünlerine ve pazarlarına özgürce erişebilme hakkı tanıyordu. Başka bir deyişle, İngiliz iktisadi emperyalizminin hukuksal çerçevesini oluştuyordu; Osmanlıları iktisadi özerklikten yoksun bırakarak imparatorluğu Avrupalı uluslar birliğinden koparıyor ve pek çoğunun düşüncesine göre, onu yalnız İngiltere'ye bağımlı duruma getirmekle kalmıyor, aynı zamanda, sömürgeleştirilecek bir hedef durumuna getiriyordu. 1887 yılında yazdığı yazıda bir İngiliz şöyle bir gelecek düşleyebiliyordu: "[Batı Anadolu'nun] uçsuz bucaksız ovaları ve verimli yamaçları, tarımda geçmiş dönemin batıl inançları, söylencelerinin etkisinde kalmış insanlar yerine [aklından geçen Türklere], bilimin kılavuzluğunda nitelikçe üstünleşmekte olan bir çiftçi soyunca [aklından geçen İskoçlardı] işletilecektir."²² Bu görüşler, erken modern dönemde Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı hissettikleri korkunun ve saygının 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde tümüyle aşınıp azaldığını vurgulamaktadır.

OKUMA ÖNERİLERİ

Her ne kadar elinizdeki kitapta zaman zaman İngilizce dışında metinlerden yararlanılmışsa da, aşağıya aldıklarımızda İngilizce yapıtların dışına çıkılmamıştır. Bu kararı almış olmam, Fransızca, Almanca, İtalyanca ya da özellikle Türkçe yazılı kaynakların zenginliğini göz ardı etmek anlamına gelmiyor. Yapılan seçim, daha çok okuyucu kitlesi sorunuyla ilişkilidir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa tarihinin dışında tutulmasının bir dil sorunu olduğu denli ideolojik bir sorun olduğu ya da erişilebilir malzemenin azlığından kaynaklandığı gibi bir düşüncüyü akla getirmektedir. İngilizcedeki ayrıntılı incelemeler, merak duyan tarihcinin bu imparatorluğu, Daha Geniş Bir Avrupa Dünyası'nda tam olarak yerli yerine oturtmasına olanak sağlayacaktır.

GENEL METİNLER

Osmanlı terimleri konusunda en önemli başvuru yapıtı hâlâ *The Encyclopedia of Islam*'ın yeni basımıdır, Leiden, 1960; ansiklopedinin artık olağanüstü bir CD-Rom'u da bulunmakta. Okuyucunun özellikle yararlı bulacağı madde başlıkları arasında “ghulam”, “imtiyazat”, “İstanbul”, ve “maktu” sözcükleri sayılabilir. İngilizcede erken modern dönem Osmanlı tarihini ele alan birkaç yapıt var. Bunlardan en geniş kapsamlısı ve güvenilir olanı Halil İncalcık'ın yapıtıdır: *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz ile Colin Imber, Londra, 1973 [*Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ, 1300-1600*, YKY, İstanbul, 2004]. Aşağı yukarı aynı konuları içeren daha kısa bir temel başlangıç yapıtı: Norman Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, Chicago, 1972. Justin McCarthy de, Osmanlıların Türklüğünü belki de gereğinden çok vurguladığı, okunabilir bir inceleme sunuyor: *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923*, Harlow, Essex, 1997. Notlar ve kaynakçadan yoksun oluşu bu yapıtın değerini sınırlıyor. İleri düzeyde araştırma yapanlar, Halil İncalcık ile Donald Quataert'in ayrıntılı, en yeni ve yetkin incelemesinden yararlanabilirler: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge,

1994. Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, Londra, 2000 [Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997] adlı yapıtıyla Osmanlı toplumuna ve bu toplumun maddi dayanaklarına büyüleyici bir bakış sunuyor. İmparatorluğun geç dönemi üzerine eğilmekte birlikte, erken modern dönem Osmanlı dünyasına ilişkin özlü özet bölümler de içeren bir metin, Donald Quataert'in *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge, 2000 [Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004] adlı yapıtıdır.

Paul Coles'un Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla bağlantısı özgül sorusunu ele aldığı yapıtı *The Ottoman Impact on Europe*, New York, 1968, imparatorluğu bir asalak gibi gören bakışı nedeniyle sınırlı kalmaktadır. Cemal Kafadar'ın *Handbook of European History 1400-1600*, cilt I: *Structures and Assertions*, Thomas A. Brady, Jr., Heiko A. Oberman ve James D. Tracy (der.), Grand Rapids, MI, 1994, 589-635. sayfalarında yer alan "The Ottomans and Europe" başlıklı incelemesi daha dengeli bir inceleme yolunda genişçe bir özet oluşturuyor. Andrew Wheatcroft'in *The Ottomans: Dissolving Images*, New York, 1993 adlı yapıtı çok ilginç, fakat tepkisel ve yer yer güvenilirlikten yoksun. Jason Goodwin'in *Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire*, Londra, 1998 adlı çok okunan yapıtı eğlendirici; fakat yanlışları ve yer yer daldığı düşler nedeniyle sorgulanabilir duruma düşüyor. Ortadoğu ve Balkanlar'daki Osmanlı mirasına ilgi duyanlar L. Carl Brown'ın (der.) *Imperial Legacy: the Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, New York, 1996 adlı yapıtına yönelmelidirler.

Her ne kadar konusu özgül olarak Osmanlılar olmasa da, kuramsal ve kavramsal bakımdan temel önemde bazı "çerçeve koyucu" metinler var. Donald Lach ile Edwin Van Kley'in birden fazla ciltten oluşan *Asia in the Making of Europe*, Chicago, 1965-93 adlı yapıtı, Avrupa emperyalizminin Avrupa'nın kendisini nasıl etkilediğini inceleyenler için hâlâ başyapıt niteliğinde. Batı Avrupa ile dünyanın geri kalan bölümü arasındaki ideolojik ilişkiyi ele alan hangi inceleme olursa olsun, başlangıç noktası Edward Said'in *Orientalism*, New York, 1978 [*Şarkiyatçılık*, Metis Yayınları, İstanbul, 1999] adlı yapıtı olmalıdır. Bu araştırmayı tamamlayan bir başka yapıt: Thierry Hentsch'in *Imagining the Middle East*, çev. Fred A. Reed, Montreal,

1992. Yazar İslam ve Ortadoğu'ya özgü kavramların, kadim zamandan modern Avrupa dünyalarına gelene değin tarih içinde izini sürüyor. Anglo-Hint ilişkileri gerek tarihçiler, gerekse edebiyat eleştirmenlerince iyiden iyie incelenmiştir; bu konuda bkz. Jyontsa G. Singh, *Colonial Narratives, Cultural Dialogues: "Discoveries" of India in the Languages of Colonialism*, Londra ve New York, 1996. Müslüman ve Hıristiyan toplumlarda toplumsal cinsiyete bağlı rollerin etkisini inandırıcı biçimde araştıran bir inceleme Carol L. Delaney'in *Abraham on Trial*, Princeton, 1998 adlı yapıtıdır. *Past and Present* adlı derginin bir sayısının tümü (137, 1992) Avrupa'nın tarih içinde nasıl tasarlandığını tanımlama girişimine ayrılmıştır. Olaya Osmanlıların bakışı ise M. E. Yapp'ın, *Past and Present*, 137 (1992): 134-55'te yer alan "Europe in the Turkish Mirror" başlıklı makalesinde sunulmuştur. Osmanlı tarihini onca karanlıkta bırakan uluslar ve milliyetçi ideolojilerin kuramsal yapısı, Benedict Anderson'un *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, 1983 adlı yapıtında ustaca tartışılmıştır.

İMPARATORLUĞUN TEMELLERİ

Osmanlının kuruluş dönemini araştıranlar Cemal Kafadar'ın *Between Two Worlds: the Construction of the Ottoman State*, Berkeley ve Los Angeles, 1995 adlı yapıtını okumalıdır; yazar burada, büyük ölçüde açımlayıcı olmakla birlikte, Osmanlıların kökenine ilişkin Osmanlı ve günümüz savlarını yalnızca ortaya koymak ve inceden eleştirmekle kalmıyor; aynı zamanda, kendi orta yolcu savını da sunuyor. Osmanlıların başlangıç dönemini biçimlendiren dinsel çeşitliliği, Ahmet Karamustafa, *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*, Salt Lake City, 1994 adlı yapıtında ayrıntılı ele alıyor. Erken dönem Osmanlı dünyası konusunda bilgilerimizin (ve kafa karışıklıklarımızın) nedeni olmuş yapıtlardan bazıları şunlar: Herbert A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916 [*Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1998]; Fuad M. Köprülü, *The Origins of the Ottoman Empire*, çev. ve der. Gary Leiser, Albany, NY, 1992; Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938 [*Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, Pencere Yayınları, İstanbul, 2000] ve Rudi P. Lindner, *Nomads and the Ottomans in Medieval*

Anatolia, Bloomington, IN, 1983. Gerek Wittek'in yazdıklarını, gerekse bu başlık altına giren tarihyazımlarını aydınlatıcı biçimde eleştirmiş olan kişi Colin Heywood'dur: "Wittek and the Austrian Tradition", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1987): 7-25. Colin Imber'in, Osmanlıların geçmişe ilişkin kendi varsayımlarının güçlü bir özetini kapsayan "Ideals and Legitimation in Early Ottoman History" başlıklı makalesi, *Süleyman the Magnificent and His Age: the Ottoman Empire in the Early Modern World*, Metin Kunt ve Christine Woodhead (der.), Harlow, 1995, s. 138-53'te [*Kanuni ve Çağı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002] yer alıyor.

Colin Heywood'un "The Frontier in Ottoman History: Old Ideas and New Myths" başlıklı makalesinin yer aldığı *Frontiers in Question Euroasiuan Borderlands, 700-1700*, Daniel Power ile Naomi Standen (der.), Londra, 1999, s. 228-50'de, uç boyunun Osmanlıda ne anlama geldiğini inceliyor. Oysa tarihçi Frederick Jackson Turner'in sınır kuramı sonrasında, Amerikan uç boyuna ilişkin değerli makalelerine –örneğin Richard White'ın uç boylarını "ara bölgeler" olarak incelediği, *The Middle Ground: Indians, Empires and Republics in the Great Lakes Region, 1650-1815*, Cambridge, 1989– değinmiyor. Haçlı Seferlerinin Suriye'de ortaya çıkardığı özgül uç boyunu, Anadolu'daki Bizans/Türkmen uç boyuna örnek olması açısından bilmek için bkz. Amin Maalouf'un usta işi yapıtı: *The Crusades through Arab Eyes*, New York, 1984 [*Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Telos Yayıncılık, İstanbul, 1998] ile Tariq Ali'nin bir Musevi fıkıh bilgininin kurmaca güncesi biçimindeki romanı: *The Book of Saladin: A Novel*, New York, 1999. Bu tür ele alış biçemlerinde yararlanılacak önemli bir kaynak: Usamah Ibn-Munidh, *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of Crusades*, çev. Philip K. Hitti, Princeton, 1987. Osmanlı yayılması sırasında Anadolu'nun özgül koşulları konusu için bkz. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, 1971. Aynı konuda biraz eskimiş, fakat yararlı bir yapıtı: Fuad M. Köprülü'nün *Islam in Anatolia after Turkish Invasion (Prolegomena)*, çev. Gary Leiser, Salt Lake City, 1994. Halil İnalçık'ın, Osmanlı saltanatının köklerini kendine özgü koşullarıyla ele aldığı makalesi: "The Ottoman Succession and its Relation to the Turkish Concept of Sovereignty",

The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society, Bloomington, IN, 1993, s. 37-69.

OSMANLI HÜKÜMETİ VE AVRUPA

Avrupalıların modern çağ başlarının Osmanlılarını nasıl algıladıklarına ilişkin birkaç araştırma var. Bunların en önemlileri Clarence Rouillard'ın *The Turk in French History, Thought and Literature, 1520-1660*, Paris, 1938 ile Robert Schwoebel'in, *The Shadow of the Crescent: Renaissance Image of the Turk, 1453-1517*, Nieuwkoop, 1967 adlı yapıtlarıdır. Avrupalıların "Türk"e karşı tavırlarını ele alan yenilerden üç yapıt: Lucette Valensi, *The Birth of the Despot: Venice and the Sublime Porte*, çev. Arthur Denner, Ithaca, NY ve Londra, 1993; Christine Woodhead, "The Present Terrour of the World?' Contemporary Views of the Ottoman Empire c. 1600", *History* 72 (1987): 20-37 ile Aslı Çırakman, "From Tyranny to Despotism: the Enlightenment's Unenlightened Image of the Turks", *International Journal of the Middle East Studies* 33.1(2000): 49-68. Bernard Lewis, İslam dünyasının Batı Avrupalıları kafalarında nasıl canlandırdıklarına bakarak, bu görüşleri tersine çevirmeyi deniyor: *The Muslim Discovery of Europe*, New York, 1982. Martin Luther'in "On War against the Turk, 1528", *Luther's Works*, cilt XLVI, *The Christian in Society*, III, Philadelphia, 1967, s. 155-205, erken modern çağ başlarında, Hıristiyan Avrupa'da, Osmanlı İmparatorluğu üstüne ve ona karşı yazılmış pek çok kitapçık arasında belki de en erişilebilir olanıdır. Osmanlı devletinin en köklü olumlu biçimde ele alınışı, Jean Bodin'in *The Six Bookes of the Commonwealth*, Kenneth Douglas McRae (der.), Cambridge, 1962 adlı yapıtına serpiştirilmiş olarak geçmektedir. Hıristiyan Avrupa'nın Osmanlı dünyasına ilişkin bilgileri hakkında pek çok şey yazılmıştır. Osmanlıların ise Hıristiyan Avrupa'yı ne denli eksiksiz bildikleri hâlâ tartışmaya açık. Bu konuya çok değişik açılardan el atan üç araştırma: Thomas Goodrich'in *The Ottoman Turks and the New World*, Wiesbaden, 1990; romancı Roderick Conway Morris'in *Jem: Memoirs of an Ottoman Secret Agent*, New York, 1988 ve Virginia Aksan'ın *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Rasim Efendi, 1700-1783*, Leiden, 1995 [*Savaş ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmî Efendi, 1700-1783*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997] adlı yapıtları.

Osmanlı savaş yöntemleri konusunda artık olağanüstü yetkinlikte bir araştırma var: Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1800*, Rutgers, NY, 1999. Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana, 1987 adlı yapıtında belirli bir seferi inceliyor. Osmanlı yayılma sürecini ve bütünleşmeyi ele alan klasik bir araştırma: Halil İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica* 2 (1954): 112-22. Aynı yazarın yayılma sürecine ilişkin özgül bir örneği ele aldığı makalesi "Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest", *The Ottoman Empire, Conquest, Organization and Economy*, Londra, 1978 adlı yapıtta, 8. sırada. İstanbul özgül örneği için bkz. Steven Runciman, *The Fall of Constantinople, 1453*, Cambridge, 1991 [*Konstantinopolis Düştü*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999] ve Halil İnalçık, "The Policy of Mehmed II toward Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers* 23(1970): 213-49. Günümüze dek ayakta kalmış Bizans ve Osmanlı yapıları, Hillary Sumner ve John Freely'nin *Strolling through Istanbul*, İstanbul, 1972 adlı yapıtında yer alıyor. Osmanlı İstanbul'u üstüne yakınlarda yayımlanmış birkaç yapıt var: Bunlardan kolay okunabileni, John Freely'nin *Istanbul: the Imperial City*, Londra, 1996 [*Saltanat Şehri İstanbul*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1999] adlı yapıtı; Philip Mansel'in *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*, New York, 1995 [*Konstantinopolis, Dünyanın Arzuladığı Şehir, 1453-1924*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997] adlı yapıtı ise biraz daha ayrıntılı, fakat yine de kendini ele veren türden. Edhem Eldem'in "Istanbul: From Imperial to Peripheral Capital" adlı *The Ottoman City between East and West: Aleppo, İzmir and Istanbul*, Cambridge, 1999 [*Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003] içindeki makalesi gerek Osmanlı, gerekse Batı kaynaklarından rahatça yararlanabilen bu tarih bilgininin kent üzerine yaptığı uyarıcı ve güvenilir bir inceleme. Gülru Necipoğlu'nun, padişah sarayının toplumsal ve siyasal koşullarını inceleyen *Architecture, Ceremonial and Power: the Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, MA, 1991 adlı yapıtı çok üst düzeyli bir incelemedir. Her zaman doğru olmasa da, hoşgiden ve dedikoducu bir metin: Godfrey Goodwin'in *Topkapı Palace: An Illustrated Guide to its Life and Personalities*, Londra, 2000.

MODERN ÇAĞIN BAŞLANGICINDA OSMANLI YÖNETİMİ VE TOPLUMU

Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlık dönemi önemli ölçüde ilgi görmüştür. Metin Kunt ve Christine Woodhead (der.), *Süleyman the Magnificent and His Age: the Ottoman Empire in the Early Modern World*, Harlow, 1995 güçlü makalelerle dolu bir derleme. Woodhead'in bu derlemede yer alan "Perspectives on Süleyman" (s. 164-90) başlıklı makalesi özellikle yararlıdır. İslam hukuku ve padişah kanunnameleri konusunda bkz. Colin Imber, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Stanford, CA, 1997 ve Halil İnalçık, "Süleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum* 1(1969): 105-38. Avrupa dünyasının o günkü koşullarında padişahı kendisini yüceltmek girişimine ilişkin büyüleyici inceleme Gülru Necipoğlu'nun kaleminden: "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry", *Art Bulletin* 71.3 (1989): 401-27; kendisini kamusal yapılar aracılığıyla yüceltme çabası konusunda bkz. Aptullah Kuran, *Sinan the Grand Old Master of Ottoman Architecture*, Washington, DC ve İstanbul, 1987. Walter Andrews'un *Poetry's Voice, Society's Song: Ottoman Lyric Poetry*, Seattle, WA, 1985 [Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000] adlı yapıtı Osmanlı şiir sanatına iyi bir başlangıçtır; bu tür şiirlerden yaptığı, bu yapıtta ve başkalarında yer alan çok sayıda çeviri var: Walter Andrews, *Ottoman Lyric Poetry: An Anthology*, Austin, TX, 1997.

Leslie Peirce'in, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford, 1993 [*Harem-i Hümayun*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002] başlıklı yapıtı, padişah ve saltanat hanedanı üstüne aydınlatıcı bir araştırmadır. Dönemin diğer seçkinlerinin hanesinde toplumsal cinsiyet ilişkilerinin bir anlatısı için bkz. Evliya Çelebi, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1661)*, önsöz ve çev. Robert Dankoff, tarihsel yorumlar: Rhoads Murphy, Albany, NY, 1991. Seçkinlerin meslekte yükselişleri konusunu genel olarak elen alan bir yapıt için bkz. İ. Metin Kunt, "Ethnic-regional (cins) Solidarity in the Seventeenth-century Ottoman Establishment", *International Journal of Middle East Studies* 5 (1974): 233-39; özel bir örnek için bkz. Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ot-*

toman Empire: the Historian Mustafa Ali (1541-1600), Princeton, NJ, 1986 [Tarihçi Mustafa Ali, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996]. EHUD R. TOLEDANO'nun *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle, WA, 1998 [Osmanlı Köle Ticareti, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994] adlı yapıtının giriş bölümleri Osmanlılarda kölelik konusuna özlü bir giriş oluşturuyor. Osmanlılarda köleliğin kaldırılmasına ilişkin dört başı mamur bir inceleme: Y. Hakan Erdem'in *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise*, Oxford, 1997 [Osmanlıda Kölelik, Kitap Yayınevi tarafından yakında yayınlanacak] başlıklı yapıtı.

17. yüzyıl bunalımı ve özellikle bu dönemin toplumsal koşulları yakın dönemlerde çokça ilgi çekmiş bulunuyor. Osmanlılarda ademimerkezileşme sürecine uygulanabilecek bir örgütlenme modelini Frederick C. Lane, "The Economic Consequences of Organized Violence", *Journal of Economic History* 18 (1958):401-17'de sunuyor. Suraiya Faroqhi'nin, "Crisis and Change 1590-1699" başlıklı makalesi, Osmanlı olgusunu incelemek için iyi bir başlangıç noktası: bkz. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Halil İnalçık ve Donald Quataert (der.), Cambridge, 1994, s. 411-636. Buraya dek yaptığımız özetleme aşağıdaki çalışmalarla tümlenmeli: Halil İnalçık'ın "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700" başlıklı makalesi: bkz. *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337; Ronald Jennings'in kaleme aldığı çok sayıda makale arasında "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzerum", *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976): 229-58 ve "Kadı, Court and Legal Procedure in the Seventeenth Century Ottoman Kayseri", *Studia Islamica* 48 (1978): 133-72 ile Şevket Pamuk'un "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies* 33.1 (2001): 68-89 başlıklı makalesinden başka Suraiya Faroqhi'nin *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge, 1984 [Osmanlıda Kentler ve Kentliler, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000] adlı yapıtı. Taşradaki kargaşa ile devlet mekanizmasını birbiriyle ilişkilendiren bir toplumbilimsel modeli, Karen Barkey'in *Bandits and Bureuacrats: the Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca,

NY ve Londra, 1994 [*Eşkiyalar ve Devlet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999] adlı yapıtında buluyoruz. Belirli bir kent toplumunu ve kentlin ticaret yaşamını ele alan bir inceleme: Daniel Gofmann, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle, WA, 1990 [*İzmir ve Levanten Dünya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995]; dinsel karışıklıklar konusunu Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: the Ottoman Ulema in the Postclassical Age, 1600-1800*, Minneapolis, 1988 adlı yapıtında ele alıyor. Erken dönemlere dolaylı yoldan ışık tutan mali yenilikler Ariel Salzman'ın "An Ancien Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Empire" başlıklı makalesinde: *Politics and Society* 21.4(1993): 393-423 inandırıcı biçimde çözümleniyor. Modern çağ başlarının Osmanlı dünyasında "uzaklık" ve "yolculuk" düşüncelerinin etkileyici bir biçimde inceleyen "Distance and Communications in Southeastern Europe, 1593-1612" başlıklı makale, *East European Quarterly* 24.4(1991): 475-82, Kurt W. Trep-tow'un kaleminden çıkmıştır.

Osmanlı gerileme paradigmasını güçlü biçimde eleştiren birkaç yazar var: "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", başlıklı makalesiyle, *Journal of Asian History* 22 (1988): 52-77'de yer alan Douglas Howard, Osmanlı gözlemcilerini mercek altına almaktadır. Bir ikinci yazar Linda T. Darling, Osmanlı bürokrasisi ve hazinesi üzerinde duruyor: *Revenue Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden ve New York, 1996. Tartışma konusunun sıkı bir özeti ve gerileme kavramını tümünden yok saymayan, ama çöküşün genelde sanıldığından çok daha sonra başladığını iddia eden bir eleştiri Quataert'in *Ottoman Empire* adlı yapıtında bulunabilir.

DOĞU AKDENİZ'E EGEMEN OLMA YARIŞI

16. yüzyıl Akdeniz'inin incelemesine Fernand Braudel'in kapsamlı ve hâlâ uyarıcılığını yitirmeyen yapıtı: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. Sian Reynolds, 2 cilt, New York, 1972 [2. *Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993] ile başlamak gerekir. Bizans-Venedik ilişkileri konusunda

belirleyici bir yapıt, Donald M. Nicol'ün kaleminden çıkan *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988 adlı yapıttır. Öte yandan Kenneth M. Setton, Papalık ile Osmanlılar arasındaki ilişkileri enine boyuna ele alır: *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, 4 cilt, Philadelphia, 1974. Venedik üstüne genel araştırmalar arasında Frederic C. Lane'in, *Venice: A Maritime Republic*, Baltimore, 1973 adlı yapıtı, Venedik tarihi üstüne İngilizce yazılmış hâlâ en iyi yapıttır; öte yandan, William H. McNeill'in *Venice: The Hinge of Europe, 1081-1797*, Chicago ve Londra, 1974 adlı yapıtı, Venedik'i büyük bir düşünce yayıcısı olarak gösterme yönelik etkileyici bir çabadır. Venedik, William H. McNeill'in kardeş yapıtı *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*, Chicago ve Londra, 1964 ile tamamlanmalıdır. Daha az çekici, ama Osmanlı bakış açısına daha çok yaklaşan bir yapıtsa: C. Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York, 1972. Andrew C. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth Century Ibero-African Border*, Chicago ve Londra, 1978 adlı yapıtında uzak batı Osmanlı sınırlarını inandırıcı ve dengeli bir biçimde inceliyor; Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, NY, 1994 Venedik-Osmanlı-Memluk-Safevi ilişkilerini özgül bir zaman aralığında, yaratıcı bir şekilde ele alıyor; John Francis Guilmartin, Jr., *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge, 1974 modern çağ başlarının Akdeniz dünyasını, tarihçi Mahan'm deniz savaşı modelinden inandırıcı ve anlamlı bir biçimde kurtarıyor. Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*, Chicago, 1974, Portekiz'in Asya'ya gelişinin ticaretteki etkisinin izlerini sürüyor; Kızıldeniz'de ve Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı-Portekiz çatışması Salih Özbaran'ın "Ottoman Naval Policy in the South" başlıklı makalesinde ele alınıyor: bkz. *Süleyman the Magnificent*, s. 55-70; Andrew C. Hess'in, çok önemli İnebahtı deniz savaşını kolay izlenebilir bir biçimde incelediği makalesi için bkz. "The Battle of Lepanto and its Place in the Mediterranean History", *Past and Present* 57 (1972): 53-73.

Özellikle Venedik'in toplumsal özelliklerine ve imparatorluğuna yönelik –epey oryantalist olsa bile– çekici ve aydınlatıcı iki başlangıç yapıtı: Jan

Morris, *The World of Venice*, Orlando, FLA, 1993 ile aynı yazarın *The Venetian Empire: A Sea Voyage*, Londra, 1990. Venedik yönetimindeki Kıbrıs konusunda, Sir George Hill, *A History of Cyprus*, cilt III: *The Frankish Period, 1432-1571*, Cambridge, 1948 klasik inceleme olma özelliğini koruyor; fakat bu inceleme, Halil İnalçık'ın "Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest", *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*'deki, Londra, 1978 makalesi ile dengelenmelidir. Ronald C Jennings, *Christians and Muslims in the Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York, 1993 Kıbrıs'ın Osmanlı yönetiminde ilk dönemini inceliyor. 17. yüzyıl Habsburg-Osmanlı-Venedik ilişkilerinin, Girit savaşlarının ayrıntılarına inen bir dikkatle, didik didik incelendiği *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia, 1991 adlı yapıtın yazarı Kenneth Setton. Molly Greene'nin, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton, 2000 adlı yapıtının konusu, Girit uğruna girilen Osmanlı-Venedik savaşının, özellikle Katolik-Rum Ortodoks-Müslüman ilişkileri bağlamında, sonuçlarıdır. Osmanlıların ekonomik politikaları ve Akdeniz dünyası üzerindeki etkileri konusunda en iyi inceleme: Halil İnalçık'ın, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History* 19 (1969): 97-140.

Akdeniz havzasının toplumlar arası ilişkilerinde korsanlığın önemli bir role sahip olduğunu Peter Lamborn Wilson, *Pirate Utopias: Moorish Corsairs and European Renegades*, Brooklyn, NY, 1995 adlı yapıtında öne sürüyor. Bu konuda başka birkaç ilginç kitap daha var: Alberto Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice, 1580-1615*, çev. Janet Pullan ve Brian Pullan, Berkeley ve Los Angeles, 1967; Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of the Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-century Adriatic*, Ithaca, NY, 1992; ve C. Lloyd, *English Corsairs on the Barbary Coast*, Londra, 1981.

Amerikan kolonilerine rakip bir ara bölge olarak erken modern dönem Akdeniz'i için bkz. Nabil Matar'ın önemli ve kıskırtıcı yapıtı *Turks, Moors and Englishmen in the Age of Discovery*, New York, 1999. İmparatorlukta ilk İngiliz varlığının öyküsünü (o yerleşime değinen pek çok önemli kaynağı da içermekte) Susan A. Skilliter anlatıyor: *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578-1582: A Documentary Study of the first Anglo-Ot-*

toman Relations, Londra, 1977. A. H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610-1630*, Leiden, 1978 adlı yapıtıyla ilk Felemenk varlığını ele alıyor. Akdeniz dünyasında Osmanlı kentlerinin rolünü inceleyen karşılaştırmalı araştırma için bkz. Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, Cambridge, 1999 ile Bruce Masters'in, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York, 1988 adlı durum incelemesi.

GAYRİMÜSLİM OSMANLILAR VE AVRUPA

Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'nın geride kalan bölümüne bağlayan siyasal oluşumlar için bkz. Dubrovnik konusunda: Francis W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa): A Classic City-state*, Londra, 1972 ve Sakız Adası konusunda: Philip P. Argenti, *Chios Vineta or the Occupation of Chios by the Turks (1566) and their Administration of the Island, 1566-1912*, Cambridge, 1941. Philip D. Curtain, *Cross-cultural Trade in World History*, Cambridge, 1984 Ermeni, Batı Avrupalı ve diğer ticari topluluk ağlarını etkili ve canlı bir biçimde bir çerçeveye yerleştiriyor. İslam dünyası ticaretinde Musevilerin özgül durumunu inceleyen temel başyapıt: S. D. Goitein, *Mediterranean Society: An Abridgement in One Volume*, Jacob Lassner (der.), Berkeley, CA, 2000; ayrıca, alışılmışın biraz dışında olmakla birlikte ilginç bir araştırma için bkz. Amitav Ghosh, *In an Antique Land: History in the Guise of a Traveler's Tale*, New York, 1992.

Millet sistemi konusunda içerdiği birkaç makaleyle birlikte, Osmanlı dünyasındaki gayrimüslim cemaatlere ilişkin en yetkin araştırma, editörlüğünü Benjamin Braude ile Bernard Lewis'in yaptığı, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 2 cilt, New York, 1982. Bu araştırma şunlarla bütünlenebilir: Michael Ursinus, "Millet", *Encyclopedia of Islam*, 2. basım, Leiden: Brill, 1962 ile Daniel Goffman, "Ottoman Millets in the Early Seventeenth Century," *New Perspectives on Turkey* 11(1994): 135-58. Musevilerin gerek Hıristiyanlık, gerekse Müslümanlık olsun, başat dinlerle ilişkileri gibi çapraşık bir konuyu ele alan Mark R. Conhen'in, *Under the Crescent and Cross: the Jews in*

the Middle Ages, Princeton, 1994 adlı yapıtı sorumluluğunu bilen, okunabilir bir yapıtı; öte yandan, özgül Osmanlı olgusu konusunda en erişilebilir yapıtlar: Bernard Lewis, *Jews of Islam*, Princeton, 1984 ile Avigdor Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Princeton, 1992. Akdeniz ticareti konusunda esin kaynağı bir durum incelemesi: Benjamin Arbel, *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Leiden, 1995; elinizdeki kitabın her bölümünün girişinde yer alan, Kubad Çavuş'un benim kurguladığım yaşamöyküsünde geçen ham malzemenin çoğu Arbel'in adı geçen çalışmasından alınmadır. Bir Hıristiyan kentinde bir Osmanlı yerleşimini Cemal Kafadar inceliyor: "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants in the Serenissima", *Journal of Turkish Studies* 10(1986): 191-218.

Osmanlı Balkanları olgusu yeterince aydınlatılmış olmamakla birlikte, son yıllarda biraz ilgi görmüş bulunuyor. Tarihi, özellikle milliyetçi gündemlerin, sakıza dönmüş öznel düşüncelerinin kurbanı olmaktan kurtulamamıştır. Özellikle Yugoslavya bölgesini konu alan, düzeltme amaçlı iki metin: Mark Pinson (der.), *The Muslims of Bosnia Herzegovina: their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, Cambridge, MA, 1993 ile Robert Donia ve John Fine, *Bosnia and Hercegovina*, New York, 1995.

OSMANLI TOPLUMUNDA YABANCI OLMAK

"Dünya ekonomisi"nde Osmanlıların yeri konusuna yönelen yakın zamanlardaki ilgiye karşın modern çağ başlarının Osmanlı toplumundaki yabancıları incelemeye dönük şaşılacak denli az şey yapılmıştır. Bu boşluk büyük ölçüde, tarihyazımının ardındaki eksilmeyen Avrupa-merkezli güçten ileri gelmektedir. Alfred Wood'un *The History of the Levant Company*, Cambridge, 1935 ve Sonia Anderson'un *An English Consul in Turkey: Paul Rycout at Smyrna, 1667-1678*, Oxford, 1989 çalışmalarının her ikisi de Osmanlı ülkesindeki Batı Avrupalıları hakkıyla ve ayrıntılı biçimde ele alıyorlar, ama İngiliz kaynaklarına dayanıyorlar ve yalnızca Batı Avrupalıların gözüyle bakıyorlar. Garrett Mattingly'nin *Renaissance Diplomacy*, Boston, 1955 adlı yapıtı da Avrupa-merkezli yan tutmanın iyi bir örneği. Bu klasikleşmiş metin, modern diplomasinin ortaya çıkışını, yalnızca İtalya ve Hıris-

tiyan ulus-devletler üzerinden araştırıyor. Niels Steensgaard, "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650", *Scandinavian Economic History Review* 15 (1967): 143-162' deki incelemesinde yabancı tüccar topluluklarının yönetsel yapısını belirlemek için çok çaba göstermiştir. J. G. A. Pocock, İngilizlerin başkalarıyla karşılaşmasını incelerken değişimden yana bir gündem sunuyor: "British History: A Plea for a New Subject", *Journal of Modern History* 4 (1975): 601-24. Bu gündemi kimi yönleriyle uygulamaya koyma girişimi, Daniel Goffman'dan geliyor: *Britons in the Ottoman Empire, 1642-60*, Seattle, 1998 [*Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001].

OSMANLI ARAŞTIRMALARI VE KAYNAKLAR

Osmanlı dünyasını gözlemiş Avrupalılar üstüne yayımlanmış birçok kaynak var. Bu tür tanıkların en anlayışlılarından olan O. G. de Busbecq için bkz. *Ogier Ghiselin de Busbecq: Imperial Ambassador at Constantinople*, Oxford, 1968. Bir ikinci tanık Konstantin Mihailovich'dir: *Memoirs of a Janissary*, Ann Arbor, 1975. Oldukça değişik, fakat aynı ölçüde önemli bir tanık Robert Bargrave'dir: *The Travel Diary of Robert Bargrave*, Michael G. Brennan (der.), Londra, 1999. Yine büyüleyici bir kaynak: *Lady Mary Wortley Montague, The Turkish Embassy Letters*, Anita Desai'nin sunuşuyla, Londra, 1993.

Türkiye'de Osmanlı belgelerinin yayımlanması iyice bir sanayi durumuna gelmişse de, ne yazık ki, İngilizcede, özellikle de en erken döneme ilişkin çok az sayıda bu tür derleme bulunuyor. Osmanlı kaynaklarına yönelecek her araştırma, Suraiya Faroqhi'nin, pek çok kütüphane ve arşivde bulunan Osmanlı belgelerinin ayrıntılı bir incelemesinden oluşan *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*, Cambridge, 1999 [*Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001] adlı yapıtından başlamalıdır. Bernard Lewis (der. ve çev.), *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, 2 cilt, Oxford, 1987, Osmanlı devletinin oluşum yıllarına ilişkin bazı kaynaklar içeriyor. Daha özgül araştırmalar arasında, Lewis V. Thomas'ın, 17. yüzyıl Osmanlı vakanüvislerinin en önemlilerinden biri üstüne çalışması: *A Study of Naima*,

Norman Itzkowitz (der.), New York, 1971; Bernard Lewis'in *Notes and Documents from the Turkish Archives: A Contribution to the History of Jews in the Ottoman Empire*, Kudüs, 1952 adlı, belirli bir konuya merkezi Osmanlı arşivleri merceğinden bakan yapıtı; Yvonne Seng'in kadı sicillerini inceleyen, "The Şer'ıye Sicilleri of the Istanbul Müftülüğü as a Source for the Study of Everyday Life", *Turkish Studies Association Bulletin* 15.2(1991): 307-25 ile Daniel Goffman'ın "Ecnebi Defterleri"ni ele aldığı *Izmir and the Levantine World*, s. 147-54 sayılabilir.

Belirli Osmanlı kaynaklarından yararlanmanın zorluklarını ele alan incelemeler arasında: Heath Lowry'nin "The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations", *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920*, Wiesbaden, 1995, s. 183-96 ile Rifa'at Ali Abu-El-Haj'm *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany, NY, 1992 adlı yapıtı var. Rifa'at'ın kitabı -Halil Berktaş ve Suraiya Faroqi' nin derlediği yapıtın yaptığı gibi- Osmanlı araştırmalarının durumuna sert eleştiriler yöneliyor: *New Approaches to the State and the Peasant in Ottoman History*, Londra, 1992. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000 [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000] adlı yapıtında Osmanlı parası gibi karmaşık bir konuya el atıyor ve Jane Hathaway yakınlarda, Osmanlı tarihini dönemlere ayırma sorununu ele almış: "Problems of Periodization in Ottoman History: The Fifteenth through the Eighteenth Centuries", *Turkish Studies Association Bulletin* 20.2(1996): 25-31.

NOTLAR

ÖNSÖZ

- 1 Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem konusunda bkz. Leslie P. Pierce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford, 1993 (*Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, 4. baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002) ve Melek Ahmed Paşa konusunda bkz. Evliya Çelebi, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Paşa (1588-1661)*, çev. ve giriş yazısı. Robert Dankoff, yorumlayan Rhoads Murphy, Albany, 1991.
- 2 Bunu söylerken aklımda şu yapıtlar var: Maxime Hong Kingston, *The Woman Warrior*, New York, 1976; Jonathan D. Spence, *The Death of Woman Wang*, New York, 1978; Robert Darnton, *The Great Cat Massacre and other Episodes in French Cultural History*, New York, 1984; Simon Schama, *Dead Certainties (Unwaranted Speculations)*, New York, 1992; Amitav Ghosh, *In an Antique Land: History in the Guise of a Traveler's Tale*, New York, 1992. Kitapta ön öyküler sunma düşüncesini ayrıca iki kişinin yapıtlarına daha borçluyum: Biri, Selim Deringil, *The Well-protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Londra, 1998 (*İktidarın Semboller ve İdeoloji*, çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002) ile Edhem Eldem, "İstanbul: from Imperial to Peripheral Capital" bölümünü içeren *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*, Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, der., Cambridge, 1999, s. 135-207 (*Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir, İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003).

BİRİNCİ BÖLÜM / GİRİŞ

- 1 Jason Goodwin, *Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire*, Londra, 1998, s. 65 (*Ufukların Efendisi Osmanlılar*, çev. Armağan Anar, İstanbul: Sabah Kitapları, 1999). Yine de kitap, geneline bakıldığında, bu tür metinler içinde en ilginç ve en anlayışla yaklaşanlardan biridir. Gerçekten de, zaman zaman başışlanma dileği içeren bir havadadır; bu hava Goodwin'in Osmanlı militarizmine vurgusunu iyice göze batar duruma getirmektedir. Bu anlayış başka kitapların da tam çekirdeğini oluşturur. Örneğin, Paul Cole, *The Ottoman Impact on Europe*, New York, 1968, s. 77'de şöyle diyor: "Tarih sahnesine savaşçı bir göçebe çetesi olarak girmelerinden itibaren Osmanlılar kendilerini kıyasıya fetih ve yağmacılığa adanarak zaferden zaferden gittiler... Gibbon'un deyişiyle, sürekli olarak 'yeni düşmanlar ve yeni tebaa'nın peşinde olmak, seçenekleri ölçüp biçerek varılmış bir siyaset değildi; bu bir yaşam biçimi, artık büyümüş ve karmaşıklaşmış bir topluma can veren ilkeydi."
- 2 Goodwin, *Lords of the Horizons*, s. 66.
- 3 François Marie Arouet de Voltaire, *Mérope, A Tragedy*, Aaron Hill'in sahne için uyarlaması, Londra, 1795, I. Perde, 3. sahne; Sir Walter Scott, *Woodstock*, New York, 2001, 28. bölüm.
- 4 Osmanlılarda doğuştan askeri cesaret varlığı düşüncesi, Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi Avrupa'da da günümüze dek süregelmiştir. Bu konuda bkz. John M. VanderLippe, "The 'Ter-

- rible Turk': The Formulations and Perpetuation of a Stereotype in American Foreign Policy", *New Perspectives on Turkey* 17 (1997): 39-57.
- 5 Bu konu için bkz. Thierry Hentsch, *Imagining the Middle East*, çev. Fred A. Reed, Montreal, 1992, s. 1-48 ve değişik yerlerinde. Avrupamerkezcilik düşüncesinin kendisi, erken modern çağ için anakronistik de görünebilir; çünkü Avrupa, coğrafi olmaktan çok, kültürel ve seküler bir kavramdır ve ne Hıristiyanlar ne de Müslümanlar 18. yüzyıldan önce bir "Avrupa" kültürünü akıllarından geçirmişlerdi (bkz. M. E. Yapp, "Europe in the Turkish Mirror", *Past and Present* 137 (1992): 134-55). Bir de, doğal olarak, Avrupa'yı güçlü biçimde Hıristiyanlıkla ilişkilendirme eğilimi var.
  - 6 Ünlü bir örnek olan İngilizlerin Hindistan'a karşı tutumu konusunda bkz. Jyotsna G. Singh, *Colonial Narratives, Cultural Dialogues: "Discoveries" of India in the Languages of Colonialism*, Londra ve New York, 1996.
  - 7 Edward Said, *Orientalism*, New York, 1978, s. 59-60 (*Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ünler, İstanbul: Metis Yayınları, 1999).
  - 8 Bu konuda bkz. Hentsch, *Imagining the Middle East*.
  - 9 Bu kentin adlandırılışı bile, kentin kimin olduğuna ilişkin karşıt savlar (en güçlüsü Yunan-Türk rekabeti) nedeniyle bulanıktır. Her ne kadar Osmanlılar, kendileri Konstantinopolis adını kullanmayı –ama oldukça özgül bir anlamda– sürdürmüşlerse de, biz burada Osmanlı egemenliğindeki Konstantinopolis'i (bazen "Bizans" olarak da adlandırılır) İstanbul olarak anacağız. Osmanlılar genellikle Konstantinopolis (ya da "Konstantiniyye") derken, Eyüp, Galata ve Üsküdar gibi çevre semtleriyle birlikte eski şehri kastediyorlardı; İstanbul'u daha çok, Bizans surları içinde kalan kent için kullanıyorlardı (bu konuda bkz. Daniel Goffman, *Britons in the Ottoman Empire, 1642-1660*, Seattle, WA, 1998, s. 33-35 [*Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler*, çev. Ayşe Başçı-Sander, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2001]). Kolaylık sağlamak amacıyla bu kitapta, Bizans dönemindeki kentten söz ederken "Konstantinopolis", Osmanlı dönemindekinden söz ederken "İstanbul" adı kullanılacaktır.
  - 10 Bu konuda ilgi çekici bir yapıt için bkz. Peter Lamborn Wilson, *Private Utopias: Moorish Corsairs and European Renegades*, Brooklyn, NY, 1995; özellikle İngiltere'den örnek için bkz. Nabil Matar, *Turks, Moors and Englishmen in the Age of Discovery*, New York, 1999.
  - 11 Bununla birlikte, bu savaşı imgesi saldırı altındadır; o denli ki, bu anlayışı tanımayan yeni bir sentez ortaya çıkmakta olabilir. Bkz. elinizdeki kitabın 2. bölümü.
  - 12 Bkz. Carol L. Delaney, *Abraham on Trial*, Princeton, 1998.
  - 13 Cemal Kafadar böylesi bir karşılıklı bağımlılığın varlığını inandırıcı biçimde savunmuştur: bkz. *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley ve Los Angeles, 1995, özellikle s. 19-28. Ayrıca bkz. Ahmet T. Karamustafa, *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*, Salt Lake City, 1994.
  - 14 Halil İnalçık, "Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum* 1 (1969): 105-38 ve elinizdeki kitabın 3. bölümü.
  - 15 Osmanlı hukukunun köklerine ilişkin tartışma konusunda bkz. Halil İnalçık, "The Ottoman Succession and Its Relation to the Turkish Concept of Sovereignty", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington, IN, 1993, s. 37-69. Osmanlıların kökeni ve kalıtı konusu tümüyle politize edilmiştir. Köken tartışması konusunda bkz. Herbert A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916; Fuad M. Köprülü, *The*

- Origins of the Ottoman Empire*, Gary Leiser, çev. ve der., Albany, NY, 1992 (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul: Akçağ Yayınları, 2003); Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938 (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. Fatmagül Berktaş, 2. baskı, İstanbul: Pencere Yayınları, 2000); Rudi P. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington, IN, 1983 (*Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, İstanbul: İmge Kitabevi, 2000); Kafadar, *Between Two Worlds*; kalıt konusunda, bkz. L. Carl Brown, der., *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, New York, 1996.
- 16 Ama bu, batı uç boylarında savaşın sona erdiği anlamına gelmez. Bu konuda bkz. Andrew C. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth Century Ibero-African Frontier*, Chicago ve Londra, 1978.
- 17 Mark R. Cohen, *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages*, Princeton, NJ, 1994.
- 18 Bu ticaret ağları konusu için bkz. Philip D. Curtin, *Cross-cultural Trade in World History*, Cambridge, 1984.
- 19 Bu konuda bkz. Cohen, *Under Crescent and Cross*.
- 20 Özellikle 16. yüzyıl konusunda bkz. Benjamin Arbel, *Trading Nations: Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Leiden, 1995.
- 21 Avigdor Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Princeton, NJ, 1992.
- 22 Öte yandan, biraz karşıt bir görüş için bkz. Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, NY, 1994.
- 23 Goffman, *Britons*.
- 24 *The Generall Historie of the Turks*, 2. baskı, Londra, 1610, "Introduction to the Christian Reader" bölümünden makalesinde alıntılan Christine Woodhead, "The Present Terrour of the World? Contemporary Views of the Ottoman Empire c. 1600", *History* 72 (1987): 20.

OSMANLI DÜNYASINDA DEVLET VE TOPLUM

- 1 Vahidi, *Menakib-i Hvoca-i Cihan ve Netice-i Canu*, filza 52a-52n; Karamustafa'nın *God's Unruly Friends* adlı yapıtında, s. 6'da alıntıldığı gibi.
- 2 Kubad'a ilişkin bilgilerimizin çoğu, Arbel'in elden geçirip ayıkladığı Venedik kaynaklarından alınmadır. Bu çavuş (bkz. "Cha'ush" maddesi, *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, Leiden, 1962; bu ansiklopedi bundan böyle *EI* olarak anılacaktır) Arbel'in *Trading Nations* adlı yapıtının sayfalarına dağılımı olarak geçmektedir. Kubad'm gençliği konusunda, Çerkezistan'daki Kubad Irmağı'nı anıştıran adından başka hiçbir şey bilmiyoruz. Gençlik yıllarına ilişkin bu öykü tümüyle tahminidir.
- 3 Bu tarikat, Karamustafa, *God's Unruly Friends*, s. 6'da ele alınmıştır.
- 4 Kubad'ın Enderun'daki yaşamının betimi, Gülrü Necipoğlu'nun olağanüstü biçimde canlandırdığı *Architecture, Ceremonial and Power: Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, MA, 1991 adlı yapıtına (s. III-20); ve *EI*'de "Ghulam" maddesine dayanmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞU

- 1 "Yazarı Bilinmeyen Osmanlı Vakayinamesi", s. 25-26; Bernard Lewis, der. ve çev., *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople*, c. I: *Politics and War*, Oxford, 1987, s. 135'te alıntıldığı biçimiyle.

- 2 Osmanlıların geçmişi nasıl kullandıklarına ilişkin etkileyici bir inceleme için bkz. Colin Imber, "Ideals and Legitimation in Early Ottoman History", *Suleyman the Magnificent and His Age: the Ottoman Empire in the Early Modern World*, Metin Kunt ve Christine Woodhead, der., Harlow, Essex, İngiltere, 1995, s.138-53 (*Kanuni ve Çağı: Yeniçağda Osmanlı Dünyası*, çev. Sermet Yalçın, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002).
- 3 Bu görüşün en güçlü yandaşı Colin Imber'dir. Bkz. özellikle "Canon and Apocrypha in Early Ottoman History" başlıklı incelemesi: *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Menage*, Colin Heywood ve Colin Imber, der., İstanbul, 1994, s. 17-37.
- 4 Birçok Osmanlı vakanüvisince anlatılan ve o zamandan beri, Osmanlı'nın kökenine eğilen her tarihçinin yinelediği bir öykü. Bu, geleneğe ve nasıl kullanıldığına ilişkin derinlemesine bir inceleme için bkz. Kafadar, *Between Two Worlds*, s. 8-9 ile 132-33. İlk dönem Osmanlı dünyasına ilişkin her incelemenin başlangıç noktası Kafadar'ın bu kitabı olmalıdır.
- 5 Gibbons, *Foundation*.
- 6 Bu konu için bkz. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, 1983 (*Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 1993).
- 7 Usamah İbn Munidh, *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades*, çev. Philip K. Hitti, Princeton, NJ, 1987, s. 163-64. Haçlı Seferleri karşısında Arap tavrını Amin Maalouf imgelem yardımıyla canlandırdı: *The Crusades through the Arab Eyes*, New York, 1984 (*Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Telos Yayınları, 1997). Tariq Ali çokça kurgulayarak anlattı: *The Book of Saladin: A Novel*, New York, 1999 (*Selahaddin'in Kitabı*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Everest Yayınları, 2000).
- 8 Bu konuda bkz. Richard White, *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650-1815*, Cambridge, 1989.
- 9 Bu nitelikler 3. bölümde daha kapsamlı olarak incelenecektir.
- 10 Gibbons, *Foundation* başlıklı yapıtında Bizans kurumlarına; Köprülü, *Origins* başlıklı yapıtında Türkmen töresine; Wittek, *Rise* başlıklı yapıtında İslama; Lindner, *Nomads* başlıklı yapıtında aşiret ilişkilerine bağlamıştır.
- 11 Kafadar, *Between Two Worlds*.
- 12 Kafadar, *Between Two Worlds*, s. 121.
- 13 Erken dönem Osmanlı tarihinin bu önemli olaylarının tarihleri bile kestirime dayalıdır.
- 14 Ayrıntıları gizemli kalmaya devam eden bu yaşamsal önemdeki dönüşüm hakkında bkz. Kafadar, *Between Two Worlds*, s. 136-38.
- 15 İlerde 3. bölümde ele alınacak.
- 16 Bu konular için bkz. özellikle Peirce, *Imperial Harem*, s. 32-42.
- 17 Peirce'in *Imperial Harem* çalışması bu gelişmeyi parlak bir biçimde inceliyor.
- 18 Öte yandan, Karesi Beyliğinin oluşturduğu istisna da, Osmanlıların diğer Müslüman devletlere saldırmaya her an hazır oldukları genellemesine dahil edilebilirdi. Türki kökenli "akıncılık" fikrinin İslami "gazi" düşüncesine nasıl kaydığı konusu için bkz. Imber, "Ideals and Legitimation", s. 140-41.
- 19 Bu konuda bkz. Kafadar, *Between Two Worlds*, s. 74-77 ile Karamustafa, *God's Unruly Friends*.
- 20 Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through Fifteenth Century*, Berkeley, 1971, bu süreç konusunda klasikleşmiş araştırmadır.

- 21 Fetih örüntüleri konusunda bkz. İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest" ; çok daha geç bir dönem olsa da, özgül bir olay için, yine İnalçık'tan, "Ottoman Policy and Administration in Cyprus after Conquest" adlı makalenin yer aldığı *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Londra, 1978, s. 112-22 ile 8. makale.
- 22 F. Giese, der., *Tevarih-i Al-i Osman (Die altosmanischen anonymen Chroniken)* Breslau, 1922; alıntı yapılan yer: Lewis, der., *Politics and War*, s. 226-27.
- 25 Bizans'ın bakış açısı konusunda yapılmış en iyi araştırma için bkz. Steven Runciman, *The Fall of Constantinople, 1453*, Cambridge, 1991 (*Konstantinopolis Düştü, 1453*, çev. Derin Türkömer, İstanbul: Doğan Kitap, 1999). Ele geçirilmesinden hemen sonra kente yönelik Osmanlı siyaseti konusunda bkz. Halil İnalçık, "The Policy of Mehmed II toward Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers* 23 (1970): 213-49.
- 26 Bkz. İnalçık, "The Policy of Mehmed II."

KUBAD İSTANBUL'DA

- 1 Alıntı olarak geçtiği yapıt: Apostolos E. Vakalopoulos, *The Greek Nation, 1453-1669: The Cultural and Economic Background of Modern Greek Society*, Ian Moles ve Pharia Moles, çev., New Brunswick, NJ, 1976, s. 37.
- 2 Meslekte yükseliş yolları ve kimlik konusunda bkz. İ. Metin Kunt, "Ethnic-regional (*cins*) Solidarity in the Seventeenth-century Ottoman Establishment", *International Journal of Middle East Studies* 5 (1974): 233-39 ile Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali, 1541-1600*, Princeton, NJ, 1986 (*Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, 2. baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000). Padişah kapısında damatlar konusu için bkz. Peirce, *Imperial Harem*.
- 3 Bu konuda bkz. Eldem, "İstanbul", *Ottoman City* ve Philip Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*, New York, 1996 (*Konstantinopolis: Dünyanın Arzuladığı Şehir, 1453-1924*, çev. Şerif Erol, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996).
- 4 Deniz taşımacılığı konusunda bkz. Cengiz Orhonlu, "Boat Transportation in Istanbul: A Historical Survey", *Turkish Studies Association Bulletin* 13.1 (1989): 1-21.
- 5 Takip eden olaylar gerçekleşmiştir (bkz. Arbel, *Trading Nations*, s. 95-168); ama söz konusu olan kişinin Kubad mı, yoksa başka bir "çavuş" mu olduğunu bilmiyoruz. Eğer ayrıca belirtilmemişse, Kubad'ın başından geçenler belgelere dayanmaktadır; ama aklından geçenler değil.
- 6 İki Musevi tüccar arasındaki bu anlaşmazlığın ayrıntılı bir incelmeye için bkz. Arbel, *Trading Nations*, çeşitli yerlerde. Osmanlıda şap üretimi konusunda bkz. Marie Louise Heers, "Les Génois et le commerce de l'alun à la fin du moyen-âge", *Revue d'Histoire Economique et Sociale* 32 (1954): 31-53 ve Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge, 1999, s. 80-94.
- 7 İnalçık, "İmtiyâzât", *EI*.
- 8 İstanbul, Galata ve Üsküdar'daki kadı mahkemeleri konusunda bkz. Yvonne Seng, "The Şer'iyeh Sicilleri of the İstanbul Müftülüğü as a Source for the Study of Everyday Life", *Turkish Studies Association Bulletin* 15.2 (1991): 307-25.
- 9 Her ne kadar İngiltere 1580'lere değin Osmanlı İmparatorluğu ile resmi ticari ilişkiler kurmadıysa da (bu konu için bkz. Susan A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578-1582: A Docu-*

mentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations, Londra, 1977), İngilizler imparatorlukta yıllarca do-laşıp ticaretle uğraşmıştı. Onlar ve diğer Batılı konuklar kuşkusuz Osmanlı yönetimine, Batı Avrupa'ya ilişkin değerli ayrıntılar aktardılar; kimi zaman da Kubad gibi "çavuşlar" bu aktarım aracı oldu.

- 10 Osmanlı padişahı genellikle kendisini en çarpıcı biçimde betimledi. Bunlardan II. Mehmed kendisini "İki kıtanın sultanı ve iki denizin hakanı, dünyada ve ahrette Allah'ın gölgesi, iki ufukta Allah'ın gözdesi, su ve karadan ibaret kürenin hakanı, İstanbul fatihi, fetihlerin babası Sultan Mehmed Han... Allah devletini da-ım kulsın ve mekânını gök kubbedeki en parlak yıldızların üstüne yükseltsin." Kanuni Sultan Süleyman kendisini daha da şanlı şöhretli bir biçimde betimledi. Bu nurlu topraklardan (Darü'l-İslam'dan) ayrılmak, Allah'ın ülkesini terk edip kâfirlerin sönük, bozuk ahlaklı ülkesine (Darü'l-Harb'e) gitmek demektir.
- 11 Karmaşık Osmanlı-Venedik ilişkileri, Kıbrıs sorunu dahil olmak üzere, 5. bölümde ele alınacak.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: DENEYİMLİ YÖNETİM

- 1 Giovanni Botero, *Relationi Universalì*'den, Lucette Valensi, *The Birth of a Despot: Venice and the Sublime Porte*, çev. Arthur Denner (Ithaca ve Londra, 1993), s. 95-96'da alıntı yapılıyor.
- 2 Bu meseleler, artık iyice yaşlanmış, Osmanlı tarihini dönemlere ayırma sorunuyla ilişkilidir; bu konu için bkz. Jane Hathaway, "Problems of Periodization in Ottoman History: The Fifteenth through the Eighteenth Centuries", *Turkish Studies Association Bulletin* 20.2 (1996): 25-31.
- 3 Peirce, *Imperial Harem*, bu kurum hakkındaki en esaslı çalışmadır.
- 4 Bu konu için bkz. "Ghulam", *EI* ve Matthew Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samara. 200-275AH/815-889 CE*, Albany, NY, 2001.
- 5 Bu bölümün başındaki, padişahın Rum çocuklarını köle etmesini lanetleyen alıntı, bu tutumun pek çok yansımasından yalnızca biridir.
- 6 Daha mütevazı bir örnek için bkz. Cemal Kafadar, "On the Purity and Corruption of the Janissaries", *Turkish Studies Association Bulletin* 15.2 (1991): 273-80.
- 7 Osmanlılarda kölelik uygulamasına ilişkin yapıtların çoğu son döneme eğilirler; bkz. Y. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise*, Oxford, 1997; Ehud R. Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, Seattle, WA, 1998. Daha erken dönemde köleliği ele alan bir yapıt için bkz. Shaun Elizabeth Marmon, der., *Slavery in the Islamic Middle East*, Princeton, 1999.
- 8 İslam hukukunun ve Sünni fıkıhınca kabul edilen dört mezhebin kısa ve aydınlatıcı bir incelemesi için bkz. Fazlur Rahman, *Islam*, 2. basım, Chicago, 1979, s. 68-84.
- 9 Bkz. Mehmed Fuad Köprülü, *Islam in Anatolia after the Turkish Invasion (Prolegomena)*, çev., der. ve girişi yazar Gary Leiser, Salt Lake City, 1993, s. 25-31.
- 10 Alıntının geçtiği yer: Karamustafa, *God's Unruly Friends*, s. 8.
- 11 Bu konuda bkz. Karamustafa, *God's Unruly Friends*, özellikle s. 101. Daha yakın bir paralellik, Musevi mistisizmi (Kabala) ile kurulabilir. 17. yüzyılda Kabalanın Luria okulu, güçlü bir teosofik akım olan Sabetaycılık (4. bölüme bkz.) eliyle gelenekçiliği neredeyse devirdikten sonra, 18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Hasidilik aracılığıyla Musevi dünyasıyla bütünleşmişti.
- 12 Colin Imber, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Stanford, CA, 1997, s. 44.
- 13 Daniel Goffman, "Izmir as a Commercial Center: The Impact of Western Trade on an Ottoman Port, 1570-1650", doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1985, s. 24. Söz konusu hukuki talimatın tıp kıbasımı s. 394-97'dedir.

- 14 Bu çabayı ve çabanın sahibini konu alan çok berrak bir inceleme için bkz. Imber, *Ebu's-Su'ud*, özellikle s. 40-58.
- 15 Imber, *Ebu's-Su'ud*, s. 269.
- 16 Imber, *Ebu's-Su'ud*, çeşitli yerlerde.
- 17 Halil İnalçık (ed.), *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara, 1954, bu konuda biricik örnek incelemidir. Ayrıca, bkz. aynı yazarın, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica* 2 (1954): 107-12.
- 18 Kâtipler konusunda bkz. Linda T. Darling, *Revenue Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden ve New York, 1996.
- 19 Bu konuda bkz. Eldem, Goffman ve Masters, *Ottoman City*, giriş bölümü.
- 20 Curtin, *Cross-cultural Trade*, s. 182-86.
- 21 Bu topluluğa ilişkin klasik çalışma için bkz. S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: An Abridgement in One Volume*, Jacob Lassner, der., Berkeley, 2000. Ayrıca, parlak bir çalışma için bkz. Ghosh, *In an Antique Land*.
- 22 Bkz. Benjamin Braude, "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650", *Review* 1(1979): 437-54.
- 23 Halil İnalçık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994, s. 145.
- 24 John Freely bu geçit törenini ayrıntılı bir biçimde betimler; bkz. *Istanbul: The Imperial City*, Londra, 1996 (*Saltanat Şehri İstanbul*, çev. Lale Eren, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999).
- 25 Mansel, *Constantinople*, s. 124.
- 26 Bu etkinliklere ilişkin en güçlü açıklamalardan biri için bkz. Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York, 1988, s. 47-68.

KUBAD TOPKAPI SARAYI'NDA

- 1 *Histoire de la décadance de l'empire grec et l'établissement de celui des turcs*, Rouen, 1660, s. 19'daki *Illustrations de B. de Vigenère Bourbonnois sur l'histoire de Chalcocondyle athénien*; alıntı yapılan yer: İnalçık, *Ottoman Empire*, s. 90.
- 2 Kubad'ın talimatları nasıl aldığı konusunda bilgimiz yok. Ama talimatları almak için Topkapı Sarayı'na gittiği kesin. Topkapı Sarayı hakkında en iyi ve gerçekten yetkin çalışma, Necipoğlu'nun *Architecture, Ceremoniel, and Power* adlı yapıtıdır. Ayrıca bkz. Godfrey Goodwin, *Topkapı Palace: An Illustrated Guide to its Life and Personalities*, Londra, 2000.
- 3 Eldem, yüksek Osmanlı siyasetinin bu acımasız yanını canlı bir anımsatmayla gözler önüne seriyor, bkz. "İstanbul", s. 164-74.
- 4 "Bostancı" konusunda bkz. "Bostandji", *EI*.
- 5 Kimileri, göçebe bir geçmişi hatırlatan bu sömük yankıya çok anlam yüklemişlerdir. Örneğin John Keegan sarayın düzlüğünü öne sürerek, Osmanlı uygarlığında hiç silinmeyen bir göçebe dünya görüşünün var olduğunu iddia ediyor: "Göçebe kültürün silinmeden süregelen bu varlığı, Osmanlı Türk sultanlarının Topkapı Sarayı'ndan başka hiçbir yerde daha iyi saptanamaz. O Topkapı Sarayı ki, 19. yüzyıl başlarına gelene değin Tuna Nehri'nden Hint Okyanusu'na uzanan bir imparatorluğun hükümdarları günlerini orada bozkırda yaşamış gibi -süvarilere özgü kaftan ve şalvar

giyip, geçici amaçla kurulmuş köşklerin halı döşeli zeminlerinde minderlere oturarak ve başlıca hükümdarlık belirtileri atlı savaşçıların sadağı ve okçuların kullandığı parmak koruyucu olmak üzere- geçirmişlerdir. Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkentine yerleşmiş olmakla birlikte, Topkapı Sarayı, sefere katılacak komutanlara at kuyruğu kılından yapılmış, görev ve yetki belirteci tuğların devlet büyükleri önünde verildiği, hassa atları ve uşaklarının kapıda bekletildiği bir göçebe konak yeri olmayı sürdürdü." (*A History of Warfare*, New York, 1994, s. 181-82).

- 6 Bu kişiler ve diğer Osmanlı yetkilileri için bkz. İsmail Hâmi Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* V. cildinde (İstanbul, 1971). Bu kişilerden bazıları kitapta yer alıyor.
- 7 Bkz. Daniel Goffman, *İzmir and the Levantine World, 1560-1650*, Seattle, Washington (*İ z - mir ve Levanten Dünya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Kasım 1995, İstanbul).
- 8 Bu konuşma tümüyle kurmacadır; fakat baştakilerin olası tavırlarını yansıtmaktadır.
- 9 Bu iç siyaset konusunda bkz. Peirce, *Imperial Harem*, s. 65-79 (*Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunda Hükümlerlik ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Mart 2002, İstanbul).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: HİZİPÇİLİK VE BAŞKALDIRMA

- 1 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*; İncalcık, *Ottoman Empire*, s. 46'da alıntıladığı gibi.
- 2 Naima, *Tarih-i Naima*; Lewis V. Thomas, *A Study of Naima*, Norman Itzkowitz, der., New York, 1971, s. 101'de alıntıladığı gibi.
- 3 Bu konu için bkz. Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans*, Londra, 1996, (*Hacılar ve Sultanlar*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).
- 4 Géza Dávid, "Administration in Ottoman Europe", Kunt ve Woodhead, der., *Süleyman the Magnificent*, s. 85-88.
- 5 Christine Woodhead, "Perspectives on Süleyman", Kunt ve Woodhead, der., *Süleyman the Magnificent*, s. 168.
- 6 Petra Kapert, der., *Geschichte Sultan Süleyman Kânunis von 1520 bis 1557, oder Tabakât ül-memâlik ve derecât ül-mesâlik von Celâlzâde Mustafâ*, Wiesbaden, 1981, fo. 28a; Woodhead, "Perspectives on Süleyman", s. 165'te alıntılандığı gibi.
- 7 Aptullah Kuran, *Sinan the Grand Old Master of Ottoman Architecture* (Washington, D.C., ve İstanbul, 1987).
- 8 [Doğrusu ikbal ve devletin süsü, bezeği idi/İskender'in tacı ve Darius'un ordusuyla bir hükümdar idi/Felek ayağının tozuna başeğirdi/Otağının toprağı dünyaya secde yeri idi]. Faruk Kadri Timurtaş, *Bâki Divanı'ndan Seçmeler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 38; Woodhead, "Perspectives of Süleyman", s. 180'de alıntı yapıyor.
- 9 Woodhead, "Perspectives on Süleyman", s. 176'da alıntı yapıyor.
- 10 Gülru Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry", *Art Bulletin* 71.3 (1989): 409'da alıntı yapıyor.
- 11 Bu konuda Necipoğlu'nun "Süleyman the Magnificent" başlıklı aydınlatıcı ve inandırıcı makalesine bkz.
- 12 Martin Luther, "On War against the Turk, 1529", *Luther's Works*, c. XLVI: *The Christian in Society, III*, Philadelphia, 1967, s. 155-205.
- 13 Luther, "On War against the Turk", s. 174-75.

- 14 Kenneth Douglas McRae, der., *The Six Bookes of a Commonweale*, Cambridge, 1962, 6. kitap, s. 537. Bodin'in Osmanlılara karşı tavrı ve erken modern çağa ait başka tavırlar konusunda bkz. Hentsch, *Imagining the Middle East*, s. 49-76. Batı Avrupa'nın yaklaşımını daha genel inceleyen inandırıcı bir makale için bkz. Aslı Çırakman, "From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unenlightened Image of the Turks", *International Journal of Middle East Studies* 33.1 (2001): 49-48.
- 15 "Millet" sözcüğünün tanımı tartışma konusudur. Bkz. Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, c. 1: *The Central Lands*, Benjamin Braude ve Bernard Lewis, der., New York, 1982, s. 69-88; "Millet", *EI*; Daniel Goffman, "Ottoman Millets in the Early Seventeenth Century", *New Perspectives on Turkey* 11 (1994): 135-58.
- 16 İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevi*; Woodhead, "Perspectives on Süleyman", s. 165'te alıntı yapıyor.
- 17 Savaş yöntemlerindeki değişimlerin bu ve diğer sonuçları konusunda bkz. Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337. Osmanlıda paranın tarihi konusunda, artık elimizde Şevket Pamuk'un geniş ve ayrıntılı *A Monetary History of the Ottoman Empire*, (Cambridge, 2000) adlı yapıtı bulunuyor (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).
- 18 Bkz. yine Şevket Pamuk, "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies* 33.1(2001): 68-89.
- 19 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri 64, s. 95.
- 20 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri 71, no. 653.
- 21 Bruce Masters, "Aleppo: The Ottoman Empire's Caravan City", Eldem, Goffman ve Masters, *Ottoman City*, s. 30-31.
- 22 Bkz. Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Minneapolis, 1988, özellikle s. 129-37.
- 23 Özellikle kahve konusunda bkz. Ralph S. Hattox, *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*, Seattle, 1985 (*Kahve ve Kahvehaneler*, çev. Nurettin Elhüseyni, 2. baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998).
- 24 Zilfi, *Politics of Piety*, s. 177'de alıntılандığı gibi.
- 25 Sevi konusunda bkz. Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah, 1626-1676*, çev. J. Zwi Werblowsky, Princeton, NJ, 1973 (*Sabetay Sevi: Mesih mi? Sahte Peygamber mi?*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Burak Yayınevi, 2001). Osmanlılar bağlamında bkz. Avigdor Levy, *Sephardim*, s. 84-89.
- 26 *The Memoirs of Glückel of Hameln*, çev. Marvin Lowenthal, New York, 1977, s. 46.
- 27 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri 72, s. 202; 71, s. 230.
- 28 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri 81, no. 367.
- 29 Perice, *Imperial Harem*, s. 66-67. Yazarın bu politikaların niteliklerine ilişkin incelemesi etkileyici ve aydınlatıcıdır.
- 30 İyi bir özetine erişmek isteyenler bkz. Norman Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, Chicago, 1972 (*Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, çev. İsmet Özel, İstanbul: Şule Yayınları, 1997).
- 31 Bu düşüncelerin en inandırıcı sunumu (her ne kadar 17. değil de, 18. yüzyıla eğilse de) Ariel Saltzman'ın, "An Ancien Regime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-century Ottoman Empire", *Politics and Society* 21 (1993): 393-423, başlıklı incelemesidir.

- 32 Suraiya Faroqhi, "Politics and Socio-economic Change in the Ottoman Empire of the Later Sixteenth Century", Kunt ve Woodhead, der., *Süleyman the Magnificent*, s. 105-6.
- 33 Bunlar arasında *Imperial Harem* adlı yapıtıyla özellikle Peirce bulunuyor.
- 34 Henry Lello, *The Report of Lello/Lello'nun Muhtırası*, Orhan Burian, der., Ankara, 1952, s. 2; Peirce'in *Imperial Harem*, s. 242'de alıntı yapılıyor.
- 36 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 273-92.
- 37 Walter Feldman, "The Celestial Sphere, the Wheel of Fortune, and Fate in the Gazels of Nâ'ili and Bâki", *International Journal of Middle East Studies* 28 (1996): 207-8.

İKİNCİ AYRIM: AKDENİZ VE AVRUPA DÜNYALARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

- 1 Şibâbü'd-Din el-'Umari, *et-Ta'rif bil-müstalahtü'ş-şerif*, Kahire, Hicri 1312, s. 80; Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York, 1982, s. 211'de alıntı yapılıyor (*Müslümanların Avrupa'ya Keşfi*, çev. İhsan Duru, İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2000).
- 2 Elçinin Venedik yolcuları konusunda bkz. Arbel, *Trading Nations*, s. 135-40.
- 3 Erken modern çağ Akdeniz dünyasında "uzaklık" sorunu ile kara yolculuğuna karşı deniz yolculuğunun üstünlükleri konusunda bkz. Kurt W. Treptow, "Distance and Communications in Southeastern Europe, 1593-1612", *East European Quarterly* 24.4 (1991): 475-82. Yazarın vardığı sonuca göre, ulakların çoğu, daha uzun da olsa (belki kırk gün dolayında çekiyordu), daha güvenilir ve tehlikesiz karayolunu, korsan kaynaklı Ege ve Adriyatik denizlerinde yolculuğa yeğliyorlardı. Karayolu İstanbul'dan Edirne'ye, Meriç Irmağı'ndan yulkarı (kayıkla), oradan Filibe, Priştine, Hersek, Cattaro üzerinden (gemiyile) Venedik'e ulaşıyordu. Bir çavuş, belki de Kubad'ın kendisi, Sakız kalesi komutanına böyle bir ferman iletmıştır. (Ferman, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri 7, s. 489'da bulunuyor.) Osmanlılar doğal olarak İslami ay takvimini kullanıyorlardı; kolaylık sağlamak amacıyla, tarihleri dönüştürdüm.
- 4 Kubad'ın Venedik'te nerede ve ne kadar kaldığını biliyoruz; fakat niçin kaldığını ve pazarlığın dışında neler yaptığını bilmiyoruz.
- 5 Venedik hükümeti ve kurumları konusunda bkz. Frederic C. Lane, *Venice: A Maritime Republic*, Baltimore, 1973 özellikle s. 251-73.
- 6 Venedikliler Osmanlıların davranış biçimlerini ve siyasetlerini saptamak uğruna çok çaba ve para harcadılar. Balyosun II. Selim'in kişiliğine ilişkin verdiği özet bilgi –"acımasız bir yüzü ve gerçekten acımasız bir kişi" olduğu– elbette methedici değilse de, padişahın Venedik elindeki Kıbrıs'a indirdiği darbeden etkilenmiş olabilir. Alıntı, Valensi, *Birth of the Despot*, s. 39'dan yapılmıştır.
- 7 Tartışmanın bir tarafı olarak Grimani'nin varlığı dışında (bkz. Arbel, *Trading Nations*, s. 134-36), Kubad'ın Venediklilerle pazarlıklarının ve Venedik'te geçirdiği günlerin betimlemesi tamamen tahminlere dayanıyor.
- 8 Bu anlaşma ve balyosun Osmanlı yargısını kabul etme sözünü Kubad'ın tutanaklardan sildirmesi hakkında bkz. Arbel, *Trading Nations*, s. 138-39.
- 9 Galata hakkında bkz. Eldem, "İstanbul"; Venedik hakkında bkz. Jan Morris, *The World of Venice*, Orlando, FLA, 1993.
- 10 Bu konu için bkz. Hattox, *Coffee and Coffeehouses*, s. 46-60.
- 11 Osmanlı vakanüvisi İbrahim Peçevi'ye göre, kentte ilk kahvehaneleri 1555 yılında Suriyeli iki kardeş açtı (*Tarih-i Peçevi*, 2 cilt, İstanbul, 1864-67, c. 1, s. 363). D'Ohsson'm, belki biraz abartılı ola-

rak, bildirdiğine göre ise yirmi yıl sonra, kentte 600'den fazla kahvehane vardı (zikredildiği yer Hattox, *Coffee and Coffeehouses*, s. 81). Kahve Venedik'e ancak 1580 yılında geldi (Jan Morris, *The Venetian Empire: A Sea Voyage*, Londra, 1990, s. 184).

- 12 Uluslararası ekonomide Osmanlı tüccarları konusunda bkz. Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", İnalçık, *Economic and Social History*, s. 188-216. Osmanlı tüccarlarının deniz aşırı ticaret ilişkileri hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Buradaki bilgiler tahminlere dayanıyor.
- 13 Takip eden bilgiler kısmen şu kaynağa dayanıyor: Cemal Kafadar, "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in Serenissima", *Journal of Turkish Studies* 10 (1986): 191-218. Erken modern çağda Hıristiyan Avrupa'daki Müslüman Osmanlılar hakkında çok az şey biliyoruz.
- 14 Morris'in *Venetian Empire* adlı yapıtı, durmadan değişen Venedik topraklarında, açıkça Şarkiyatçı olsa da, çok keyifli ve şık bir yolculuk sunuyor.
- 15 *Fondaco dei turchi* adıyla bilinen böyle bir iş hanına, 1592 (İnalçık, "Ottoman State", s. 189) ile 1621 (Kafadar, "Death in Venice", s. 203) arasında bir zamanda kavuşacaklardı.
- 16 Batı Avrupa ile Osmanlı Avrupa'sının toplumsal oluşumları arasındaki karşılıklı, Goffman, *Britons*, 2. bölümde ele alınıyor.

BEŞİNCİ BÖLÜM: OSMANLI-VENEDİK ÇIKAR BİRLİĞİ

- 1 Morris, *Venetian Empire*, s. 178-79.
- 2 Bu konuda bkz. Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, Boston, 1955, s. 72-86.
- 3 Griitti ve çocukları hakkında bkz. Valensi, *Birth of the Despot*, s. 17-19; oğlu Alvise ve özellikle Venedik ve Osmanlı sarayları arasındaki kültürel iletişimdeki rolü hakkında bkz. Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent", s. 403-7.
- 4 "Dönme" sözcüğü ulusal, etnik, dilsel ya da hatta kültürel bir çağrışım içermiyordu. Yalnızca, İslamiyeti kabul etmiş anlamına geliyordu.
- 5 Bu konu için bkz. Francesco Guicciardini, *The History of Florence*, çev. Mario Domandi, New York, 1970, s. 79-117.
- 6 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II: *İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, Ankara, 1943, s. 218.
- 7 Özellikle bkz. Hess, *Forgotten Frontier*, s. 71-99
- 8 Bu savaş ile 1565 ve 1570-73 yıllarındaki savaşlar konusunda bkz. John Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Londra, 1974.
- 9 Gerçi, "yayılanın doğal sınırları" savı sorgulanmış bulunuyor. Bkz. örneğin, Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana, 1987
- 10 *Gunpowder and Galleys*, s. 178.
- 11 Bu konu için bkz. İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", s. 104-29.
- 12 Philip P. Argenti, *Chios Vineta or the Occupation of Chios by the Turks (1566) and their Administration of the Island (1566-1912)*, Cambridge, 1941.
- 13 Bu konu için 6. bölüme bkz.
- 14 Kıbrıs konusunda bkz. Sir George Hill, *A History of Cyprus*, c. III: *The Frankish Period, 1432-1571*, Cambridge, 1948.

- 15 Osmanlı yönetimine geçiş süreci hakkındaki klasik tartışma için bkz. İnalçık, "Ottoman Policy"; ayrıca bkz., Ronald Jennings, "The Population, Taxation and Wealth in the Cities and Villages of Cyprus According to the Detailed Population Survey (Defter-i Mufassal) of 1572", *Journal of Turkish Studies* 10 (1986): 175-89.
- 16 *Aşıkpaşazade Tarihi*, İstanbul, 1333/1914-15, s. 142.
- 17 Uriel Heyd, "Turkish Documents Concerning the Jews of Safed in the Sixteenth Century", *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Moshe Mo'az, der., Kudüs, 1975, s. 111-18; Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives: A Contribution to the History of the Jews in the Ottoman Empire*, Kudüs, 1952.
- 18 Bunu en inandırıcı biçimde yapan kişi Andrew C. Hess'dir: "The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History", *Past and Present* 57 (1972): 53-73.
- 19 Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, s. 250-52.
- 20 Bkz. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. Sian Reynolds, New York, 1972, s. 865-91 (II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1993).
- 21 *The History of Italy*, çev. Sidney Alexander, Londra, 1969, s. 177 .
- 22 Bu konu için bkz. Brummett, *Ottoman Seapower and Leantine Diplomacy*.
- 23 Dördüncü Haçlı Seferi'nde Venedik'in rolü ve Konstantinopolis'te Katolik egemenliği konusunda bkz. Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, 8. bölüm.
- 24 S. J. Woolf, "Venice and the Terra Firma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activities", *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Brian Pullan, der., Bungay, Suffolk, 1968, s. 175-203.

İki DÜNYA ARASINDA KUBAD

- 1 Etienne de La Boétie, *Le discours de la servitude volontaire*, P. Leonard, der., Paris, 1976, s. 135; çevrili: *Slaves by Choice*, çev. Malcolm Smith, Egham Hill, Surrey, 1988, s. 54; Valensi'nin *Birth of the Despot* adlı yapıtının 66. sayfasında alıntılanıyor.
- 2 Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry and the Holy War in the Sixteenth Century Adriatic*, Ithaca, NY, 1992, s. 58-59'da, bir Venedik özel görevlisinin 1568 yılında Arşidük Karl'a, Uskokların yağmalarındaki artış konusunda yazdıklarına yer veriyor: "çünkü yalnız Türk kullarından yerini yurdunu bırakıp orada yaşamaya gidenler Uskok namı altında barınmıyorlar; Ancona, Urbino ve Apulia'dan pek çok sürgün ile Zat-ı Saminizin tüm adalarından ve yakın kentlerinden sürgün edilenler ve bütün bu kötü adamlara kılavuzluk ve önderlik eden kaçak kürek mahkûmları da bulunuyordu"; bkz. ayrıca Kafadar, "Death in Venice", s. 200.
- 3 Her ne kadar, elimizde Kubad'ın Divan-ı Hümayun'a bilgi verdiğiğine ilişkin belge yoksa da, çavuş olarak büyük olasılıkla huzura çıkmış olmalı.
- 4 Bu tür ajanların Osmanlı dünyasında sıkça görüldüğü anlaşılıyor. Başka benzer iki örnek için bkz. Virginia Aksan, "Is there a Turk in the Turkish Spy?", *Eighteenth-Century Fiction* 6.3 (1994): 201-14 ve Roderick Conway Morris'in, II. Bayezid döneminde (15. yüzyıl sonları) geçen ilginç tarihi romanı, *Jem: Memoirs of an Ottoman Secret Agent*, New York, 1988 (*Cem Sultan: Bir Saray İspiyuncusunun Anıları*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1997).

- 5 Bu tür hizipçilikler konusunda en iyi kaynak, çoğu kez kendileri de bir hizbin üyesi olan (ya da en azından hamileri hizip üyesi olan) ve bunlardan neredeyse takıntı düzeyinde ve çok sertçe söz eden Osmanlı vakânüvisleridir. Bu döneme ilişkin en el altındaki yapıt büyük olasılıkla, Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Mehmet İpşirli, der., 2 cilt İstanbul, 1989'dır. Bu tür yazarlar arasında en derinlemesine incelenmiş olan Mustafa Ali'dir, bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*. Padişah eşlerinin ve cariyelerinin soyağaçlarını saptamadaki zorluk bilinir. Nurbanu'nun uzun süre, Barbaros Hayreddin Paşa'nın 1537 yılında tutsak ederek padişaha sunduğu iki Venedik soylusunun evlilik dışı kızı Cecelia Venier-Baffo olduğu sanıldı (bkz. Peirce, *Imperial Harem*, s. 29). Benjamin Arbel, "Nur Banu (c. 1530-1583): A Venetian Sultana?", *Turcica* 24 (1992): 241-59, bu romantik masala büyük ölçüde kuşku düşürüyor.
- 6 Dubrovnik konusunda bkz. Francis W. Carter, *Dubrovnik (Ragusa): A Classic City-state*, Londra, 1972. Kent-devletinin gönderdiği mektup günümüze ulaşmıştır (bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri 19, s. 118); Mehmed Paşa'nın mektubu Divan'da okuduğuna ilişkin bir kayıt yok.
- 7 Dukanın diğer Avrupa devletleriyle pazarlıkları ve bir Kutsal Hıristiyan Birliği oluşturulması konusunda bkz. Lane, *Venice*, s. 370. Kubad'ın duka ile görüşüp görüşmediğini bilmiyoruz; İstanbul'daki pazarlıklara ise etkin katılımı oldu (bkz. Arbel, *Trading Nations*, s.151-53).
- 8 Kıbrıs savaşı sırasında Venedik'teki Osmanlı milletine nasıl davranıldığı konusunda bkz. Kafadar, "Death in Venice", s. 200-1 ve Arbel, *Trading Nations*, s. 55-76.
- 9 Bu açıklamaya ilişkin tek kanıt, Kubad'ın İstanbul'daki dengi olan balyosun savaş süresince hapsede kaldığıdır.
- 10 Bu tür patlamalar Venediklilerin bir Osmanlı *fondaco*'su kurmasını hızlandırdı.

ALTINCI BÖLÜM: TİCARET VE DİYASPORALAR

- 1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ecnebi Defteri 13/1, s. 14, belge 1 (padişah fermanı, 1604-5).
- 2 Lady Mary Wortley Montagu, *The Turkish Embassy Letters*, Anita Desai'nin giriş yazısı ile, Malcolm Jack, der., Londra, 1993, s. 122 (Lady Mary Montagu'nun Mady Mar'a 16 Mart 1718 tarihli mektubu).
- 3 Bu konuyu Museviler açısından ve özellikle Hıristiyan dünyasıyla karşılaştırarak ele alan iyi bir inceleme var: Cohen, *Under the Crescent and Cross*.
- 4 Bu konu için bkz. "Maktu", *El*.
- 5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ecnebi Defterleri 13/1, s. 28, no. 6; s. 29, no. 4; ve s. 35, no. 5.
- 6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ecnebi Defterleri 13/1, s.120, no.1; s. 150, no.1; s. 178, no. 2.
- 7 İnalçık, "Ottoman State", s. 230-34.
- 8 Bu ve benzer ticaret ağları konusunda bkz. Curtin, *Cross-cultural Trade*.
- 9 İnalçık, "Ottoman State", s. 256-69.
- 11 Carted, *Dubrovnik*, s. 397.
- 12 Bernard Lewis, *The Jews of Islam*, Princeton, NJ, 1984 s. 126 (*İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İmge Kitabevi, 1996).
- 13 İmparatorluğa Musevilerin yerleşimi konusunda bkz. Levy, *Sephardim*, s. 14-28.
- 14 Marranolar ve Mendes ailesi üstüne yazılanların çoğu hagioloji [övuçi biyografi] türündedir. Güçlerine ve ticaretlerine ilişkin iki kısa ve aydınlatıcı inceleme var: Arbel, *Trading Nations*, s. 55-65 ve Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History* 19 (1969): 121-23.
- 15 Bu konuda bkz. Goffman, "Millets", s. 139-41.

- 16 Bkz. Eldem, Goffman ve Masters, *Ottoman City*, s. 207-13.
17 Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, s. 61 ve 95.

KUBAD'IN BAŞINA KURTULMALIK KONMASI

- 1 Antonio da Mula, Zadar Rektörü, Venedik Senatosuna sunduğu, yaklaşık 1543 tarihli rapor; Bracewell, *Uskoks of Senj*, s. 201-202'de alıntalandığı biçimiyle.
2 Bu dönemde Hıristiyanlarla Osmanlıların ilişkileri ve özellikle savaşları konusunda bkz. Kenneth M. Setton, *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia, 1991, s. 1-39.
3 Bu konu için bkz. Alberto Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice, 1580-1615*, çev. Janet Pullan ve Brian Pullan, Berkeley ve Los Angeles, 1967.
4 Bracewell, *Uskoks of Senj*, değişik yerlerde.

YEDİNCİ BÖLÜM: AVRUPA'DA DEĞİŞEN KONUMLAR

- 1 Robert Pashley, *Travels in Crete*, 2 cilt, 1837, yeniden basım, Atina, 1989; Molly Grene, *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton, 2000, s. 44'te alıntalandığı biçimiyle.
2 Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice*, çeşitli yerlerde.
3 Bu konu için bkz. yukarıda 6. bölüm.
4 Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ecnebi Defteri 13/1, s. 28, no. 6; s. 29, no. 4; ve s. 35, no. 5; ile Ecnebi Defteri 26, s. 144, no. 3 ve s. 54, no. 3.
5 Bu konuda bkz. Neils Steengaard, "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650", *Scandinavian Economic History Review* 15 (1967): 13-55.
6 Robert Bargrave, *A Relation of Sundry Voyages and Journeys Made Be Mee*, fo. 11r. Bodleian Library, Rawlinson, Elyazması 799 başlığı altında saklanıyor. Günümüz baskısı: Michael G. Brennan, der., *The Travel Diary of Robert Bargrave*, Londra, 1999.
7 Eski ve yeni dünyalar arasındaki karşılıklı "etkileşim" süreci konusu için bkz. J. G. A. Pocock, "British History: A Plea for a New Subject", *Journal of Modern History* 4 (1975): 601-24. İngilizlerin Amerika kıtasında ve Akdeniz'de geçirdikleri deneyimin karşılaştırmalı incelemesi için bkz. Matar, *Turks, Moors, and Englishmen*, s. 83-107.
8 Evliya Çelebi, *Intimate Life of an Ottoman Statesman*, s. 64-66.
9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdever 6004, s. 124.
10 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ecnebi Defteri 13/1, s. 83, no. 2.
11 Bargrave, *Relation*, fo. 32v.
12 Bu konu için bkz. Frederic C. Lane'nin klasikleşmiş incelemesi: "The Economic Consequences of Organized Violence", *Journal of Economic History*, 18 (1958): 401-17.
13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ecnebi Defteri, 26, s. 29, no. 1.
14 Public Record Office, State Papers 105/174, s. 398.
15 Goffman, *İzmir*, çeşitli yerlerde.
16 *Subtily and Cruelty: or a True Relation of Sr Sackvile Crow, His Design of Seizing and Possessing Himselfe of All the Estate of the English in Turkey. With the Progresse He Made, and the Meanes He*

- Used in the Execution thereof*, Londra, 1647, s. 61 (Hetherington ile Zuma'dan Crow'a, 16 Haziran 1646). Bu karışık hikâye, Goffman, *Britons*, s. 73-85'te daha etraflıca ele alınıyor.
- 17 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ecnebi Defteri 14/2, s. 46, no. 1; 14/1, s. 62, no. 2; ile 14/2, s. 114-15.
- 18 Basire'nin özgeçmişinin ayıklanarak çıkarılabileceği bir kaynak için bkz. W. N. Darnell, der., *The Correspondence of Isaac Basire, D. D. Archdeacon of Northumberland and Prebendary of Durham, in the Reigns of Charles I. and Charles II. with a Memorir of His Life*, Londra, 1831.
- 19 Bodleian Library, Clarendon Elyazması 46, fo. 73v.
- 20 Bodleian Library, Clarendon Elyazması 46, fo. 73v.
- 21 Yukarıda adı geçen belgelere ek olarak, bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ecnebi Defteri 13/1, s. 114, no. 1; ve Ecnebi Defteri 14/2, s. 144-46 ve 146.
- 22 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ecnebi Defteri 26, s. 38, no. 1; s. 59, no.1,
- 23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ecnebi Defteri 26, s. 88, no. 1.
- 24 T. Simpson Evans, der., *The Life of Robert Frampton, Bishop of Gloucester, Deprived as a non-juror*, 1689, Londra, 1876, s. 20.
25. Evans, der., *Life of Robert Frampton*, s. 38-42 ve 65-73.
- 26 Evans, der., *Life of Robert Frampton*, s. 51-53
- 27 Evans, der., *Life of Robert Frampton*, s. 64.
- 28 Evans, der., *Life of Robert Frampton*, s. 56-60. Bütün bu anlatımlar tabii ki Frampton'un görüşleri!
- 29 Evans, der., *Life of Robert Frampton*, s. 61.
- 30 Evans, der., *Life of Robert Frampton*, s. 65.
- 31 En azından 19. yüzyılda, Osmanlı hükümeti din değiştirenlere karşı önlem almakta isteksizdi. Bu konu için bkz. Selim Deringil, "There is no Compulsion in Religion": on Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-1856", *Comparative Studies in Society and History* 42 (2000): 547-75.
- 32 Bu konu aşağıda tartışılacak; ayrıca bkz. Greene, *A Shared World*, s. 39-44.
- 33 Mustafa Naima, *Tarih*, 6 cilt, İstanbul, 1863-64, c. IV, s. 290; Peirce, *Imperial Harem*, s. 264'te alıntılanmış gibi.
- 34 Bkz. Robert Mantran, "L'état ottoman au XVIIIe siècle: stabilisation ou déclin?", *Histoire de l'empire ottoman*, Robert Mantran, der., Paris, 1989, s. 237.
- 35 Braudel, *Mediterranean and the Mediterranean World*, s. 33.
- 36 Bu konu için bkz. Greene, *A Shared World*, s. 41-42.
- 37 Bodleian Library, Rawlinson Elyazması A.31, s. 13-15.
- 38 *Calender of State Papers, Venice*, c. XXVIII, s. 98, no. 268; ve s. 99, no. 272 (Alberti ve Vianuol'dan Venedik Dukasına ve Senatoya). Bu olayın daha kapsamlı bir incelemesi için bkz. Goffman, *Britons*, s. 150-54.
- 39 Bargrave, *Relation*, fo. 21v.
- 40 Bargrave, *Relation*, fo. 22v.
- 41 Public Record Office, *State Papers 105/174*, s. 149-50. "Avania" terimi için bkz. Merljin Olnon, "Towards Classifying *avaniyas*: A Study of Two Cases Involving the English and Dutch Nations in the Seventeenth-century Izmir", *Friends and Rivals in the East: Studies in Anglo-Dutch Relations in*

- the Levant from the Seventeenth to Early Nineteenth Century*, Alistair Hamilton, Alexander H. de Groot ve Haurits H. van den Boogert, der., Leiden, 2000, s. 159-86.
- 42 Gerçek neden İngiliz milleti içindeki çekişme olmuş olabilir; bu konu için bkz. Goffman, *Britons*, s. 148-53.
- 43 Eldem, Goffman ve Masters, *Ottoman City*, s. 106-9.
- 44 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri 90, s. 43, no. 130; ile s. 44, no. 139.
- 45 Bodleian Library, Rawlinson Elyazması A. 38, s. 179.
- 46 Greene, *A Shared World*, s. 27-32.
- 47 Bu sürecin özellikle Doğu Asya'da aldığı biçim konusunda bkz. Donald F. Lach ve Edwin J. Van Kley, *Asia in the Making of Europe*, Chicago, 1994, çeşitli yerlerde.

SEKİZİNCİ BÖLÜM: SONUÇ: DAHA GENİŞ BİR BATI DÜNYASI

- 1 Bkz. Charles Issawi, der., *The Economic History of the Middle East: A Book of Readings*, Chicago, 1982, s. 39.
- 2 William Cochran, *Pen and Pencil*, Londra, 1887, s. 211.